בן־ציון מיכאלי

יישובים שניטשו

בשלושה משטרים מדיניים

בשולהי המשטר התורכי

בשנות המנדט הבריטי

במדינת ישראל

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

הוצאת מלוא בע"מ

B. Z. Michaeli

Abandoned Settlements

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

כל הזכויות שמורות
שבט תש"מ — פברואר 1980
דפוס מבט — תל־אביב
הוצאת מלוא בע"מ — שדרות רוטשילד 107, טל. 236561 — תל־אביב

בן-ציון מיכאלי / יישובים שניטשו

ונטעתים על אדמתם,
ולא ינתשו עוד מעל אדמתם,
אשר נתתי להם,
אמר ה אלהיך.
(עמוס ט, טו)

התוכן

פתיחה 11

חלק ראשון — יישובים שניטשו ולא ניבנו מחדש . . 13

פרק א — בשילהי המשטר התורכי 1838—1918 . . . 15
אגודת אחים — 17 / בטייחה — 22 / גיאוני — 29 / החווה בג'יליין — 35 / המיזגגה — 40 / כפר ג'רמק — 48 / מחניים—המושבה — 51 / מרחביה—המושבה — 73 / עזרה מיצר — 79 / עין זיתים — 81 / עתלית. תחנת הנסיונות — 85 / רמסניה — 99 / תפארת בנימין — 108.

פרק ב — בשנות המנדט הבריטי 1918—1948 . . . 117
באר טוביה — המושבה — 119 / בני יהודה — 123 / דגניה ג' — 137 / זכרון אברהם — 139 / חברון — 140 / חמארה — 143 / טירה — 144 / יפה נוף — 149 / מגדל עדר — 150 / מחנה ישראל — 154 / עזה — 158 / תל־צור — 161.

פרק ג — במדינת ישראל 1948—1967 163
אבוקה — 165 / אפעל — 175 / בארות יצחק — 183 / בית אשל — 183 / בית הערבה — 185 / גבעות זייד — 197 / הרטוב — 202 / ח'זלי — 216 / חלוצה — 216 / יעלה — 217 / משואות יצחק — 217 / משמר הירדן — 219 / נהריים — 232 / נוה־יאיר — 238 / נוה־יעקב — 239 / עטרות — 241 / קדמה — 242 / רבדים — 254.

חלק שני — יישובים שנעזבו ושוקמו 257

פרק א — בשילהי המשטר התורכי 1838—1918 . . . 259
כפר סבא — 261 / סג'רה — 1890 — 267 / עין גנים — 271 / רוחמה — 282 / תל־אביב — 291.

פרק ב — בשנות המנדט הבריטי 1918—1948 . . . 299
בית־שאן — 301 / חולדה — 303 / כפר אוריה — 309 / כפר גלעדי — 313 / כפר מל"ל — 316 / מוצא — 320 / מטולה — 322 / משמר העמק — 327 / פוריה — 330 / שרונה — 337 / תל־חי — 345.

פרק ג — במדינת ישראל 1948—1967 349
אלומות — 351 / ביריה — 362 / יד מרדכי — 363 / כפר דרום — 365 / כפר החורש — 366 / כפר עציון — 372 / מבטחים — 375 / מסדה — 376 / נבטים — 378 / נחלים — 378 / ניצנים — 379 / עין צורים — 381 / רמת רחל — 383 / שער הגולן — 387.

סיכום במיספרים 389

מקורות 390

מפתח אישים 393

רשימת היישובים

(לפי סדר א־ב ומספרי העמודים)

אבוקה — 165
אגודת אחים — 17
אלומות — 351
אפעל — 175

באר טוביה — 119
בארות יצחק — 183
בטייחה — 22
ביריה — 362
בית אשל — 183
בית הערבה — 185
בית שאן — 301
בני יהודה — 123

גבעות זייד — 197
גיאוני — 29

דגניה ג — 137

החווה בג׳ילין — 35
המיזגגה — 40
הרטוב — 202

זכרון אברהם — 139

חברון — 140
חולדה — 303
ח׳זלי — 216
חלוצה — 216
ח׳מארה — 143

טירה — 144

יד מרדכי — 363
יעלה — 217
יפה נוף — 149

כפר אוריה — 309
כפר גלעדי — 313
כפר ג׳רמק — 48
כפר דרום — 365
כפר החורש — 366
כפר מל״ל — 316
כפר סבא — 261
כפר עציון — 372

מבטחים — 375
מגדל עדר — 150
מוצא — 320
מחניים — המושבה — 51
מחנה ישראל — 154
מטולה — 322
מסדה — 376
מרחביה — המושבה — 73
משואות יצחק — 217
משמר הירדן — 219
משמר העמק — 327

נבטים — 378
נהריים — 232
נוה יאיר — 238
נוה יעקב — 239
נחלים — 378
ניצנים — 379

סג׳רה — 267

עזה — 158
עזרה מיצר — 79
עטרות — 241
עין גנים — 271
עין זיתים — 81
עין צורים — 381
עתלית — 85

פוריה — 330

קדמה — 242

רבדים — 254
רוחמה — 282
רמסניה — 99
רמת רחל — 383

שער הגולן — 387
שרונה — 337

תל־אביב — 291
תל־חי — 345
תל־צור — 161
תפארת בנימין — 108

פתיחה

התיישבותנו בארץ־ישראל נתברכה באנשי חזון נעלים, נושאי משאת נפש, ספוגים כיסופים עזים לתחיית עמם ונחושים באמונתם להפרות שממות ארץ אבות.

הם העפילו לעלות ארצה ותקעו המחרשה העברית באדמת המולדת, ובלהט עבודתם הפכו משאת נפש למציאות מרנינה בשדות ישראל — ביהודה ובשומרון, בגולן ובגליל.

ויש שנשתבשה מסילת הראשונים, לא כולם עמדו להם נסיונם ואונם לכוון מעשיהם, וסבל רב מאוד נגרם לישרי דרך, נגדשה סאת ייסוריהם והם נאלצו לנטוש יישוביהם שבנו במסירות נפש, ומנת חלקם — מפח נפש.

עם עזיבת היישובים העברים ירד לטמיון ממונם ועמלם של ישראל, ומה שקשה שבעתיים — נשחק האידיאל של בני־אדם נלהבים ונפגמה אמונתם. כל יישוב עברי יש לו נשמה משלו — עם נטישתו יוצאת נשמתו. וכשם שאנו מת־אבלים על אדם קרוב שנסתלק מן העולם, כן עלינו להיות שרויים באבל ובצער על כל יישוב יהודי שנעזב.

מדוע ניטשו היישובים הללו? התשובה פורשת לפנינו יריעה ססגונית של אנשי בראשית שמחרשתם נשמטה מידם ודרכם נקטעה. כל יישוב וסיפורו, כל סיפור ואנשיו — על חריצות מעשיהם, על שגיאותיהם ומאבקיהם, על קסם אישיו־תם וברכת נאמנותם, ועל עמידתם בשער. פרקים רבי עניין בתולדות התיישבותנו. הספר מציב זכר למתנחלים ויד נאמנה ליישובים שנעזבו.

*

כאן מסופר על קורותיהם של שבעים ושלושה יישובים עברים בתקופת שלטונם של שלושה משטרים מדיניים: המשטר התורכי — בשילהי מימשלו, ממשלת המנדט הבריטית ומדינת ישראל מראשיתה ועד מלחמת ששת הימים, ביוני 1967.

במלחמת ששת הימים כבשנו את כל ארץ־ישראל המע־
רבית ונפתחה תנופת התיישבות בכל נחלת ארץ אבותינו —
התנחלות זו טרם הגיעה שעתה לסיכום.

*

בספר שני חלקים:

בחלק הראשון יישובים שניטשו ולא ניבנו מחדש ויש מהם אשר שמותיהם אף נעלמו ממפת מדינת ישראל.

בחלק השני — יישובים שנעזבו ואנשיהם חזרו בשמחה ונצמדו אל נחלותיהם בחריצות רבה, ויש ובמקום הראשונים באו מתנחלים אחרים ושיקמו את היישוב החרב.

הואיל וכך הרי מצווה לספר עליהם. זהו סיפור על חוויות־בראשית, חדוות יצירה, עמידת גבורה וייסורי פרידה.

תודתי נתונה בזה להנהלת קרן עמו"ס על שם זלמן שזר ליד בית הנשיא וכן להוצאת הספרים "מלוא".

חלק ראשון

יישובים שניטשו ולא נבנו מחדש

פרק א׳

בשילהי המשטר התורכי

1838 — 1918

אגודת אחים

א. רכישת אדמות בגולן

בעבר הירדן המזרחי, בחלק הצפוני, נעשו כמה נסיונות להתיישבות יהודית בשנות השמונים והתשעים של המאה שעברה. מעשי ההתייש־בות הללו באזורי הגולן והחורן הם מופת לשאיפתם של יהודים בעלי חזון לאומי להיאחז בחבל ארץ זה.

מדוע נמשכו היהודים אל עבר הירדן המזרחי דווקא, בעוד שבארץ־ישראל המערבית שם כבר החלה להתרכז התיישבות יהודית ואף היו כמה מושבות עבריות? זאת ועוד: ליד המושבות הקיימות היו אפשרויות רבות לרכישת קרקעות ולהקמת יישובים נוספים.

בעיתונות של אותם הימים ניתנו שני טעמים לדבר: א. "אדמת ארץ־ישראל אשר בעבר הירדן המזרחי דשנה ופוריה מאוד והיא כמעט כולה מישור ומוכשרת למזרע כל מיני תבואה. ב. מחיר האדמה הרבה יותר זול ממחיר האדמה אשר בעבר הירדן המערבי".

אולם, מלבד הנימוקים הכלכליים הגלויים היו ליהודים גם מניעים סמויים. המלים "עבר הירדן מזרחה" היה בהן קסם רב לכל בעלי נפש שנשאו ליבם למעשים נועזים בארץ־ישראל. "עבר הירדן מזרחה זו ארץ של בני ראובן, גד וחצי שבט מנשה" משכה לב רבים וטובים כשם שהגליל קסם לחלוצי העליה השנייה.

השפעה רבה להפצת רעיון היאחזותם של יהודים בעבר הירדן המזרחי היתה לסיר לורנס אוליפנט (1888—1929), אנגלי נוצרי, מחסידי אומות העולם שהאמין בשיבת היהודים לארץ־ישראל והטיף להתיישבות צפופה של יהודים בעבר הירדן המזרחי. איזור זה נחקר הרבה על־ידי אוליפנט והוא האמין, כי היהודים מסוגלים לפתחו מבחינה חקלאית או לעסוק במרעה צאן כמו אבותיהם לפנים. אולי־פנט סייע בעצה ובכסף לבני צפת שהקימו את המושבה בני יהודה אשר בגולן. אוליפנט רצה להיות קרוב למקום המעשה והוא התגורר בחיפה עם רעייתו. מזכירו היה נפתלי הרץ אימבר (1856—1909) לימים מחבר ההימנון הלאומי — התקווה.

"אגודת אחים" מן העיר יקאטרינוסלב (עכשיו דניפרופטרובסק, ברפובליקה האוקראינית ברוסיה) היתה הסנונית הראשונה של ציוני רוסיה לשגר משלחת לארץ־ישראל בראשית 1891. אנשי המשלחת המהנדס זיידנר ונימירובסקי רכשו מאה אלף דונם קרקע בעבר הירדן המזרחי באיזור הגולן, מתוך כוונה מראש לשתף בקנייה זו אגודות ציוניות אחרות.

ראשוני הקונים מידי "אגודת אחים" היו אדם רוזנברג וחברו מאיר לונדון בשם אגודתם "שבי ציון" מניו־יורק שבאו לארץ־ישראל באוקטובר 1891. הם רכשו מידי זיידנר 25 אלף דונם וקיבלו זכות לאופציה לעוד 25 אלף דונם למשך חצי שנה. כן רכשה אגודת "חובבי ציון" בלונדון עשרת אלפים דונם מידי זיידנר באותם התנאים.

לרוע המזל התברר לקונים שהולכו שולל: הובטח להם על־ידי המוכרים והמתווכים כי רישום הקרקע על בעלותם הוא עניין פורמלי בלבד, מאז חלפו חודשים רבים ועתה נתברר, כי השלטונות העליונים אין בדעתם לאשר את הקנייה. סירובה של הממשלה התורכית לרשום את הבעלות החדשה נבע מן החשש שהיהודים מאירופה ואמריקה הם "שליחי המעצמות הזרות" המבקשות בדרך זאת להשתלט על האימפריה התורכית.

נוצר, איפוא, מצב מסובך. "אגודת אחים" והמהנדס זיידנר נמצאו בכל רע כי לא יכלו לקבל כספים נוספים מהקונים ללא רישום הקרקע על שמם ומאידך לא יכול היה זיידנר לעמוד בתשלומיו למוכרי הקרקע. היה, איפוא, חשש רציני לביטול הקנייה ולאיבוד הכספים שכבר שולמו למוכרים.

המהנדס זיידנר שיתף בבעייתו את אדם רוזנברג שהוא עורך־דין במקצועו וכעת גם אח לצרה. הם טיכסו עצה ומצאו, כי הדרך הטובה ביותר תהיה להציע לברון רוטשילד לממן את העיסקה כולה ולהעמיד לרשותו את כל הקרקעות, כך יובטח לפחות שהקרקע לא יישמט מידי היהודים. חוץ מזה היו בטוחים כי רוטשילד על־ידי קשריו והשפעתו יתגבר על קשיי הרישום.

הברון רוטשילד הוכיח כי התיישבות יהודים בארץ־ישראל אכן קרובה לליבו והוא הסכים להצעת זיידנר—רוזנברג. רוטשילד גם נוכח לדעת, כי הולכת ומתרחבת תנועת יהודים מאירופה ואמריקה הרוצים להתיישב בארץ־ישראל, ולמה לא יעזור להם בנסיון זה של

היאחזות בחבל הגולן? הברון רוטשילד רכש איפוא את הקרקעות בעבר הירדן המזרחי ונעשה שותף למאמצי יהודים שעלו לארץ־ישראל כדי להיאחז באדמת הגולן. לימים נשא הברון לבדו בעול החזקת הקרקעות עליהם הוקמו המושבות אגודת אחים, החווה בג׳ילין, עזרה מיצר ותפארת בנימין. על סבל המתנחלים, על אכזבותיהם ועל עקירתם מן היישובים ומאדמתם, יסופר בפרקים הבאים.

ולפני שנפנה לספר על מושבות הברון בעבר הירדן המזרחי מן הראוי לספר בקצרה על הברון עצמו. אדמונד בנימין רוטשילד (פאריס, 1845 — שם, 1934) מוצאו ממשפחת עשירים ובנקאים יהודים מפורסמת בעולם. אדמונד בנימין המכונה "הנדיב הידוע" לקח תחת חסותו את רוב המושבות העבריות שנוסדו בארץ־ישראל בשנות השמונים של המאה שעברה. רוטשילד הקציב כספים רבים לפיתוח המושבות וגאל שטחי קרקע רבים, מאות אלפי דונמים בארץ־ישראל המערבית והמזרחית. מעשה וחזון היו כרוכים בעבודתו בארץ־ישראל מתוך שאיפה כנה להיטיב עם העם היהודי ומתוך אהבה עמוקה לארץ־ישראל.

הברון רוטשילד ביקר בארץ־ישראל שבע פעמים וגילה הבנה עמוקה לצורכי היישוב. הטיף לאורח־חיים צנוע, שמח לתחיית השפה העברית ודרש מן האיכרים להנהיג עבודה עברית. אחרי מלחמת העולם הראשונה לקח חלק פעיל בתנועה הציונית ועם יסוד הסוכנות היהודית בשנת 1929 נבחר לנשיא הכבוד שלה.

ד״ר חיים וייצמן כינה את רוטשילד: "המנהיג הציוני הגדול של דורנו", ודוד בן־גוריון אמר עליו: "לא היה אדם אחר אשר חלקו האישי בפיתוח ההתיישבות יהיה דומה לזה של רוטשילד".

בשנת 1954 הועלו עצמותיו לארץ־ישראל ונטמנו ב"רמת הנדיב" ליד זכרון יעקב.

ב. המושבה (נפעה)

את זכות הראשונות ברכישת קרקעות בצפון עבר הירדן יש לזקוף על שמה של "אגודת אחים", אך להתנחלות על אדמתה בגולן הגיעו חבריה אחרונים.

נתברר כי רוכשי הקרקע בגולן זיידנר ונימירובסקי נוצלו על־ידי סרסורי קרקעות יהודים ובראשם אחד בשם אפשטיין שעשה יד אחת עם בעל הקרקע, אחמד פחה מדמשק, מתוך כוונה להעלות את מחיר הקרקע ואת הרווח חילקו ביניהם. כן רומו הקונים הבלתי־מנוסים גם בנוגע לגודל השטח, הם שילמו בעד שטח גדול מאשר היה למעשה במציאות בבעלותו של המוכר. בשעת הקנייה לא נערכו מדידות מדוייקות במכשירי מדידה אלא שהמהנדס זיידנר סייר בשטח ברגל וברכיבה והוא אמד את שטח הקרקע ב־100—120 אלף דונם. בשעת הסיור לחש הספסר הערום אפשטיין על אוזנו של זיידנר וגילה לו "בסוד" כי למעשה יש כאן קרוב ל־150 אלף דונם אלא המוכר הערבי שהוא בור גמור אינו יודע זאת... בשנת 1896 כשנערכו מדידות מדוייקות על־ידי פקידי הברון רוטשילד נתברר מעל לכל ספק שאין יותר מ־75 אלף דונם...

כל זה נוסף לסבך הבעיות של רישום הבעלות החדשה. בינתיים עברו שנים. זיידנר ונימירובסקי חזרו לרוסיה, אנשים התחלפו, אגודות התפרקו וקמו אחרות, ועד שניתנה אפשרות לעלות על הקרקע בגולן נשארו מעטים מאוד מחברי "אגודת אחים".

כעבור כמה שנים התיישב יוסף זיידנר בוינה ועבד כמהנדס מכונות. הוא הצטרף לאגודה היהודית הלאומית "קדימה" שנוסדה ב־1882 והיתה מן הגופים הלאומיים הראשונים שתמכו בהרצל עם הופעתו. באגודה זו נוצרה קירבה בין יוסף זיידנר לבין הרצל המנהיג הציוני. כאשר הרצל יצא לארץ־ישראל לפגוש את וילהלם השני קיסר גרמניה ב־1898, נמנה זיידנר בין ארבעת מלוויו.

שלוש שנים לאחר מכן העלה זיידנר לפני הרצל את רעיונו על הקמת בית חרושת לליבני סיליקאט בארץ־ישראל. הרצל רשם ביומנו ב־13 במרס 1901 שיחה עם זיידנר: "כמה כסף דרוש לך, שאלתי. מאתיים אלף פראנק! אני אמציאם לידו. ביום 29 במרס תהיה פה ישיבת הבנק, אני אציע את הדבר. יחד עם יסוד סניף הבנק ביפו צריך לייסד את בית החרושת הזה".

זיידנר ניגש ברצינות להגשים את רעיונו. בשנת 1914 הוא רכש על־ידי שליח, שטח אדמת חול בתל־אביב, אך בגלל מלחמת העולם הראשונה שפרצה באותה שנה נדחה ביצוע הקמת המפעל. ב־1920 עלה יוסף זיידנר לארץ־ישראל ועימו התוכניות להקמת בית החרושת

לסיליקאט. שותפיו של זיידנר להקמת בית החרושת היו המהנדסים יוהאן קרמניצקי (1850—1936) ובוריס גולדברג (1865—1922). בשנת 1921 החל בית־החרושת להוציא לשוק את תוצרתו וגרם למהפכה בדרכי הבנייה בארץ־ישראל.

במשך הזמן נדחה זיידנר מתפקידו כמנהל סיליקאט על־ידי הבעלים החדשים שרכשו את המפעל. עתה התמסר להקמת בניינים בתל־אביב ולחיפושי מים כיועץ לקרן הקיימת ולקרן היסוד. יוסף זיידנר נפטר בתל־אביב בשנת 1942 והוא בן 82 שנה.

(שולמית לסקוב, עת־מול, אדר תשל"ט)

"אגודת אחים" המשיכה להתעניין באדמתה שרכשה בגולן ושיגרה ארצה שליח מיוחד את משה ויינגר. הוא היה הנציג היחיד מטעם "אגודת אחים" שעלה לארץ עם משפחתו בספטמבר 1896 ובכיסו ייפוי־כוח מאת אגודתו שמנתה 23 חברים. בכתב ההרשאה כתוב כי משה ויינגר הוסמך על־ידי אגודתו לקבל לרשותו את אדמתם בשטח 5,916 דונם (493 דעסיאטין) שרכשו בזמנו מאת הוועד הפאריסאי לארץ־ישראל. כן הוטל עליו לעבד את האדמה ולשמרה, לזרוע, לנטוע, לבנות בתים ולעשות כל דבר נחוץ ומועיל לטובת האגודה כראות עיניו. ואם יתחדש לו איזה דבר גדול אז מחוייב הוא להודיע לוועד ביקטרינוסלב והוועד ישלח לו רשיון ועליו יהיה לעשות את אשר הוועד יצוה עליו.

ההסכם נחתם בין ועד האגודה (עשר חתימות) לבין משה ויינגר ואושר על־ידי רב העיר יקטרינוסלב, בנימין זאב זקהיים, בתאריך ב' מנחם אב שנת תרנ"ו—1896.

תעודה מעניינת זאת ניתנה במקורה ובפרוטרוט בספרו של מרדכי ניישטט — הגולן ע' 183/4. ניישטט השיג את התעודה מאת בתו של משה ויינגר הג' רחל קרסנסקי תושבת טבריה. כך נגאל מתהום הנשייה מיסמך היסטורי בעל חשיבות רבה להתיישבותנו בארץ.

חברי "אגודת אחים" ביקטרינוסלב נתחלקו לשתי קבוצות: אחת שעמדה לעלות מייד ולהיאחז בנחלתם בגולן לאחר שויינגר יכשיר את הקרקע לעלייתם, והשנייה שאינם נוסעים כעת להתיישב, אולם גם אלה שחשבו לעלות ולהתיישב דחו מדי פעם את עלייתם ועתה הסתפקו בשליחת נציגם משה ויינגר אל הגולן.

בבואו קיבל ויינגר את הקרקע של אגודתו ובהשגחתו ניבנו

בנפעה, מקום הימצא האדמה, שלושה בתי־מגורים. לא ידוע אם עשה גם עבודה חקלאית על השטח, כגון זריעה ושתילה. האיש ישב במקום עם משפחתו עד שנאלץ לעזוב את הגולן ביחד עם המגורשים האחרים. כנראה שהמשפחה עברה לגור באחד היישובים בגליל ושריד ממשפחה זאת היא הבת רחל קרסנסקי שהודות לה נשמר זכר אביה כמתיישב בעבר הירדן המזרחי בסוף המאה שעברה.

בטייחה

בקעה המשתרעת לחופה הצפוני־מזרחי של הכנרת, נמצאת 200 מטר מתחת לפני הים התיכון ושטחה הכללי מגיע ל־25 אלף דונם. הבקעה מבותרת על־ידי ערוצי נחלים היורדים מן הגולן ומציפים אותה מים רבים בתקופת החורף, ומכאן שמה בערבית: אל־בטיחה שפירושו אדמה שטוחה שטופת מים. בירכתי הבקעה צפונה ניצבת חורבה המציינת את מקומה של בית־ציידה, עיר יהודית מפורסמת מתקופת המשנה והתלמוד. בזמן האחרון ניתן השם לבקעה כולה: בקעת בית־ציידה.

אחרי מלחמת העולם הראשונה נכללה הבקעה בתחום שלטונות המנדט הצרפתי על סוריה, חוץ מרצועת חוף ברוחב עשרה מטר מקו המים של הכנרת שנכללה בתחום שלטונות המנדט הבריטי על ארץ־ישראל. במלחמת הקוממיות נשאר הגבול הזה ללא שינוי, אולם במלחמת ששת הימים בקיץ 1967 נכבש האיזור כולו בידי צה"ל ויושביו הסורים נטשוהו.

בראשית ימי העליה השנייה עלתה ארצה קבוצת יהודים מקרים אשר ברוסיה, הם שאפו להתנחל בארץ־ישראל ופנו אל הנהלת יק"א וביקשו ממנה קרקע להתיישבות. יק"א הציעה להם להתאכר במושבה סג'רה אך זו לא ישרה בעיניהם משום שהמקום הררי וחסר מים, גם אדמת שמסין אשר ביבנאל לא נראתה טובה בשבילם. רצונם היה באדמת מישור שיש בה מים להשקות השדות שיוכלו

לעבדם במכשירים אירופאיים שהביאו עימם מרוסיה. בינתיים עד שיימצא בשבילם מקום מתאים להתיישבותם הם עבדו בסלילת דרכים באיזור יבנאל, מצפים להתנחלותם.

בהיותם קרובים לייאוש מרוב ציפייה להתיישב ולעמוד ברשות עצמם, הציע להם אחד מאיכרי יבנאל יעקב ליבוש מאירוביץ ששימש גם מוכתר המושבה, להתיישב בבקעת בטייחה אשר על שפת הכנרת. מאירוביץ היה מעורב עם השכנים הערבים והתיידד עם איש דמשק עתיר נכסים, הכורדי עבדול רחמן פשה אל יוסף, בעל אדמות רבות באיזור הכנרת שהיה מחכירן לאריסים ערבים. יעקב ליבוש מאירוביץ הזמין את אנשי קרים לבקר בבקעה והם התאהבו באדמתה ממבט ראשון: זו אכן היתה אדמת מישור כלבבם ובה שפע מים כפי שחלמו כל הימים. הם חזרו ליבנאל מעודדים ושמחים ובליבם החלטה להתיישב בבקעת בטייחה.

איכרי יבנאל הזהירו אותם כי בקעת בטייחה סכנה בה לבני־אדם בגלל מחלת המלריה וקדחת צהובה, אך אנשי קרים לא שעו לאזהרות, האדמה היא טובה ועליה יתיישבו.

איזור הבקעה כולו היה שמם ורק אוהלי קידר של בדווים נודדים היו מפוזרים על פני המרחב. בדווים אלה אינם יודעים חוק מהו, רק חוק המדבר הפראי שולט בהם ואין הם מצייתים לשלטון התורכי, הם נתונים רק למשמעתו של מיטיבם עבדול רחמן פשה אל יוסף, הוא שולט בהם בלי מצרים והם נכנעים לו כעבדים ולכל אשר ירצה יובילם. גם מוראם של הבדווים הללו לא הרתיע את אנשי קרים, הרי הם עומדים להתקשר עם הפשה עצמו השולט בבדווים, אם כן אין פחד מפניהם. הם חשקו באדמה הזאת ושום דבר לא קדחת ולא אימת התושבים ימנע מהם מלהתקשר אל המקום הזה, הרי זה בבחינת אהבה מעוורת עיני פקחים. הם החליטו לקום ולעשות.

משלחת בת ארבעה מאנשי קרים בלוויית מאירוביץ יצאה לדמשק להיפגש עם בעל הקרקעות כדי לדון עימו על תנאי ההתקשרות. עבדול רחמן קיבל את פני האנשים בסבר פנים יפות, הוא האמין שהיהודים מסוגלים להעלות את פריון אדמתו לרמה גבוהה ומכאן תצמח לו תועלת רבה. והואיל וליהודים לא היה די כסף להשקיע בקניית הקרקע, הסכים עבדול רחמן להחכיר להם את אדמתו בחוזה אריסות למשך תקופה ארוכה ובתנאים נוחים יותר מאשר לאריסיו

הערביים. והיהודים מצידם קיוו, כי על־ידי האריסות הממושכת הם יקנו לעצמם חזקה על הקרקעות שיעבדו ויהיה להם יותר קל לרכוש אותם בבוא הזמן ולהגיע אל נחלה עצמית, לבעלות על הקרקע ולמושב קבע בו ימצאו פרנסתם מן האדמה כפי שחלמו לעשות בבואם לארץ־ישראל. חוזה האריסות בין אנשי קרים ועבדול רחמן פשה אל יוסף נכתב ונחתם בדמשק לתקופת תשע שנים ואלה פרטיו.

עבדול רחמן פשה בעל האחוזה מצד אחד, משה פרידריך ומשה ליבנר ושותפיהם היהודים מצד שני עשו ביניהם כתב התקשרות בתנאים הבאים:

א. הצד הראשון יתן לצד השני אדמה בשטח של ששת אלפים דונם (50 פדאן) מאדמתו הידועה לשני הצדדים, עם בניינים מספיקים, מקום למשכן הזורעים ומקומות לבקר.

ב. הצד השני יתן בקר (שוורים) חמישים זוגות עם מכשירים ופועליהם וכל הדרוש לחרישת האדמה של ששת אלפים דונם.

ג. הצד הראשון יתן זריעה לתבואות חורף ותבואות קיץ, חיטים, שעורים וקטניות שהן צריכות לזריעת 50 פדאן. הזריעה תנתן אך ורק בשביל השנה הראשונה.

ד. כל הנחוץ לקרקעות הנ"ל וכל ההוצאות מוטלות על הצד השני.

ה. הצד השני מבטיח, כי כאשר תצאנה התבואות של החורף ושל הקיץ מן הגורן, יתן לצד הראשון, לבעל האחוזה, 26% מכל היבול.

ו. הצד השני מתחייב להספיק כל מה שצריך לחרישת ששת אלפים הדונם ואין לו רשות לבקש אף פרוטה לטובת ההוצאות מן הצד הראשון.

ז. המעשרות והוורקה (מיסי הקרקע) ישולמו על־ידי הצד הראשון וילקחו מן הצד השני כפשרה הנ"ל.

ח. הצד הראשון מחוייב להספיק לפלחים הזורעים (הצד השני) בשנה הראשונה תבן מספיק לחמישים פדאן בקר ובהמותיהם, סוסיהם וחמוריהם.

משה סמילנסקי (רוסיה 1874 — רחובות 1953) סופר עברי מראשוני האיכרים ברחובות ובקי בתולדות היישוב העברי, ציין ברשימותיו על בטייחה, כי זה היה חוזה אריסות טוב מאוד. ואכן היה זה חוזה ראשון מסוגו בארץ בין בעל קרקעות ערבי לבין

חוכרים־אריסים יהודים. חוזה אריסות ראשון — אבל לא יחידי ולא אחרון.

בתקופת מלחמת העולם הראשונה ישב בארץ איש אחד בשם נורי בק ממוצא תורכי, בעל השקפות מתקדמות. הוא היה נציגה של משפחת סורסוק העשירה היושבת בסוריה ולה אדמות רבות בעמק יזרעאל. נורי בק מצא כי טוב יהיה בשביל עסקי אדונו אם יחכיר את האדמות לעיבודם של היהודים.

בשנת 1917 נתלקטו צעירים מסג'רה בני איכרים ופועלים והם חתמו חוזה אריסות עם נורי בק לעיבוד האדמות של הכפר הערבי ג'ינג'ר — לימים גניגר, וכן הכפר חניפס — לימים שריד. האריסים היהודים ישבו בבתי החימר שבכפר בשכנות עם הערבים. נורי בק סיפק להם כלי עבודה, בהמות עבודה, וזרעים ואף הגן על האריסים היהודים מפני גיוסם לצבא התורכי. נורי בק היה מתפאר באריסים היהודים שלו והיה מוכן לחדש את החוזה לשנה נוספת אלא בינתיים נסתיימה המלחמה והצעירים היהודים חזרו למושבתם.

בחול המועד סוכות תרס"ו—1905 עלו על אדמת בקעת בטייחה שש עשרה משפחות יהודיות יוצאות קרים. בשטח המישור לא רחוק מן הביצות הקימו המתיישבים אוהלים וצריפים קטנים ותנאי המגורים היו גרועים מאוד. לאחר זמן מה עברו כמה משפחות לגור בחצר של הפשה שם עמדו כמה חדרים קטנים ואטומים, בלי אור ואוויר ותנאי התברואה ירודים מאוד.

המתיישבים קיימו את עבודתם במשותף, הם בחרו מתוכם אנשים לתפקידים שונים. אחד בשם ניסטרובסקי נקבע למדריך הקבוצה והוא מילא תפקידו בנאמנות והוכיח כושר אירגון מעולה. המתיישבים ייחסו לו את הצלחתם המשקית בשנה הראשונה.

אחרי רדת הגשמים הראשונים זרעו האריסים תבואות חורף, שתלו ירקות, תפוחי אדמה ובצל והשתמשו לעבודתם במכשירי העבודה החדשים, מחרשות ומשדדות שהביאו עימם מרוסיה ואף הזמינו כלי עבודה נוספים מחוץ־לארץ ובהתערבותו של הפשה שוחררה הסחורה מתשלום מכס. עתה ציפו המתיישבים לברכת האדמה וזו אמנם באה בשפע. האנשים עבדו בחריצות, חרשו וזרעו וביצעו כל עבודה מתוך אהבה וניסיון ודביקות באדמתם הטובה.

יבולי הבצל ותפוחי האדמה היו מצויינים ולא היו כמותם באיזור,

החיטה והשעורה עלו יפה. חציר למספוא לא זרעו כי בחודש פברואר כבר קצרו חציר בר משובח מאוד שכמוהו לא ראו אפילו בכרי המרעה של ערבות אוקראינה. לפי הזמנת עבדול רחמן פשה הם נטעו בשבילו עצי פרדס, אך המתיישבים לא היו בקיאים במקצוע גידול עצי פרי, הם נטעו גם עצי אקליפטוס ליד הירדן וים כנרת.

משה סמילנסקי סייר במושבה בטייחה עם צעדיהם הראשונים של המתיישבים והוא מספר: "כשביקרתי אותם לא יכולתי שלא להשתומם על עומק אמונתם בעתידותיהם ועל גודל אהבתם לאדמתם... היהודים האלה היושבים בסוכות מעבר לירדן, בין הרבה בדווים, עשו עלי רושם עמוק מאוד... ואשאל את נפשי בתמיהה: מניין לאנשים האלה זו הגבורה וזו מסירות הנפש, והם כולם אנשים מן ההמון המה?... מחשבות ממחשבות שונות תקפוני והחרידו מנוחתי, זה האוהל היחידי והגלמוד, קומץ אנשים אלה, החלוצים על גבול הארץ הרחבה אשר מעבר הירדן מזרחה — בכל אלה היה איזה סוד של קסם, אשר שכל האדם לא ישיג אותו ולא יחקרנו... מה הכוח אשר הביאם הנה, מה הדבר אשר קשרם אל הפשה הפרא למחצה, החולש על כל הבדווים אשר מעבר לירדן?... היעמדו על משמרתם?".

עוד הם עוסקים בעבודתם ורואים ברכה בעמלם ומאחורי גבם ארב להם הטבע הזועם. עבר החורף הראשון והנה הגיע הקיץ הלוהט של בקעת בטייחה ומחלת הקדחת פרצה בכל עוזה בקרב המתיישבים, ובתים לגור בהם לא בנה הפשה כפי שהבטיח. רבים מבין האנשים חלו ועזרה רפואית רחוקה מהם, בקושי יכלו להגיע לטבריה בסירת דייגים שהיו שוכרים מן הערבים אשר בחוף הכנרת. זו היתה בעצם גם הדרך היחידה להובלת אספקה, כי דרך היבשה כמעט ולא היתה קיימת, ואם נסעו בה ברכיבה היא נמשכה זמן רב יותר. הדייגים הערבים הבינו בחושם המסחרי כי המתיישבים היהודים של בטייחה תלויים בהם והעלו את מחיר ההובלה. בחודשי החורף ניתכו גשמי זעף ללא הרף והמזון כמעט ואזל, ואירע לא אחת שהקמח שהובא מטבריה דרך הים לבטייחה הגיע רטוב ומקולקל ולא היה ראוי לאפייה. באין ברירה היו גורסים מעט חיטים בריחיים של יד ואופים לחם או מבשלים בליל דייסה שקשה לבלעה.

באביב של אותה שנה זרעו האריסים שוב תפוחי אדמה והישקו

אותם במי הירדן העוברים בקרבת מקום. עם זרם המים נסחפו גם דגים לרוב והמתיישבים לא היו צריכים אלא להושיט את ידיהם ולאוספם כמעט ללא טורח. וצץ רעיון בליבם לעסוק במקצוע הדיג נוסף לעבודות החקלאיות. ונמצא סוחר יהודי שהיה בא אליהם וקונה מהם את הדגים, ממליחם ושולחם לערי הארץ במחירים טובים. המתיישבים של בטייחה נהנו מהכנסה ניכרת ממכירת הדגים. לעומת זאת קצרה ידם לפתור בעייה פשוטה של הספקת מי שתייה לצורך עצמם. הם ישבו סמוך לים כנרת ולקחו ממנה מים לשתייה, אולם בחודשי החורף נעכרו מי הכנרת מסחף הנחלים ואי־אפשר היה לשתות את המים הדלוחים של הכנרת, והמעיין רחוק מהם. בעמק בטייחה השופע מי מעיינות לרוב חסרו המתיישבים היהודים מים נקיים ראויים לשתייה!

ולמרבה הצער, איתרע מזלם שלא רק המים היו עכורים אלא גם היחסים בין האנשים נעכרו מיום ליום, גופם שנחלש מפאת הקדחת גרם גם לחולשת הדעת ולרפיון המשמעת הפנימית. בין חודשי פברואר—מאי גברה הקדחת והפילה למשכב את רוב המתנחלים ואף הבריאים שביניהם השתמטו מצאת לעבודה בשדה באמתלאות שונות. גברה, איפוא, המרירות ועימה אֲזלת־היד ומסביב המשק מוזנח עד כאב לב. ניסטרובסקי המדריך והמארגן והנאמן עליהם, עודדם והמרי־צם והבטיחם כי הסבל יעבור ושיתנו יד לעבודה כמו קודם. הוא עצמו עבד ללא ליאות ובראותו צורך דחוף באיסוף היבול המבורך שלא יתקלקל בשדה, הגביר מאמציו ועמל מבוקר עד חשיכה בשדה ובחצר. מסר הרבה מזמנו ליישב סיכסוכים אישיים קטנים בין המתיישבים, וחוזר ומשכנע את האנשים להחזיק מעמד כי הנה הברכה מצוייה בכל מעשי ידיהם.

אולם יתוש העזיבה החל מנקר בלב האנשים, כשל כוח הסבל, בראשונה רק הירהרו על עזיבה אחר כך החלו להתלחש. כאשר הדברים הגיעו לאוזנו של ניסטרובסקי הזדעזע ממש לאפשרות של נטישת המקום הנחמד הזה. הוא שידלם להתאזר בסבלנות עד גמר עבודות הגורן ואז חשב, יווכחו לדעת עד כמה מצבם הכלכלי משופר ויחדלו מן המחשבה על עזיבה. הוא הבטיחם כי התלאות יחלפו ומחלת הקדחת תיעלם במהרה ואפשר יהיה להמשיך ולעבוד בצוותא במשנה מרץ לקראת החריש והזריעה של השנה החדשה.

אולם כוחו של האחד, גם אם הוא איתן ברוחו ושופע אמונה ומרץ — לא עמד בפני הרוח שאחזה את חבריו המתיישבים, ואף אם נאותו להמשיך בעבודתם החקלאית הנה נסתלקה מהם שכינת ההשראה שהביאה אותם לכאן.

עבדול רחמן פשה התייחס בכבוד רב אל אריסיו היהודים. פעם הודיע הפשה על רצונו לבקר בבקעת בטייחה ולראות את אריסיו היהודים בעבודתם. התכונה לקראת הביקור היתה רבה בייחוד אצל הערבים. בבואו יצאו היהודים לקראתו ברכיבה על סוסותיהם והם עשו רושם נאה בהופעתם האירופית. עבדל רחמן ירד מסוסתו האצילה והושיט ידו לשלום לכל אחד מן היהודים, דבר שעשה רושם עצום על הערבים בני־חסותו והעלה את כבוד היהודים האריסים בעיניהם. כל הנוכחים הוזמנו לזבח שהוכן לכבוד הפשה, אולם היהודים נמנעו מאכילה מחשש טריפה. הפשה הביע צערו והבטיח כי בפעם הבאה יזמין את השוחט מהמושבה בני יהודה. המתיישבים היהודים חיו בשלום עם שכניהם הבדווים ולא חששו לרכושם ולא לחייהם כי חסותו של הפשה הגנה עליהם. בזמן הקציר נהגו להשאיר בשדה את כלי העבודה ואת בהמתם בלי שמירה ואיש לא ההין לגעת בהם. אך מלבד החסות לא קיים הפשה את תנאי החוזה כפי שהתחייב. מאירוביץ ידידו של הפשה והמתווך בעיסקת האריסות נסע כמה פעמים לדמשק בקשר למילוי תנאי החוזה, הפשה חזר והבטיח אך לא קיים ומאירוביץ העלה חרס.

מחלת הקדחת פרצה ביתר שאת והאנשים נפלו כזבובים. אחד מהם הובל לבית־החולים בנצרת ושם מת, שניים מתו בסג'רה ועוד אחד בטבריה והנשארים ברחו בעוד נפשם בכפם והשאירו אחריהם את בהמותיהם, כלי עבודתם ויבול השדה. ימי הגורן יכלו, איפוא, להיות ימי שמחה ועידוד למתיישבים על חריצותם. הם אספו הגורנה יבול מבורך, שפע כזה לא ראו השכנים הערבים מעולם. אך לדאבון־הלב נאלצו לנטוש את המקום ולא עבר זמן רב עד שאחרוני היהודים עזבו את בטייחה שכה הרבה הבטיחה.

כולם נטשו את בטייחה, רק איש אחד, מראשוני המתיישבים נשאר לשבת בה, כי התעקש ולא אבה להיעקר מנחלתו אשר נפשו קשורה אליה בעבותות אהבה. כבן חמישים היה האיש, שיבה זרקה בשערות ראשו וזקנו, אך הוא אהב את אדמתו למן הרגע הראשון כאשר יאהב

איש את אהובת ליבו, וכדבר איש על אהובתו כן דיבר על אדמת בטייחה: "המים משקים אותה... זרעת והשקית, קצרת, השקית ושוב זרעת... פעמיים בשנה תתן את כוחה... אדמת זהב, קחנה ושקה לה... ברכה בה".

"איש אדמה היה מנעוריו, ישב האיש עם חבריו על אדמת בטייחה אשר אהב ויעבוד עימהם שכם אחד, ויתרפק בשעת הנופש על אהובתו... אך המחלה הממארת לא פסחה גם על הזקן, הוא לא מיהר להיעקר ממקומו, אך המחלה היתה קשה, קדחת ירוקה... והאיש גווע ומת במקום אשר אהב... אין יודע את מקום קבורתו" (מ. סמילנסקי, פרקים בתולדות היישוב).

המשקיף מרחוק לעבר בטייחה רואה חורש קט של עצי אקליפטוס — עדות חיה לניסיון יהודי נועז שנעשה בבקעת בטייחה בראשית המאה העשרים.

בשנת 1934 נעשה ניסיון לרכוש את אדמת בקעת בטייחה אך המשא־ומתן נפסק בהתערבותם של לאומנים ערביים שראו בעיסקה זאת רצון היהודים להשתלט על הבקעה מבחינה פוליטית. בראשית ימי עין גב, ניסו חברי הקיבוץ למצוא אחיזה כל שהיא בבקעה, נרכש מהבק פואד, בנו של עבדל רחמן, זיכיון לכריית זיפזיף שנמצא בשפע בחוף ים כנרת הגובל עם הבקעה. כשפרצה מלחמת העולם השנייה נותק הקשר עם בטייחה.

גיא־אוני

המושבה גיא־אוני נוסדה בשנת תרל"ה—1875 (יש המקדימים את ייסודה לשנת 1874) בגליל העליון צפונית־מזרחית לצפת. המתיישבים היו יהודים אדוקים בני צפת שקנו מאת הערבים של הכפר ג'עוני חצי מבתי הכפר ומחצית אדמתם, בסכום של שלוש מאות וחמישים לירות תורכיות. השם ג'עוני אין יודעים מוצאו ופירושו, אך המתנחלים קראו למושבתם גיא־אוני צורה עברית וצליל עברי לשם ג'עוני.

בראש חלוצי גיא־אוני עמד אלעזר רוקח (תרי"ד/1854—תרע"ד/1914), נכדו של ר' ישראל בק מי שעלה לארץ מרוסיה בשנת 1882 וחידש את מלאכת הדפוס בצפת ואף הקים כפר עברי על הר ג'רמק שהוא מראשוני הכפרים העבריים בארץ־ישראל המתחדשת. (על כפר ג'רמק ראה בספר זה פרק מיוחד). נכדו של ר' ישראל בק הולך, איפוא, בדרכי סבו והקים ביחד עם חבריו את המושבה העברית הראשונה בגליל העליון גיא־אוני.

אלעזר רוקח נולד בירושלים ונתפרסם כעילוי, בעודנו נער השיאוהו אשה בת צפת ושנים אחדות היה סמוך על שולחן חותנו העשיר בצפת. בהסתכלו בחיים החברתיים של צפת שעיקר פרנסת תושביה היהודים על ה"חלוקה", הוא הטיף לשינוי החיים על־ידי עבודת אדמה. עם ביקורו של השר משה מונטיפיורי בצפת בשנת תרל"ה—1875 הציע רוקח לפניו להעביר את אנשי ה"חלוקה" לעבודת אדמה במושבות עבריות. אלעזר היה נאה דורש ונאה מקיים, הוא ייסד חברה בשם "יישוב ארץ הקודש" אליה הצטרפו כמה מאברכי צפת שתמכו ברעיונותיו.

37 שנים לפני כן נפגש מונטיפיורי עם סבו של אלעזר במרומי הר ג'רמק, שם ראה השר כפר עברי שכונן ר' ישראל בק וזה הביא לפניו תוכנית גדולה להקמת יישובים חקלאיים בגליל. עתה עומד לפניו איש צעיר, נכדו של ר' ישראל בק, כולו התלהבות נעורים ואש לוהטת למעשים גדולים של בניין מושבות חקלאיות כדי להציל את אחיו בני צפת מחיים של ניוון. אלעזר הסביר לשר מונטיפיורי בטוב טעם: "ארצנו פוריה ודשנה, ארץ מגדלת זיתים טובים, ענבים אשר אין כמוהם, אתרוגים וכל פרי עץ, וגם חיטים יפים ומהוללים... נחוצות רק ידים חרוצות... עלינו להקים מושבות למען היהודים ולהעלותם על נחלתם". מונטיפיורי הקשיב בעניין רב לדברי הצעיר והוא נזכר יפה כי כבר שמע כדברים האלה על הר הג'רמק, והוא שמח כי לא נותקה השלשלת...

הממונים על הכוללים בצפת ראו בפעילותו הרבה של אלעזר רוקח מעשה אפיקורסות מסוכן מאוד ליהודי צפת. הם החלו, איפוא, להציק לו ולרדוף אותו בחמת זעם. רוקח לא נרתע מן האיומים ובראש כמה משפחות מצפת קנה את מחצית הכפר הערבי ג'עוני ויצא לשם עם חבריו להתיישב על אדמתם. הם התגוררו בבתי החימר של הכפר

אותם קנו ביחד עם הקרקע, והחלו להכשיר את האדמה למזרע תבואות.

שום עזרה כספית לא ניתנה להם מן החוץ, גם לא הדרכה חקלאית ולא הכנות מוקדמות, הם החלו לעבוד מתוך תקווה שהכל יסתדר בכי טוב וסמכו על רצונם העז להיאחז בקרקע. ולמרות התנאים הקשים מאוד היו האנשים מעודדים ברוחם כי ראו במעשה שלהם פריצת דרך לרבים כמוהם שיילכו בעיקבותיהם. באסיפתם על אדמת גיאוני הם בחרו להם לראש את חברם אלעזר רוקח והודיעו ברבים כי הוא ייצג אותם בכל עניין.

הקהילה הקטנה, בני צפת התמסרו לעבודתם החקלאית בחרי־צות רבה ולמדו הרבה משכניהם הפלאחים. הם עצמם לא שינו כלום מאורח־חייהם ומנהגיהם, הם המשיכו בתפילותיהם כנהוג והקפידו בשמירת שבת ובקיום מצוות. מגיא־אוני אשר בין הרי כנען המסולעים הם נשאו תפילתם לאל עליון. ואם התפללו לגשמים בעיתם, הם הבינו את טעם התפילה יותר טוב מאשר אי־פעם, ואם השתפכו במנגינתם בתפילת טל ידעו, כי אכן הטל דרוש לחקלאים. יחד עם בני ביתם היתה זו קהילת ישראל ראשונה בכפר עברי אשר בגליל העליון השמם.

את כל ממונם השקיעו המתיישבים ברכישת הקרקע ולא נשארו להם כספים לקנות שוורים וגרעינים לזריעה. אולם יחסי השכנות הטובה פעלה הפעם בדרך אנושית והערבים באו לעזרת האיכרים היהודים וחרשו למענם את שדותיהם וזרעו את הזרעים בזמן הנכון. זאת היתה גם הזדמנות למתיישבים חסרי הניסיון ללמוד מן הערבים את העבודה החקלאית הלכה למעשה. ורצה האל והתבואה עלתה יפה, והיבול שקצרו היה למעלה מהמקובל. מצב הרוח היה מרומם, הם ראו כי הברכה שורה במעשי ידיהם — אצבע אלוהים!

בשנה השנייה יצאו האיכרים לחרוש ולזרוע בלב שמח, מתוך ביטחון בצור ישראל. אולם היתה זו שנת בצורת קשה שלא היתה כמוה שנים רבות. המתיישבים לא אמרו נואש אולם הפעם הם היו זקוקים לעזרה מן החוץ ושמו מבטחם בראש הוועד שלהם אלעזר רוקח שידע לעמוד לפני עשירים ולהסביר את רצון חבריו ואת שאיפתם להיאחז בקרקע. אולם דווקא באותו זמן התעוררו רודפיו של אלעזר והוא הוכרח להימלט אל העיר ביירות מפני פחד שונאיו ומבקשי נפשו. הוא ישב בביירות והיה מנותק מכפרו ומחבריו דווקא

בשעה שהיו זקוקים לו ביותר. איכרי גיא־אוני נשארו ללא מנהיג ומעודד והיו נתונים במצוקה גדולה ואין דואג להם.

בצר להם הם פנו אל יהדות הגולה. בתמוז תרל"ח—1878 פירסם עורך "הצפירה" קול קורא של המתנחלים העברים בכפר העברי הראשון שהשליכו יהבם על "אחיהם חובבי אדמת הקודש" שיבואו לסייע בידם להיות איכרים בארץ־ישראל. עזרה לא באה והמשבר בגיאוני החריף, המחסור החל להציק לאנשים. לעת כזאת לא יכול עוד אלעזר רוקח לשאת בסבל אחיו והוא החליט לעזוב את מקום גלותו בביירות ולמרות הסכנה האורבת לחייו הוא חזר למושבתו גיא־אוני כדי להיות עם חבריו בעת צרה ולסייע בידם. אחרי דיונים נרגשים הטילו המתנחלים על אלעזר להיות שליחם אל הקהילות היהודיות בתפוצות. עתה נפתח פרק חדש בחיי האיש אלעזר, הוא נעשה שליח ציבור להתיישבות החקלאית המתחדשת בארץ אבות, אולי שליח ראשון מסוג זה.

בטרם צאתו הצטייד אלעזר בייפוי־כוח מאת המתנחלים של גיא־אוני וכה הם כותבים בין היתר: "עברו עלינו ועל ראשינו שנת רעב ובצורת, עתה היקרה לידנו ידידנו הרם... אלעזר רוקח... וניאות להיות לנו לראש ולקצין... גם בחרנו בו לשלחו לירושלים לקחת דברים עם ר' יחיאל מיכל פינס... ואחרי כן לנסוע לאירופה (לפעול) לטובתנו..." על מכתב השליחות חתומים 17 בעלי־בתים, איכרים היושבים בגיא־אוני.

פינס לא נענה לבקשת איכרי גיא־אוני, הוא העדיף על פניהם את מייסדי פתח תקווה שנחשבו בעיניו ליקירי ירושלים. אלעזר החיש נסיעתו לחוץ־לארץ, לרומניה, שם אמר להזעיק את "נדיבי עמו". בפגישתו עם עסקני היהודים תיאר לפניהם רוקח את גודל המעשה הלאומי של מתנחלי גיא־אוני. יהודים מצפת שעזבו את עירם, מאסו "בלחם קלוקל" של "חלוקה" והחליטו לעבד את אדמת הקודש ולהוציא לחם מן הארץ. גואלי אדמת גיא־אוני מעבדים את אדמתם במו ידיהם, הם הינם האיכרים העבריים הראשונים בארץ הקודש ורבה "התקווה כי יקצרו ברינה את אשר זרעו בבכי".

אלעזר רוקח היה, איפוא, הציר הראשון מן הארץ שדיבר אל הגולה על גאולת אדמת הארץ ועל ביסוס ההתיישבות העברית. הוא כינס אסיפות הסברה בערים הראשיות של רומניה וסיפר בשבחה

של אדמת ארץ־ישראל, על חריצותם של מתנחלי גיא־אוני ועל הצלחת יבולם בשנה הראשונה להתיישבותם. עתה עברה על איכרי גיא־אוני בצורת קשה והם זקוקים לעזרת אחיהם בגולה כדי שיוכלו להמשיך בעבודת האדמה שהיא גם גאולת ישראל.

מאמצי רוקח לא נשאו פרי. אלעזר הצליח אמנם לעורר את אהדתם של יהודי רומניה אל איכרי גיא־אוני על מסירותם ועוז־רוחם, אך עזרה כספית לא קיבל... עתה כשל כוחם של מתנחלי גיא־אוני ובצר להם הם נטשו את נחלתם וחזרו לעירם צפת. בגיא־אוני נשארו מעטים בלבד והם חסרי כל עייפים וחלשים בגופם, וכדי להחיות את נפשם הם היו מהלכים אחר הקוצרים הערבים ומלקטים שבלים בודדות, כעין "לקט, שכחה ופאה" שהיו מקובלות לפנים בישראל. אכן המושבה גיא־אוני מתבוססת במצוקה נוראה, והמעטים ששרדו בה מעידים על כישלון...

אך מי יודע דרך הרוח הציונית ותעלומותיה וגילגוליה לחדור אל מסתרי ליבות בית ישראל בגולה? זעקתו הגדולה של אלעזר רוקח, שוועתו לעזרה לא הועילה לאחיו הנעזים בגיא־אוני, אך יתכן גם יתכן כי הטפותיו הציוניות באסיפות בערי רומניה על הצורך ביישוב ארץ־ישראל, נפלו על אוזניים קשובות ועוררו תסיסה לאומית וציונית בין יהודי רומניה. כי אכן נוסדו ברומניה בקרבת אותו זמן אגודות רבות ליישוב ארץ־ישראל ושתיים מהן אף הוציאו לפועל את מחשבתם ובנו מושבות בארץ־ישראל, את זכרון־יעקב בהרי שומרון ואת ראש־פינה בהרי הגליל, שתיהן ניבנו בשנת תרמ"ב— 1882. ולא זו בלבד אלא שראש־פינה נוסדה ליד גיא־אוני עליה התחנן אלעזר רוקח, על חורבותיה של מושבה חלוצית זו נבנתה ראש־פינה שאנשיה עלו מרומניה, שם פעל אלעזר כשליחה של גיא־אוני.

בסיכום הפרק על גיא־אוני: מתיישבי גיא־אוני הוכיחו עוז־רוח, מסירות־נפש ודבקות במטרה. הם עלו על אדמתם בתנאים קשים מאוד, שום מוסד לא עמד לימינם, ושום עזרה כספית לא קיבלו. אלא בפרוטותיהם המעטות רכשו את האדמה ובצפורניהם נאחזו לעבדה בין הסלעים של הר כנען. וכשעלתה מצוקתם עד לבלי יכולת לשאת, לא נמצא שום מוסד שיחוש לעזרתם. בודדים ומלאי תקווה היו בצאתם מן העיר צפת לשבת בין ערביי הכפר ג'עוני ושבורים

בנפש ובגופם, עזובים ונכשלים חזרו אל העיר שלא רצו לשבת בה.

ההיסטוריה של התיישבותנו החקלאית אינה יכולה לפסוח על גיא־אוני, על הניסיון הראשון שנעשה להקים מושבה עברית בגליל העליון בטרם היו מושבות עבריות בארץ־ישראל. ההיסטוריון חייב, איפוא, לעשות את מניין השנים כדלקמן:

בשנת 1835 התיישב ר' ישראל בק עם משפחתו וכמה אברכים מצפת על הר ג'רמק ובנה שם כפר עברי וראה ברכה בעמלו.

בשנת 1859 נקנתה אדמת מוצא על־ידי יהודים מירושלים ושנה אחת לאחר מכן ייסדו שם יישוב חקלאי.

בשנת 1870 נוסד בית־הספר החקלאי מקווה־ישראל ליד יפו.

בשנת 1875 (ויש טוענים לשנת 1874) נוסדה המושבה גיא־אוני בגליל העליון.

בשנת 1878 נוסדה המושבה פתח־תקווה הנושאת בתואר הכבוד "אם המושבות". אולם סדר השנים של התייסדות היישובים מוכיח, כי גיא־אוני נוסדה שלוש שנים לפני פתח־תקווה, ולכן גיא־אוני לה זכות ראשונים.

אלא למדנו כי יש יתרון להמשכיות, גיא־אוני נוסדה, נכשלה ולא הוסיפה להתקיים. פתח־תקווה הניחה יסוד איתן, המשיכה את התלם הראשון שלה וראשוניה הרחיבו גבולות וזכו לממשיכים ברוכי מעשים. פתח־תקווה התפתחה וגדלה, לה זכות הבכורה — היא "אם המושבות". אבל אין לשכוח את חלוצי גיא־אוני.

ואת אלעזר רוקח יש לזכור, ראש לחלוצי גיא־אוני ושליחם הנאמן לגולה. בעת שנוסדה ראש־פינה על חורבותיה של גיא־אוני, שהה אלעזר ברומניה. אחר כך החלו שנות נדודיו לרוסיה, משם לארץ־ישראל ושוב לגליציה. פה הוציא לאור עיתון עברי בשם "הירדן" בו עשה תעמולה ליישוב ארץ־ישראל. והיו לו תוכניות רבות אבל המוות מצאו רחוק מארץ מולדתו אותה אהב בכל נפשו. אלעזר מת בעיר דרוהוביץ אשר בגליציה בתמוז תרע"ד—1914. לפני מותו ביקש להעלות את עצמותיו לארץ־ישראל — ולא זכה. בן 60 היה במותו.

החווה בג׳ילין

בשעה שפקידי הברון חילקו את אדמות הגולן בין האגודות הציוניות, הם קיבלו הוראה מאת הברון רוטשילד להשאיר בבעלותו שטח של ארבעת אלפים דונם לצורך הקמתה של חווה חקלאית. השטח שהועד למטרה זו נקבע ליד הכפר ג׳ילין הנמצא במרכז האדמות היהודיות שבגולן. מוצא השם ג׳ילין ופירושו אינם ידועים. תושבי הכפר הם כושים, צאצאי סודנים שבאו לכאן עם צבאותיו של איברהים פחה, מצביא ומדינאי מצרי, שכבש את ארץ־ישראל וסוריה מידי התורכים בשנת 1831. אחרי שהצבא המצרי נאלץ לסגת ב־1840 נשארו הכושים לשבת באיזור זה.

חיים כהן־רייס איש ירושלים, הוזמן על־ידי הברון רוטשילד לשמש גנן ראשי של החווה בג׳ילין. חיים למד ב״ישיבה״ בירושלים, בן 13 הוא נשלח על־ידי קרוביו ללמוד בבית־המדרש לרבנים בהא־נובר שבגרמניה. אבל נפשו של חיים חשקה בעבודת אדמה והוא נשלח לבתי־ספר גבוהים לחקלאות באנגליה ובצרפת והשתלם שם במיוחד במטע גפנים ועצי פרי אחרים. הברון רוטשילד הזמינו לעבוד כאגרונום במושבותיו בארץ־ישראל וראשית עבודתו היתה בראשון־לציון. מכאן נשלח אל איזור ההתיישבות בגולן. כאן מצא האיש את מרחב עבודתו במקצועו ויכול היה לפתח את כשרונותיו באופן עצמאי. לאחר זמן הקים את ביתו ומשפחתו בפתח־תקווה וכאן הוא בנה את משקו החקלאי למופת. הוא היה גם עסקן ציבורי, יושב ראש ועד המושבה במשך שנים רבות והיה מקובל על כל החוגים במושבה. נפטר ב־1933, בן 72 היה במותו.

הכל היה מכוון כדי להכין בחווה שתילים מכל הסוגים בשביל המתיישבים בגולן. חיים כהן הכין בחריצותו הרבה משתלות עצי פרי למיניהם ואילנות נוי כדי לגדל במועד מוקדם רבבות שתילים בשביל המתיישבים החדשים העומדים להתנחל על אדמותיהם בגולן. הכינו משתלות רבות של עצי תות במגמה להקים כאן תעשיית משי טבעי. כן נשתלו חלקות ניסיון של זני עצי פרי: מישמש, אגוזים, תפוחים, שזיפים, רימונים, חבושים ותאנים. חיים כהן היה גם מדריך את המתיישבים חסרי הניסיון וליווה אותם בצעדיהם הראשונים על אדמתם כדי לעשותם לאיכרים עובדי אדמה. מלבד הגנן שלח הברון אל החווה מומחים לבחינת טיב הקרקעות וקביעת התאמתם

לגידולים השונים. בזמן קצר התפתחה חוות הברון והיתה למשתלה חקלאית גדולה ותחנת ניסיון.

בחווה נבנה בית מיוחד בשביל ההנהלה שהכיל מרתף גדול ומעליו קומת מגורים של שישה חדרים, הבית עמד במרכז המשתלות. במרחק כשלושים מטר ממנו נבנו אורוות וסככות לאחסנת כלים חקלאיים, ולצד מזרח הוקמו צריפי עץ למגורי הפקידים והפועלים. נזרעו כשלוש מאות דונם שעורה, שיבולת־שועל, חיטה, שומשום וחלקת מספוא לנסיונות.

בעיתון "המליץ" מחודש נובמבר 1895 נתפרסמה כתבה בשבחו של הברון הנדיב, ההולך לפני המחנה באיזור הגולן "ובנה בניין קטן ועתה עובדים בגן הנדיב איזה פועלים יהודים ובשבת שעברה התפללו בציבור בפעם הראשונה לערך שני מניינים ויותר... מיום עזבו אבותינו האיכרים ורועי הצאן את הארץ הזאת, זאת הפעם הראשונה אשר נשמע קול תפילת ישראל במקום הזה יוצאת ממעמקי ליבות ישראל".

בבוא המתיישבים הראשונים להיאחז באדמתם בגולן כבר מצאו לפניהם חווה חקלאית מפותחת המוכנה לסייע להם בבעיותיהם החקלאיות ובמתן שתילים והדרכה. אך כאמור מתיישבי הגולן נאלצו לנטוש את אדמתם, גזירה יצאה מן הממשלה המרכזית בקושטא והם גורשו בכוח הזרוע ונואשו מתקוותם לשוב ולהיאחז באיזור הגולן.

מי שלא ויתר על הרעיון להקים מחדש התיישבות בגולן היה הברון אדמונד בנימין רוטשילד בכבודו ובעצמו. המתיישבים גורשו מנחלותיהם בגולן אבל החווה בג'ילין המשיכה קיומה גם בתנאים של איסור התיישבות אנשים בני חוץ־לארץ. הברון קיווה, כי יבוא יום ועל אדמותיו הנרחבות בגולן יקומו מחדש מושבות עבריות. בינתיים הוחכרו האדמות לערבים שבסביבה בתנאי אריסות. זלמן כהן, איש הגליל נתמנה למפקח על אדמות הברון בגולן, הוא היה מחכיר את האדמות, מנהל משא־ומתן עם האריסים וגובה מהם כספים בהתאם לחוזה החכירה.

זלמן כהן נולד ברוסיה ונשלח לארץ־ישראל ללמוד במקווה־ישראל. עם סיום לימודיו הוא נתקבל לעבודה כגנן בשירות הברון במושבות ראשון־לציון ופתח־תקווה. מכאן הוא נשלח אל חוות

הברון בגולן ושימש עוזרו של האגרונום חיים כהן מנהל חוות הברון בג׳ילין. לאחר שהמתנחלים היהודים נאלצו לנטוש את הגולן נמצא זלמן כהן הצעיר ראוי להיות הממונה על אדמות הברון שבגולן ומקום מושבו היה בבית הפקידות אשר בחווה. שפתו הערבית הצחה, ידיעתו במנהגי יושבי האוהלים ובאורח־חייהם של בני המזרח, פקחותו הטבעית ואהבתו את אדמת הגולן סייעו לו לעמוד כיהודי בודד בין המוני בדווים נוודים, פראים למחצה, תושבי הגולן.

עבודתו הקבועה של זלמן כהן היתה בגולן, אך הוא שאף להקים לעצמו משק חקלאי ומשפחה אליהם יוכל לבוא ולהתפרק מבדידותו. בקשתו ניתנה לו והוא בנה את ביתו ומשקו בגליל והיה בין ראשוני האיכרים בכפר־תבור. את המשק החקלאי היתה מעבדת רעייתו רחל, אשת חיל למופת ואף ילדה לו וגידלה שתי בנות ושלושה בנים. זלמן המשיך למלא תפקידו בגולן ולא נטש את משמרתו בשעה שנשתרר אי־שקט בסביבה בימי מרד הדרוזים בשנת 1925, ואף לא בעת המאורעות בארץ־ישראל ב־1929 וכך גם במאורעות ב־1936. הדם של המאורעות הגיע גם אל איזור הגולן אך זלמן כהן לא זע ולא נע מפחד. למעלה מארבעים שנה רצופות כיהן זלמן כהן בתפקידו, במשך ישיבתו הממושכת בגולן, יחידי בין הבדווים, עלה בידו לקיים יחסים טובים עם הערבים שכיבדוהו מאוד וכינוהו בחיבה חווג׳ה זלמן אבו מוסה.

את זלמן כהן הייתי רואה חוזר לעיתים מן הגולן אל מושבתו בכפר־תבור בה ישבה משפחתו. רכוב על סוסתו האצילה והמקושטת ולבוש כאחד השייכים מארצות הקדם, עשה רושם כאילו בא מארץ רחוקה, קסומה, שם מתגוררים בני עשרת השבטים. איש גברתן היה ושפמו צהוב, מוארך ומחודד בקצותיו. אחת מבנותיו היתה נשואה לאיכר מסג׳רה נפתלי פבריקנט, לשם היה בא לביקור, כולו אומר כבוד והדר והילה שופעת מאישיותו. נכדיו של זלמן כהן מן המצטיינים בצה״ל ובעלי דרגות גבוהות.

זלמן כהן שמר על ״נר התמיד״ של אדמות הברון בגולן. משלחות יהודיות שהיו מבקרות לעיתים בחוות ג׳ילין התרשמו מדמותו הכמעט אגדתית. ישיבתו הממושכת במקום המבודד והמרוחק הזה, בטחונו הבלתי־מעורער לחיות יחידי בין הערבים הללו, חיזקה בלב רבים את הרעיון לשוב ולנסות להקים כאן יישובים יהודים. זלמן כהן היה מעודדם: אדרבא, בואו, כאן אפשר לבנות מושבות רבות. זלמן היה

רגיל לומר למבקרים היהודים בחווה: "מה שנותן לי כוח להמשיך כאן בעבודתי, הרי זו החלטתו הנחושה של הברון רוטשילד להחזיק באדמותיו, את הברון אני מעריץ מאוד והריני נאמן לרצונו".

באביב 1914 ביקר הברון רוטשילד בארץ־ישראל וסייר בגליל התחתון. לפני הברון הובאה הצעה להתחלף עם כפר כמה הצ'רקסי אשר ליד כפר־תבור, כלומר למסור לצ'רקסים את אדמות הברון אשר בגולן תמורת האדמות של כפר כמה החוצצות בין המושבות היהודיות וכך ליצור רציפות קרקעות עבריים בגליל התחתון.

בלילה התעורר הברון משנתו וביקש להביא לפניו מייד את זלמן כהן. לאחר שהברון שוחח עימו בהתרגשות רבה אודות אדמותיו בגולן ציווה עליו שירכב תיכף ומייד לכפר כמה ויגיד לאנשי הכפר שהוא מוכן לקנות מהם את כל אדמתם ולשלם להם במיטב כספו אבל את אדמותיו בחורן לא ימסור להם, כי את האדמות הללו קנה בשביל התיישבות יהודים!

בשנת 1938 פרש זלמן כהן לגימלאות והציב את בנו יעקב כיורשו בתפקיד. זלמן נפטר לעולמו בחודש טבת תשט"ו—1955, בן 82 היה במותו ומקום קבורתו באדמת מושבתו כפר־תבור.

יעקב כהן, בנו של זלמן נשאר על משמרתו בחוות הברון והוכיח, כי אכן בנו של זלמן הוא וידו רב לו בטיפוח יחסי שכנות טובים עם הערבים עימם ידע להתהלך ובלשונם דיבר מקטנותו. יעקב ידע לשמור על האינטרסים של הברון רוטשילד והוא נשאר בחוות ג'ילין עד 1941. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה התערער מאוד מצב הביטחון באיזור ובמשך הזמן נעשה מסוכן. יעקב כהן היה היהודי האחרון שישב ישיבת־קבע על אדמות הברון בחוות ג'ילין אשר בגולן.

קיומה של החווה בג'ילין היתה הוכחה של נוכחות יהודית בגולן, כעין "גחלת לוחשת"... שהבהיקה, ניצנצה, עוררה, הקסימה ומשכה במרחביה הגדולים. לפני מלחמת העולם הראשונה ואחריה נעשו נסיונות לשוב ולהיאחז באדמות הברון בגולן והצד השווה שבהם שלא הגיעו לכלל מעשה. אף־על־פי־כן ראויים הם להיזכר.

מניה שוחט־וילבושביץ מספרת: "תחת הרושם העז של ביקורי בחוות ג'ילין (ב־1904) נולד במוחי הרעיון שאולי יסכים הברון רוטשילד למסור לנו אדמה (בגולן) ואנו נקים שם התיישבות. בשנת

1907 נתארגנה ועדה סודית שתפקידה היה להכין תוכנית מעשית לחידוש ההתיישבות בחורן. חברי הוועדה היו: יוסף אהרונוביץ, זלמן גיסין, אליעזר שוחט, מ. קונין ואנוכי. נשלחתי מטעם הוועדה לפאריס לשם משא־ומתן עם אמיל מאירסון מנהל ענייני יק"א באותו זמן... אולם ללא תוצאות...".

בקיץ 1912 פנה מנחם שיינקין אל ועד פועלי הגליל בהצעה להצטרף למשלחת היוצאת לעבר הירדן לביקור בחוות ג'ילין כדי לברר שם תנאים לסידור קבוצת פועלים. ישראל בלוך ואליעזר שוחט נבחרו כמשלחת מטעם הפועלים והם נפגשו עם שיינקין בתחנת־הרכבת של צמח, עימו היו גם חיים בוגרצ'וב וד"ר גולו־בצ'ינר. יחד נסעו לדמשק ובדרך סיפר ד"ר גולובצ'ינר כי הוא מייצג קבוצת ציונים מקיוב אשר בדעתם להקים בית־חרושת לסוכר בארץ־ישראל. לדעת מומחים, מתאימה אדמת החורן לגידול סלק־סוכר והם מנהלים משא־ומתן עם פקידות הברון להפריש להם כמה אלפי דונם למטרה זו. המשלחת נתקבלה יפה בחוות ג'ילין, אך ההצעה ירדה מן הפרק.

גם בתקופת הבית הלאומי נעשו נסיונות והיו גישושים לאפש־רות של חידוש ההתיישבות על אדמות הברון בגולן, ואף נשלחו משלחות לבקר במקום. יהודה אלמוג, מראשוני "גדוד העבודה" שהיה מקורב ליוסף טרומפלדור, מסר כי שמע מפיו עוד בהיותם ברוסיה על מרחבי השדות בחורן ועל מחשבתו להביא גדודי חלו־צים ולישבם שם. טרומפלדור בעלותו ארצה בפעם השנייה ב־1919 הגה ברעיון של יישוב החורן.

באותו זמן בערך יצאה לסייר באדמות החורן משלחת של "השו־מר" יוסף נחמני וצבי ניסנוב. בעקבותיהם באה משלחת מטעם "אחדות העבודה" שלמה לביא וחיים שטורמן, מראשוני עין־חרוד, המשלחות הללו לא הביאו לידי מעשים.

שמואל דיין ממייסדי דגניה ונהלל מספר בספרו "בימי חזון ומצור" על מאמציו לעניין בנושא החורן את מפלגתו "הפועל הצעיר" למען המטרה הנשגבה של יישוב אדמות הברון בחורן. קבוצת חלוצים בשם "השרון" העמידה את עצמה לרשות "הפועל הצעיר" נכונה ללכת לחורן. הקבוצה הגישה תזכיר בו הביעה את רצונה "להיות חלוצת ההתיישבות בחורן". הקבוצה שאפה להתיישבות וחיכתה הרבה זמן להזדמנות ללכת לחורן, אולם חסרה היתה התעניינות

מצד המוסדות והקבוצה ויתרה על החורן והתיישבה בעמק יזרעאל בשנת תרפ"ז—1926 — היא קבוצת רמת דוד.

עם פרוץ מלחמת השחרור הבקיע צבא ישראל בכוח רב צפונה אל גבולות סוריה וכבש שטחים נרחבים במרום הגולן אולם לא הגיע אל אדמות הברון, מפריד מרחק של שמונה ק"מ בלבד. העיניים נמשכות אל העבר ההוא, שם החלה התיישבות יהודית של אנשים נועזים.

משה סמילנסקי (אוקראינה, רוסיה 1874 — רחובות 1953), מראשוני האיכרים בארץ־ישראל, סופר ועסקן, כותב תולדות היישוב העברי, מסכם את פרק ההתיישבות בגולן ואומר: "הברון יזם מפעל כביר כשתקע יתד בארץ הגולן, במזרח הירדן ויכבוש כאן כמאה אלף דונם, אך לצערנו קיפחנו אחר כך את היתד הזאת. ומשום כך הפסדנו את דריסת הרגל לתוך נחלתם של שבט ראובן, גד וחצי שבט מנשה" (גואלי הקרקע).

הערת המחבר: על ההתיישבות בעבר הירדן המזרחי השתמשתי בחומר ממקורות שונים, אולם בעיקר הסתמכתי על ספרו של מרדכי ניישטט — הגולן.

המיזגגה בטנטורה

טנטורה, כפר ערבי בחוף הים התיכון, כ־9 ק"מ דרומית לעתלית. תושבי הכפר עסקו בחקלאות ובדיג. משמעותו של השם טנטורה — גבעה מחודדת, ואמנם סמוך לכפר ישנה גבעה כזאת ועליה מגדל הצופה על פני הסביבה. לפי מפקד משנת 1931 היו בכפר 953 תושבים.

במלחמת השיחרור תש"ח—1948 שימש הכפר בסיס ללוחמים ערבים נגד היישובים היהודים. כוחות צה"ל הסתערו על הכפר ותושביו נמלטו. על אדמת טנטורה נוסדו שני יישובים חקלאיים: מושב העובדים דור וקיבוץ נחשולים. בין שני היישובים הללו נמצאת חורבת בית־החרושת — המיזגגה.

המיזגגה — בית־החרושת לזכוכית, נוסדה על־ידי הברון אדמונד בנימין רוטשילד (פרטים עליו ראה בספר זה בפרק על ההתיישבות בעבר הירדן עמוד 19), ובתור מנהל בית־החרושת מונה מאיר דיזנגוף.

מאיר דיזנגוף נולד ב־1861 באקימובצי, בסאראביה, בנו של מנהל משקים חקלאיים, מחסידי סדיגורה ואיש משכיל. מאיר הצעיר נמשך אל התנועה המהפכנית הרוסית ונכלא בבית־הסוהר. בשנת 1887 היה ציר בוועידת "חובבי ציון" בדרוקניק. פירסומו הראשון בא לו בעיקבות מאמר שפירסם: "הקניין והעבודה" שבו קבע, כי העבודה היא יסוד לבניין ארץ־ישראל והציע יחסים משופרים בין העובד והמעביד. מאיר למד בפאריס כימיה והשתלם בתעשיית זכוכית. ב־1891 עלה לארץ־ישראל בקשר לייסוד בית־החרושת לזכוכית, ולאחר סגירתו חזר לרוסיה ועלה שנית ב־1905. ב־1909 היה בין מייסדי השכונה "אחוזת בית" מצפון ליפו, ממנה התפתחה העיר תל־אביב. ב־1917 כשגורשו תושבי תל־אביב יצא דיזנגוף עם המגורשים, עמד בראשם בתנאים הקשים של המשטר התורכי הצבאי, ומילא תפקיד של ראש הגולה. פירסם מאמרים, סיפורים ורשימות. דיזנגוף נבחר לראש הוועד של שכונת "אחוזת בית" ועמד בראש העירייה עד יום מותו (פרט לשנים 1925—1928). נפטר — בשנת 1936. ציווה את רכושו למוזיאון תל־אביב. על שמו הרחוב הראשי בעיר.

בראשון־לציון ניטעו כרמים רבים ונבנה יקב שאת תוצרתו, תוצרת היין שיווקו לחוץ־לארץ בבקבוקים שהובאו מארצות חוץ. היה זה, איפוא, הגיוני ביותר לייצר את הבקבוקים בארץ במקום להביאם מן החוץ. מיכאל ארלינגר (אלזס 1828 — פאריס 1892) מראשי "חובבי ציון" בפאריס ויד ימינו של הנדיב בענייני ארץ־ישראל, המליץ בפני הברון על דיזנגוף וזה שלחו להשתלמות בתורת ייצור זכוכית באנגליה, בצרפת וביוון וב־1891 יצא דיזנגוף לארץ־ישראל למילוי שליחותו. לאחר שסייר בארץ קבע את מקום הקמת בית־החרושת בטנטורה, שם מצא שפע חול המכיל חומרים מתאימים לייצור זכוכית, ובחוף הקרוב לטנטורה יש נמל עתיק שאפשר יהיה לפתחו לעגינת ספינות להבאת סחורות וליצואם.

המשגיח על הקמת בית־החרושת וניהולו המעשי היה יצחק חיותמן

(רוסיה 1867 — תל־אביב 1938). מצאצאי האדמו"ר ר' זושע מהני־פול, חונך על ברכי המסורת והחסידות, הצטיין בלימודיו והתפרסם כעילוי. בסתר קרא יצחק בספרות ההשכלה והתמסר בהתלהבות לתנועת "חובבי ציון". לאחר נישואיו עסק בפרקמטיה ונעשה סוחר אמיד, אולם נפשו חשקה לעלות לארץ־ישראל ולהיות איכר עובד אדמתו. ב־1890 חיסל עסקיו ועלה לארץ עם משפחתו, עבד כפועל בראשון־לציון וברחובות, השתתף עם מיכאל הלפרין (וילנה 1860 — צפת 1919) ואפרים חרל"פ (רוסיה 1858 — רחובות 1949) בייסוד אגודת הפועלים הראשונה בארץ. כשדיזנגוף החליט על הקמת בית־החרושת לזכוכית הוא הזמין את יצחק חיותמן, ידידו מחוץ־לארץ, להיות סגנו בניהול בית־החרושת. לאחר סגירת המפעל היה חיותמן בין מייסדי המושבה מטולה.

בנו של חיותמן, זכריה חיות מספר מפי אביו בספרו "עם יצחק חיותמן" (חיפה תשכ"ח): "הגעתי לטנטורה והייתי משגיח על מלאכת הבניין ושומר בלילות. הבניינים שהוקמו: בית בן שתי קומות לבית־החרושת, בית למנהל מאיר דיזנגוף, גם הוא שתי קומות. בקומה העליונה היתה דירת המנהל והמשרד ולמטה בית־הספר. במשך חצי שנה גרנו בכפר הערבי טנטורה ולאחר גמר הבנייה עברנו לגור בבית־החרושת ועימי עוד פועלים עברים. הבתים היו מוקפים חומה מטעמי ביטחון. ליד בית־החרושת גרו מנהל החש־בונות, מורה, נגר, שוחט, שני מומחים צרפתיים ושני מומחים מצ'כיה ונושאי משרה אחרים".

"בבוא הקיץ החלה הביצה הגדולה שמצפון להפיץ אדי מוות. יתושי המלריה תקפו את משפחות העובדים והם חלו בקדחת צהובה. גם גב' צינה דיזנגוף חלתה קשה בקדחת בעת הריונה, היא נסעה לצרפת לשם ריפוי, שם ילדה בת נגועת קדחת ושם מתה — הבת היחידה של משפחת דיזנגוף. לשיפור מצב הבריאות נטעו עצי אקליפטוס, אבל ללא הועיל".

בעניין מחלת הקדחת כתב ד"ר הלל יפה (רוסיה 1864 — זכרון־יעקב 1936) הרופא מזכרון־יעקב, אל הברון רוטשילד ביום 25 ביוני 1894: "אני פונה אליך הפעם בבקשה לשים לב אל המצב בטנטורה, משם מביאים אלינו בכל יום חולים קשים וגם אנושים. אני והחובש שלי נוסעים לטנטורה לכל הפחות שלוש פעמים בשבוע, וכל פעם אנו מוצאים שם הרבה חולים... אני חושש מאוד לתוצאות. לדעתי

אסור להחזיק פועלים רבים במקום הזה, כי אין רע ממנו בכל הארץ, בפרט בקיץ". דיזנגוף התרעם על ד"ר יפה שבתור רופא הוא עלול לגרום לסגירת בית־החרושת.

בבית־החרושת עבדו 25 פועלים, כמה משפחות יהודיות עיבדו את קרקעות הברון אשר מסביב לבית־החרושת. כאן גם נולדו ילדים ונפתח בית־ספר עברי. אחד מן הגולדים בטנטורה אשר בונשטיין היה לאחר זמן ראש ועד המושבה של זכרון־יעקב בשנים 1931—1937.

בחצר ובמחסנים נערמו אלפי בקבוקים, מכאן הם נשלחו אל הייקב בראשון־לציון ובהם נשלח היין אל השווקים בחוץ־לארץ. ליד בית־החרושת התקינו בית־מלאכה למנורות נפט־עששיות. בראשונה תיכננו, יביאו לכאן מאירופה את חלקי המתכת של המנורה עליהם ירכיבו את הזגוגיות תוצרת בית־החרושת. במשך הזמן יכינו כאן גם את יתר חלקי המתכות, והעששית כולה תהיה תוצרת בית־החרושת לתפארת העובדים והברון רוטשילד.

בחודש אייר תרנ"ג—1893 ביקר הברון רוטשילד בארץ־ישראל ואוניתו עגנה בפעם הראשונה בחוף טנטורה. הברון ערך ביקור בבית־החרושת לזכוכית, לכבודו הוקם שער כבוד בכניסה וכל הפוע־לים והילדים קיבלוהו בשירה עברית. הברון הודה למקבלי פניו, הסתכל בתוצרת בית־החרושת ושיבח את עבודת הפועלים. בפעם האחרונה עגנה ספינת הברון בחוף טנטורה בשנת 1925.

ד"ר חיים חיסין (רוסיה 1865 — תל־אביב 1932) רופא במקצועו, מראשוני אנשי ביל"ו, נזדמן לו לבקר במיזגגה בשעת קיום חגיגה לחנוכתו של תנור חדש. חיסין פרסם רשמיו בעיתונות הרוסית: "הנאומים היו מרובים ואחרי כל נאום שתיית יין כדת מתוך הכוסות והבקבוקים תוצרת בית־החרושת היהודי. החוגגים היו כמה עשרות פועלים עברים ומלבדם דיזנגוף ואשתו והאומן הצרפתי ואשתו... למחרת הובילני דיזנגוף לסיור במפעל. זהו בניין רחב בעל שתי קומות, התחתונה מיועדת למחסנים ומקום עבודה. מצאתי שם שני פועלים לשים חומר ממנו יכינו לבנים וטפסים בשביל הבקבוקים. בקומה השניה היו עסוקים פועלים בעשיית הזכוכית. סמוך לבניין ישנם עוד מיבנים המשמשים דירה למנהל, למשרד, למעבדה כימית וגם לבית־ספר. 16 ילדים לומדים בו אצל מורה צעירה המתייחסת

לעבודתה בחיבה רבה. כל הלימודים בעברית וגם הילדים מדברים ביניהם רק בשפה זו. כל שטח בית־החרושת כ־40 דונם והוא מוקף גדר גבוהה מטעמי ביטחון".

מלבד מחלת הקדחת הממאירה הטרידה את דיזנגוף בעיית חוסר בעלי מקצוע: בין היהודים לא נמצאו בעלי מקצוע בענף הזכוכית, צריך היה להביא אומנים מומחים נוצרים מצרפת, ואלה עלו ביוקר רב וגם התנהגותם היתה מחוצפת שהרי הם בני מולדת עם הברון, והם המומחים היחידים בסביבה שאין להחליפם. המומחים הזרים סירבו ללמד את רזי המקצוע לפועלים היהודים שעבדו עימם. דיזנגוף החליף את המומחים מצרפת במומחים מצ'כוסלובקיה.

לאחר שבית־החרושת פעל כשלוש שנים התברר, כי משלוח היין בבקבוקים אינו מתאים, כדאי יותר לייצא את היין בחביות־עץ. דיזנגוף התחבט מאוד ולבסוף הציע לברון לסגור את המיזגגה. הברון לא נענה מייד משום שזה היה אחד מרעיונותיו ליצור בקבוקים בארץ לשם פיתוח התעשיה ומקור לעבודת פועלים. הברון ביקש, איפוא, שדיזנגוף יבוא לפאריס ויסביר לו אישית את הקשיים, רק לאחר הביאורים שקיבל הסכים הברון לסגור את בית־החרושת. בסוף תרנ"ה יצא דיזנגוף את טנטורה והשאיר את יצחק חיותמן לשלם פיצויים לעובדים ולחסל את יתר העניינים.

הברון בנימין רוטשילד היה איש חזון, בעל אידיאות, בעל חלומות במובן הטוב של מושג זה. בטנטורה התנפצו שניים מחלומותיו הנעלים. בשנת 1882 חלם אחד מטובי "חובבי ציון" מהראשונים באנגליה. זה היה קולונל אלברט אדוארד גולדסמית (1846—1904) שחלם על בניין נמל עברי בחופה של דור, בתקווה שממנו "תצאנה אוניות סוחר מבני ישראל ועל תורנן ישאו למרחוק את נס ישראל" (אנצ. אריאל). יתכן גם יתכן, כי ניצוץ מחזונו של גולדסמית נדלק בחזונו של הברון רוטשילד. בחוף טנטורה — היא דור הקדומה, נהג הברון להעגין לעיתים את ספינתו, מכאן היה נכנס אל ארץ־ישראל לבקר במושבותיו שהקים. הברון הכין לו צי קטן בן שתי ספינות, מוכנות תמיד לרשותו, וגם קברניט קבוע היה לו. הצי לא האריך ימים.

וגם בית־החרושת לזכוכית, בעצם רעיון בריא, נגוז כחלום. נשארו ממנו בניינים חרבים.

מאיר דיזנגוף מספר מקצת חוויותיו בין הערבים.

1. לילה ויום בין בדווים

פעם בשהותו ביפו קיבל דיזנגוף טלגרמה לשוב לטנטורה בעניין דחוף. עלה דיזנגוף על סוסו, וכדי לקצר את הדרך הוא רכב לאורך שפת הים מיפו צפונה. בתור בן לווייה היה עימו צדוק, יהודי צפתי, המכיר את הסביבה ומדבר ערבית כשפת אם. צדוק היה לבוש עבייה וחבוש כפייה ועגל לראשו כדרך הבדווים, לא הבחינו אם יהודי הוא ואם מוסלמי.

בחצותם את הירקון קמה סערה גדולה, מטרות עוז ניתכו ארצה והחולות מסביב נהפכו לאגמי מים. לשום ליפו אי־אפשר משום שהירקון עלה על גדותיו ואין לעבור בו, והנחלים אשר לפניהם לצד צפון גם הם נמלאו מן השטפונות. הרוכבים היו, איפוא, תקועים והגשם יורד ויורד.

באין ברירה ניגשו השניים אל מחנה הבדווים ששכן ממזרח על הגבעות, וראש השבט קיבלם בסבר פנים יפות ואירח אותם באוהלו בכל הכבוד הראוי. את דיזנגוף הושיבו על כרים וכסתות בראש ומסביבו התיישבו במעגל על הארץ כל אנשי השבט. צדוק פתח וסיפר לנאספים את שבחו וגדולתו של האורח והפליג בהתלהבות מזרחית ובהגזמה רבה אודות עושרו של הברון רוטשילד שהאורח הנכבד הוא בא־כוחו בארץ.

אחרי שתיית הקפה המסורתי נסבה השיחה על עניינים העומדים ברומו של העולם. אבו גזלה, הזקן שבחבורה, הביע דעתו דעת חכמים, כי כל זמן שהשולטן שיחיה לאורך ימים והמלכה ויקטוריה, שתחיה לעולם, יהיה שלום בעולם כולו, מפני שהם נפגשים בסתר ומסדרים את ענייני המדינות. עלינו להתפלל לאללה הכל יכול שיתן להם שנים ארוכות. אבו זאכי שאל לדעתו של האורח. דיזנגוף בא במבוכה אולם צדוק הזדרז וענה בערבית נמלצת: הברון רוטשילד הוא ביחסים טובים עם השולטן ועם המלכה האנגלית, ויש לקוות שהשלום לו יופר.

השעה כבר היתה מאוחרת והשייח' רמז לאנשיו שהאורח עייף והגיע זמנו לישון. "כל הלילה לא יכולתי לעצום עין. בבוקר קמתי והשייח' ראה את הכנותי לנסוע הוא הפציר בי באומרו "לא יעשה כן במקומנו", עלי להשתתף בזבח שהוא מכין לכבודי, מספר דיזנגוף.

רצים יצאו על סוסיהם וקראו לכל בני השבט בשמו של השייח׳ אבו זאכי: בואו כולכם לכבודי ולכבוד האורח שהוא שליחו של הברון. נערכה כירה גדולה והאכילה היתה לפי מנהגי המזרח ונמשכה זמן רב. לעת ערב עזבו האורחים את המחנה והשייח׳ אבו זאכי ליווה אותם כברת דרך, ובהיפרדם נפל השייח׳ על צווארו של דיזנגוף כמינהג וכמקובל.

2. רופא חולים

כשבא דיזנגוף להשתקע בטנטורה, הביא עימו מעבדה כימית לבדיקת החומרים המקומיים: החול, הסיד, האבנים וכו׳. כשראו הערבים את המעבדה על כליה, צלוחיותיה, הצנצנות והבקבוקים הקטנים והגדולים המסודרים כולם בארונות ועל השולחנות, החליטו כי זה בית־מרקחת ודיזנגוף הוא ״חכים״ — רופא חולים.

החלו ערבים לבוא כדי להתרפא אצלו, לתמהונם סירב דיזנגוף לרפאם. הוא הסביר להם כי הוא איננו רופא ואינו מבין במחלות, אבל ההסבר לא נתקבל על דעתם, והיה תמוה בעיניהם.

והנה קרה שיוסוף, שומר המפעל חלה והוא דרש מדיזנגוף לרפאו, הוא ימות כאן בחדר ולא ימוש מן המקום הזה. הואיל והאיש עמד על דעתו ולא חדל מתחנוניו, נתן לו דיזנגוף את תרופותיו שלו נגד קדחת — וזה הועיל ליוסוף והוא שב לבריאותו. כמובן, מאז עלו המוניטין של דיזנגוף כרופא חולים.

3. בת השייח׳

בשעת בוקר מוקדמת התפרץ אל חדרו של דיזנגוף השייח׳ סעיד המכובד, פניו מדוכאים מאוד ומראהו לא כתמול שלשום. האיש גבה־קומה וזקנו הגדול לבן כשלג, משרידי המושלים הקודמים הוא, עליו מספרים ביראה ובכבוד. בזמנו היה הוא שליט על חבל ארץ גדול בסביבות חיפה וכל הבדווים ופלחי הכפרים העלו לו מס.

מיהר דיזנגוף לקראתו וקדמהו בברכת צפרא טבא, בוקר טוב, ולאחר דברי נימוס מקובלים שאל דיזנגוף את השייח׳, מה התרידהו לבוא לכאן בשעת בוקר כזאת?

פתח השייח׳ ואמר במר נפשו: ״הן ידעת יה־חוואג׳ה כי הייתי מושל בכל הגליל הזה ודברי היו נשמעים כדברי מפקד ומצווה. היו לי שדות וכרמים ונחלאות לרוב, היו לי נשים רבות, בנים ובנות,

סוסים ועבדים — לא חסרתי דבר. והנה כשעלה עבדול חמיד על כסא השולטן בקושטא, הוא פקד להחרים את רכושי ולרשום הכל במחלקת הג׳יפטליק, כלומר רכוש השולטן. את ביתי הרסו ואותי עם משפחתי הגלו לאנגורה (אנקרה, בירת תורכיה). שם סבלתי עינויים גדולים, כל בני משפחתי מתו מרוב מצוקה ובחרפה רבה.

״לפני מספר שנים ניתן לי רישיון לשוב אל ארץ מולדתי וגם ארמון אחד הוחזר לי, בו אני גר כעת. מכל משפחתי הגדולה נשארה לי רק נערה אחת, פטמה שמה, בה כל רוחי וכל נשמתי. והנה בתי פטמה חולה מאוד ובאתי אליך. הלא אני מסור לך בכל ליבי. היה נא בעוזרי ורפא את בתי ממחלתה, הצילנה ממוות ואהיה לך עבד כל ימי חיי״.

בדברו כך בכה הזקן בכי מר, ודיזנגוף היה נרגש מאוד למראהו של הזקן המכובד העומד לפני צעיר ממנו ומזיל דמעות. ״משום מה נזכרתי אותה שעה במלכי כנען שגורשו מנחלתם על־ידי יהושע בכבשו את הארץ. מלכים אלה היו דומים בוודאי בדמותם ובגורלם לאורחי זה שייח׳ סעיד המכובד״.

הרגיע דיזנגוף את השייח׳ ואמר לו: ״דבריך נגעו אל ליבי ובתור ידידך הריני מוכן לעזור לך בריפוי בתך. הבה ניסע יחד לזכרון־יעקב ונביא משם את הרופא שהוא ידידי הטוב, והרופא יעשה הכל לרפא את בתך החולה. לי אסור לטפל ברפואה, כי אינני רופא״.

קם השייח׳ על רגליו וענה בתקיפות: ״לא, בשום אופן לא, לא ארשה לגבר זר לראות את בתי. אמנם ירדתי מגדולתי, אבל בתי בת מלכים, אינה יוצאת מפתח הבית ועין זר לא תשורנה. גם אם אדע כי תמות, לא אביא אליה רופא זר. אתה הלא ידידי הנך, כאח אתה לי, רק לך אוכל להראות את הנערה. אנא אחי, חושה, בואה והצילה לי את הנפש היקרה, היחידה שנשארה לי״.

נחמרו רחמיו של דיזנגוף על שייח׳ סעיד והלך עימו אל ארמונו. פטמה היתה נערה נחמדה כבת 17, גבוהת־קומה, גופה זקוף ועיניה השחורות מביעות חלום של אשה שכל חייה מסוגרים בתוך הארמון הזה. פניה היו חיוורים ושפוך עליהם חן נשי ומסתורין של המזרח.

השייח׳ סעיד פנה אל בתו ואמר לה: הבאתי לפניך את ידידי הטוב שהוא אחי, איש מלומד ומומחה ברפואה, הוא ירפא אותך מכל תחלואיך. הגידי לו בתי מה כאבך, אל תפחדי ואל תתביישי. הנערה פתחה את פיה והראתה שהיא חשה כאב גדול בגרונה

ואינה יכולה לבלוע שום מזון. חומה גבוה וכולה כמו מבולבלת. "הבינותי כי הפעם אין לי עסק עם קדחת אלא עם מחלה מסובכת... נזכרתי כי בהיותי סטודנט בפאריס חליתי בדיפטריה ואני זוכר עדיין את כל פרטי הטיפול בגרוני. נתתי, איפוא, הוראות לאומנת של פטמה, לשים תחבושות על צווארה של החולה ומן המעבדה שלי שלחתי אבקה לשיפשוף, ועל כל צרה שלא תבוא ציוויתי לתת לה גם כינין וגם אספירין".

לא עבר אלא שבוע ימים ופטמה נרפאה, המחלה עברה והנערה שבה לאיתנה לשמחתו הרבה של אביה השייח' סעיד. בביקורו האחרון של דיזנגוף נפל השייח' על צווארו ויבך מרוב אושר. ופטמה העזה והרשתה לעצמה להציץ מחדרה אל חדר־האורחים, ושלחה בת צחוק מקסימה אל עבר דיזנגוף — "זה היה השכר הטוב ביותר של הרופא".

זקני הכפרים באו אל משרדו של דיזנגוף להודות לו על טיפולו המסור בפטמה בת השייח', ומלבד התודה היתה בפיהם גם הצעה: "אין בשבילך יה־חוואג'ה שידוך נאה יותר מפטמה, הן אתה הצלת אותה ממוות ושייח' סעיד מתפלל בכל יום לשלומך, הוא יתן לך את בתו לאשה בלי מוהר ובלי מחיר".

כעבור זמן־מה נסע דיזנגוף לחוץ־לארץ, בחוזרו לאחר כמה שבועות נאמר לו כי פטמה מתה. מחלתה חזרה אליה ולא היה מי שיציל אותה מציפורני המוות.

ושייח' סעיד, קומתו שחה, היה מהלך סביב ארמונו קודר ומשמים.

(מתוך ספרו של דיזנגוף "לידידי מנוער")

כפר ג'רמק

ג'רמק — הר מירון בגליל העליון, צפונית־מערבית לצפת, בקרבת מירון, גובה ההר 1,100 מטר מעל פני הים. פה נעשה הניסיון החקלאי הראשון של יהודים בשנת 1837, כשהארץ היתה נתונה לשלטונו של מוחמד עלי מושל מצרים שכבשה מידי התורכים בשנת 1831.

מייסדו של היישוב החקלאי על הג׳רמק היה ישראל ב״ק (בני קדושים) (ברדיצ׳ב, 1797 — ירושלים, 1874). מוצאו של ישראל בק ממשפחה חסידית שעיסוקה היה הדפסת ספרי קודש. ישראל הצעיר המשיך במסורת המקצועית של אבותיו. בשנת 1832 עלה ישראל בק לארץ־ישראל עם משפחתו ועימו בית־דפוסו וכמה מפועליו המומחים. הוא התיישב בצפת והקים את בית־הדפוס, בזה חידש את מלאכת הדפוס בעיר צפת לאחר הפסקה של 245 שנים.

בינואר 1837 זועזעה צפת מרעידת־אדמה שהחריבה כמעט את כל העיר. 5,000 איש ואשה וילדים נהרגו ברעש הזה, בהם 4,000 נפשות מבני הקהילה היהודית. דפוסו של ישראל בק נהרס כולו אך הוא ומשפחתו ניצלו בנס. הוא אסף שרידים אחדים מבית־דפוסו והעבירם לעין זיתים הקרובה למשמרת.

בצר לו פנה ישראל בק אל שליטה המצרי של ארץ־ישראל איברהים פחה שמקום מושבו בעכו. ישראל ביקש ממנו חלקת שדה לעבדה לשם מחיית נפשות ביתו. המושל התרשם לטובה מן האיש, הוא ראה בו אזרח נאמן היכול לעשות לפיתוח הארץ ונתן לו את הכפר ג׳רמק לאחוזה.

ישראל בק ומשפחתו התיישבו בכפר ג׳רמק ואת כל זמנם מסרו לעבודת האדמה. עם משפחת בק עלו אל ג׳רמק כמה מאברכי צפת ואחדים מפועלי דפוסו וכולם ביחד היוו קהילה קטנה המעבדת את אדמתה בשמחה ודבקות. הם בנו בתים למגורים וחרשו את השדות במחרשת ברזל. בדיר היה להם גזע משובח של כבשים ועיזים ואדמת השממה הזאת המלאה אבנים נתנה יבול טוב.

האיכרים בני הכפר ג׳רמק היו כולם יראי שמים ומקפידים במצוות. אנשי הקהילה היו נושאים תפילתם לאלוהי ישראל ממרומי ההר, פניהם לעבר ירושלים עיר הקודש, לעיניהם צפת אפופת המסתורין והם מוקסמים מהודם והדרם של ההרים והעמקים שבסביבה. וישראל עצמו, ראש הקהילה הקטנה, חוזה בדמיונו את כל ארץ הגליל כשהיא מיושבת כפרים יהודים...

בשנת 1839 ביקרה בג׳רמק קבוצת מיסיונרים מסקוטלנד. חברי הקבוצה סיפרו על הביקור בביתו של ישראל בק. ״בני משפחתו

ויהודים אחרים קיבלו אותנו בסבר פנים יפות. כחמש־עשרה משפחות של יהודים גרות כאן, רובן יוצאי רוסיה שבאו הנה מצפת... השולחן היה מכוסה מפה לבנה ועליו לחם, גבינה, חלב ומשקה. הם הפצירו בנו להשתתף איתם באכילה. דיברנו עימהם עברית וגרמנית... היה לנו באמת עניין רב ליהנות מהכנסת אורחים יהודית כזו באחד הכפרים בארץ־ישראל". (אנצי אריאל — וילנאי).

במאי 1839 ביקרו בכפר ג'רמק משה מונטיפיורי ורעייתו יהודית. יהודית רשמה ביומנה: "והנה בנו של הרב ישראל עולה בסוסו על ההר לקבל את פנינו ונדע כי אביו מחכה לבואנו. אף כיבדונו להכניס את בנו בבריתו של אברהם אבינו. באנו אל בית הרב ר' ישראל ובני ביתו, בנים ונכדים שלושה דורות, יצאו לקראתנו לברכנו בקול ברכת שלום הנהוגה בארצות הקדם. הנשים והטף נשקו את ידי בטרם ארד מעל סוסי. מלו את הילד ורגשות של נדיבות מלאו מקום המגדנות והמעדנים. אם הבית שמחה בשמחת גיל ילדיה וריעותיה אשר כתרוה... כל בני הבית הנכבד הזה ברכו אותנו ברכת אהבה ורצון וישלחונו בתפילותיהם". בהזדמנות זאת גולל ישראל בק לפני משה מונטיפיורי את תוכניתו על אפשרות ליישב את הגליל ולבנות כאן מושבות חקלאיות של יהודים באיזור צפת.

ישיבתו של ישראל בק בכפר ג'רמק לא ארכה זמן רב. בלחץ מעצמות אירופה נסוג מוחמד עלי המצרי מכיבושיו בסוריה ובארץ־ישראל והשלטון חזר לידי תורכיה. המשטר בגליל נעשה פרוע והפלחים הערבים של ג'רמק תבעו בחזרה את כפרם בכוח. מתיישבי ג'רמק נמלטו מן הכפר, בתיהם נהרסו ורכושם נשדד והערבים קראו למקום "חירבת אל יהוד".

בשנת 1841 עזב ישראל בק את צפת ועלה ירושלימה, כאן הקים מחדש את בית־דפוסו, הדפוס העברי הראשון בירושלים. משה מונטיפיורי זכר לישראל בק את הכבוד שחלק לו בביקורו על הג'רמק ולאות תודה שלח לו במתנה מכונת הדפסה חדשה. עתה רווח לישראל ולבני ביתו. בשבתו בעיר הקודש עסוק בדפוסו וטרוד בעיסקי הכלל, כשליבו טוב עליו, היה מעלה לפני באי־ביתו את זכר הימים הטובים עת ישב בכפרו ג'רמק. בעיתון הירושלמי "חבצלת" (שהיה מודפס בבית־דפוסו) משנת 1872 מספר ר' ישראל בק:

"לפנים היו בכפר הזה גם גנות ופרדסים, אך בעת הזאת אין שם כי אם יער ואבנים גדולות... בניתי בו בתים לשבת, עשיתי לי גנות וזרעתי שדות, ועוד בשנה ההיא אכלתי לשובע מזרע הארץ. בשנה השניה היה לי בקר וצאן, שה כבשים ושה עיזים, סוסים וחמורים, ובעזרת השם גם שמרתי את השבת בכל פרטיה ודקדוקיה. גם כל המצוות התלויות בארץ קיימתי באופן נעלה. גם ביתי היה פתוח לרווחה, וברכת ה' היתה על כל פעולתי בבית ובשדה. אם כי המקום ההוא איננו מקום זריעה, כי אבנים רבות בו, בכל זאת, ידי עשתה חיל וה' היה בעזרי. ולולא הנסיבות הרבות וצרות שונות אשר באו עלינו בשנת תקצ"ט (1839) לרגלי המלחמה הנוראה בין אדוננו השולטן (התורכי) ובין פחה מצרים (מוחמד עלי) אשר בעבורן הוכרחתי לעזוב את הכפר הנחמד ההוא ולבוא ירושלימה, כי עתה הייתי מאושר!".

ביתו של ר' ישראל בק היתה בעיר העתיקה בירושלים היא "חצר ר' ישראל בק", בה בנה בשנת 1872 את בית־הכנסת המפואר "תפארת ישראל" המכונה גם בית־הכנסת של ניסן בק (בנו יחידו של ר' ישראל). ר' ישראל בק נפטר בירושלים בכסליו תרל"ה והוא בן 77 שנים.

מחניים — המושבה

מושבה חקלאית בגליל העליון, על הכביש בין ראש־פינה למשמר־הירדן. אדמתה נקנתה בשנת 1891 על־ידי אלכסנדר אפתיקמן ושותפו כץ, סוחרי קרקעות ידועים, משני כפרים ערביים: מן הכפר הערבי עין זיתון היושב בהרים מצפון לצפת ניקנו 2,000 דונם ושטח קרוב ל־18 אלף דונם נרכש מן הכפר הערבי הסמוך קבאעה.

שליחי "חובבי ציון" מרוסיה באו לארץ־ישראל וקנו את האדמות מידי אפתיקמן בשביל הרב יעקב מזא"ה ממוסקבה שיסד אגודה להתיישבות בארץ־ישראל. כדי לסייע לאגודה בקניית האדמה הסכים

הברון רוטשילד לרכוש את הקרקע לעצמו וחזר ומכרו בתשלומים ל"חובבי ציון" במוסקבה.

במרס 1891 סייר הרב מזא"ה באדמות הללו בחברתו של מנחם אוסישקין וציונים אחרים ומצאו כי האדמה טובה מאוד. אולם האגודה המוסקבאית לא יכלה לעמוד בפרעון התשלומים בעד הקרקע משום שרבים מחבריה ירדו מנכסיהם — והקנייה בוטלה. האדמות נשארו, איפוא, בבעלותו של הברון רוטשילד שהחכירה לערבים כדי לא להבירה.

השם מחניים. במקורות העבריים "אחת מערי ישראל הראשיות שבעבר הירדן מזרחה, לפי המסורת נתקדשה העיר עוד בימי האבות" (אנציקלופדיה מקראית). בספר בראשית לב—ג כתוב: ויקרא (יעקב) שם המקום ההוא מחניים. על יסוד זה קובע ד"ר זאב וילנאי באנציקלופדיה אריאל כי המתיישבים "קראו ליישובם בשם התורתי מחניים", ולא היא, לא לשם התורתי התכוונו.

ועל מתן השם מחניים ישנן שתי גירסאות:

א. הרב יעקב מזא"ה מספר בזכרונותיו: "בבואי לאודיסה ייסדתי קבוצת בעלי הון לקנות קרקע בארץ־ישראל, הקבוצה נקראה בשם מחניים, בשמה נסעתי לארץ־ישראל וקניתי נחלה שקראתיה בשם מחניים". ב. באמצע שטח הקרקע נפרדות הדרכים אל שלוש המושבות השכנות: ראש־פינה, יסוד־המעלה ומשמר־הירדן, ולכן מחניים. דוד שוב ממייסדי ראש פינה מייחס לעצמו את קביעת השם הזה (ש. שטיין בספרו מחניים).

כעבור כמה שנים באה אגודת "אהבת ציון" מטארנוב לבנות במקום הזה את מושבתם הגליצאית, היא מצאה לפניה את השם מחניים ואימצה אותו לעצמה.

באוקטובר 1896 החליטו ציוני גליציה בוועידתם לייסד מושבה גליצאית בארץ־ישראל. ביצוע ההחלטה הוטל על חברת "אהבת ציון" שמרכזה בטארנוב. בראש הפעולה הציונית בגליציה והרוח החיה בייזום ההתיישבות בארץ־ישראל היה ד"ר אברהם זאלץ (1864—1942) יליד גליציה, עורך־דין במקצועו, ציוני פעיל מלפני הופעת הרצל ועם הופעתו הצטרף אל תנועתו. השתתף כציר בקונגרס הציוני הראשון ונבחר לסגן נשיא הוועד הפועל הציוני.

"אהבת ציון" פירסמה תוכנית נרחבת "ליישוב 800 משפחות

של יהודים ההולכים ומתנוונים באפס מעשה בגליציה". החברה פנתה אל יהודי גליציה לתרום כספים למטרה נעלה זו של הקמת מושבה עברית בארץ־ישראל. בחודש מאי 1897 החליטה החברה להטיל על ההנהלה לרכוש קרקע בארץ־ישראל להקמת המושבה.

בינתיים נפל דבר גדול בעולם היהודי. באוגוסט 1897 נתכנס בבזל הקונגרס הציוני הראשון וקמה התעוררות גדולה בערי הגולה. ד"ר זאלץ המשיך במאמציו להגשמת רעיונו, אדרבה הוא הגביר מרצו ועלה בידו לאסוף 40 אלף פראנק בין ציוני גליציה ואוסטריה. סכום זה לא היה בו כדי אפשרות להקים מושבה חקלאית בארץ־ישראל. אולם הצורך בהקמת המושבה יקד כאש בעצמותיו של זאלץ והוא החליט לעשות מעשה נועז על־ידי קביעת עובדה.

ד"ר זאלץ הצליח לשכנע את הרב הראשי ליהודי צרפת צדוק כהן, את נשיא חברת יק"א ואת הנהלת הוועד המרכזי של "חובבי ציון" בפאריס ואלה המליצו לפני הברון רוטשילד והוא הסכים למכור ל"אהבת ציון" שטח קרקע להקמת מושבתם על אדמת מחניים.

ד"ר זאלץ בא לפאריס וחתם על ההסכם לרכישת הקרקע 8,600 דונם מזה 2,500 דונם אדמה הררית. המחיר נקבע ל־13 פראנק הדונם שיש לשלמם בחמישה תשלומים, 20 אלף פראנק כל תשלום. התשלום השישי ושיעורו יקבעו אחרי מדידת הקרקעות. כן נקבע, כי חברת "אהבת ציון" תהיה זכאית, אחרי סילוק התשלומים, לקנות עוד אלפיים עד שלושת אלפים דונם אדמה הגובלת עם השטחים הנ"ל ובאותו המחיר. זאלץ ניהל גם משא־ומתן עם חברת יק"א לקבלת הלוואה בסך — 80 אלף פראנק להקמת המושבה בארץ־ישראל. בשובו של זאלץ לטארנוב פירסמה "אהבת ציון" הודעות בעיתונות על דבר ייסוד המושבה הגליצאית בארץ־ישראל ושמה מחניים ש"אדמתה פוריה, אווירה צח ומבריא..."

ד"ר הרצל התקומם נגד היוזמה להקמת המושבה מחניים והזהיר את זאלץ כי פעולתו עלולה להמיט שואה על המתיישבים בגלל מיעוט האמצעים הכספיים העומדים לרשותו והתוצאות תהיינה הפקרת המשפחות לסבל בל ישוער. הרצל קרא לכל הציונים בעולם "לעשות יד אחת למען הגאולה השלימה, והיא לא תבוא אם קברניטי העם יעסקו בקטנות". התוכנית להקמת מחניים פילגה את המחנה הציוני לתומכים במדיניות הרצל המתנגדת לכל פעולה מעשית בארץ־ישראל לפני קבלת צ'ארטר מאת ממשלת תורכיה, ולעומתם התייצבו

חסידי העבודה המעשית בארץ־ישראל בכל התנאים. הרצל התמרמר בייחוד על זאלץ שנבחר בקונגרס בתור סגן נשיא של הוועד הפועל הציוני "העושה בניגוד לעיקר הבזילאי הבולט".

זאלץ התעלם מהתנגדותו של הרצל והמשיך בפעילותו להקמת מחניים. פירוד הלבבות במחנה הציוני בשעה שדרושה היתה אחדות המעשה — מי יודע אם לא מחלוקת זאת היא שגרמה מראש לגזר־דין קשה על המושבה מחניים בטרם קמה.

הרעיון להקמת מושבה בארץ־ישראל לא חדר אל השכבות הרחבות ולא אל עשירי גליציה, גם התנגדותם של תומכי הרצל הכבידה על הפעולה לגיוס כספים הדרושים לחברת "אהבת ציון". לכן החליטה החברה לנטוש את העיקרון של ההגרלה בין החברים להתיישבות כפי שנקבע בתקנון, ובמקום זאת להעניק זכות ההתנחלות במושבה למועמדים שיש בידם סכום של אלף כתר. בוועידה הארצית של ציוני גליציה שהתקיימה בדצמבר 1897 הוחלט להושיב בחודש אוגוסט הבא עשר משפחות על האחוזה שקנו בארץ־ישראל. עתה הוכפלו המאמצים בגיוס הכספים בכל רחבי גליציה. הקבוצה הראשונה להתיישבות לא יצאה באוגוסט כמתוכנן, יציאתה חלה בסוף נובמבר 1898. וזו רשימת האנשים שזכו להיות הראשונים לצאת להתיישבות במחניים כפי שהיא מובאת בספר המקיף "מחניים" מאת ש. שטיין.

שם המתיישב	שנותיו	מקצועו	עיר מוצאו
יהושע פרייבילג	30 (36)	נפח	בוריסלב
פנחס קרומביין	26 (28)	נגר (בניין ?)	קוסוב
אהרון סאס	35 (38)	איכר	זבאראז'
אייזיק האבר	29	חנווני	ז'ידאצ'וב
ברל גרוסברג	36	חנווני	הוסיאטין
גצל פרל	30	חנווני	פודהייצה
לייבל גולדמן	30—35 (36)	חנווני, מוזג	יבוז'נו
יוסף פולאק	30—35 (43)	חנווני	טרנופול
לייזר טירשוול	30—35	חייט (סוחר ?)	טרנובז'ג
מנדל טירשוול, אביו		(סוחר ?)	"
אשר שעיה וייצן, גיסו		(מלמד)	"

בראש הרשימה נמצאים שמותיהם של חמישה אנשים שהצטיינו ב"התפתחותם הגופנית החסונה" וגם יתר האנשים מתאימים ונכונים

למילוי תפקידם במושבה החדשה. כל המתיישבים פרט לאחד שהיה גרוש, היו נשואים ובעלי משפחות של חמישה ושישה ילדים מהם בן או שניים בגיל העבודה. לבושם היה לפי נוסח גליציה, חלוקים ארוכים, פיאות עשויות יפה, מרבים בתפילה ומקפידים במצוות.

לפני צאת המתיישבים לנסיעתם לארץ־ישראל נערכה להם מסיבת פרידה נרגשת במשרד "אהבת ציון". נשיא החברה ד"ר זאלץ פתח את המסיבה והביע תקוותו, כי ברכה רבה צפונה לתנועה הציונית בכלל ולרעיון היישוב בארץ־ישראל בפרט מייסודה של המושבה הגליצאית במחניים.

חברת "אהבת ציון" לא ציידה את האנשים ברשיונות כניסה לארץ ואף לא בכסף הדרוש כדי לשחד את הפקידים לעיקוף איסור הכניסה. כשהעולים הגיעו לחוף פורט סעיד לא ניתן להם לרדת מן האוניה והם הוסעו ליפו ומשם לחיפה וביירות ועוד פעם לפורט סעיד ומשם חזרה צפונה. אחדים הצליחו לרדת בעגון האוניה ביפו, אחדים ירדו בחוף חיפה ואחרים בחוף ביירות, אחרי תלאות רבות התאספו כולם בסוף דצמבר בראש־פינה. כאן קיבל את פניהם בא־כוח "אהבת ציון", זיגמונד ברומברג, שדאג לשיכונם, לכלכלתם וסידורם בעבודה.

חברת "אהבת ציון" הטילה על המזכיר שלה זיגמונד ברומברג להיות המנהל והמבצע את פעולת ההתיישבות במחניים. ד"ר זיגמונד ברומברג (1864—1923) מעמודי התווך של הנוער הציוני העולה בגליציה, ספוג מנעוריו אידיאלים לאומיים, איש בעל תרבות רחבה ונלהב למעשים גדולים למען הציונות. כחברו זאלץ סבור היה ברומברג, כי במקום תעמולה ציונית בעלמא מוטב להפעיל את העם למעשים של התיישבות חלוצית, על־ידי אנשים המוכנים לקרבנות. התיישבות כזו תסלול הדרך לעליה המונית ובעיקבותיה תצליח גם הפעולה המדינית.

ברומברג הפליג לארץ־ישראל באמצע יוני 1898 כשהוא מצוייד בהמלצתו של אליהו שייד מפקידיו הראשיים של הברון רוטשילד אל גאסטון וורמאסר מנהל המושבה ראש־פינה, למסור לידי ברומברג את האדמות ש"אהבת ציון" קנתה ולסייע בידו לבניין המושבה מחניים.

סמוך לבואם של העולים לראש־פינה עמד לבקר בארץ־ישראל

הברון רוטשילד. ברומברג מצא לנכון להיפגש אישית עם הברון כדי לברכו בשם חברתו ולבקש ממנו עזרתו למושבה החדשה שהוא עומד בראשה. בבואו ליפו נתברר לברומברג שביקור הברון נדחה וכדי לא להחמיץ את הפגישה שבה תלה תקוות רבות נשתהה ברומברג ביפו כחודש ימים ורק בסוף ינואר הצליח להיפגש עם הברון בחוף טנטורה ומיד חזר לראש־פינה.

ברומברג דיווח לשולחיו מ"אהבת ציון" על פגישתו עם הברון רוטשילד. "על אף חוסר הפנאי קיבלני הברון באדיבות יתירה, השיא לי שפע של עצות והורה לי בפירוש בנוכחות וורמאסר מנהל ראש־פינה להיזקק בכל העניינים אל פקידיו" (ש. שטיין — מחניים). המלצת הברון חיזקה את מעמדו של ברומברג בעיני הפקידות והבטיחה את עזרתם למאמציו לבניין מחניים. ואמנם הפקידות שלחה למחניים חינם רופא שביקר לעיתים קרובות, רוקח, שוחט ואף שילמה לממשלה מיסי קרקע, ובשעת הדחק הוענקה לברומברג הלוואה לתשלום אגרת רשיונות הבנייה. כן סייעה הפקידות בקשריה האישיים ובהשפעתה על פקידי ממשלה ולעיתים בשיחודם.

ברומברג קנה את לב הפקידים בראש־פינה, שהיו ברובם חניכי התרבות הצרפתית, בהשכלתו האירופית, בבקיאותו בספרות הצרפתית ובהופעתו רבת הרושם. ברומברג השתלב עד מהרה בחיים החברתיים של הפקידות ומשפחותיהם וניצל את יחסיו הטובים עימהם למען מחניים.

הגליצאים, איכרי מחניים הראו נכונות רבה ללמוד את מלאכת החריש, הסיקול ועבודות חקלאיות אחרות. האנשים באו אל מקום שומם וריק מכל בניין והם נאלצו בהתחלה להתאכסן בראש־פינה. מדי בוקר היו יורדים אל שדותיהם במחניים וחוזרים עם חשיכה אל האכסניה שלהם. דבר זה השפיע לרעה על מצב בריאותם ועל כושר עבודתם. לאחר זמן הקימו סוכות ואוהלים למגוריהם במחניים אולם מחלת הקדחת לא הירפתה מהם. עמדו ובנו צריף גדול לדירות, אך הקדחת הוסיפה להתיש כוחם.

באותם הימים לא קל היה להשיג רשיון בנייה מן הממשלה התורכית, אולם לאחר השתדלות מרובה של פקידי הברון ניתן רישיון לבנות עשרה בתים. ברומברג מיהר לבשר בשמחה לשולחיו בטארנוב על קבלת הרישיון ושיש לנצלו במהירות וביקש כספים

לקניית חומרי בניין. נתברר, כי ל"אהבת ציון" אין כסף בקופתה. לאחר התשלום הראשון בסך עשרים אלף פראנק על חשבון האדמה, לא נותרו בקופה אלא סכומים קטנים ואלה הוצאו כבר להסעת האנשים לארץ־ישראל ולהוצאות שונות ועתה אין בידה אמצעים לבניית הבתים ולא לקניית כלים חקלאיים לצורך התחלת העבודות בשדה. מנהל המושבה ברומברג, ידיו היו ריקות והיה אובד עצות. מה לעשות?

באין ברירה נזקק ברומברג לאשראי ולמילוות לשם רכישת חומרי בניין וציוד חקלאי ובאביב 1899 החל בהקמת מיבנים ארעיים להעברת המשפחות מראש־פינה למחניים וכן החלו לזרוע באדמות הפלחה, תבואות קיץ ותפוחי אדמה. ברומברג דאג גם לכלכלת המתיישבים.

במשך שנת 1899 נוספו במחניים שבעה מתיישבים על 11 הקודמים, המצטרפים היו בני 22—36. לעומתם עזבו את מחניים שלושה מן המתיישבים הראשונים, שלושתם קרובי משפחה בני העיר טרנובז'ג, כשל כוח סבלם ולא יכלו לשאת את התנאים הקשים של ראשית מחניים, וחזרו לגליציה. מספר המתיישבים עמד, איפוא, על 15 איש כולם בעלי משפחות. והרי פרטים על המתיישבים החדשים לפי הספר מחניים מאת שמשון שטיין.

דוד יואל בק, יליד ירושלים, בן 36, נשוי ואב לבן. הוא התייחס על משפחה חסידית ותיקה, סבו ר' ישראל בק (ברדיצ'ב 1792 — ירושלים 1874) נודע כבעל הדפוס החדש בצפת וגם כבעל משק חקלאי על הר הג'רמק (ראה בספר זה הפרק כפר ג'רמק). דוד נתגלגל לגליציה ושהה זמן־מה בטארנוב ובזכות שירותיו ל"אהבת ציון" נתקבל כמתנחל ללא הגרלה ובלא תשלום.

שבתאי קירשנבוים בן 36 יליד כפר, צאצא הש"ך (שבתי כהן 1621—1662, מגדולי התורה ודיין בווילנה), למד בישיבה, אביו היה חוכר אחוזה עשיר ולאחר שנתרושש מחמת פגעי טבע, עלה האב לארץ־ישראל, נשתקע בטבריה ולמד תורה. הוא שאף להעלות אליו את בנו שבתאי ולאחר ששלח לבנו את הניירות הדרושים מת האב מיתה חטופה. שבתאי שהיה כבר מטופל בבנים החליט לעלות לארץ־ישראל ולהשתטח על קבר אביו ואף להישאר שם כאחד מחלוצי מחניים. שבתאי שילם ל"אהבת ציון" את הסכום הדרוש ונשלח ארצה כאחד המתיישבים במושבה מחניים.

הרב שמואל צינדר, בן בוצ'אץ, שהוסמך לרבנות והיה חוכר אחוזה. בנו הבכור מתתיהו למד תורה ב"חדר" ואצל מלמד פרטי ויחד עם זה ספג את אווירת הכפר. זמן־מה בילה בכרך וסיגל לעצמו מנהגים חופשיים ומעט השכלה אירופית. מתתיהו עלה לארץ־ישראל כשנה לפני היווסד מחניים, הוא היה אז בן 22 ועבד כפועל בעין זיתים ובמשמר־הירדן. עם בואה של קבוצת המתיישבים למחניים הצטרף אליהם ולאחר חודשים מספר עלו אביו שמואל ואחיו אייזיק בן 20. האב והבנים היו משפחה עובדת במשקם החקלאי.

ליפא לנדא, בן 27, נשוי ואב לבת, בנו של רב מיאסי ועלה ארצה לפני מספר שנים. נתקבל כמתיישב במחניים על־ידי ברומברג בגלל קשריו האישיים כמתווך עם המלווים בצפת. נראה שליפא השקיע מכספו הפרטי לשיפור ביתו במחניים והתכוון בכנות להתפרנס מחקלאות.

נתן ברדך, בן 24, יליד גליציה המזרחית, תלמיד המחלקה לרפואה באוניברסיטה בווינה ונשיא אגודת האקדמאים היהודים בני גליציה בווינה "בר־כוכבא". עלה ארצה בינואר 1899 כמתיישב במחניים. במכתב הפרידה לחבריו הוא מסביר: "נטשתי לימודי והריני נחפז לעלות לארץ המזרח, הגורם המכריע להחלטתי היתה הציונות... מלווה אותי התודעה כי אלפים יילכו בעיקבותי".

יצחק איזקסון, בן 27, יליד בוקובינה, רווק.

זכריה גינזבורג, בן 30, נשוי ואב לשני ילדים קטנים, יליד גליציה המערבית, עסק בניהול אחוזה.

המושבה מחניים שקעה בחובות גדולים וחברת "אהבת ציון" ידה קצרה מהושיע. ד"ר אברהם זאלץ משווע לעזרה, מגיש תזכירים למוסדות, פונה שוב לחברת יק"א בדבר הלוואה בסך 80 אלף פראנק להצלת מחניים — ואין תוצאות. ברומברג כותב בתחנונים אל שולחיו בטארנוב: "נושים סבבוני מכל צד, לא אוכל לעמוד בזה. למזלי הגיעו רשיונות הבנייה וחיזקו שוב את האשראי שלי". לפנייתו אין מענה. חברת "עזרא" מגרמניה היתה היחידה שהגישה מעט עזרה כספית למחניים, סך עשרת אלפים פראנק ובאה הקלה פורתא.

בצר לו פנה זאלץ אל "חובבי ציון" באודיסה וביקש עזרתם. הוא מגלה עתה, כי בתמיכתם הכספית תלוייה ההלוואה של חברת

יק"א בסך 80 אלף פראנק, כי זו התנתה מתן ההלוואה אם הציונים יתנו למחניים 40 אלף פראנק.

הוועד האודיסאי דחה החלטתו עד שמשלחתו המבקרת עתה בארץ־ישראל, תמסור דו"ח על מחניים. לאחר שוב המשלחת נתברר, כי האגרונום אברהם זוסמן (1861—1943), חבר המשלחת התרשם לטובה מאנשי מחניים והמליץ על מתן התמיכה המבוקשת. אחד העם לעומתו מצא, כי לא יהיה בתמיכה כספית זו כדי לבסס את מחניים. לדעתו מוטב לבטל את קיומה של מחניים ולמסור את אדמתה לאיכרי ראש־פינה הדורשים השלמה קרקעית להתיישבותם. מוטב מושבה אחת בריאה ומבוססת מאשר שתי מושבות חולות ומעורערות.

בכל זאת החליט הוועד להעניק מילווה למחניים בסך 10 אלפים פראנק.

עתה החלו במרץ לבנות את עשרת בתי המגורים לאיכרים. נחפרו היסודות, הובאו חומרי בניין והעבודה התקדמה לשמחת כולם. בהזדמנות זאת של הנחת אבן־הפינה לביתו של הרב שמואל צינדר שחל באיסרו חג של סוכות, התקיימה חגיגה גדולה במחניים. באו אורחים מהמושבות הסמוכות ובראש החוגגים נכבדי צפת וראשי הפקידות של הברון ופקידי הממשלה. היין נשפך כיד המלך והמחוֹלות נוסח חסידי גליציה חוללו בהתלהבות רבה. לפי הוראות ברומברג נכתבה מגילת קלף בכתב אשורי נאה, בה סופר על יסוד מחניים. דוד שוב קרא את המגילה לפני הקהל ועליה חתמו כל הקרואים. ברומברג נאם בלשון גרמנית צחה ותיאר את ההישגים וסיפר על התקוות הגדולות. יצחק אפשטיין (רוסיה 1862 — ירושלים 1943) מנהל בית־הספר בראש־פינה ולימים מסוללי דרך חדשה בהוראת הלשון העברית, הביא עימו את תלמידיו אשר שרו שירים עבריים ושיר אחד שחיבר הוא עצמו לכבוד המאורע.

בכל ההילולה הזאת התהלך ברומברג והשמחה בל עימו, קשה היה לו להשתחרר מן המועקה הפנימית בגלל העומס הכספי שהוא לבדו נושא על שכמו. הוא חש עתה ביתר שאת את האחריות הרובצת עליו כלפי המתנחלים ומשפחותיהם וחובה ציבורית גדולה כלפי חברתו אשר בטארנוב. מחשבות רבות טרדוהו...

עבודות הבניין התנהלו בקצב רב ביום ובלילה כדי להספיק לסיים את בניית הבתים לפני בוא הגשמים. הקבלן הצפתי אברהם גדול פטרנק ניצח על העבודות, הסתתים והבנאים היו ערבים מצפת,

את החלונות והדלתות הרכיב ראובן פייקוביץ עם צוות עוזריו. תוך חודשיים עמדו בנייני האבן על תילם ללא מטבחים, בלי טיח וללא רצפה. בשלב זה נפסקה העבודה כי הגיע צו מהשלטונות בעכו על איסור הבנייה ואף יצאה גזירה לקיים בקורת זכות הישיבה של תושבי הגליל — והאנשים נבוכו. אולם כפי הנראה העניינים הסתדרו והרוחות שקטו.

אנשי גליציה שמעולם לא עבדו עבודה גופנית הוכיחו עתה יכולת הסתגלות לעבודה מפרכת בחריש, בחפירת יסודות, ובכל העבודות החקלאיות בשדה ובחצר. את העבודה עשו מתוך שמחה על שזכו להיות חקלאים עובדי אדמה בארץ־ישראל. בחצרות אשר ליד הבתים הם טיפלו בפרות, בעיזים ובעופות. הם חרשו בשדה וזרעו חיטים, שעורים וקטניות למיניהן ואף נטעו חורשת אקליפטוס אשר לימים נראו צמרותיהם למרחוק. דביקותם במטרה, רצונם העז להיאחז בקרקע המולדת היו מן התופעות הנפלאות של מתיישבי מחניים. יתירה מזאת, אנשי גליציה אלה היו נכונים לשאת בסבל ולהסתפק במועט כראוי לאיכר עובד אדמתו בארץ אבות.

אבל על שמחת היצירה העיקו בעיות קשות. מצוקת המים, האנשים נשאו כדי מים מן המעיין המרוחק, חוסר תקציב לפיתוח המשק החקלאי גרם לפיגור בביצוע עבודות דחופות שהעונה דרשה, וכן צימצום חמור בהקצבה לקיום המשפחה, כל אלה העיבו והעיקו וגרמו למתיחות ולעיתים לרוגז. ברומברג ראה והרגיש כל זאת והוא הוסיף ללוות כספים והוסיף להסתבך. החובות גדלו למעלה מחמישים אלף פראנק והנושים תושבי צפת לחצו על ברומברג מבלי לתת לו מנוח והטרידוהו ביום ובלילה. והגיעו אף ימים קשים מאלה: המלווים סירבו להלוות והחנוונים פסקו למכור בהקפה ומשפחות האיכרים הגיעו עד פת לחם ממש.

זיגמונד ברומברג לא יכול היה לשאת בסבל המשפחות ולראות בצער האנשים והילדים, הוא הגביר מאמציו ובטוב טעם הצליח לשכנע את המלווים להוסיף ולתת כספים לבניין המושבה, ואת החנוונים הוכיח על טעותם כי הן יש תקווה למחניים שלא תוזנח על־ידי החברה שיסדה אותה. דברי השכנוע הועילו וברומברג השיג מעט כספים וקנה ציוד חקלאי, שילם קצת חובות לחנוונים, נתן הקצבות מעטות למשפחות. שליש מאדמת מחניים, כאלפיים דונם

נזרעו, בחצרות נוספו כמה פרות ועיזים ומאחורי הבתים צמחו גינות ירוקות.

סמוך לפתיחת ועידת הוועד המרכזי בפראנקפורט שבה ביקשה "אהבת ציון" להעלות שוב את עניין התמיכה במחניים, הפליג ברומברג בתחילת מרס 1900 לאירופה כדי להגיש דו"ח מפורט לפני ועד החברה. לנסיעה זו קיבל ברומברג את הסכמת הנהלת חברת "אהבת ציון", אך מסתבר שברומברג דרש מהחברה להזמין אותו לבוא לאירופה וזו הסכימה. מטרת ברומברג היתה להסביר לחבריו פנים אל פנים את חומרת מצבה של מחניים ומצבו שלו באופן אישי משום אי־יכולתו לעמוד בהתחייבויות הכספיות עליהן חתם בשם החברה.

רבים ראו בנסיעתו של ברומברג בריחה ממחניים בגלל המצב הקשה ללא נשוא של המושבה ושל המתיישבים. האגרונום זוסמן כתב לוועד האודיסאי: "ברומברג נוסע לאירופה כי מצב הקולוניסטים מר מאוד מאוד". ודוד שוב במאמרו ב"די וועלט" מינואר 1901 כתב במבט לאחור: "ראה האדמיניסטרטור שהוא נתון בצרה גדולה, חובותיו ליהודי צפת כבר עלו לששים אלף פראנק ויותר והוא משלם עליהם ריבית 12—15 אחוזים, וכי השטרות שהוא חתם עליהם בשם "אהבת ציון" מוחזרים על ידי החברה כבלתי־נפרעים, ובעלי החובות צועקים ויורדים לחייו — עמד ונסע לגליציה והסביר לחברתו את מצבו ומצב המושבה כהווייתם".

בנסיעתו, כשהוא נישא על גלי הים רחוק מבמת המעשה, משוחרר מן הלחצים ומן העלבונות של בעלי החובות ומטירדות המתנחלים, יכול היה ברומברג לאסוף את שארית שיקול דעתו בינו לבין עצמו. לנגד עיניו עמדו ההישגים שלו במחניים והם לא היו קטנים: התחלה של הקמת מושבה עברית על אדמת שממה בארץ־ישראל, הפיכת אנשים חסרי ניסיון לאיכרים חרוצים עובדי אדמה באמונה. ומאידך אי־ההצלחות: חוסר אמצעים כספיים עד כדי חוסר אפשרות לפתח את המושבה, סבל האנשים והמשפחות גדול מאוד, החובות הגדולים מחבלים באפשרות של עבודה מסודרת להתקדמות חקלאית. והוא עצמו הגיע עד קצה גבול היכולת לשאת בכל אלה. נוסף לכך, העובדה שחברת יק"א קיבלה עתה לידיה את ניהול מושבותיו של הברון בארץ, השמיטה מידו את העזרה שהיה מקבל לעיתים מפקי־

דות הברון בראש־פינה — מקור זה נסתם עתה בשבילו.

ברומברג הרגיש את עצמו נעזב לנפשו. גם חברת "אהבת ציון", זו ששלחה אותו לבנות את מחניים ואותה הוא מייצג בפעולותיו, אינה ממלאה הבטחותיה כלפיו וכלפי המתנחלים. נראה שאין ידה משגת לממש התחייבויותיה, לבניין המושבה הגליצאית והסיכויים להיחלץ מן התסבוכת נראים, איפוא, קלושים ביותר. לעיתים כשהנושים שתו עליו ואף פגעו בכבודו, ניצנץ בו הירהור בן־רגע על עזיבת מחניים. אולם עתה כשהוא עם עצמו נתעוררה בליבו מחשבה רצינית להגיש את התפטרותו לחברת "אהבת ציון" מיד עם פגישה ראשונה עימם. זו אמנם תיחשב לו כאילו רב־החובל ערק מספינתו הטובעת, אבל אין לפניו ברירה, אין מנוס!

במרס 1900 הגיע למחניים עם משפחתו זכריה מנדל שפירא, המזכיר של "אהבת ציון" מאז ייסודה, מועמדותו להתיישבות אושרה עוד בשנת 1898. שפירא יליד בליגרוד במערב גליציה, מצאצאי רבנים ורביים. למד תורה בישיבת טארנוב ואת השכלתו הכללית רכש בכוחות עצמו והיה ממייסדי בית־הספר העברי הראשון בטארנוב. לרגל עלייתו לארץ־ישראל נערך לכבודו "נשף חשק" שבו השתתפו "כל העיר ונכבדיה במספר רב". ד"ר זאלץ נפרד ממנו בברכה "ותיאר בצבעים בהירים את פעולתו להפצת הרעיון הציוני בכלל ולטובת חברתנו בפרט". שפירא שימש במחניים ממלא מקומו של ברומברג בהיעדרו מן הארץ.

באוגוסט 1900 חזר ברומברג ארצה, הוא נתמנה מחדש למנהל מחניים לתקופה של חמש שנים במשכורת של 200 פראנק לחודש וזכריה שפירא נתקבל למנהל חשבונות ומורה במושבה במשכורת 100 פראנק לחודש. חידוש מינויו של ברומברג בא להוכיח כי "אהבת ציון" מאמינה ביכולתה להתגבר על קשייה ומאידך נתנה החברה הבטחות ברורות לברומברג לעמוד לימינו ככל שיידרש.

ברומברג דחה מדי פעם את שובו לארץ, בוודאי היו בליבו ספקות ופקפוקים אולם הכריע אצלו הרצון העז להמשיך ביצירתו שהתחיל בה ולבנות את מחניים. בהגיעו ארצה טיפל קודם כל בגיוס כספים לגמר בניית הבתים. ההלוואה שהוועד האודיסאי אישר למחניים בסך עשרת אלפים פראנק לבניין הבתים טרם נתקבלה וראשית מעשהו של ברומברג היה לשכנע את מזכיר הוועד האודיסאי ביפו יהושע אייזנשטאדט שיתן את הכספים שהובטחו ל"אהבת ציון".

יהושע אייזנשטאדט־ברזילי (רוסיה 1855 — שוייץ 1855) סופר עברי, עלה לארץ ב־1890 ושימש מזכיר הוועד האודיסאי של "חובבי ציון" ביפו.

בהתחשב במצב הקשה של מחניים ולמרות שאפילו הבית הראשון לא הושלמה בנייתו, נתן הוועד האודיסאי הוראה למזכירו ביפו לשלם לברומברג 3,500 פראנק ע"ח הבנייה. ברומברג לא הסתפק וכעבור זמן קצר חזר וביקש בכל לשון לא לדקדק עימו בדבר תנאי ביצוע ההלוואה דווקא בגמר בנייתם של הבתים, הואיל וחומרי הבניין כבר ניקנו ומונחים על המגרש והבנאים שוקדים על המלאכה בחריצות. הוועד האודיסאי נתן הסכמתו וברומברג בקבלו את יתרת הסכום בסך 6,500 פראנק, התחייב לסלק את המלווה והסכים כי מלווה זה ירבץ כמשכנתא על חמישה בתים עד לפרעון החוב שעל תנאיו יבואו הוועד האודיסאי להסכם עם "אהבת ציון" בטארנוב.

אולם לא עברו אלא שלושה שבועות וברומברג מישכן בידי הנושה הראשי של מחניים את כל בתי המושבה, גם אלה ששועבדו לוועד האודיסאי, ומיד נסע לאירופה. ברומברג עזב את הארץ בשברון־לב ומתוך רוגז רב והמתיישבים נשארו לאנחות בלי דואג, בלי כתובת — מופקרים לסבל ולחרפת רעב, הם ובני משפחותיהם.

ובין המתנחלים במחניים החל ריטון והובעה תרעומת והייאוש החל מכרסם בלבבות ומוצא אין. עתה נחשפה "אהבת ציון" לקובל־נותיהם של המתיישבים ולתביעותיהם התקיפות של הנושים, ומה שגרוע מכל — ללעגם של הציונים המדיניים שהזכירו לד"ר זאלץ את אזהרותיהם בעוד מועד. אולם גם ידידי "אהבת ציון" נתאכזבו והתרחקו.

ד"ר זאלץ ניסה להתנער מאחריותו האישית ומאחריותה של החברה מן החובות הגדולים שהצטברו במחניים ומן המישכון של נכסי המושבה לטובת הנושה פרידמן מצפת. במכתבו של זאלץ אל וילי באמבוס (1862—1904 מראשוני חובבי ציון בגרמניה, ממייסדי חברת "עזרא" ומזכירה הראשון), הוא הטיל את האשמה על ברומברג שפעל על דעת עצמו והתעלם כליל מן ההוראות של החברה ואף השאיר אותנו בלי דין וחשבון על המצב במחניים".

ובהמשך המכתב: "רק על דבר אחד הודיענו ברומברג ברוב נוסחאות כי הנושים יורדים לחייו וכי יחסל את העניינים במחניים.

בתשובה הברקנו לו כי הוא יהיה אחראי לכל דבר שיעשה. והנה לפתע לפני שלושה שבועות קיבלנו ממנו מכתב כי הפסיק את כל העבודות, מכר את בהמות העבודה, מישכן לטובת פרידמן את הקרקע והבתים וכי ישוב לטארנוב בשבוע השני של חודש זה. אך זה שבועיים אנו ממתינים לשווא לבואו... אינני יודע אם עלי לראות את ברומברג כמטורף, כרמאי או כמרומה". (מתוך מכתב מאמצע דצמבר 1900).

ד"ר אברהם זאלץ העלים מבאמבוס את פניותיו הרבות של ברומברג אליו ואת תחנוניו לעזרתו שלא נענו, ואף זאת כי הנהלת החברה לא הציעה לברומברג איך עליו לפתור את בעיותיה הדוחקות של מחניים ואת סבלות האנשים.

חברת "אהבת ציון" רצתה לסיים את פרשת מחניים מהר ככל האפשר וד"ר אברהם זאלץ חיפש דרכים לשכך את הסערה שקמה מסביבו. זאלץ פנה אל חברת יק"א וטען כמו במכתבו אל באמבוס, כי ברומברג עשה הכל על דעת עצמו ללא אישורה של "אהבת ציון" ולכן פעולותיו אינן חוקיות. הוא מציע, איפוא, בשם החברה לוותר רשמית על מחניים ועל בנייניה לטובת יק"א תמורת פרעון חובות המושבה. נוסף לכך הוא מבקש מיק"א לפתור את בעיית המתיישבים, אם על-ידי יישובם במושבותיה בארץ או על-ידי מימון הוצאות נסיעתם לחוץ-לארץ.

בינתיים שלחו הנושים את פועליהם לחרוש את אדמת מחניים ולקבל חזקה על הבתים שמושכנו להם. המתיישבים מכרו את מטלטליהם וכלי עבודתם ועזבו את המושבה ואלה שלא עזבו מרצונם הוצאו בכוח מבתיהם על-ידי פרשיו הערביים של פרידמן, שהשליכום מן הבתים החוצה אל השדה על נשיהם וטפם. באין ברירה הם עלו לצפת שם התענו בחוסר כל.

חברת יק"א לא הכירה בחוקיות המישכון של מחניים לנושה פרידמן וניערה חוצנה מן התביעות למיניהן. מאידך לחצו איכרי ראש-פינה על הנהלת יק"א שתפדה את אדמות מחניים ותחלקן ביניהם להשלמת יחידת הקרקע שלהם. בסופו של דבר הסכימה חברת יק"א להצעת "אהבת ציון" וקיבלה ממנה את זכויותיה על כל נכסיה במחניים תמורת סילוק חובותיה ותשלום הוצאות הנסיעה של המתיישבים חזרה לגליציה בלבד.

עתה נפתחה אפשרות למשא־ומתן עם בעלי החובות ועם המתיישבים. הנושים נאלצו להסתפק בתשלום עד 60% מחובותיהם ובחודש ינואר 1903 נחתמה בטאבו בצפת העברת מחניים, אדמותיה ובתיה, על שמו של נתין תורכי בא־כוח חברת יק"א. פרידמן קיבל סך 35 אלף פראנק אחרי שהצהיר בכתב ובחתימת ידו כי אין לו שום טענות כלפי חברת יק"א, הברון רוטשילד וכלפי "אהבת ציון". סך 33 אלף פראנק שולם ליתר התובעים. אדמות מחניים חולקו בין איכרי ראש־פינה שראו בכך ביסוס לעצמם.

מה עלה בגורלם של מתיישבי מחניים? מבין המתנחלים יוצאי גליציה נשארו שמונה בארץ־ישראל. ליבל גולדמן ירד לגליציה לאחר 20 שנות ישיבה בארץ. חמישה אחרים ירדו מהארץ סמוך לעזיבתם את מחניים: יוסף פולאק לגליציה, שעיה פרייבילג לאוסטריה ואהרן סאס, זכריה גינזבורג ומתתיהו צינדר לארצות־הברית, מהם חזר האחרון לארץ לאחר ארבעים שנה. משלושת המתיישבים תושבי הארץ הוותיקים: דוד בק האריך ישיבתו במושבה מחניים ונשאר בה עד 1905 כחבר קבוצת פועלים מגדלי טבק, הוא התיישב אחר־כך בפתח־תקווה. ראובן פייקוביץ לאחר שלוש שנות שהייה בארצות־הברית התיישב בכפר תבור, מושבתה של יק"א וליפא לנדא פתח חנות בצפת ולאחר שנים ירד לצרפת.

המתיישבים שנשארו בארץ התגוררו רובם בערים הקדושות צפת וירושלים ומיעוטם התערה במושבות חקלאיות. ראויים, איפוא, חלוצי מחניים שנעלה את קורותיהם האישיים כפי שסיפרו יוצאי חלציהם או מיודעיהם.

אייזיק האבר, ישב זמן־מה בצפת ועבר אחר כך לירושלים. הוא היה איש חזק, בעל קומה, נלחם נגד עוולות ציבוריות, שופע מרץ, אוהב את ארצו בלב ונפש. מדי פעם ביקש עבודות שונות לכלכל את בני משפחתו ולא רצה ליהנות מלחם חסד של ה"חלוקה". בסוף מלחמת העולם הראשונה, והוא כבן חמישים, התנדב לגדוד העברי. אחרי שיחרורו ניהל עם אשתו כעשר שנים פנימיה ל־40 יתומים. בשנותיו האחרונות התמסר לעסקנות ציבורית. מת בשנת 1940.

ברל גרוסברג, התיישב בירושלים והתפרנס מן ה"חלוקה". בנו הרב חנוך זונדל הספידו בקונטרס שהוציא לזכרו: "זה דרכו כל ימי חלדו עלי אדמות בצ"ה שנותיו, הולך דרכו למישרים... שקוד על התורה, חי חיי צער, הסתפק במועט ולעולם לא התאונן... בשנים

האחרונות היה נדכא מאוד על אובדן שלושה מנכדיו במלחמת השיחרור". מלבד הרב חנוך זונדל השאיר עוד שני בנים: זאב, סופר סת"ם (ספרים, תפילין, מזוזות) ולוי אופה בנתניה. בילדותם שהו במחניים, בימי שקיעתה.

שבתאי קירשנבוים, עקר ממחניים לצפת ועסק ביחד עם בנו משה יודא במסחר היין. במלחמת העולם הראשונה הפליגה המשפחה לגליציה. כשפרצו בעירו פרעות אירגן משה יודא הגנה עצמית והרתיע את הפולנים הפורעים. לאחר שנתיים חזרה המשפחה לארץ. משה יודא עבד כשומר לילה בעיריית צפת והיה עוזר לד"ר גרי איש ההגנה בהברחת נשק באלונקות בית־החולים. לאחר מכן היה סוכן חברת כרמל מזרחי להפצת יינות.

שבתאי התגורר רוב שנותיו בירושלים ועסק בתורה. אשתו הודיס עסקה בשדכנות. גם בגליציה לפני עלייתם למחניים היה הוא לומד ואשתו הודיס פירנסה את המשפחה במסחר אלמוגים ומרגליות שייבאה מאיטליה ומכרה באוסטריה. ומספר נכדם יחזקאל: עם עליית סבא וסבתא לארץ־ישראל עשו הסכם ביניהם לפני הרב על חלוקה שווה של חלקם בגן־עדן ואת מגילת־הקלף של כתב ההסכם שמרה סבתא עימה בבקבוקון חתום בדונג. מירושלים חזרו שניהם לצפת ושם מת שבתאי ונקבר באחוזת־קבר שקנה בזמנו אביו בטבריה. כשמתה סבתא בגיל 85 שנים קיים נכדה יחזקאל את השבועה שהשביעה אותו והניח בידיה את הבקבוקון עם מגילת־הקלף בקבר שנכרה ליד בעלה.

פנחס קרומביין. עליו עברו גילגולים רבים. לאחר שהייה קצרה בגליציה, חבישה בכלא וינה בעוון עריקה מן הצבא, חזר לצפת מקום הולדתה של אשתו, ועבד כאח בבית־החולים האנגלי. אחר כך עבד בקושטא בבית־חרושת לנשק, שב לירושלים ומצא בה מחסה בבית "הכנסת אורחים" במאה שערים. בנו אביהו היה משוטט בדרכים ועד הגולן הגיע ושב לירושלים. לאחר שיחרור ירושלים על־ידי הצבא הבריטי ב־1917 התנדב לגדוד העברי ונשלח למצרים. בשובו משירותו הצבאי השתתף בתזמורת משטרת תל־אביב. לכאן הביא את הוריו.

הרב שמואל צינדר עבר ב־1901 לצפת. רבני צפת צירפוהו כחבר בית־הדין ורבים למדו תורה מפיו. זקני צפת זוכרים אותו שהיה רגיל להיכנס עם שקיעת השמש לבית־המדרש ולומד שם עד

השעות הקטנות של הלילה. א.ז. הלר רבה של צפת מתארו כתלמיד־חכם, בעל כתפיים רחבות, עיניו יפות, בעל לב טוב ונוח לבריות. היה מתפלל בבית־המדרש ויז'ניץ, התואר שלו היה "רב דקהילת קודש מחניים".

גצל פרל התיישב בצפת והיה ממייסדי דפוס "הגליל". בשנת 1911 ירד עם חלק ממשפחתו לגליציה וחזר לצפת ב־1933. בניו שנשארו בצפת הקימו בעיר את בתי־המלון "ציון" ו"הרצליה". גצל היה נוהג להתלבש בהידור, לשיר ולהתחזן, להתלוצץ ולבדח את הבריות תושבי צפת. מת ב־1941, בן 74 היה.

זכריה מנדל שפירא נתקבל למורה במושבה בת־שלמה ולאחר שנה לימד בזכרון־יעקב, מושבותיה של יק"א, שם גם פעל כמזכיר אגודת הכורמים והיה בין מייסדי הלוואה וחיסכון. בשנת 1922 עבר לתל־אביב, עבד בהוראה והתמסר לעבודה ציבורית. הוא חיבר ספר בשפה הגרמנית בשם "התנ"ך כחוט אריאדנה במבוך הלשונות" שיצא לאור בהוצאת המחבר ב־1927 בסיוע בני־ברית בתל־אביב. בספר מוצעות השערות על קירבה אטימולוגית בין לשונות רבות ושונות לבין לשון התנ"ך. נפטר ב־1934, בן 67 היה במותו.

מתתיהו צינדר, בנו הבכור של הרב שמואל צינדר, בעזבו את מחניים נסע לארצות־הברית וישב שם ארבעים שנה. הוא חזר לארץ אחרי מלחמת העולם השנייה ובנה את ביתו ברחובות והקיפו גן עצי פרי. מתתיהו כתב את זכרונותיו במחברת על שנותיו במחניים.

אייזיק צינדר, אחיו הצעיר של מתתיהו, התיישב בשנת 1901 בסג'רה, מושבת יק"א בגליל התחתון. תחילה עבד כחראת בחוות יק"א ואחר תקופת מבחן התאכר במושבה והיה מן האיכרים החרוצים. אייזיק הצטיין בטוב ליבו ובמעשי גבורה נפלאים. אשתו חיה ילידת צפת, ילדה לו שישה בנים ושתי בנות. מצבו היה דחוק אך מעולם לא התאונן. בצר לו היה מריץ מכתבים אל אחיו מתתיהו היושב בארצות־הברית וזה שלח לו עזרה מעטה. בשנת 1927 שימש אייזיק כשומר ביישוב החדש מחנה ישראל שהוקם ממזרח לבלפוריה. באחד הלילות נהרג על משמרתו בחודש אייר תרפ"ז—1927, בן 48 היה במותו. הוא נקבר במושבתו סג'רה ושמו נרשם על גבי לוח החללים הקדושים התלוי בבית־הכנסת הקטן של המושבה. הסופר

א.ז. רבינוביץ שישב בסג'רה בימי מלחמת העולם הראשונה, הספידו בספרו: "יהודי כשר, עובד תמים, מת מות קדושים".

נתן ברדך גורש ממחניים בסוף 1900, הוא שב לווינה "חולה ונפל קרבן למחלת הסרטן". גירושו בא עקב מחלוקת חריפה בינו לבין המנהל ברומברג, והגיעו הדברים לסערת־רוחות עד כדי תגרת־ידיים. ברדך איש האידיאות הציוניות סיים את ישיבתו בארץ־ישראל בשברון־לב. בדברי פרידתו מחבריו לפני עלותו לארץ־ישראל הוא אמר: "כשתבואו בעוד 20 שנה אל ביקתתי אכבד אתכם בתאנים שגידלו ידי על אדמת האבות". והנה מת החלוץ האידיאליסטי לא תחת תאנתו, אף לא על אדמת האבות, כי אם בניכר, בגולה.

לאחר שלוש שנות סבל עינויים ועלבונות, נתרוקנה מחניים מאיכריה, בתיה שממו מאין יושב בהם, בשדותיה עלו קימשונים מאין חורש וזורע — מחניים נחרבה. ראשיתה של מחניים בהתרו־ממות נפש וסופה מפח נפש, אכזבה מרה לכל אלה שעסקו ביישובה. חורבנה של המושבה מחניים חרץ את גורלה של חברת "אהבת ציון" — היא חדלה להתקיים.

לסיום התמונה עוד נותר לנו לדבר על שני אישים, שניהם אידי־אליסטים מנוער, בעלי כשרונות מצויינים, נאמנים לעמם ולרעיון הציוני. הם היו בין ראשי ההוגים על דבר הקמת מושבה גליצאית בארץ־ישראל, הם יזמו ופעלו בייסודה של מחניים מראשיתה המזהי־רה והיו עדים פעילים לסופה של הדרמה הנוראה הנקראת מחניים.

ד"ר זיגמונד־שמשון ברומברג, לאחר נטישתו את מחניים חזר לגליציה ונתקבל כמורה לשפות הגרמנית והפולנית בגימנסיה בלבוב. הוא התכנס בתוך עצמו והתמסר לעבודה ספרותית. ההדים מפרשת מחניים המו געשו בגליציה בנוסחאות שונות, אך ברומברג עצמו לא הגיב ולא הציג את גירסתו שלו, הוא נמנע מכל פולמוס עם משמיציו והתרחק מכל עבודה ציבורית.

עתה חזרו וניעורו בו געגועיו מן הימים עת שאף "לעלות לארץ־ישראל מפני שרק שם אוכל ליצור את יצירת המופת הפיוטית של חיי, את השירה הדרמתית בת שלושה חלקים "משה"... כי לתכלית נעלה אני שואף". (מתוך מכתבו של ברומברג אל נתן בירנבוים 2.9.1891, מובא בספרו של שמשון שטיין מחניים ע' 9).

ברומברג כתב שתי שירות: "הנביא" ו"הבריחה" — שתיהן

בהשראת אכזבתו ממחניים וניתן לפרשן כתגובה על הביקורת שניחתה עליו על הפקרת המתיישבים. את הפואמה בפרוזה "הנביא" פירסם ברומברג בשנת 1901 בכתב העת הספרותי הפולני "חימרה" ולאחר שנה הדפיסה שנית בשביל קהל יהודי רחב יותר בנוסח גרמני, בשנתון הציוני "יידישע אלמנך". ובשנת 1920 חזר והדפיסה בשלישית בדו־הירחון הפולני "תל־אביב" שברומברג ערך בלודז' בה שימש מנהל הגימנסיה היהודית. באותו כתב עת פירסם גם את יצירתו השניה "הבריחה".

בשתי השירות, במסווה של דמויות מנהיגים מקראיים, מטיל ברומברג את אשמת חורבנה של מחניים על המתנחלים ומסביר את פרישתו מחיי הציבור במפח נפשו מחמת אדישות העם לחזון התחייה. (הובא בצמצום מתוך ספרו של ש. שטיין — מחניים הוצ. יד יצחק בן־צבי תשל"ח).

במרוצת הזמן השתחרר ברומברג מן התסביכים שגרמו לו לפרוש מהחברה. בימי מלחמת העולם הראשונה היה פעיל בהגשת עזרה ליהודים קרבנות הכיבוש הרוסי בלבוב. אחרי המלחמה עבר לגור בלודז', עבד בעבודה חינוכית ועסק בפעולה ציונית ותרבותית כאחד ממנהיגי תנועת ארץ־ישראל העובדת. הלך לעולמו בשנת 1923, בן 59 היה במותו.

והאישיות השניה ד"ר אברהם זאלץ, מעמדו הציבורי לא נפגע מהתמוטטותה של מחניים, הוא הוסיף לעמוד בראש ההסתדרות הציונית בטארנוב ובשנת 1907 אף הוצב כמועמד לבית־הנבחרים האוסטרי. רק לאחר שנים מספר, עם נישואיו לאשה נוצריה, נאלץ לפרוש מתפקידיו בתנועה הציונית.

זאלץ הטיל, כידוע, על ברומברג את אשמת חורבנה של מחניים משום שעשה הכל על דעת עצמו ולא התחשב באזהרותיה של הנהלת "אהבת ציון". נפילתה של מחניים העסיקה שנים רבות את העיתונות הציונית ולמרות שזאלץ פרש מפעילות ציונית הוא מצא לנכון לפרסם מאמר בקובץ "50 שנות ציונות 1884—1934" ובו סקירה מחודשת על תולדות "אהבת ציון" והקמתה של מחניים. גירסתו באה לטהר את החברה מאשמת כשלונה של מחניים. זאלץ מגיע לחשבון הכנסות בסך 180 אלף פראנק, בכספים אלה יכולה היתה "אהבת ציון" לראות ברכה במפעלה ההתיישבותי בארץ־ישראל, אלא שקפצו עליה תביעותיהם המופרזות של האיכרים

ומשלא נענו על־ידי ברומברג פרקו המשמעת והטילו עליו אימה עד שהוא נאלץ לעזוב את מחניים ולהגיע לטארנוב כדי להגיש את התפטרותו. ברומברג אמנם הסכים לחזור למחניים כדי להמשיך ולפתח את המושבה, אבל האיכרים לא שיתפו פעולה ובאין שיתוף־פעולה קשה היה להוציא את מחניים מן המשבר וברומברג נאלץ לעזוב סופית את מחניים.

אנו רואים, איפוא, כי ד"ר זיגמונד ברומברג בעזרת יצירתו הספרו־תית וד"ר אברהם זאלץ במאמרו בעיתונות, שניהם תלו את הקולר בצווארם של האיכרים לכשלונה של מחניים. אולם היו שסברו אחרת, ומי לנו בר־סמכא גדול יותר לענייני ההתיישבות של אותם הימים מאשר אחד העם?

אחד העם (רוסיה 1856 — תל־אביב 1927) פובליציסטן והוגה־דעות, בעל תורת "המרכז הרוחני" בארץ־ישראל. מראשי "חובבי ציון" ברוסיה. אחד העם העריץ את הרצל אך התנגד למדיניותו, הוא נתעלה בתנועה הציונית כמורה רוחני. אחד העם ביקר בארץ־ישראל חמש פעמים בשליחות "חובבי ציון" ברוסיה, מתח ביקורת קשה על שיטת ההתיישבות של הברון רוטשילד ושל "חובבי ציון". בשנת 1900 ביקר בפעם השלישית בארץ־ישראל ואגב ביקורו הגיע למחניים בשעת משבר קשה במושבה. הוא שוחח עם האיכרים וחקר את ד"ר ברומברג מנהל מחניים. אחד העם נוכח לדעת, כי המושבה שקועה בחובות גדולים העולים בהרבה על ערך נכסיהם, הוא מצא את האיכרים מדולדלים מאוד, אכולי מריבות ומצבם הקשה מעורר ספק אם יש תקומה למחניים. וכה דבריו:

"המושבה הזאת נתייסדה לכתחילה על־ידי האפיטרופסים הגליצ־אים בקלות דעת נוראה, בלי שום יסוד נכון... אולי יהיה מועיל יותר לעצם היישוב לעזוב עתה את המושבה הזאת לגורלה למרות חילול הכבוד, כדי שתהיה אזהרה חיה לעתיד, שלא יזידו עוד אפיטרופסים קלי דעת לעשות מה שליבם חפץ על חשבון הכלל, ועניי עמנו לא יוסיפו עוד ללכת בעיניים עצומות אחר כל מי שיקח המשרה על שכמו ליסד להם "מושבה" בארץ־ישראל... זו אחת מן התכונות שבהן מצטיינת האפיטרופסות של "חובבי ציון": בראשונה הם מסורים למעשי ידיהם, מתהללים ומשתעשעים בחיבה יתירה... ולאחר שהם רואים כי הרעה באה... עד שאי־אפשר כמעט לתקן... נוטים

הם להסתלק במנוחה מן החורבה... אשר כוננו ידיהם כאילו לא הם אחראים לה ולא "בעזרתם באו יושביה עד הלום..." דברים חותכים, אין להוסיף.

תם סיפורה של מחניים, סיפור רווי עוגמת־נפש רבה. אנשים רבים לקחו חלק בדרמה אנושית זו וראויים הם כי נצרף אנחת אמת על כל הרעה אשר מצאתם. אולם אי־אפשר לי לבלי לייחד את ליבי על נפש פצועה אחת, על ד"ר זיגמונד־שמשון ברומברג שנפל בגורלו לשאת בחלק הטראגי ביותר של תוצאות נפילתה של המושבה מחניים.

צאו וראו, כל אחד ממתנחלי מחניים לאחר עזבו אותה מצא לו עד מהרה את תיקונו בסביבתו החדשה, מי בארץ ומי בחוץ־לארץ. לא כן ברומברג, הוא חזר לארץ מוצאו, אל סביבתו שלו, אל החברה ממנה עלה לשליחותו לבניית מחניים, ולא מצא בה פורקן לסבלו, לסערת־נפשו. ידידו מנוער, חברו לאידיאה הציונית, שותפו הראשי ליוזמה ולבניינה של מחניים, ד"ר זאלץ, התנער ממנו ואף הטיל עליו את מלוא כובד האשמה לכשלונה של מחניים, כאילו הוא זאלץ עצמו אין לו חלק בסופה הטראגי של מחניים.

מה פלא שברומברג לא ראה לפניו אלא לפרוש מן החברה הזו ואף לא להגיב על הביקורת הזועמת ועל ההשמצות שניתכו עליו בשפע? שתיקתו לא היה בה כדי להעיד על חוסר הוכחות להצדקת דרכו. ברומברג כאיש תרבות קיים את עצתו של הנביא עמוס: "לכן המשכיל בעת ההיא ידם, כי עת רעה היא".

ברומברג פעל ביושר, עשה הכל בתום־לב ועז היה רצונו להקים מושבה עברית בארץ־ישראל. ואם לצורך זה הכרח היה לו לשקוע בחובות — מה בכך! כמוהו עשו גזברי הקיבוצים בארץ־ישראל שנים רבות אחרי פרשת מחניים, אלא שלגזברים הללו עמדה תנועה חלוצית שניחנה בחברות נאמנה, וברומברג הופקר על־ידי חבריו בעת מצוקתו.

מי ימנה את לילות הנדודים של ברומברג שם בין כותלי חדרו בראש־פינה, חרד לסבל האנשים אשר במחניים שהוא אחראי להם, והוא מצפה בכיליון־עיניים לעזרה כי תבוא מ"אהבת ציון" שולחתו, וזו איכזבה וחזרה ואיכזבה, וחבריו מנהלי החברה עזבוהו לנפשו, טרף למרירותם של המתנחלים ושל הנושים בצפת.

אם יש פגם באיש האציל הזה, הרי זה רק על שלא טרח ללמוד את לשון עמו — את השפה העברית, אולם בכל יתר תכונותיו ופעולותיו היה האיש משכמו ומעלה מכל האנשים אשר סביבו.

דברי ימי התיישבותנו בארץ־ישראל זרועים קרבנות אדם: תאונות עבודה, חללי שמירה, נפגעי קדחת, קרבנות זדון של משטר מפגר — זיגמונד ברומברג הוא קרבן של תוכנית בוסר, של שותפות אחים שקרסה תחתיה בראשית צעדיה. כבוד והערכה לזכרו!

אדמת מחניים עובדה על־ידי איכרי ראש־פינה ובשנת 1910 התיישבו בבתי מחניים כעשר משפחות מקווקאז כדי לפתח משק של עדרי צאן — התוכנית נכשלה. ב־1916 הושיב קאלווריסקי (רוסיה 1868 — ירושלים 1947), מנהל מושבות יק"א בגליל, קבוצת פועלים במחניים שהחזיקה מעמד זמן קצר. אחרי המלחמה יסדו פועלי העליה השנייה מושב עובדים והוא התפרק כעבור כמה שנים. ושוב ב־1939 באו למחניים חברי יודפת, גם אלה לא יכלו לעמוד בקשיים ומחניים נעזבה בפעם החמישית!

כל כך למה? ומשיבים אנשי הגליל העליון, משום הקללה שקילל רבי משה הגר מצפת את המושבה מחניים. ומעשה שהיה כך היה.

רבי משה הגר עלה לארץ־ישראל מרדוביץ אשר בבוקובינה ונעשה מקובל על חסידי צפת והיה מעורב בחיי המושבות בגליל העליון שכמה מאיכריהן הצטרפו בהשפעתו אל החסידות. איכרי יסוד־המעלה שנטו לחסידות, בבוא עליהם מכת הארבה, שלחו לקרוא את רבי משה'לה הגליצאי וביקשוהו כי יגרש את הארבה. כן היה רבי משה'לה מבקר לעיתים במשמר־הירדן שכמה מאיכריה היו בני גליציה. רבי משה'לה נודע במופתים שחולל בברכותיו או חלילה בקללותיו. ברכותיו הועילו לחיים ארוכים, פריון לאשה עקרה ורפואה לחולה שיבריא. וקללותיו להבדיל למוות, לעקרות או לחורבן.

המתיישבים הראשונים במחניים, השלום לא תמיד היה שרוי ביניהם, הם נתפלגו לחסידים ולמתנגדים. פעם ביקר רבי משה הגר אצל חסידיו במחניים, כאשר הרבי וחסידיו היו מסובים לשולחן בעליית־הגג של האורווה, נכנס אחד מן המתנגדים ורצה להצטרף אל השולחן. פנה הלה אל בנו של הרבי שישב אף הוא אל השולחן, שיפנה לו מקום ואמר: "הייב זיך אויף!" (היינו, קום!) כששמע הרבי שאדם פונה אל בנו בצורה זו, ראה בזה עלבון אישי לעצמו,

התרגז מאוד ואמר: "לבני אתה אומר הייב זיך אויף? דערפאר וועט איר זיך הייבן און זעצן, הייבן און זעצן!" (כלומר, שהיישוב ייעזב ויישב, ייעזב ויישב). לכן, מספרת האגדה לא הצליח שום גוף ליישב את מחניים.

כנראה שלא רק בתקופות רחוקות נוצרו אגדות, גם במציאות החדשה שלנו הן נרקמות ומוצאות מסילות אל לב בני העם. אולם האגדה על מחניים נוצרה בזמננו ובוטלה לעינינו.

בחודש ספטמבר 1952 עלו על אדמת מחניים חברי תנועת "הנוער העובד" וחניכי תנועת הצופים והניחו יסוד לקיבוץ הקיים בימינו — תוקף הקללה פקע, איפוא, בטלה ועברה מן העולם.

אשריכם חברי הקיבוץ על שזכיתם לגול את החרפה מעל אדמת מחניים, יהא מבורך פועל ידיכם!

ה ע ר ת ה מ ח ב ר: למאמר זה השתמשתי בחומר ממקורות שונים, אולם בעיקר הסתמכתי על ספרו של שמשון שטיין: "מחניים מושבה קצרת ימים" — הוצאת יצחק בן־צבי.

מרחביה — המושבה

יישוב חקלאי בסביבת עפולה, בעמק התיכוני, צופה אל הרי הגלבוע המתרוממים ממזרח. נוסד בחשוון תרע"א — סוף 1910. האדמה נרכשה על־ידי חברת "הכשרת היישוב" בשטח של 9,600 דונם, 3,200 דונם הוקצו להקמת הקואופרציה לפי שיטת פראנץ אופנהיימר (1863—1943), פרטים על יסוד הקואופרציה ראה בספרי החוות החקלאיות), שאר האדמה יועדה להתיישבות פרטית, להקמת מושבה חקלאית לכמה עשרות איכרים, אך לא כולם באו להתנחל.

לפי הצעתו של יהושע רדלר־פרידמן (גליציה 1880 — ירושלים 1957), אז פקיד בכיר במשרד הארצישראלי ביפו ולימים נודע בשמו הספרותי ר' בנימין, ניתן למקום החדש השם מרחביה על יסוד דברי המשורר בתהלים קי"ח: "מן המיצר קראתי יה ענני במרחביה".

מתנחלי המושבה מרחביה היו שישה: משה זלקינד, אליהו בלומנפלד, נח זברסקי, יהודה לייב גוטמן, ליפא קורש וצבי שברצמן,

רובם אנשים אמידים שידם השיגה לרכוש חלקות קרקע גדולות של חמש מאות דונם ואף אלף דונם. הם בנו בתי מגורים מרווחים למשפחותיהם וקנו ציוד חקלאי משוכלל. חלקם העסיקו פועלים שכירים וחלמו על אחוזה פרטית מפותחת. שאיפת המתנחלים היתה להקים מושבה ללא תמיכה מן החוץ, אלא עומדת ברשות עצמה דוגמת רחובות, ותוכניתה המשקית: מטעים לסוגיהם ועיבוד שטחי אדמת פלחה למיזרע תבואות.

אליהו בלומנפלד, איש עשיר מרוסיה, הוא שנתן את הדחיפה לקניית אדמת מרחביה. בלומנפלד עמד בראש קבוצת ציונים ובשמה פנה אל יהושע חנקין וביקש לרכוש שטח קרקע להקמת מושבה חקלאית פרטית. חנקין הציע לבלומנפלד להתיישב על האדמה בעמק יזרעאל שזה עתה רכש.

בלומנפלד חיסל את עסקיו במוסקבה ומיהר לעלות ארצה ב־1910 והיה המתיישב הראשון במושבה מרחביה. הוא רכש בשביל עצמו אלף דונם אדמה חקלאית, בנה בית אבנים מהודר ומרווח למגורים ותיכנן משק חקלאי המיוסד על מטע עצי פרי למיניהם ושדות למיזרע פלחה. הואיל והוא עצמו לא היה בקיא בחקלאות הזמין אליו כמנהל משק את שמאי אלטשולר מרחובות, לימים איכר בבנימינה, וכן העסיק פועלים שכירים. החצר המתה מרוב עופות, בהמות ומכונות חקלאיות ויד רחבה שלטה בכל.

בית האבן של בלומנפלד משך אליו אורחים רבים מעסקני היישוב והשם בלומנפלד נישא בפי רבים כמייצג את היוזמה הפרטית של החקלאות באיזור העמק.

בין המתיישבים היתה משפחת יהודה לייב גוטמן שעלתה לארץ ב־1912 מאנגליה, מן העיר גלזגאו שבסקוטלנד. גוטמן עלה מטעם האגודה המקומית "עולי ציון" מתוך מגמה להתיישב במקום מתאים בארץ. הוא היה החלוץ של האגודה אבל חבריו לא באו בעקבותיו. ואכן, העליה מאנגליה באותם הימים היתה נדירה מאוד. יהודה לייב התיישב על נחלתו במושבה מרחביה, במקצועו היה נחתום ועבד בקואופרציה בתורת שכיר באפיית לחם ובמשקו עבדו בני המשפחה. בת המשפחה מרים כץ התיישבה לאחר זמן במושב העובדים במרחביה ובנם שמריה, איש קיבוץ נען, הוא חוקר עתיקות ארץ־ישראל, מצדה, סוסיה בדרום, רמת הגולן וגמלה.

מתיישב נוסף היה ר' נח זברסקי מן העיר יקאטרינוסלאב (עכשיו דניפרופטרובסק) ברוסיה. בנעוריו היה משמש עוזר לחזן בבית־הכנסת בברדיצ'ב. לאחר נישואיו, כשעמד ברשות עצמו, נעשה סוחר בדים ולרגל מסחרו היה נוסע לעיתים לקישינוב, לודז' ווארשה. פרנסתו היתה מצוייה בשפע ואף חסך כמה אלפי רובלים. אבל נפשו חשקה להיות איכר בארץ אבות. הוא רכש חלקת קרקע במושבה מרחביה ועלה לארץ עם משפחתו, אשה ושישה ילדים, והושיב את בני ביתו בביקתה שנותרה מן האריסים הערבים, עד שייבנה בית מגורים מתאים למשפחתו. בינתיים חרש ר' נח את אדמתו ונהנה מעצם העובדה שהוא איכר בארץ־ישראל. מדי פעם היה נותן קולו בחזנות להנאתם של צעירי הקואופרציה עימם התיידד.

באחד הימים ביקר בארץ־ישראל שלום אש (פולין 1880 — לונדון 1957) סופר פורה בשפת יידיש, ביקר פעמיים בארץ־ישראל. בשנת 1938 השתקע באמריקה וב־1954 התיישב בארץ. שלום אש נזדמן למרחביה ונפגש עם נח שהכירו עוד בווארשה בטרם עלותו לארץ־ישראל. אש התפעל מאוד מאהבתו של נח לאדמת ארץ־ישראל, וכך מתאר אש את פגישתו עם נח בעת שזה חרש בשדה (תרגום חופשי מיידיש, תמצית רשימתו של אש "א טאלאנט צו ארץ־ישראל):

"בעמק יזרעאל, מאחורי הרי הגלבוע, חורש יהודי בזוג סוסים. האיש מחזיק במחרשה, שלמ'קה בנו בן השש נוהג בסוסים ובתו שרה'לה בת השמונה הולכת אחר המחרשה חופנת מתוך הכלי שבידה וזורעת לתוך התלם גרעיני חומצה. נח מעודד את שרה'לה: זרעי בתי, זרעי, אלוהים יעזור לנו וכאן יצמחו שנים עשר שערים חומצה, ברכה תהיה לנו. שלמ'קה עצור בסוסים!

"התיישבתי בצד על אבן. ליהודי הזה, סוחר במשך שנים רבות, שהשליך מאחורי גוו את בית מסחרו ולקח על עצמו לחרוש כאן, שלא תקרה לו חלילה, תקלה רעה. האב, הבן והבת ושני הסוסים, כולם בוערים מהחום הלוהט. ר' נח מנגב את זיעתו בשרוול ואומר אלי: אי טוב לי, טוב לי מאוד!

"את נח הכרתי מכבר, כשהיה סוחר בעירו יקאטרינוסלאב וסחר עם וורשה, קישינוב ולודז'. האיש היה בעל ביטחון, בעל כמה אלפי רובלים משלו ועסקיו טובים מאוד. יהודי קמצן, אהב את

הפרוטה, תמיד דיבר על כסף וגם דיבר והתפאר בפני הבריות שימכור את בית מסחרו ויעלה לארץ־ישראל לחיות מיגיע כפיו, כפי שחיו האבות שלנו בימי קדם. אבל ידענו כי נח אוהב לדבר סתם ואין לקבל דבריו ברצינות.

"פתאום נעלם נח, בית מסחרו סגור על מנעול ואינו בא יותר לווארשה. והנה עתה אני פוגשו בעמק יזרעאל, במקום הכובע הקטן הליטאי הוא חובש תרבוש אדום תורכי וחורש בשני סוסים את אדמתו שלו.

"ר' נח, איך זה עלה בדעתך לעזוב את בית מסחרך ולבוא הנה ולחרוש את האדמה?

"תמיד היה לי כשרון לארץ־ישראל, עונה נח, עוד מקטנותי כשהייתי משורר אצל הברדיצ'בר.

"כשרון, מה זאת אומרת כשרון?

"כן ישנם בני־אדם שיש להם כשרון לארץ־ישראל, מסביר לי נח. למשל ברון רוטשילד, הוא אדם גדול, איש עשיר, ויש לו כשרון גדול לארץ־ישראל. אני שהנני איש קטן, איש עני, יש לי כשרון קטן לארץ־ישראל, כשרון של עני.

"אבל ר' נח כשרון קשה, נכון? אני מראה לו על מצחו המזיע.

"איזה כשרון קשה, צוחק ר' נח ומנגב את זיעתו בשרוול, אדרבא, טוב לי כאן, ר' יהודי טוב לי מאוד!

"נו, והסוסים ר' נח? איך הגעת אל הסוסים הללו, הן הכרתיך שהיית מתרחק מבהמות בכלל ובייחוד מסוסים.

"הסוסים אתה שואל? אתה רואה את האדום הזה, זהו צדיק גמור, הוא לא יתן לך בעיטה חינם. אבל השחור, הוא רשע, הוא אוהב לבעוט, אבל בעבודה אין כמוהו, כפי שכתוב: "ידע השור קונהו וחמור אבוס בעליו", הוא יודע שאני בעל־הבית שלו ויש ביניהו שלום, אני מאכילו והוא יודע שעליו לעבוד.

"ומה בנוגע לאשתך יענטע לאה, האם זה מוצא חן בעיניה?

"פה אחי, אתה רואה, יש צרות, נאנח ר' נח, עם יענטע לאה לא טוב. היום כבר ברוך השם, אבל כשבאנו לכאן, היתה פה שממה, תוהו ובוהו! גרנו בבקתה ערבית שמונה נפשות. כשאשתי ראתה את החור הזה אמרה: נח, שבר בעצמותיך, לאן הבאת אותי עם אפרוחי בתוך מדבר כזה? שכבתי בקדחת, את המים הביאו ממרחק, גם הילדים חלו והאשה מחרפת ורוטנת. אבל על ארצנו הקדושה

לא הרשיתי לדבר רכילות ולא דברי לעז. יענטע, הייתי אומר לאשתי, אם תחטאי בשפתיך יהיה לך הסוף של המרגלים שדברו לשון הרע על ארצנו. ואני מסביר לה ליעטע את מעשה המרגלים והיא משתתקת.

"עכשיו כבר אינני חושש, ידידי הנכבד, האדמה אדמת ארץ־ישראל תפסה את הזקנה שלי והיא נרגעה. ככה זה אחי, מתוך המחרשה מתחילים לצמוח צמחים ירוקים, צומחים וגדלים, וכשאתה מעבד את האדמה הזאת לא תוכל לברוח מכאן, האדמה תתפוס אותך. זאת האדמה שספגה כל־כך הרבה דם, כל הר מזכיר לך...

"הסוסים זזו ומשכו במחרשה, הבת הולכת אחר המחרשה וזורעת את הגרעינים שבידה, נח מחזיק במחרישה והרוח מבדרת את כנפות מעילו הארוך. לפניו עמדו הרי הגלבוע ונדמה שהם מתפלאים לראות את היהודי החורש בעמק יזרעאל אחרי כל־כך הרבה שנים...

"ואני חשבתי לעצמי: מאין הכוח אצל היהודי הקמצן הזה, לזרוק מאחורי גוו את מסחרו המבוסס, להתגבר על היצר הרע של הכסף ולבוא לכאן וללכת אחר מחרשת הברזל בחום הגדול הזה? ונזכרתי בדבריו הראשונים של נח: יש לי כשרון לארץ־ישראל. ואפשר כי כשרון כזה ישנו בכל עם ישראל".

במלחמת העולם הראשונה הורע מצבו החומרי של נח, אבל הוא המשיך לעבד את שדותיו והנהיג קימוצים חמורים בכל ההוצאות, חסך מפיו וגופו נתדלדל עד שנפל למשכב במחלת הדיזנטריה. בראש השנה התגבר על חולשתו ועבר לפני התיבה בבית־הכנסת שבחצר הקואופרציה, שם השמיע את מנגינותיו הנפלאות האהובות עליו מימי חזנותו בבית־הכנסת בברדיצ'ב. קולו של נח היה ערב כתמיד, אך זו היתה תפילתו האחרונה. בערב יום כיפור תרע"ז—1916 יצאה נשמתו בטהרה. ר' נח נטמן בבית־העלמין במרחביה; באדמה אותה אהב עד נשימתו האחרונה.

בשנות המלחמה היתה מרחביה מוקפת מחנות צבא תורכי וגרמני. אנשי צבא צבאו על תחנת־הרכבת הקטנה אשר לרגלי הגבעה, זו מסילת־הברזל המקשרת את חיפה שעל חוף הים התיכון עם דמשק שבצפון סוריה, עתה היא הובילה גדודי צבא יומם ולילה. חיילים תורכיים היו עורכים חיפושי פתע אחרי עריקים יהודים והחרימו סוסים ועגלות לצורכי הצבא. איכרי המושבה ואנשי הקואופרציה

היו נתונים בפחד תמיד לקראת הבאות. במצב כזה קשה היה לעבד את השדות ועשו במשק את ההכרחי ביותר.

עם סיום המלחמה נפתחו אפשרויות חדשות לבנין הבית הלאומי ולהתיישבות חדשה, אולם שתי הנקודות — הקואופרציה והמושבה הגיעו אל סף הגאולה הנכספת כשאנשיהן תשושים מאוד ותוהים על עתידם. יוסף וייץ (1890—1972) מי שהיה במלחמת העולם הראשונה מנהל חוות סג'רה ולימים ראש הקרן הקיימת לישראל, כתב ב"הפועל הצעיר" מחודש אב תר"פ—1920:

"שתים־עשרה שנה קיימת הנקודה היישובית ששמה מרחביה, על גבעה אחת מתנוססים בנייני הקואופרציה עשירת האמצעים ומרובת התקוות, המגמות והשאיפות. על השניה לעומתה מתנשאים בניינים רמים של האיכרים העשירים והאמידים. גלגולים שונים עברו על שתי הגבעות הללו, הרבה מרץ, כוח וכסף הושקעו בהן, ודרך חייהן — מדרון!

"הקואופרציה הועם זיווה, פנה הדרה, ולבסוף בטלה ועברה מן העולם. האיכרים העשירים עזבו אחד־אחד את המושבה, הראשונה בעמק יזרעאל, ונשארו רק שניים. בנקודה זו וכן בזו אין נחת, קוצים מציצים לתוך חלונות הבתים... ובעיקר אין תקווה".

אכן, מיעוט מספרם של האיכרים, בסך הכל שישה, וחוסר עידוד לפיתוח חקלאי היו בעוכרי המושבה מראשיתה. המתנחלים תלו תקוות באליהו בלומנפלד, המתנחל העשיר שביניהם שהיה בעל מעמד מכובד ביישוב ובמוסדות, כי הוא בהשפעתו יסייע להוציא את המושבה מקפאונה. אבל האיש הכזיב ואף את משקו הזניח. מלחמת העולם קטעה את התקוות והחלומות של האנשים והמושבה מרחביה הוזנחה ונעזבה על־ידי מתיישביה, וגם המוסדות הסיחו דעתם ממנה.

במכתב ממרחביה שנתפרסם ב"הפועל הצעיר" בכסליו תרפ"ב—1921, מתאונן הכותב: "זה עשר שנים שהמושבה מרחביה מתקיימת בתור נקודה יישובית בעמק יזרעאל אבל רוח חיים אין בה... כעת נמצאים בה שניים שלושה איכרים שיש להם אדמה... אבל אינם מעבדים אותה. ד"ר רופין הבטיח לסדר כאן מושב עובדים".

בשנת 1920 הוחכרה אדמת הקואופרציה לשתי קבוצות פועלים, ובשנת 1922 נוסד במקום המושבה מושב עובדים. מייסדי המושבה או צאצאיהם היו הראשונים להתנחל במושב העובדים והריהו אחד המושבים המשגשגים במדינת ישראל.

עזרה מיצר — עמידון

מושבה

האגודה להתיישבות בארץ־ישראל "עזרה מיצר" נוסדה ברומניה על־ידי יחיאל מאיר ברקוביץ (יאסי, רומניה 1855 — יבנאל 1926). יחיאל מאיר למד ב"חדר" ובישיבה, מצעירותו חובב ציון נלהב, עסק במסחר ובקבלנות בשביל הצבא ועסקיו שיגשגו. אולם בעבו־דותיו המרובות הרגיש לעיתים ביטויים אנטישמיים בקרב הקצונה הצבאית ונוכח לדעת, כי מקומו איננו כאן כי אם בארץ־ישראל.

בשנת 1892 ערך ביקור בארץ־ישראל ובשובו לרומניה השתתף כציר בוועידה הציונית שהתקיימה בגאלאץ ועורר התפעלות במסרו רשמים על נסיעתו בארץ־ישראל ואף הטיף לבאי הוועידה לעלות ולהתיישב בארץ. יחיאל מאיר היה נאה דורש ונאה מקיים, הוא ייסד ביאסי אגודה להתיישבות בשם "עזרה מיצר" בה נרשמו 120 משפחות שהביעו רצונן להתיישב בארץ־ישראל. רוב הנרשמים היו בעלי אמצעים כספיים מוגבלים והיו זקוקים לסיוע ציבורי למימון התיישבותם. אולם בגלל מצבם הדחוק מאוד הם ביקשו לצאת מרומניה בהקדם האפשרי.

יחיאל ברקוביץ ויעקב הילל יצאו לפאריס באוגוסט 1893 כמשלחת מטעם האגודה כדי לברר אפשרות התיישבותם בארץ־ישראל. "הוועד הארצישראלי" שריכז בידו את ההתיישבות בגולן לא ראה מתפקידו לסייע למעוטי יכולת כמו אלו של יהודי רומניה. אך עקשנותם של חברי המשלחת עמדה להם והוועד ניאות לסייע להם.

הוסכם כי אגודת "עזרה מיצר" תקבל לרשותה 20 אלף דונם בגולן במחיר 60 אלף פראנק, ערכו של השטח היה למעשה מאה אלף פראנק. את הסכום עליהם לשלם במשך תשעה חודשים. "הוועד הארצישראלי" הבטיח לעשות שטרי מקנה כפי החוק, וגם ישתדל לפני ממשלת תורכיה שחברי האגודה יורשו להתנחל על אדמתם. אך במקרה שלא יצליחו ההשתדלויות אצל הממשלה התורכית לא יהיו לחברי האגודה שום טענות, רק כספם יוחזר להם.

חברי המשלחת חזרו ליאסי ובישרו לחבריהם את דבר ההתנחלות, אך רק כעבור שנתיים החלו לצאת מרומניה ראשוני המשפחות והגיעו אל אדמתן בגולן. בדצמבר 1895 הגיעו לארץ חמש המשפחות

הראשונות ובראשן משפחת ברקוביץ שמנתה 11 נפשות. נוכח האיסור החמור על עליית אזרחי רומניה, לא ניתן לאנשים לרדת בנמל ביירות ורק הודות לשוחד בסכום גדול נפתחו לפניהם שערי הארץ. המשפחות יצאו לדמשק וכאן נעצרו והמשטרה אמרה להחזירם אל החוף בביירות. שוב התערבו יהודים בעלי השפעה מנכבדי דמשק ושוב מתן בסתר והאנשים ניצלו מגירוש. הגברים הורשו לצאת אל מקום ההתיישבות בגולן ואילו בני המשפחה נאלצו להישאר זמן ממושך בדמשק.

בידי העולים היו אך אמצעים מעטים כדי התחלת העבודה להכשרת הקרקע, הם החליטו לעשות הכל בכוחות עצמם מתוך תקווה שלא ייעזבו לנפשם. אליהו שייד מספר ברשימותיו: "ברקוביץ ואנשיו הוזהרו שלא יסמכו על עזרה שתבוא להם מהחוץ, אולם הם חשבו שיוכלו להכריח את הברון לעשות נגד רצונו. לחלק הגדול מן האנשים הללו לא היה אפילו סכום של אלף פראנק משלהם, גם סכום זה אינו מספיק להתיישבות. הם לא שמו לב לאזהרות והגיעו לגולן. איש אינו אשם בסבל הרב שהיה מנת חלקם".

על אף התקלות והמכשולים מצד השלטונות התורכיים ופקידי הברון, ולמרות המחסור והסבל הם נשארו כולם על אדמתם והכשירו שטח קרקע לעיבוד חקלאי ואף זרעו ונטעו. היתה בליבם מידה גדולה של אמונה ואכן כשאזל כספם קיבלו בסופו של דבר סיוע מאת הברון רוטשילד. עתה הורשו משפחותיהם לבוא מדמשק אליהם בגולן, המשפחות התאכסנו תחילה בבניין הפקידות שהוקם בכפר סאחם — החווה של הברון, ואחר הפסח תרנ"ו—1896 עברו לגור בעמידון בבתים שהוקמו בשבילם על־ידי קבלן יהודי מצפת.

חברי האגודה "עזרה מיצר" שתלו עשרת אלפים כנות גפנים וחמשת אלפים שתילי תות. הם גידלו ירקות לתצרוכת עצמית וזרעו גידולי פלחה למיניהם. האגרונום איש ירושלים חיים כהן היה להם לעזר רב בהדרכה חקלאית ואף עודד אותם על מאמציהם. עולי רומניה־בולגריה היכו שורש על אדמתם בגולן יותר ממתיישבים אחרים שבאו אל אדמתם בגולן באותו זמן, הם היו אנשי עבודה ורגילים בסבל. כעבור שנה לבואם הצטרפו אליהם חמש משפחות נוספות מרומניה ומספרן הגיע עתה לעשר. הם שהו במקום עד שגורשו מאדמתם בכוח הזרוע על־ידי חיילים תורכים.

יחד עם מתיישבים אחרים שגורשו מאדמתם בגולן הם עברו להתגורר בראש פינה, פה נאספו 17 משפחות שהגורל איחד אותן וכאן חיכו האנשים בתקווה אולי תבוטל הגזירה ויוכלו לחזור ולהתיישב בגולן. בינתיים קיבלו האנשים תמיכה לקיומם מקופת הברון רוטשילד שראה את עצמו אחראי לגורל המתיישבים הללו.

חלפו חודשים רבים והאנשים יושבים בראש פינה בטלים מאונס. אט אט הם נואשו מתקוותם וביקשו מפקידות הברון פתרון קבע למצבם הבלתי־טבעי. חלק מן האנשים חזר לארץ מוצאו, אחרים קיבלו נחלת איכרות ביבנאל והיו מראשוני מתיישביה.

עין זיתים

מושבה עברית בגליל העליון, כשלושה ק"מ צפונית מזרחית לצפת, בצד הכביש אל מירון, 725 מטר מעל פני הים התיכון. השם עין זיתים הוא צורה עברית של השם הערבי עין זיתון, כפר ערבי שנבנה על חורבותיו של יישוב מימי־הביניים.

לפי המקורות היתה בעין זיתים קהילה יהודית מן המאה ה־11 ועד המאה ה־18. באדמת עין זיתים מצאו מנוחתם חכמי תורה ידועים ובעיר צפת התהלכו אגדות על עין זיתים.

יצחק בן־צבי (1884—1963) נשיאה השני של מדינת ישראל, מביא בספרו שאר ישוב (הוצ. "דבר" 1927) מקורות על יישוב יהודי שהיה קיים בעין זיתון באמצע המאה החמש־עשרה ועל קיום "בית־כנסת עם ספרי תורה ויישוב של 40 בעלי בתים, ויש להם שדות זית ושקדים. על יד הכפר נמצא קברו של ר' יהודה בר אלעאי ובנו יוסי, ולר' יהודה מוקדשת חורשה של זיתים, ארבע מאות אילנות במספר". ובספרו האחר של בן־צבי, היישוב בתקופה העות'מאנית (הוצ. מטכ"ל 1959) הוא כותב: "לפי מפקד של שנת 56־1555 היו בעין זיתים 52 בעלי־בתים יהודיים" ובשנת 1598 "היתה בעין זיתים ישיבה ללימוד תורה שנוסדה על־ידי בן מכיר...

ישיבה זו שיגרה שליח מיוחד לחוץ־לארץ לחזק מקורותיה הכספיים. עובדה זאת כשלעצמה מעידה על גודלה וערכה".

ובפרוץ הרעש הגדול בצפת בשנת תקצ"ז—1837 מצאו רבים מיהודי צפת הנפגעים מקלט זמני בעין זיתים וביניהם ר' ישראל בק שהעביר עימו שרידים מבית־דפוסו בצפת.

בשנת 1891 התארגנה במינסק, בירת רוסיה הלבנה, אגודה ציונית להתיישבות בארץ־ישראל בשם "אגודת האלף". שם האגודה מעיד על שאיפת מייסדיה להושיב אלף משפחות יהודיות במושבות חקל־איות בארץ־ישראל.

הרוח החיה, היוזם, המארגן והמטיף לרעיון יישוב ארץ־ישראל היה דב בר שליאפין (מינסק 1860 — ראשון־לציון 1930), חניך ישיבה, השתלם באופן פרטי במקצוע המתימטיקה ועסק בהוראה בעירו. בהיותו חובב־ציון נלהב, הגה תוכנית להחיש עלייתם והתנח־לותם של יהודי רוסיה בארץ־ישראל. שליאפין כאיש בעל השכלה ביסס את תוכניתו על חישובים מדוייקים אשר לפיהם יוכלו אלף יהודים לבוא אל המנוחה ואל הנחלה בארץ אבות על־ידי פעולה משותפת באמצעות אגודה ציונית. על כל חבר יהיה להכניס לקופת "אגודת האלף" במשך חמש שנים רצופות ארבעים רובל מדי שנה. בכסף זה תקנה האגודה אדמה בארץ־ישראל, תטע עליה גפנים, חמישים דונם לכל חבר, כן תטע עצי זית ועצי פרי אחרים. האגודה תכין שטח מתאים לשדות פלחה. לאחר שמונה שנים יהיה מוכן לכל חבר בית מגורים ומשק חקלאי המפרנס את בעליו.

דב בר שליאפין פירסם את תוכניתו בעיתונות וזו נתקבלה בהתלהבות בחוגים הציוניים, רבים נרשמו כחברים ב"אגודת האלף" ביניהם משה לייב לילינבלום (1843—1910) סופר עברי, מזכיר "חובבי ציון" ברוסיה. מספר חברי האגודה הלך וגדל, ביניהם גם בעלי הון, אבל רוב הנרשמים היו מן המעמד הבינוני, יהודים נאמנים לציון. הנהלת האגודה פנתה אל "הנדיב הידוע" בבקשה לקנות למענם נחלה בארץ־ישראל והברון רוטשילד שלח הוראה לפקידו יהושע אוסוביצקי (רוסיה 1858 — פאריס 1929) היושב בראש־פינה לסייע לאגודה ברכישת קרקע להתיישבות חברית. לזירוז הקניה שיגרה האגודה המינסקאית משלחת לארץ־ישראל, את חבריה דב בר שליאפין והאגרונום א. ל. חפץ.

באותם הימים התעניין אוסוביצקי בקניית שטח קרקע מהכפר הערבי עין זיתון אולם הערבים השתדלו להכשיל הקניה: "כי הכפר עין זיתון נכבד הוא מאוד בעיני גדולי הישמעאלים יושבי צפת וישימו מכשולים רבים על דרך הקניה". אבל לא איש כאוסוביצקי ייסוג מדעתו והרכישה בוצעה. האדמה הזאת נועדה בשביל התיישבות אגודה ציונית מרומניה שנציגה בארץ היה דוד שוב, מייסד ראש־פינה. באותו זמן היה דוד שוב שקוע ראשו ורובו בבניינה של המושבה משמר־הירדן והוא החליט לוותר על הקניה בעין זיתון. אוסוביצקי הציע, איפוא, את אדמת עין זיתון לשליחי "אגודת האלף" שהיו בארץ. אנשי המשלחת התייעצו עם אגרונומים מומחים ושמעו את חוות דעתם האומרת: "האדמה מתאימה למטע גפנים, אווירה צח ובריא, מימיה טובים מאוד והיא קרובה לעיר צפת". המשלחת המינסקאית נתנה, איפוא, את הסכמתה לרכישת הקרקע בשטח של 5,600 דונם. מיד ניגשו להכשרת האדמה בעזרת פועלים מצפת. הם נטעו כרמי גפן ועצי זית ובנו שני בתים ושני צריפים למגורים.

השמועות על התקדמות העבודה במושבה החדשה עין זיתים של "אגודת האלף" הביאו שמחה בחוגי "חובבי ציון" ברוסיה. כמה מחברי האגודה חיסלו עסקיהם, עלו לארץ־ישראל והצטרפו לחבריהם בעין זיתים ויחד עם הפועלים השכירים המשיכו בהכשרת הקרקע. המתיישבים החדשים חרשו במחרשות אירופיות להשתוממותם של הערבים שהסתכלו על החריש המשובח, איך מחרשת הברזל פולחת באדמת ההר. הסוסים מושכים במחרשה והרגבים מתפוררים תחתיה... חברי האגודה היושבים בעין זיתים קראו לחבריהם המינסקאים למהר ולעלות כי הנה האדמה כבר הוכשרה למענם, אך אנשי מינסק קשה להם להיפתק מעסקיהם ועלייתם לארץ נדחתה מדי פעם.

לוח אחיאסף משנת תרנ"ה—1895 מביא פרטים על המושבה עין זיתים: "כבר הקימו שני בתי אבן ושניים של עץ, כבר נטעו 7,000 עצי תות, 120 עצי אתרוגים, 94,000 עצי פרי שונים (כנראה בעיקר גפנים למיניהם — ב.צ.מ.) 16,000 זיתים, 10,000 שקדים, 2,000 עצי אגוז, 350 תמרים". לרוע המזל נתברר, כי מטע הגפנים, הבסיס המשקי העיקרי של המושבה, לא עלה יפה משום שהקרקע היתה שכבת אבן סיד והשתילים נבלו בטרם עשו פרי. חברי האגודה הוכו בתדהמה עמוקה ורבה היתה המבוכה.

דב בר שליאפין הכיר באחריותו לכישלון הזה והוא חש את עצמו מרומה. הוא פנה אל הפקידות בראש־פינה שהמליצה על הקניה הזאת וזו לא הניחה את דעתו. מאוכזב וממורמר הוא מיהר לצאת לחוץ־לארץ, שם הרעיש את העולם היהודי בקובלנותיו על פקידות הברון. מרוב אכזבה ומפח נפש חדל להתעניין בעבודת "אגודת האלף" שהוא ייסדה והפעילה. חברים רבים הפסיקו חברותם באגודה וההתלהבות שקעה אט. שליאפין היה מהלך בחוצות עירו קודר ועצוב על תוכניתו הגדולה שלא נתגשמה ועל כסף חבריו שירד לטמיון. כשלון ההתנחלות בעין זיתים השפיע לרעה על "חובבי ציון" ברוסיה.

פקידות הברון בראש־פינה רצתה להציל את כבודה והמשיכה על חשבונה בעיבוד המטעים בעין זיתים ואף הושיבה על אדמת "אגודת האלף" 12 משפחות פועלים מצפת. האנשים עבדו בחריצות ואם אמנם הגפנים נפגעו ואין להמשיך בעיבודם הנה מטעים אחרים ראויים לטיפול ויש גם להוסיף ולנטוע. הודות לעבודות אלה נוצרה במקום המושבה עין זיתים. קווה קיוו כי המינסקאים יבואו בסופו של דבר לשבת על נחלתם בעין זיתים ויצטרפו אל חבריהם המעטים הנמצאים כאן.

לא כן קרה. חברי "אגודת האלף" ממינסק שעדיין ישבו בעין זיתים לא היו בידם אמצעים כספיים להמשיך ולעבד את משקם החקלאי. לאט לאט הם נטשו את עין זיתים והתפזרו ליישובים אחרים בארץ־ישראל ויש מהם שחזרו לרוסיה ארץ מוצאם. עין זיתים נתרוקנה מחבריה ואף פועליה עזבוה, נקודת־הקבע הוזנחה ואדמתה שממה.

את סיפור עין זיתים התחלנו בדברי יצחק בן־צבי ונסיים בביקורו בעין זיתים בשנת 1910, את מראה־עיניו הוא רשם בפנקסו: "בעין זיתים יושבים עוד כפי שהוגד לנו, ארבעה כורמים יהודים, אולם לא מצאנו איש במקום מלבד זקן אחד, אביו של איכר. הלה הזמיננו לביתו וכבדנו בענבים. הוא התאונן על מטעי הזיתים והגפנים שהם קרובים להפסד ורחוקים משכר".

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה עזבו את עין זיתים שארית האנשים שעבדו שם. ב־1925 עלו להתיישב בה כמה משפחות וההתחלה נהרסה במאורעות של תרפ"ט—1929. בתרצ"ב—1932 נושבה בשלישית ונעזבה במאורעות תרצ"ו—1936.

ב־1946 ביקרה בעין זיתים רעייתו של בן־צבי רחל ינאית והיא רשמה בספרה "דרכי ספרתי" (הוצ. קרית ספר תשל"ב): "אנו עוברים על פני עין זיתים... אל חורבות מימי קדם נוספה חורבה מימינו אנו, וקשה המראה של שרידי המושבה הקטנה. עד היסוד חרבו הבתים, אבן על אבן לא נשארה, רק עצי הזית שניטעו בידי המתיישבים היהודים מלפני חמישים שנה ומעלה... רק הם נשארו, וכעדים אבלים יספרו על קורות המקום העגומות".

באותה שנה 1946 נושבה עין זיתים ברביעית, הפעם על־ידי קיבוץ מגינים של הקיבוץ המאוחד, אולם כעבור שנתיים, במלחמת העצמאות נעזב המקום. בשנת 1955 נעשה ניסיון להקים כאן מושב עובדים וכעבור זמן קצר נעזב. שוב הוקמה חוות גדנ"ע — גם היא נוטשה.

היום קיימת עין זיתים ההיסטורית על חורבותיה, מערותיה וקבריה — עין זיתים חדשה טרם מצאה אחיזה במקום ולא מעמד בהתחדש עצמאות ישראל.

עתלית — תחנת הנסיונות

שלושה הם שלקחו חלק בהקמתה של תחנת הנסיונות החקלאית בעתלית: א) הוועדה לחקירת ארץ־ישראל ליד ההסתדרות הציונית, ב) קבוצת יהודים מובחרת, נדבנים מארצות־הברית, מהם גם לא ציונים; ג) האגרונום הצעיר והנמרץ אהרן אהרונסון בן זכרון־יעקב.

כל אחד מן השותפים נתן את חלקו בלב שלם:

השותף, הראשון. בראש הוועדה לחקירת ארץ־ישראל עמד פרופ' אוטו וארבורג (1859—1938) איש ברלין, מדען מפורסם בחקר הבוטניקה, עוזרו הקרוב של הרצל, ובשנים 1911—1920 נשיא ההס־תדרות הציונית העולמית. חבריו בוועדה: פרופ' פראנץ אופנהיימר (ברלין, 1864 — אמריקה, 1943), כלכלן וסוציולוג, הושפע מראשי הציונים בגרמניה, בעל התוכנית להתיישבות בארץ־ישראל על יסודות קואופרטיביים, וד"ר זליג סוסקין (רוסיה, 1873 — נהריה 1954), עלה לארץ ב־1896 ושימש אגרונום מטעם אגודת "חובבי ציון" במושבותיה בארץ. וארבורג שיכנע את חבריו בחשיבותה הרבה

של תחנת־ניסיון חקלאית בארץ־ישראל לקראת התיישבות שתיעשה על־ידי ההסתדרות הציונית. וארבורג סייע לתחנה בעתלית בעצה ובתמיכה תקציבית והקרין עליה מאישיותו המלבבת.

השותף השני, יהודי אמריקה. קסמה להם ליהודים טובים אלה תחנת נסיונות יהודית כמו בארץ נאורה. האנשים שהתרכזו סביב הרעיון היו: הבנקאי יעקב שיף, המשפחות המפורסמות והעשירות גוגנהיים ושטראוס, השופט מאיר סולצברגר, השופט יוליאן מאק, המזרחן כורש אדלר, התעשיין־המיליונר יוליוס רוזנואלד וד״ר יהודה לייב מאגנס מראשי הקהילה היהודית באמריקה ולימים הנגיד הראשון של האוניברסיטה העברית בירושלים. קבוצה זאת היוותה את ועד הנאמנים האמריקאי של תחנת־הנסיונות החקלאית ובתור מזכירת ועד הנאמנים נבחרה הנריאטה סאלד, (ארה״ב 1860 — ירושלים 1945), לימים יושבת ראש המחלקה לעבודה סוציאלית ליד הוועד הלאומי בירושלים.

אנשי סגולה אלה תרמו כספים באופן אישי והתרימו אחרים די הצורך לכיסוי ההוצאות להחזקת התחנה, אך הם נתנו יותר מזה: מהם יצאה השפעה על משרד החקלאות האמריקאי להכיר בתחנת־הנסיונות החדשה ולסייע בפירסומה בעולם ואף לעזור לה בחילופי ידע חקלאי. זה היה הקשר הציוני הראשון בין המדינה הגדולה והעשירה בעולם לבין תחנת־הנסיונות הציונית הצעירה בארץ הקטנה שבמזרח התיכון.

והשותף השלישי, אהרן אהרונסון תרם ממרצו, מהתלהבותו, מידיעותיו המדעיות הנרחבות, מאמונתו הציונית, מחזונו וחיבתו לארץ־ישראל, והוא גם שכבש את ליבם של עשירי אמריקה לתמוך בהקמת התחנה ולשאת בהוצאות החזקתה.

אהרן אהרונסון נולד ברומניה ב־1876 ועלה לארץ־ישראל עם הוריו בשנת 1882. המשפחה התיישבה בזכרון־יעקב שנוסדה באותה שנה ואהרן למד והתחנך במושבה. אחר־כך יצא לצרפת שם סיים לימודיו בבית־ספר חקלאי גבוה והוכתר בתואר אגרונום. בחוזרו לארץ עבד זמן־מה במטולה כמדריך חקלאי מטעם פקידות הברון רוטשילד. בשנים 1902—1915 ערך מסעות־מחקר בארץ־ישראל, סוריה ועבר הירדן מזרחה, לשם הכרת הצמחיה. ובשנת 1906 גילה את ״אם החיטה״, גילוי שעורר התלהבות עצומה בין חוקרי הטבע בעולם, ושמו של אהרונסון נתפרסם כאיש מדע מובהק.

פרופ׳ וארבורג נמנה עם האגף של ״הציונים המעשיים״ ושאף לקידום ההתיישבות הציונית בארץ־ישראל אף לפני קבלת הצ׳ארטר מאת ממשלת תורכיה. לצורך עבודתו כיושב ראש הוועדה לחקירת ארץ־ישראל הוא קירב אליו את אהרונסון הצעיר שמצא בו איש לטעמו, מדען מבריק, בעל כשרונות מצויינים ובתור בן הארץ הבקיא בנעשה בארץ־ישראל. בין שני המדענים התרקמו יחסי הבנה אישיים והתפתחו שיחות על הצורך בעריכת נסיונות חקלאיים בארץ־ישראל לשם לימוד הבעיות, כיסוד לחינוכם של החקלאים היהודים.

בינואר 1905 החליט הוועד הפועל הציוני לפי הצעתו של וארבורג על הקמת תחנת־נסיונות חקלאית בארץ־ישראל, והטיל על הוועדה לחקירת ארץ־ישראל להוציא לפועל החלטה זו. בשיחות המעשיות בין וארבורג לאהרונסון סוכם: הקרן הקיימת לישראל תקדיש שלושים אלף פראנק לרכישת שמונה מאות דונם קרקע מאת חברת יק״א בארץ־ישראל, וזו מצידה תשקיע סכום זה בהקמת התחנה ואף תידרש להוסיף סכום מקביל לפיתוחה.

וארבורג ואהרונסון בחנו הצעות שונות לבחירת מקום מתאים להקמת התחנה, הם דנו בפרוטרוט על סוגי הנסיונות שרצוי לערוך, על מנגנון העובדים ועל קביעת מעמדו של אהרונסון כמנהל התחנה. הכל היה ברור, התוכנית מוכנה, אבל חסרו אמצעים כספיים לבניין התחנה והחזקתה השוטפת. על אהרונסון היה, איפוא, להתאזר בסבלנות ולחכות חמש שנים עד שניתנה לו אפשרות להתחיל בצעדים הראשונים לבניין התחנה בעתלית.

אהרונסון הצעיר הוקסם מאישיותו של פרופ׳ וארבורג, מרוחב דעתו וידיעותיו המדעיות. כנראה שתכונות אלה של וארבורג הקלו על אהרונסון בהמתינו זמן רב כדי שיוכל להמשיך ולעבוד עם וארבורג. אהרונסון גישש עדיין בבחירת דרכו האישית: לתת את כוחו וכשרונותיו המדעיים באחת מן הארצות הנאורות, או להתמסר לעבודה מדעית בארץ־ישראל, אותה אהב ואליה היה קשור בכל מאודו. הוא בחר באפשרות השנייה. שנראתה לו קשה יותר ואף אם מוטל עליו לחכות כמה שנים. ההצעה על ניהול תחנת־נסיונות חקלאית בארץ־ישראל כבשה את ליבו והוא החליט כי אכן זאת דרכו בה יילך.

בינואר 1907 הודיע וארבורג לאהרונסון שהוועדה שהוא עומד בראשה החליטה סופית כי מקום תחנת־הנסיונות יהיה על אדמת

עתלית, וכי הוא אהרונסון נתמנה למנהל הראשי של התחנה. ועתה, כהכנה לפתיחת התחנה החליטה הוועדה שעל אהרונסון לצאת על חשבונה למסע לימודים והרצאות באירופה, צפון אפריקה ואמריקה. שמו של אהרונסון הלך לפניו כאיש מדע שגילה את חיטת הבר, גילוי שהקל עליו עריכת פגישות עם אנשי מדע מפורסמים. ואכן, הרצאותיו באוניברסיטאות עוררו התעניינות רבה.

וארבורג חשש שמא לא יהיה בכוחה של הקופה הציונית לבסס את קיומה הסדיר של תחנת־הנסיונות והוא יעץ לאהרונסון לרכוש את אהדתם של יהודי ארצות־הברית. אולם, הוסיף וארבורג ואמר לאהרונסון: "לפני שתיפגש עם מנהיגי יהדות אמריקה, עליך לרכוש תחילה את ידידותו של משרד החקלאות האמריקאי. אם תצליח בכך תהיה מובטחת לך עזרתם הכספית של היהודים באמריקה".

בבואו לארצות־הברית היתה ראשית דרכו של אהרונסון לשיחת היכרות עם שר החקלאות האמריקאי וחבר עוזריו. הם כבר ידעו על אהרונסון כמגלה חיטה הבר ועתה האזינו בהתעניינות על תוכניו־תיו להקמת תחנת־נסיונות חקלאית בארץ־ישראל. אהרונסון נתבקש להרצות לפניהם ולפני חבר מדענים על מאמציו לגילוי חיטת הבר ועל הצמחיה במזרח התיכון. השומעים היו מופתעים מידיעותיו הנרחבות של המדען הצעיר והוקסמו מאישיותו.

עתה, לאחר שכבש את ליבם של הגויים, נפתחו לפני אהרונסון בתי היהודים העשירים באמריקה. הם כבר שמעו עליו מפי שר החקלאות כעל איש מדע מבריק ומארחיו היהודים הסכימו ברצון לגייס כספים לשם הקמת תחנת־הנסיונות בארץ־ישראל, יתר־על־כן, הם אף ישפיעו על משרד החקלאות לשתף פעולה עם אהרונסון בחילופי מידע.

באסיפת התורמים בנוכחות אהרונסון הוחלט על הקמת קרן מיוחדת בסך חצי מיליון דולר והתחייבות במתן הקצבה שנתית קבועה במשך חמש שנים להחזקת התחנה בעתלית. בהסכמתו של וארבורג הורכב ועד נאמנים והוקמה חברה אמריקאית שנרשמה רשמית בניו־יורק שתפקידה הפעלת תחנת־הנסיונות בעתלית. זו היתה, איפוא, הפעולה הכלכלית הראשונה המשותפת בין ההסתדרות הציונית לבין יהודי אמריקה.

במאי 1910 החל אהרונסון להתמסר כולו להקמת תחנת־הנסיונות בעתלית. מכאן ואילך היתה זהות מוחלטת בין התחנה לבין אישיותו של אהרונסון. ראשי היישוב העברי בארץ הסתייגו מעצם הקמתה של תחנת־הנסיונות, וביקרו בייחוד את בחירת המקום בגלל אדמתה הכבדה של עתלית והיותה רחוקה מן המושבות ביהודה. עסקני היישוב שללו אף את ערכה המעשי של התחנה והתריסו על ביזבוז כסף לאומי.

באותן השנים לא נערכו נסיונות חקלאיים בארץ בדרך של שיטה. אמנם היו נסיונות צנועים בחוות בן־שמן, בקבוצות דגניה וכנרת שבהן הנהיגו חידושים בעיבוד האדמה ובבחירת זנים מיוחדים לזריעה. היו גם איכרים שערכו נסיונות פרטיים באדמתם שבמושבה. בארץ פעלו אז אגרונומים — יועצים מטעם הברון רוטשילד שטבע הארץ היה זר להם ועצותיהם לא תמיד הביאו תועלת. עם זאת הזהיר אהרונסון שלא יצפו לתוצאות מהירות מתחנת־הנסיונות שלו בעתלית, שכן בטבע הדברים דרוש זמן עד שאפשר יהיה להסיק מסקנות מדעיות מן העבודות בתחנה.

חילוקי־הדעות ביישוב המשיכו להתפרסם והם הגבירו את קצב העשייה של אהרונסון מתוך אמונה כי העובדות כוחן להוכיח יותר מן הדיבורים. בחריצות רבה הוקמו מיבני עץ, מחסנים, קרפיפים, סככות וצריף בן קומותיים למשרד ולמעבדה. כן הובאו מחוץ־לארץ מכונות משוכללות ומכשירי עבודה מיוחדים לעיבוד חקלאי.

כשהתחנה כבר עמדה על תילה וכבר ניכרו מעט מעבודותיה, באו מארצות־הברית ב־1912 לבקר בארץ־ישראל יהודה ליב מאגנס ורעייתו והנדבן נתן שטראוס (1848—1930). אנשים אלה היו מראשוני התומכים ביוזמתו של אהרונסון בהקמת תחנת־הנסיונות בעתלית. עתה באו אל התחנה לראות את הישגיה. אהרונסון שמח לביקורם וכיבדם בנטיעת הדקלים הראשונים בשדרה המובילה מהמושבה עתלית אל תחנת־הנסיונות. שדרת דקלים זאת נראית מרחוק במישור החוף, ועד היום עומדים הדקלים זקופים למזכרת.

יהודה ליב מאגנס (ארצות־הברית, 1877 — שם, 1948). רב רפורמי, הוגה־דעות, מארגן הקהילה היהודית האחידה בניו־יורק. השתתף בקונגרס הציוני שהתכנס בבזל בקיץ 1905 והיה המזכיר של ההסתדרות הציונית בארצות־הברית. עלה לארץ־ישראל ב־1922 ופעל לפתיחת האוניברסיטה העברית והיה נגידה הראשון ומשנת

1935 נשיאה. אישיות תוססת ומעניינת. חרג מתפקידו הרשמי וחיפש דרכים להבנה הדדית בין יהודים לערבים ועורר נגדו פולמוס נרחב ביישוב העברי. עצמותיו הועלו לירושלים ב־1955.

אדמת עתלית נבחרה על־ידי אהרונסון כמתאימה לעריכת נסיונותיו דווקא משום שזו אדמת ביצה ורובה זיבורית. אהרונסון סבר, כי תוצאות הנסיונות בקרקע כחוש מסוגלות לשכנע יותר מנסיונות הנעשים באדמה פוריה. לאחר ניקוז הביצה נתגלתה אדמה עשירה במלחים והוא עשה ניסיון לחקור את כוח ההתנגדות של גידולים שונים למליחות הקרקע.

אחת החלקות מאדמת התחנה נקבעה לעריכת נסיונות בחיטת הבר שגילה בצפון הארץ. אל הנסיונות האלה היה לאהרונסון יחס מיוחד משום שחיטת הבר קשורה בפרסום שמו בכל העולם המדעי. הגבעה הסלעית שבלטה על פני השטח נבחרה לנסיונות ייעור. נחפרה באר שסיפקה מים בשפע ומשאבת רוח שנבנתה מעל הבאר פעלה כשמונה שעות ביממה. באחת הפינות הוקם מכון קטן לחקירת הקדחת "לתועלת רופאינו, מורינו והציבור".

אהרונסון הקפיד בבחירת עוזריו. כחימאי הזמין את ד"ר אוסקאר טריידל שעלה מגרמניה לפני מלחמת העולם הראשונה בתור ציוני נלהב. במלחמת העולם הראשונה גוייס לצבא הגרמני ושירת לפי דרישתו בחיל האוויר הגרמני שחנה באל־עריש כדי להימצא בקרבת ארץ־ישראל אותה אהב מאוד. בתור סגנו ביקש אהרונסון למנות את ד"ר יצחק אפשטיין, (1862—1943) סופר ובלשן עברי, אחד המורים המצוויינים בארץ אך הוא סירב ובמקומו שימש זמן־מה האגרונום משה ברמן מנהל חוות כנרת. שני האגרונומים אהרונסון וברמן התיידדו מאוד. כעבור פרק זמן נתקבל לעבודה אבשלום פיינברג (עליו להלן) כמזכיר התחנה. למעשה היה ממלא מקומו של אהרונסון בתקופות העדרויותיו התכופות מן הארץ.

אל התחנה נמשכו לעבוד צעירים מחוננים שביקשו סיפוק לשאיפותיהם, בין צעירים אלה היה עמרם חזנוב (1890—1973) בן בילי"ויים מגדרה, הוא עבד בתחנת־הנסיונות בעתלית בימי חופשות־הקיץ שלו מבית־הספר. היה מנוי וגמור עימו להמשיך בלימודי החקלאות ולהיות אגרונום. ואכן לאחר שנים היה עמרם אחד האגרונומים המצויינים שעבד בשירות החקלאות העברית בארץ־

ישראל. בתחנה עבדו פועלים יהודים מעטים ופועלים ערבים רבים. עובדה זאת עוררה התנגדותם של הפועלים העברים וגרמה לרוגז ומתיחות.

באותו זמן באה לעבוד בתחנת־הנסיונות בעתלית רחל ינאית בן־צבי. רחל נולדה ברוסיה ב־1886, בצעירותה למדה את השפה העברית ובשנת 1906 השתתפה בוועידת היסוד של "פועלי־ציון" ברוסיה, היתה ציר של הקונגרס הציוני השביעי שהתקיים בבזל. ב־1908 עלתה לארץ־ישראל ואהבה מאוד לטייל ברגל למרחקים גדולים כדי להכיר את נוף הארץ ואת המושבות העבריות, התיישבה בירושלים אליה התקשרה בעבותות אהבה.

רחל היתה בין מייסדי "השומר" וחברה פעילה בו, היתה מעורכי "אחדות" עיתונה של מפלגת "פועלי ציון" בארץ־ישראל. בשנת 1911 יצאה לצרפת להשתלם בחקלאות ולאחר שלוש שנים חזרה לארץ מוכתרת בתואר אגרונום. היא החליטה להתמחות בתחנת־הנסיונות אשר בעתלית בהדרכתו של אהרן אהרונסון עליו שמעה שהוא "שונא פועלים", אולם בפגישתה עימו התגלה אהרונסון "כיהודי לאומי גאה".

בעבודתה המשותפת עם אהרונסון העריצה אותו רחל כאיש מדע דגול ושאבה ממנו מלוא חופניים ידע חקלאי. "מאז שהתחלתי בלימודי החקלאות לא ידעתי חווייה כזו שהיתה לי בעתלית". חווייה זאת לא מנעה מרחל להתריס נגד אהרונסון על העבודה הערבית שהנהיג בתחנת־הנסיונות שלו.

באותן השנים היה המאבק על עבודה עברית בראשית צעדיו. הפוע־לים נאבקו והתקוממו בכל מושבה ביהודה ובשומרון ואף בחוות הלאומיות נראו בקיעים בעבודה העברית. פועלי העליה השנייה העלו את התביעה של עבודה עברית כעיקרון שאין לסטות ממנו. השאיפה היתה כפולה: לכבוש את העבודה בשביל הפועל העברי ולכבוש את הפועל העברי בשביל העבודה.

אהרן אהרונסון היה בעד עבודה עברית, אולם תפיסתו היתה כי יש צורך בפיתוח קודם של הטכנולוגיה החקלאית כדי שהפועלים היהודים יוכלו להשתלב בעבודה חקלאית המתאימה להשכלתם ואין עליהם לעשות את העבודות הפשוטות.

אהרונסון ביקר בחוות בן־שמן וחולדה, שם ראה כי העבודה העברית שלטת בכל ענפי המשק. אהרונסון ליגלג ואמר: "לעשות עבודה בעשרים וחמישה גרוש שאפשר לעשותה בחמישה גרוש, הרי זה בזבוז הפרוטות העלובות של האומה".

ועד שנגיע לפיתוח טכנולוגי במשק החקלאי סבור היה אהרונסון שאין ברירה אלא להעסיק פועלים ערבים בעבודות הפשוטות ולאמן את הפועל העברי בעבודות המקצועיות. השקפותיו של אהרונסון עוררו את רוגזם של הפועלים והרוגז נהפך לאיבה עמוקה משום שאהרונסון אכן נהג לפי השקפותיו הלכה למעשה בתחנת־הנסיונות שלו בעתלית. אמנם גם בחוות הלאומיות היו פרצות בעיקרון של העבודה העברית, משום שמנהלי החוות אכן הזדהו עם דיעותיו של אהרונסון, אולם בחוות אפשר היה לבלום את רצונו של מנהל שסטה על־ידי הטלת מרותה של ההנהלה הראשית שהיתה ציונית כולה והמנהל היה כפוף לה. בעתלית היה ארונסון שליט יחיד ואין מוחה בידו.

בספרה "אנו עולים" מספרת רחל ינאית על יחסה הלבבי מאוד למשפחת אהרונסון, בית האיכרים בזכרון־יעקב. יחס זה לא הרתיע אותה לתמוה בגלוי על העבודה הערבית הנהוגה במשק של המשפחה ובתחנת־הנסיונות שם עבדה והשתלמה. היא אמרה לאהרן אהרונסון: "אילו עבדו כאן פועלים עברים היה רב ערכו של המפעל הזה והכל היו מעריכים אותו". אהרונסון אטם אוזניו למשמע דבריה אבל רחל היתה מתריסה נגדו על יחסו השלילי לעבודת הפועל היהודי ועל זרותו לתנועת הפועלים בארץ־ישראל. יחד עם זאת העריכה את האיש והעריצה את ידיעותיו המדעיות, בהן השקיע אהרונסון את כל נפשו ואהבתו.

ביוזמתו של אהרונסון ערכה הסתדרות המורים שיעורי־קיץ לחבריה שהתקיימו בזכרון־יעקב. הרצאותיו של אהרונסון על החקלאות ועל מימצאיו הבוטאניים הסבו הנאה מרובה למורים באי הכנס, ועוררו הערצה אל אהרונסון. באחד הסיורים באיזור הגיעו המורים אל תחנת־הנסיונות בעתלית ולתמהונם הרב מצאו, כי כמעט כל העבודות בתחנה נעשות בידי פועלים ערבים — והועם זוהרו של אהרונסון.

במוצאי שבת נתקיימה הרצאתו המסיימת של אהרונסון בה הפליא את שומעיו בשפע ידיעותיו ובחקירותיו המרובות. אחרי ההרצאה

עלה על הבמה יוסף עזריהו (1872—1945), לימים אחד המפקחים הראשיים על בתי־הספר בארץ. עזריהו הביע את תודת המורים לאהרונסון על שהעניק להם מתורתו המעניינת ובסוף דבריו קרא מן הכתב מחאה נמרצת נגד השימוש בעבודה זרה "שהיא בניגוד עיקרי לשאיפות העם ולעבודת החינוך הלאומי". אהרונסון היה כולו נבוך ונעלב מן המחאה נגדו והוא ענה כי המטרה משותפת אבל יש להגיע אליה בהדרגה על־ידי פיתוח חקלאי.

השקפותיו של אהרונסון על העבודה העברית יצרה מחיצה בינו לבין תנועת הפועלים, אישים רבים ביישוב אף התרחקו ממנו. יחסים אלה העיבו על התועלת החיובית של עבודת אהרונסון בתחנת־הנסיונות בעתלית.

רחל ינאית הצטערה מאוד על מעמדו זה של אהרונסון ביישוב העברי והתאמצה להוציאו מבדידותו ולקרבו לפעילות ביישוב. רחל סיפרה לו על שאיפת הפועלים להתיישבות חקלאית ועל התפקיד הנכבד של אירגון "השומר". רחל לא הצליחה לשכנע את אהרונסון כי לטובתו האישית ולטובת עבודתו המדעית עליו להיות מעורה ביישוב החדש שהוא בעל אידיאלים. רחל נוכחה לדעת, כי "עמוק בליבו קינן עלבון על שהיישוב בארץ לא העריך אותו כראוי לו". אהרונסון זרק לעומתה בכעס גלוי: "בעולם הגדול הכירו בי... ורק פה בארצי שלי..." איכפת היה לרחל על חוסר השותפות בין אהרונסון לבין עסקני היישוב, "מה רבה היתה הברכה שאהרונסון היה מביא לכולנו אילו ידענו לקשור עימו קשרים של שיתוף־פעולה", כתבה.

ארבע שנים נמשכה פעולת תחנת־הנסיונות בעתלית, מקיץ 1910 עד קיץ 1914, עת פרצה מלחמת העולם הראשונה. באוגוסט של אותה שנה נפסק הקשר עם חוץ־לארץ והעבודה בתחנה הצטמצמה בשמירה על הקיים.

החל משנות העשרים, וביתר שאת מאז הקמת מדינת ישראל, נעשו נסיונות חקלאיים רבים וקמו בארץ מכוני־מחקר מפוארים ונקבעו שטחי קרקע נרחבים לנסיונות חקלאיים בכל ענפי עבודת האדמה. מחקרים אלה הצעידו את מדע החקלאות לפיתוח מזורז שהביא ליבולים מפתיעים בשדות הפלחה, במטעים, ברפת ובלול. שמה של ישראל יצא בכל הארצות כמדינה שחקלאותה מפותחת מאוד. מובן

לכן כי ארבע שנות ניסיון בעתלית, בתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה. הן תקופה קצרה לסיכומם של נסיונות חקלאיים. עבודת התחנה לא יצאה מגדר של חיפושים ובירורים באופן שקשה ללמוד מן התוצאות שנאספו בתחנה. אף־על־פי־כן טוב להזכיר את ראשיתם של המאמצים ואת ההישגים של הימים ההם, ימי תחנת־הנסיונות בעתלית בראשית המאה הזאת. (הסיכומים להלן לפי א. ליבנה בספרו אהרון אהרונסון).

1. פלחה.

נוסו בהצלחה מכונות חקלאיות חדשות וכלי עבודה חדשים. הודות לעיבוד האדמה בצורה משוכללת על־ידי חריש בעונות הקיץ, הוכפלה לחות הקרקע שנשתמרה גם בקיץ בעומק של 25 ס״מ.

הונהגה ברירה קפדנית של זרעים למיניהם. בקרקע זיבורית ללא זיבול הגיעה התחנה ליבול של חמישים וחמישה שערים בשיבולת שועל, ארבעים שערים בשעורים ויותר משלושים שערים בחיטים. יבול החיטה בממוצע להקטר (10 דונם) היה בשנת 1914 שניים וחצי טון.

בשומשומין הושג יבול כפול מן הרגיל בארץ. צמחי האספסת והתילתן היו מקובלים כמספוא לבהמות, בעתלית נוסו עלי צבר כמספוא מתאים, הכוונה היתה להגיע לעלי צבר בלתי־קוצניים.

2. מטעים.

הזית, החרוב והתאנה לא פסקו מלהעסיק את אהרונסון. הוא סבר, כי נטיעות אלה, שמקור צמיחתם בארץ־ישראל הוזנחו ללא הצדקה כלכלית. את עץ הזית גידל בתחנה וריבויו בא בעזרת ייחורים בלי הרכבה. לאחר ניסויים נמצא כי זנים של הארץ עולים בכמות השומן על פרי הזית מזני חוץ־לארץ. בתחנה טופחו עצי התפוח, האגס והשזיף ועצי פרי אחרים.

את ההדרים העריך אהרונסון כמצרך המונים באירופה והוא התמסר לחקירת בעיות ההרכבה, ההשקאה והעיבוד המכני. הוא החשיב במיוחד את עצי האשכוליות. נוסו עצי תות וזני תולעים לפיתוח ענף המשי בארץ, שעשוי להעסיק פועלים רבים.

בענף הגפן התרכזה התחנה בחקר כנות שונות, ריבוי סוגיהן ומניעת מחלת הפילוכסרה (כנימות עלה) שעשתה שמות בכרמים

רבים בארץ. אומצו יותר מתריסר מיני כנות מתוך כוונה ליצור כנות כלאיים ארצישראליות—אמריקאיות. תשומת־לב הוקדשה להקדמת בישולו של פרי הגפן. בשנת 1914 בצרו בעתלית בשמונה ביוגי והמשלוח לשוק הוקדם בשלושה שבועות. כן הוקדש עיון מרובה לחקר מזיקי העצים, הטיפולים בחרקים למיניהם והאמצעים להדברתם.

התחנה בעתלית פיתחה משתלות רבות של עצי יער למיניהם וחילקה שתילים ליישובים לפי סוגי האזורים: איזור חולות, דיונות נודדות, אדמות ביצה, איזור הרים וכו'.

אהרונסון היה נוהג לסייר הרבה בארץ ובארצות השכנות, ממסעותיו אלה היה מביא לתחנה לשם ניסויים בייחורים וזרעים של עצי תמר שגידולם היה זר לחקלאים שלנו. עשרות שנים לאחר הנסיונות שנעשו בעתלית נתאזרח עץ התמר במשקים שלנו בעמק הירדן הודות למאמציו החלוציים של בן־ציון ישראלי איש כנרת, שנטע את עץ התמר בגן רחל.

3. הדרכה.

מראשיתה פעלה התחנה כמוסד להדרכת חקלאים, רבים מאיכרי המושבות פנו אל התחנה בעתלית בבקשת עצה. בקשות הגיעו גם מארצות אפריקה, אמריקה הלטינית ואסיה. אהרונסון ביקש מהציבור בארץ שלא יצפה מהתחנה לחידושים מפתיעים, שיפור החקלאות דורש זמן וסבלנות. הנסיונות שנערכו בעתלית היה להם כוח משיכה לרבים מן היישוב, וגם אלה שהתנגדו בשעתו לרעיון התחנה שוכנעו עתה בתועלתה.

הספריה המקצועית שרוכזה בתחנה ברוב עמל כללה שמונת אלפים כרכים, הספרים היו לעזר רב לעובדי התחנה. גם חקלאים פרטיים מן המושבות, בעלי השכלה, נהגו לבקר בספריה בעתלית, שהיתה היחידה בארץ שריכזה ספרים מקצועיים בחקלאות במספר רב ומגוון.

תחנת־הנסיונות בעתלית יצאו לה מוניטין בארצות רבות ומעמדה המדעי הוכר על־ידי מדענים בעלי שם עולמי.

באוגוסט 1914 פרצה מלחמת העולם הראשונה, העולם הוטל לזרועותיו של סיכסוך צבאי והמתיחות בארץ היתה רבה. הקשרים

עם ארצות חוץ נותקו וכספים מחוץ־לארץ חדלו להגיע. בנובמבר של אותה שנה שלח ועד הנאמנות האמריקאי של התחנה שמושבו בניו־יורק סך חמשת אלפים דולר והודיע לאהרונסון כי אינו בטוח אם יוכל להמשיך במשלוח כספים. בתחנה החלו להנהיג צימצומים ונעשו הכנות לשמירה על הקיים בלבד.

אהרן אהרונסון עמד נבוך ונדהם בראותו את תחנת־הנסיונות שלו משותקת. הוא היה אז בן 38 שנים, במלוא כוחו המדעי, מלא שאיפות וחזון. מחשבותיו הציקו לו, ימים רבים התהלך תפוס במצוקתו ונתברר לו כי תחנת־הנסיונות שלו, בה השקיע מאמצים במשך ארבע שנים משנות חייו הטובות, מתוך תקווה לגדולות, תחנה זו חדלה להיות משימה מרכזית בחייו. לאיטה הלכה והתבררה משימתו החדשה, בתחום אחר לגמרי — משימת הריגול העברי לטובת אנגליה הגאורה, ממנה תצמח ישועה לארץ־ישראל עברית. אהרונסון יזם הקמתו של אירגון הריגול "ניל"י" (נצח ישראל לא ישקר, שמואל א') זו היתה רשת הריגול העברית הנועזת ביותר במשימתה ובסכנותיה. בקיץ 1916 עזב אהרונסון את ארץ־ישראל בחשאי — ותחנת־הנסיונות בעתלית נתייתמה.

בהיעדרו של אהרונסון נעשה אבשלום פיינברג מנהל התחנה בפועל. אבשלום נולד בגדרה בשנת 1889 למשפחת הבילויים ישראל ופניה. בשנים 1904—1907 למד בפאריס ממנה חזר לארץ ספוג תרבות המערב ובליבו שאיפות של קוממיות לאומית נוסח אירופה. אבשלום התקרב אל הנוער של זכרון־יעקב והתבלט כצעיר תוסס בעל שאר־רוח. הוא היה בין מייסדי אגודת "הגדעונים" שמטרתה המוצהרת היתה לטפח את ערכה של המושבה העברית. אבשלום היה מן הדמויות הרומנטיות בארץ־ישראל בתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה. אמיץ־לב, מהיר החלטה, נוטה לראוותנות ומשורר בעל נשמה פיוטית.

עד מהרה נעשה אבשלום יד ימינו של אהרונסון בכל הנוגע לעבודה בתחנת־הנסיונות ואף הושפע מאישיותו של אהרונסון והעריצו מאוד. הוא התמסר עתה לניהול התחנה בהתלהבות רבה. באותו זמן פירנסה התחנה כמאה נפשות ולא היו כספים לקיומה בגלל ניתוקה ממקור הכנסותיה שבארצות־הברית. פיינברג לווה כספים כדי לקיים את המינימום ההכרחי בתחנה. בינתיים נמשך גם אבשלום אל מעגל הריגול בעקבותיו של אהרונסון.

רחל ינאית עבדה והתגוררה בתחנת־הנסיונות בעתלית, עם התחלת המגעים הסודיים בין "נילי" לבין הצבא הבריטי שחנה במצרים נרמז לה על־ידי אבשלום כי מוטב לה לנטוש את התחנה ששימשה מרכז לאנשי הריגול. באין ברירה עזבה רחל את עתלית ועבדה במקומות שונים ובבוא עת הקמתו של הגדוד העברי בשנת 1918 היתה רחל פעילה בגיוס הנוער לשירות בגדוד העברי אשר בתוך הצבא הבריטי.

באותה שנה נישאה רחל ליצחק בן־צבי שנבחר לאחר מכן ליושב ראש הוועד הלאומי ואחר־כך לנשיא השני של מדינת ישראל העצמאית. דרך ארוכה עשתה רחל מתחנת־הנסיונות אשר בעתלית אל בית נשיא המדינה — מי חלם? רחל היתה הרוח החייה בניהול בית הנשיא והשרתה על הבית עממיות מבורכת. לפני כן היתה רחל חברת מרכז ה"הגנה" ובשנת 1920 נאחזה בחלקת קרקע ליד תלפיות בירושלים והקימה חוות לימוד חקלאית לנערות. רחל פירסמה מאמרים רבים והוציאה לאור ספרים — זכרונות על עלייתה לארץ וכן על בעיות של היישוב. רחל ממשיכה לטפל במרץ רב בטיפוח יד בן־צבי, מוסד שהוקם לזכר בעלה.

לאחר שרחל עזבה את עתלית נשארו לעבודה בתחנה רק אנשים נאמנים ביותר לאבשלום שכל כולו היה להוט לפעולות נועזות ורצון עז להיות לעזר לאהרונסון. באחד הימים ניסה אבשלום לחצות את מדבר סיני כדי להגיע מצריימה, שם חנה הצבא הבריטי ושם שהה אהרונסון. אבשלום נפל בדרך החולות מתבוסס בדמו מכדורי רובה שנורו על־ידי הבדווים שוכני המדבר. בן 28 היה אבשלום בנפלו. לאחר מלחמת ששת הימים בשנת 1967, עם כיבוש מדבר סיני על־ידי צבא הגנה לישראל, נחשפו עצמותיו של אבשלום בתוך אדמת החול אשר ליד רפיח. עצמותיו נמצאו מתחת לעץ תומר שצמח מגלעיני הפרי שהיו עימו בעת הירצחו. בנובמבר 1967 הובאו עצמותיו לקבורה בהר הרצל בטקס צבאי ממלכתי.

בקיץ 1917 נתגלה סוד הריגול והצבא התורכי ערך מסע עונשין במושבות בחיפושיו אחרי המרגלים העבריים. המושבות העבריות סבלו מאוד מידו הקשה של המפקד הצבאי הראשי, ג'אמל פחה. זכרון־יעקב ומשפחת אהרונסון נטלה את החלק הגדול והמחריד מן הסבל והעינויים שירדו על היישוב בארץ־ישראל.

באוקטובר 1917 פרצו חיילים תורכיים אל תחנת־הנסיונות

בעתלית באמתלה של חיפוש אחרי מרגלים. הם הרסו, עקרו ושברו כל מה שנמצא בדרכם. הספריה המקצועית בת שמונת אלפים כרכים, פוזרה לכל עבר. חלק מדפי הספרים הגיעו בדרך פלא אל החנוונים אשר בדמשק שהשתמשו בהם כנייר עטיפה. גם האוספים היקרים נשדדו ברובם, רק העשבייה המגוונת, פרי עמלו של אהרונסון במשך שנים רבות, נשמרה הודות לאומץ־ליבו של אבי המשפחה, ר׳ אפרים פישל. לאחר זמן לוקטו ונאספו בתחנת־הנסיונות החרבה מדגמי קרקעות, זרעים שונים, חפצים וחרקים. אלפי צילומים שהיו בתחנה הושמדו על־ידי הצבא.

תחנת־הנסיונות בעתלית נחרבה ושממה — אין פוקד אותה.

רוב היישוב העברי התנגד לפעילות הריגול של קבוצת ״ניל״י״ בראשותו של אהרונסון, מתוך חשש רציני לגורלה של היצירה הציונית בארץ־ישראל. אולם אין ספק בתרומתו של אהרונסון לצבא הבריטי בכיבוש ארץ־ישראל מידי השלטון התורכי. אהרונסון הגיע למצרים אל המפקדה הבריטית העליונה, משם נשלח באונייה בריטית לארץ־ישראל ועל שפת ימה של עתלית הוא נפגש עם אנשי ״ניל״י״ חבריו. אהרונסון הצטייד בחומר הסודי שנמסר לו והוא יעץ לאלנבי, מפקד הצבא הבריטי איך להתגבר על מכשולי המדבר בדרכו ממצרים אל שערי ארץ־ישראל. אלנבי שוכנע על־ידי אהרונסון לתקוף את התורכים מצד באר־שבע במקום לפרוץ דרך עזה. ואכן בדרך הזאת נכנס הצבא הבריטי במסע כיבוש ארץ־ישראל.

אהרן אהרונסון בא לארץ־ישראל ביחד עם צבא הכיבוש הבריטי לבוש מדי קצין בריטיים ועטור תוארי דרגה צבאית גבוהה. הוא ביקש את קרבתם של מנהיגי היישוב העברי והם דחוהו בזכרם את התלאות והסבל שהעטה על היישוב העברי בעיסקי הריגול שלו. אהרונסון חרק שיניו, התמרמר מאוד על שמשלמים לו רעה תחת טובה. וכשם שהיה קודם מבודד ביישוב בגלל השקפותיו על העבודה העברית, כן היה עתה מורחק בגלל שחרג במעשי הריגול מדעתם של עסקני היישוב. אהרונסון סבל מן היחס אליו וחשב שהיישוב הוא כפוי טובה. באביב 1919 שעה שטס מלונדון לפאריס בשליחות המפקדה הבריטית העליונה, נפל מטוסו והוא נספה בלב ים. בן ארבעים ושלוש היה במותו. על שמו כפר־אהרן, בין נס־ציונה ורחובות.

במבט לאחור: למה זנח אהרונסון את מקצועו המדעי שהודות לו יצאו לו מוניטין בכל העולם כולו ונדחף לעסוק במשימה פוליטית מסובכת? האם לא הפסיד אהרונסון עצמו, והאם לא הפסיד היישוב העברי אישיות דינמית רבת כוח במישור המדע הבוטאני שהיה בו כדי להועיל הרבה לפיתוח הארץ? הן אהרונסון היה קשור בעבותות אהבה וחיבה אל מקצועו ואל ארץ־ישראל ורצה בטובתה בכל נפשו ומאודו.

יתכן שהיה זה באופיו של אהרונסון לנוע ולנוד, הוא לא מצא מנוח לשרעפיו בשום תקופה בחייו, גם לא בעת היותו מנהל תחנת־הנסיונות בעתלית. תמיד תוסס, מחפש, תר אחר חידושים, תדיר בתנועה של מסעות רחוקים, חדור שאיפה אל הבלתי־נודע. האיש ביקש פורקן לסערת נפשו...

בשני תחומים פעל אהרן אהרונסון: בתחום המדעי ובתחום הפוליטי, אולם זכרו של אהרונסון נשאר בזכרון רבים כאיש מדע מבריק.

רמסניה

הקדמה

העיר צפת שרוב יהודיה חיו על ה"חלוקה" (כספי צדקה שנאספו בחוץ־לארץ) ואנשיה יושבים בבתי־המדרש שקועים בלימוד תורה, דווקא בה נתעוררו מספר צעירים שמאסו בלחם חסד של ה"חלוקה", מרדו בחיי בטלה ושאיפתם העמוקה היתה לצאת מן העיר ולהיאחז בקרקע של ארץ־ישראל ולהתפרנס מיגיע כפיים.

בשאיפתם להתיישבות הקדימו בני צפת בכמה שנים את בני ירושלים שהניחו יסוד למושבה פתח־תקווה בשנת תרל"ח—1878. קבוצת צעירים מצפת קנו בשנת 1875 (ויש טוענים לשנת 1874) את מחצית הכפר הערבי ג'עוני, עליה הקימו את המושבה העברית הראשונה בגליל העליון וקראו לה גיא־אוני (על גיא־אוני ראה פרק מיוחד בספר זה). יותר מכך, באמצע שנות השלושים של המאה

שעברה קם יהודי נועז בשם ישראל בק (1797—1874) בעל בית־דפוס בצפת הוא ובני־ביתו ועימם אברכים מצפת והקימו כפר עברי במרו־מי הר ג׳רמק מול העיר צפת (על היישוב העברי בג׳רמק ראה פרק מיוחד בספרי זה).

אין זאת כי אם רוח המסתורין המהלכת בכל פינות העיר צפת, היא אשר לחשה על ליבותיהם של צעירים בעלי נפש והפיחה בהם אש אהבה אל אדמת המולדת לחננה באמונה לוהטת, לגאלה משממו־נה, לעבדה ולהפריחה בזיעת אפיים.

בשנת 1884 נוסדה בצפת חברה להתיישבות, בתחילה קראו לה "בית יהודה" ולאחר התארגנותה ובחירת האנשים הראויים להתייש־בות, הוחלף שם החברה ונקראה "בני יהודה". בכתבה בעיתון "המליץ" גליון מס׳ 63 משנת 1884 מסופר, כי החברה מונה 50 משפחות. ובעיתון "המגיד" מאפריל 1886 פירסמה החברה לאמור: "והנה בחרנו מאתנו על פי דעות נעלמות (בהצבעה חשאית)... שבעה אנשים מגדולי חברתנו... אשר ידיהם תנהג חברתנו... הלא המה: הרב שמואל שולמן, צבי הירש ראזען, משה פעלקיסזאהן, שמואל ברוך מאשקאוויץ, חיים נכד, נחום סאלימן ואהרן לאבין. גם הנה מעתה תקרא חברתנו בשם "בני יהודה" אשר נקראה לפנים בית יהודה".

ובהמשך: "עתה נתבררו אלה אשר בראש וראשונה כתבו ידם גם המה לחברתנו ובהגיע מצב החברה לצאת לפעולות אדם, לא רק בדבר שפתיים, לא יכלו עמוד ונשארו במחנה בתוך מקבלי "חלוקה" אוכלי לחם העצבים, ואנחנו קמנו ונתעודד ועל דגל חברתנו מייסדי היישוב בעזרת השם".

ייסוד חברת ההתיישבות "בני יהודה" עשה רושם רב בארץ־ישראל ובחוץ־לארץ. בעיתונות היהודית והעברית נכתבו דברי הערכה רבים על אנשי החברה מתוך הדגשה כי אלה הם בני צפת שקמה בהם הרוח להתנער משפלותם. האגודות הציוניות הביעו הפתעה על עצם העובדה של ההתעוררות בארץ הקודש לעבודת האדמה, מכאן שיש תקווה לשאיפה הציונית.

בני צפת שנרשמו כחברים באגודת "בני יהודה" היו דלי אמצעים, רובם התפרנסו מכספי ה"חלוקה" וכשגמרו אומר לצעוד בדרך

החדשה של ההתיישבות, ראו בהם פרנסי צפת "פורצי גדר" ושללו מהם את זכותם להמשיך ולקבל תמיכה מקופת ה"חלוקה". אולם האנשים היו נחושים בהחלטתם ולא נרתעו. כל מה שהיה ברשותם מסרו לקופת החברה כדי שזו תרכוש קרקע להתיישבות. "בכסף אשר נתנו כל אנשי חברתנו, איש חלקו משארית מאודו, אפילו מגלימה דעל כתפאי..."

מסירותם של צעירי צפת לרעיון התיישבותם היתה עמוקה, הם היו בעלי חזון וראו את עצמם ראשונים לתנועה גדולה של שיבה אל הקרקע והם בני צפת הינם בבחינת חלוצים העוברים לפני המחנה אשר בוא יבוא בעקבותם.

מרכז החיים הציבוריים המתקדמים בצפת היה באותם הימים בביתו של ר' מאיר טויבנהויז (ירושלים 1865 — חיפה 1938), זו היתה אישיות נפלאה ויוצאת־דופן בעיר צפת. בן שנתיים היה מאיר כשעלה עם הוריו מגליציה לירושלים. מאיר למד ב"ישיבות" הגדולות שבעיר והוסמך לרבנות ולאחר שנשא לאשה את בת גולדנבלום מעשירי צפת, השתקע בעיר זו והיה סמוך על שולחן חותנו.

פתאום צררה אותו רוח חדשה, הוא מאס בחסדי חותנו והיה לבעל תעשיה של אריגה וסריגה והעסיק פועלים רבים בני צפת. עתה היה מאיר עומד ברשות עצמו ואינו תלוי בדעת אחרים, ועל דלת ביתו קבע שלט: "אהב את המלאכה ושנא את הרבנות" (מסכת אבות). ואכן על דלתו של ר' מאיר דפקו צעירים רבים שחפצם היה להתפרנס מעבודה וטויבנהויז סייע בידם בכסף, בעצה טובה ובעבודה. אך הוא ידע להיות גם איש מלחמה ויצא נגד חורפיו ומנאצי שמו שראו בו מקור לפורצי גדר בעיר. למרות עיסוקיו המרובים היה נוהג מדי פעם לפרסם מאמרים בעיתונות העברית בחוץ־לארץ בהם עורר את אנשי הגולה לעלות לארץ־ישראל ולהתיישב על אדמתה. דבריו היו נחשבים מאוד בחוגי הציונים.

ובביתו של ר' מאיר טויבנהויז נוסדה חברת "בני יהודה" ובבית הזה נפגש ועד "בני יהודה" עם לורנס אוליפנט האנגלי (1829—1888) ועם רעייתו אליס, שהיו תומכים נלהבים להתיישבות יהודים בארץ הקודש. פה, בבית הזה בעצה עם טויבנהויז, תוכננה רכישת הקרקע בגולן בעידודו המוסרי ואף בעזרתו הכספית של הזוג האנגלי שהעריכו במיוחד את ההתיישבות בגולן, וכאן התארגנה הקבוצה

הראשונה, חברי "בני יהודה" לעלות ולהיאחז על אדמתם בגולן.

באותה שנה שיצאו בני צפת להתיישב בגולן כבר היו קיימות כמה מושבות עבריות בארץ־ישראל המערבית ויהודים החלו להראות יכולתם בעבודה חקלאית. הנה אנו רואים כי חלוצי צפת לא נטו להתיישב בארץ־ישראל המערבית והלכו אל הגולן אשר בעבר הירדן המזרחי. ומדוע דווקא אל הגולן? משום שאדמת הגולן נמצאה מתאימה יותר להתיישבות: מחירה זול, אדמתה מישור ומעיינות מים מפכים עליה.

ואם ביתו של ר' מאיר טויבנהויז שימש מרכז הקידמה בצפת, הנה הרוח החייה בחברת "בני יהודה" היה הרב שמואל שולמן שנרשם כחבר החברה, אירגן את החברים, בחר בהם ועמד בראש החברה, דאג למחסורה, טיפל במסירות ברכישת הקרקע ובראש קבוצת חברים הלך והתיישב על אדמתם בגולן.

שמואל שולמן (1843—1900) עלה מרוסיה עם אביו הרב בשנת 1850 והמשפחה התיישבה בצפת, בן שבע היה שמואל. את תלמודו וחינוכו קיבל שמואל בישיבות שבעיר, הוא ספג תורה וחסידות בבית אביו והיה רגיש לבעיות חברתיות של סביבתו. שמואל הצעיר היה מבאי ביתו של טויבנהויז, הוא נמשך אחר הרעיונות החדשים אותם מצא בבית הזה. בבית אביו הרב שררה דחקות עד כדי עניות מנוונת, ובעיר עצמה בכל אשר פנה ניצבה לפניו תמונה של חיי בטלה, של מחסור ושל חיים עלובים שהוא עצמו הנהו חלק מהם. כאן בביתו של טויבנהויז יכול היה שמואל הצעיר להשתחרר קצת מן המועקה שמסביב, כאן עלו על ליבו מחשבות ראשונות על גאולה מחיי השפלה. בשוחחו עם בני גילו, לומדי תורה כמוהו, גילה לפניהם את מחשבתו: "אני נושא את נפשי לטובת אחינו העניים למען יעבדו את אדמת הקודש". האנשים עודדוהו, אך לא ידעו במה אפשר לעזור לו. שולמן החל להאמין ביכולתו להשפיע על בני־אדם ולמשוך אותם אל רצונו.

שמואל שולמן החל להקדיש את זמנו ומרצו לחזון ההתיישבות, הוא הזניח את משפחתו והתמסר להגשמת רעיונו ובראש וראשונה לרכישת קרקע בשביל הקמת יישוב חקלאי לחברתו. הוא הצליח לקנות קרקע ולהקים יישוב ברמסניה שבגולן מתוך קשיים רבים, היישוב נכשל, אך שולמן לא אמר נואש והמשיך בניסיון שני אף

הוא בגולן בכפר הערבי ביר א־שאקום. שולמן גם סייע בידי שמעון ברמן שתיכנן להקים מושבה עברית ליד טבריה (על ש. ברמן ראה בספרי החוות החקלאיות).

הרב שמואל שולמן היה בעל חזון, תוך כדי טיפולו בהתיישבות של חבריו נוכח לדעת, כי עיקר הכספים שבידי המתיישבים מוצאים לרכישת הקרקע ולא נשאר בידי האנשים די כסף לבנות ולפתח את משקם החקלאי, ומה ערך לאדמה בלי אפשרות לעבדה ולפתחה? מכאן עלה בדעתו רעיון גדול: להתייצב לפני השולטן התורכי בעיר הבירה קושטא ולבקש ממנו להקצות מאדמות הממשלה אשר בעמק החולה ובאיזור יריחו להתיישבות יהודית בארץ־ישראל. ואם שולמן החליט שום דבר לא יעמוד לו למכשול לבצע את תוכניתו. שולמן אכן הגיע אל כס השולטן בקושטא והוא קיבל "פירמן", כתב מלכות ליישב יהודים על אדמות הממשלה ביריחו, אולם קשיי הביצוע היו מרובים ואין בכוחו של יחיד להתגבר עליהם... (על שליחות שולמן ראה ספרי החוות החקלאיות).

המושבה

אולם הרב שולמן הבין כי אין לחכות לחסד מלכים, בינתיים יש לרכוש קרקע ותמורתו לשלם "טבין ותקילין" ולעמול הרבה לביצוע ההתיישבות. מנהלי "בני יהודה" סיירו בגולן וחיפשו שטח קרקע מתאים להתיישבותם. הם נמשכו אל איזור זה בגלל מחירי הקרקע הנמוכים והמישורים הנרחבים. לבסוף רכשו את אדמות הכפר רמסניה. אין ידוע מוצאו של השם ומובנו.

רמסניה נמצאת 830 מטר מעל פני הים התיכון, כ־15 ק"מ דרומית לקוניטרה והשטח שנרכש להתיישבות חלוצי צפת הוא קרוב ל־15 אלף דונם. בקרבת רמסניה נמצאו חורבות שהעידו על יישוב גדול שהיה קיים בתקופת הרומאים. כאן נמצאו גם מעיינות מים מפכים. אנשי צפת החליטו כי המקום הזה מתאים להקים עליו את יישובם ותפילה בליבם שאלוהי ישראל יצליח דרכם וישלח ברכה במעשי ידיהם.

המשא־ומתן לקניית הקרקע וחתימת שטרי המכר נעשו ונגמרו בדמשק שהיתה עיר המחוז של סוריה. רכישת קרקעות בימים ההם היתה כרוכה בקשיים פורמליים רבים והעברת הבעלות היתה טעונה אישור הממשלה המרכזית היושבת בעיר הבירה קושטא, והטיפול

בקבלת האישור הצריך זמן רב. הואיל ושטרי המכר היו חתומים על־ידי המוכרים והקונים, והכספים עבור האדמות כבר שולמו בהתאם להסכם ולא היה חסר אלא האישור הפורמלי, לכן החליטו חברי "בני יהודה" להתיישב בינתיים על אדמתם לעבדה ולהכשירה.

בעיתון "המגיד" מדצמבר 1886 פורסם: "אף כי אדמתם כבר נקנתה אך שליחם עוד יושב בדמשק ודורש בשאלות קניית הקרקעות בסוריה, אם מותר לזר לקנות בסוריה אשר לא לארץ הקדושה תיחשב, ולא חל עליה האיסור, או הקונה ישראל אין מבדילים בין קודש לחול".

רק אנשים המחוננים באמונה עמוקה ואהבה גדולה אל אדמת הקודש מסוגלים למעשה הנועז של התיישבות באיזור שמם ומרוחק, מוקף שבטים בדווים שאינם יודעים סדרי שלטון והחיים על חמס, גזילה ואף רצח. בקושי אספו האנשים סכום כסף מחברי האגודה כדי לרכוש את הקרקע, סכום קטן קיבלו בתורת עזרה כספית מאת אוליפנט האנגלי, ויש להניח כי לולא בטחונם בהמשך תמיכתו הכספית של אוליפנט לא היו משקיעים את מעט כספם ברכישת הקרקע ונותרים ללא אמצעים להמשך פיתוחו של מפעלם ההתיישבותי.

קניית הקרקע יצאה לפועל כנראה בסוף 1885 ומייד החלו בני צפת חורשים וזורעים את אדמתם. לא כל חברי האגודה זכו לעלות על האדמה ולשבת ברמסניה מחוסר אמצעים כספיים, והמעטים שזכו היו מאושרים בחלקם. "בגישתנו אז להחל פעולתנו בעבודת האדמה, לזרוע תבואות חורף וגם תבואות קיץ בעיתן, ולא יכולנו להמציא עבודה לכל אנשי חברתנו מחוסר הכסף הדרוש לקנות צמדי בקר ולתת זרע לזורע ולחם לעובדים, נאלצנו לצמצם את פעולתנו כפי אשר השיגה ידנו להשיג הלוואות קטנות פה איתנו. וזרענו שדות אחדים יחד עם הערבים שכנינו, ולקחנו צמדי בקר אחדים בהקפה לשלם לעת היאסף התבואות, ובחרנו אנשים מאנשי חברתנו אשר קיבלו עליהם את העבודה בשם כל החברה והמה יושבים שמה ועושים כל הצורך כאדם העושה בתוך שלו". היחסים עם השכנים הבדווים היו טובים כפי שמעידים המתיישבים עצמם: "בעזרת השם יתברך כוחנו יפה בהיותנו ילידי הארץ הזאת היודעים עת לכל דבר".

חברי "בני יהודה" היו בעלי אמונה וחזון, הם ראו את עצמם

חלוצים יהודים להתיישבות גדולה באיזור הגולן. בכתבה שפירסמו ב"המליץ" ביולי 1886 הם מסבירים: "הנה קמנו ונתעודד להיות הראשונים להוציא את הרעיון לפועל אדם והטינו שכם לכל עמל ותלאה לחדש פני אדמת הקודש הנשמה בעבודת האדמה, למען נהיה לאות ולמופת לכל אחינו יושבי ארץ הקודש... במקום הזה אנחנו הראשונים אשר באנו ויסדנו המושבה הראשונה הזאת וברצות ה' דרכנו נקל יהיה לנו עוד להיות מעיר לעזור ולכונן עוד מושבות לאחינו בני ישראל".

אולם לעת עתה יושבים ברמסניה רק חברים מעטים, הנשים והיל־דים נשארו בצפת. המתנחלים השתכנו בבניין עתיק ששופץ "אורך 48 אמה ורוחב 18 אמה ובו ששה חדרים". חלוצי היישוב החדש עיבדו את האדמה והכינו את המקום ליתר החברים שיבואו להיאחז במושבה הזאת שנועדה ליישוב קבע לכל חברי האגודה המונים 52 משפחות שהן 200 נפש.

עתה ביושבם על אדמתם החלו לעשות חשבון הנכסים שברשותם ולהכין תוכניות מפורטות לעיבוד האדמות: כ־7,000 דונם נמצאו ראויים לזריעת פלחה, כ־2,000 דונם הועידו לכרמי גפן ופרדס ואלף דונם לגני ירק ועצי פרי למיניהם, יתר האדמות ישמשו לשדות מרעה טבעי לבהמותיהם. לפי התוכנית תחולק האדמה בין 52 החברים וכל אחד מהם יעבד את חלקתו. "שלושה מעיינות גדולים ושלושה עשר קטנים מפוזרים על פני שטח האדמה... אויר המקום קר וצח ובריא מאוד, המים טובים, מתוקים וקלים, האדמה דשנה ופוריה מאוד, מוכשרת לכל זרע תבואות וירק וכל עץ פרי... ובה חורבות עתיקי יומין, רבות ויקרות אשר (אבניהן) יספיקו כדי לבנות כאלף בתים..."

לפי תיאור זה נפל בחלקם של מתיישבי רמסניה שטח קרקע בעל סגולות חקלאיות יוצאות מן הכלל, ואפשר כאן לפתח משק חקלאי מוצלח. כל זה היה נכון אילו היו בידי המתנחלים אמצעים כספיים לפיתוח האדמות, אך המתנחלים נידונו לכישלון מחוסר כספים כבר בראשית צעדיהם. החברים שנשארו לשבת בצפת ציפו בכיליון־עיניים לעלות על אדמתם ולהיות שותפים בבניינה של רמסניה, אך אינם יכולים לעשות כן מחוסר כספים. הואיל וכך החליטו לחלק את חברי האגודה שמספרם 52 לארבע קבוצות, כל

קבוצה תעבוד ברמסניה 15 ימים ותחזור לצפת וזה כדי לתת הרגשת שותפות ושיוויון לכל החברים הנמנים עם האגודה.

עבודת האדמה התנהלה בהתלהבות שבקדושה. חריצותם, התמדתם ואהבתם לעבודה היו חזקים מאוד בקרבם. אך החיים במקום היו קשים מאוד, התזונה, המגורים, והמרחק מיישוב עברי, הבדידות באיזור שמם ומעל הכל דאבון הלב על שלא ניתן להם לפתח את המקום מחוסר כספים — העיב מאוד על התלהבותם. חברי הוועד האמינו, כי חובת אנשי הגולה לחוש לעזרת בניין מושבתם משום שהם עוסקים במצוות יישוב ארץ הקודש. הם גם נזהרו שלא יחשדו בהם כי מבקשים הם תמיכה לעצמם, אדרבה הם בוחלים במושג תמיכה ודוחים כל מתנת נדבה. בראותם כי העזרה בוששה לבוא הם פנו בקריאה על־ידי העיתונות העברית בארץ ובגולה — ולא נענו.

מתוך ביטחון בהצלחתם המשקית הם מוכנים לקבל עליהם עול של הלוואות, אלפיים פראנק לכל משפחה נחוצים להם כדי לבסס להם מעמד משקי. את כסף ההלוואה הם יתחייבו להחזיר במשך 15—20 שנה "ולא נרשה לעצמנו לקנות מהכסף למחייתנו כי אם לחם צר כשכר היותר מצער חלף עבודתנו ועמלנו הרב, וכל כסף ההלוואה על התכוננות המושבה יוצא... לכונן בעזרת השם מושבה גדולה מפוארת בבתים טובים ומרווחים ואוצרות בר וכרמי חמד ועץ פרי וגני ירק וכדומה, אשר תקוותנו לא תאכזב כי במשך איזה שנים תגדל בערכה עשרה מונים מכסף ההלוואה..."

למרות שאנשי צפת מעולם לא עבדו בחקלאות וזו להם הפעם הראשונה לעסוק בענייני קרקע וזרעים, וחריש, ותקציב חקלאי, הנה אנו רואים עד כמה אנשי צפת אלה, מתנחלי רמסניה עוסקים בנושאים אלה כאילו היו בעלי ניסיון של שנים. תוכניתם המשקית בעיבוד הקרקעות ונכונותם לקבל עליהם עול של הלוואות גם אלה נעשו לפי חשבון מפוכח. האנשים למדו עד מהרה להכיר את המציאות ואת התנאים החדשים וכן את הצרכים של מתיישב חקלאי במושבה חדשה. וזאת יש לזכור תמיד: מתנחלי רמסניה ניתקו את עצמם מחיי הבטלה בעירם והתירו את קשריהם עם מוסדות ה"חלוקה" שבעיר ואינם יכולים לחזור לשם. ברם, מצוקתם העיקה עליהם מאוד, מעט כספם אזל והמשפחות הגרות בצפת רעבות ללחם ועזובות לנפשן. וכאן ברמסניה, למרות החריצות

והמסירות, העבודה והמאמצים אין ביכולתם לקדם את פיתוח המושבה, ולמרבה הצער קריאותיהם הנואשות לא נשמעו, והם נדהמים ונבוכים, מה לעשות?

אולם מה שהכריע את הכף לרעת המתיישבים היה סירוב השלטונות התורכיים בקושטא לאשר את העברת הקרקע על הבעלים החדשים. הקונים שילמו בעד האדמה מתוך ביטחון כי רישום בעלותם על האדמה זה עניין פורמלי שיסתדר בלי קושי, והנה גזירה כזאת! הרב שולמן, נציג מתנחלי רמסניה, התרוצץ במשרדי הממשלה התורכית אלא שהפחה של דמשק סירב בעקשנות לרשום בספרי האחוזה את העברת הקרקע על שם הבעלים החדשים אנשי צפת. שולמן קיווה שאם יביא לחבריו את בשורת הבעלות הרשמית הם ימשיכו לעבד את אדמתם למרות המחסור הקשה והתנאים הקשים מאוד, כי עז רצונם של חברי "בני יהודה" להיאחז במקום הזה שנקשרו אליו ואין את נפשם לשוב אל חיי הבטלה ולחם החסד בצפת.

אילו היו מתנחלי רמסניה בעלי אמצעים כספיים הם היו יכולים לפי המנהג המקובל, לבטל את רוע הגזירה ולהשיג את רישום הבעלות של הקרקע על שמם על־ידי מתן "בקשיש" (שוחד) לפקידים התורכיים הבכירים, כפי שקרה לא אחת בארץ־ישראל. אולם כסף לא היה בידם ולא נמצא אדם או מוסד שיעמוד להם בשעת דחקם — וגורלם נחרץ. הרב שולמן אומנם לא התייאש, אזר כוח ונסע לקושטא וטרח הרבה אצל הממשלה המרכזית, אך כל השתדלויותיו ומאמציו עלו בתוהו והקנייה בוטלה.

בסתיו 1887 נטשו אנשי צפת את מושבתם רמסניה שבגולן לאחר ששהו במקום ועיבדו אדמתה במשך למעלה משנה. הרבה תקוות ומאוויים של אנשים חרוצים שואפי גאולה נשתחקו עם עזיבה זו, ועימה נתבטלה התוכנית הגדולה של האגודה להתיישבות יהודית נרחבת באיזור הגולן. כעבור שנתיים ימים לאחר השתדלויות מרובות הוחזר כסף הקנייה למתיישבי רמסניה. שרידי החברים של "בני־יהודה" רכשו שטח קרקע בכפר הערבי ביר א־שאקום, הנמצא בקצה המערבי של הגולן, ובנו שם את המושבה "בני יהודה".

על הקמת המושבה החדשה "בני יהודה", על המוצאות אותה, על סבל אנשיה־חלוציה ועל סופה המר — בפרק מיוחד בספר הזה.

תפארת בנימין

בראשית 1891 הוקמה בניו־יורק אגודה בשם "שבי ציון" שמטרתה התיישבות חבריה בארץ־ישראל. זמן קצר לאחר היווסדה הגיע מספר חבריה ל־500 איש. האגודה הכינה תוכנית להקים בארץ־ישראל עשר מושבות חקלאיות, בכל מושבה חמישים בתי־אב. על כל חבר היה להכניס לקופת האגודה 200 דולר בתשלומים של 40 דולר לשנה. תקנות האגודה הודפסו באידיש משום ששפה זו היתה שגורה בפי המהגרים.

היוזם, המייסד והרוח החיה באגודת "שבי ציון" היה אדם רוזנברג, איש מעניין מאוד, מן הציונים הראשונים באמריקה. משפחתו של רוזנברג מוצאה מגרמניה, אביו היה איש דתי ומלומד. המשפחה היגרה לארצות־הברית בשנת 1886 והשתקעה בניו־יורק. אדם עצמו היה איש צעיר ושמר על אדיקותו, היה בעל השכלה כללית רחבה, במקצועו עורך־דין.

רוזנברג הצעיר היה פעיל באגודת "חובבי ציון" בעיר והתמסר לניהול תעמולה בין המהגרים הצעירים שבאו מרוסיה בהשקפות ניהיליסטיות ואנרכיסטיות. הוא הצליח להסיח דעתם מן התנועות השמאליות ומשך אותם אל התנועה הציונית, חלק מהם הצטרף לאגודת "שבי ציון". האסיפה הראשונה של האגודה התקיימה באפריל 1891 ואדם רוזנברג נבחר ליושב ראש האגודה, ד"ר יוסף בלאו־שטיין — סגן ומאיר לונדון — גיזבר. ביום האסיפה היה בקופת האגודה סך של 1,300 דולר.

ביוני 1891 שלחה אגודת "שבי ציון" את אדם רוזנברג ואת מאיר לונדון לארץ־ישראל לקנות קרקע להתיישבות חבריה. בדרכה התעכבה המשלחת בלונדון שם נפגשה עם מנהיגי "חובבי ציון" שהתעניינו בשליחותם ואף הראו למשלחת האמריקאית את תוכניתם שלהם השמורה עימהם בנוגע לאפשרות התיישבות יהודים בארץ־ישראל. התוכנית הזאת חוברה על־ידי סמיואל מונטגיו (1832—1911) המכונה ברון סוידלינג, חבר הפרלמנט הבריטי. הוא היה בנו של שען, עסקן יהודי, מייסד הבנק "סמיואל מונטגיו". יהודי אדוק, מראשי "חובבי ציון" וממנהיגי יהדות אנגליה. בשנת 1875 ביקר בארץ־ישראל וסייע לפתיחת בית־הספר למלאכה בירושלים.

סמיואל מונטגיו היה איש מעשה, הוא חיבר תוכנית לגיוס כספים למימון התיישבותם של 50 עד 100 אלף יהודים במשך כמה שנים על האדמות אשר בעבר הירדן המזרחי. מונטגיו, בזכות היותו חבר בית־הנבחרים הבריטי הגיש תזכיר לממשלת בריטניה וצירף מפה על הקרקעות וביקש את התערבותה אצל השולטן התורכי לשם מתן זכיון להתיישבות יהודית בקנה־מידה גדול באיזור הגולן, החורן וארץ הגלעד. העתק מתוכנית זאת נמסרה לרוזנברג וכן המפה בה מסומנים שטחי הקרקע הניתנים לקנייה בעבר הירדן המזרחי. מלונדון יצאה המשלחת לפאריס, שם נפגש רוזנברג עם הברון רוטשילד אשר שמח לשמוע על ההתעוררות בין היהודים להתיישב בארץ־ישראל.

באוקטובר 1891 הגיעה המשלחת לארץ־ישראל. מסביב פרחו עיסקי הקרקעות בארץ, רבים מיהודי הגולה שלחו שליחים להתעניין ברכישת אדמות והמחירים האמירו מאוד. ראש הוועד של "חובבי ציון" ביפו זאב טיומקין (רוסיה 1860 — פאריס 1927) לא היה בידו לעצור בעד הבהילות של הקניות ורבים הסתבכו בעטיים של סרסו־רים שעינם לבצעם. רוזנברג ולונדון החליטו לנהוג בזהירות רבה.

המשלחת של "שבי ציון" נזדמנה ביפו עם המהנדס זיידנר וחברו נימירובסקי, שליחי "חובבי ציון" מן העיר יקטרינוסלב (היום דני־פרופטרובסק) שהגיעו ארצה בראשית 1891. המשלחת מרוסיה הספיקה לרכוש בשביל אגודתם "אגודת אחים" מאה אלף דונם קרקע בגולן אשר בעבר הירדן מזרחה והוא זיידנר מוכן לשתף בקנייה זו אגודות ציוניות אחרות.

אדם רוזנברג וחברו למשלחת מאיר לונדון היו כאילו בשלים להצעתו של זיידנר. מצד אחד הם חששו ליפול בידיהם של סרסורים לא מהוגנים אשר שרצו סביבם והציעו להם כל מיני הצעות, שמא יש רמאות בהצעותיהם. שנית, בשיחתם עם הציונים בלונדון התרשמו כי רכישת קרקע בעבר הירדן נבדקה על־ידי מונטגיו ויתכן אפילו כי האדמות שקנה זיידנר הם חלק מאותה תוכנית של מונטגיו שצויינה על המפה. והיה נימוק שלישי, המהנדס זיידנר אינו סרסור ולא מתווך אלא איש ציבור, ציוני, איש כערכו, גם זיידנר מייצג אגודה ציונית להתיישבות. זיידנר עורר, איפוא, את אמונם של רוזנברג ולונדון ובו במקום קנו 25 אלף דונם קרקע במחיר חמישה

פראנק הדונם, ואף ניתנה להם אופציה (זכות קדימה) למשך שישה חודשים לקניית 25 אלף דונם נוספים באותם התנאים.

רוזנברג עשה את העיסקה מבלי לראות תחילה את האדמה שקנה, נאמר לו כי היא מתאימה לגידול דגנים. אך עתה יצא לראות את השטח שרכש רכוב על גבי חמור בלוויית שני יהודים מצפת וחמר ערבי. בדרך ביקרו בראש פינה, משמר הירדן ויסוד המעלה. שלושה שבועות שהו בשטח שלהם בגולן, ביקרו אצל שבטי הבדווים באוהליהם וחקרו את התנאים המקומיים. בחזרו מסיורו הוא כתב לשולחיו בניו־יורק וסיים דבריו: "האדמה טובה מאוד".

עתה דרש רוזנברג רישום בעלות הקרקע על שם אגודתו כדי שיוכל להמשיך ולפתחה ולהושיב עליה את חבריו. אך התברר עד מהרה שאין העניין פשוט כפי שהבטיח הסרסור אפשטיין למהנדס זיידנר. החלו, איפוא, התרוצצויות של רוזנברג וזיידנר אל השלטונות בדמשק ובביירות, ולאחר ביזבוז זמן של חודשים רבים, התמרמרות ועצבנות, פנו אל הברון רוטשילד וזה כאמור הסכים להצעתם לקנות מהם את הקרקעות על־מנת למכרם לאגודות ציוניות. לצורך זה הקים הברון גוף מיוחד "הוועד הארצישראלי" בראשותו של צדוק כהן.

לביצוע הפעולות מינה הברון את פקידו הבכיר אליהו שייד (1841—1922), יליד אלזס, בעל השכלה יהודית וכללית. שייד ניסה כוחו בספרות ומשנת 1883 צורף אל סגל פקידיו של הברון רוטשילד לעניין המושבות בארץ־ישראל. עתה קיבל על עצמו שייד לטפל במשרדי הממשלה התורכית להשגת אישורים לרישום הבעלות על הקרקעות שנרכשו בגולן. רוזנברג נחה דעתו מן הסידור הזה ושלח לברון 50 אלף פראנק על חשבון רכישת קרקע בשביל אגודתו וחזר לניו־יורק לחכות להתפתחות הדברים.

השמועה על תמיכתו של הברון רוטשילד בהתיישבות אגודת "שבי ציון" על אדמתה בגולן, עודדה רבים מיהודי אמריקה להצטרף אל האגודה, אולם הואיל ואגודת "שבי ציון" היתה מוגבלת בחוק לקבלת מקסימום של 500 חברים ומספר זה כבר היה רשום מזמן, לכן נוסדה "שבי ציון" ב' ועד מהרה נתמלאה הרשימה כדי 500 חברים חדשים. בראש "שבי ציון" ב' עמד ד"ר משה מינץ שהגיע לארצות־הברית מארץ־ישראל ועבד בניו־יורק כרופא, היה פעיל בתנועת "חובבי ציון" ועשה תעמולה ליישוב ארץ־ישראל.

אגודת "שבי ציון" ב' החליטה לפעול בעצמה מבלי להיות תלויה בהנהלת "שבי ציון" א'. בקופתה היו כארבעת אלפים דולר והוחלט לשגר משלחת לארץ־ישראל לקנות קרקע להתיישבות חבריה. ד"ר משה מינץ ואלעזר כהן יצאו כמשלחת האגודה ובהגיעם לארץ־ישראל היתה ראשית דרכם לבקר בגולן במקום שאדם רוזנברג קנה את האדמה בשביל אגודתו. הם מצאו, כי אכן האדמה טובה אבל נפל עליהם פחד של הבדווים הנודדים העושים רושם של רוצחים. מסיבה זאת הם משכו ידיהם מלקנות קרקע בגולן ורכשו שטח קרקע באיזור הגליל. בשובם לניו־יורק הם מסרו רשמיהם מן הגולן להנהלת "שבי ציון".

באנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוניו לדוד תדהר (כרך ב') רשומים תולדותיו של ד"ר משה מינץ. יליד ליטא (1860), מראשוני תנועת בי"ל, עלה לארץ ישראל באייר תרמ"ג—1883, הצטרף אל חבריו הבי"ל־ויים שישבו בבית אנטון איוב ביפו, משם הלכו לעבודה במקוה ישראל. כעבור שנה יצא לפאריס ביחד עם עוד כמה מחבריו וניסה להשפיע על הברון רוטשילד לבוא לעזרת בי"ל. מפאריס נסע לאמריקה והיה עורך העיתונים "פאלקס צייטונג" ו"פאלק אדוואקאט". בעיתוניו ניהל תעמולה ציונית ליישוב ארץ ישראל ולאחר שסיים את לימודיו בתורת הרפואה עסק במקצועו. בבואו לארץ בשליחות "שבי ציון" ב' היתה ראשית דרכו להתראות עם חבריו בגדרה. בחוזרו לארצות הברית כתב שורת מאמרים נרגשים על רשמיו מארץ ישראל. ב־1924 חזר לארץ ישראל עם רעייתו והתיישב בין חבריו בגדרה אותה אהב בכל מאודו. בשנת תר"ץ נסע לביקור באמריקה שם מת, ולפי צוואתו הובא ארונו לקבורה בגדרה.

היו חברים ב"שבי ציון" שהטילו ספק באפשרות ליישב משפחה בגולן בסכום 200 דולר כפי תוכניתו של אדם רוזנברג, הם מתחו ביקורת על התוכנית ופירסמו כתבות בעיתונים. עתה שהתעכב רישום הבעלות על הקרקע שרוזנברג קנה בשביל האגודה, הגבירו האנשים את ביקורתם והאשימו את רוזנברג שהוליך שולל את חברי האגודה וכי יש חשש לאיבוד כספם. הוויכוח גרם לפרישתם של חברים רבים מן האגודה וגם חלק מן המנהיגים החל לפקפק אם אכן התוכנית היא בת ביצוע.

כאן ניצבת השאלה: בארץ־ישראל המערבית נתקלו הקונים היהו־

דים באותה בעייה: נתיני חוץ לא הורשו להיות הבעלים הרשמיים על הקרקעות שקנו, והם נהגו לרשום את הבעלות על שמות מושאלים של יהודים בעלי נתינות עות'מאנית. אדמות של יישובים רבים נרשמו על שמותיהם של אהרן אייזנברג מרחובות, דוד ילין מירושלים, יחזקאל דנין מתל־אביב, יהודה גרזובסקי מתל־אביב, יהודה צלליכין מראשון לציון ואחרים. מדוע, איפוא, התייחסו בחומרה ובסירוב ה"ה זיידנר ורוזנברג כאשר הציעו להם אפשרות כזאת? הן יתכן מאוד כי לו הסכימו לרשום את קרקעותיהם על בעלותם של שמות מושאלים, היתה ניתנת להם אפשרות להתחיל מייד בצעדי התיישבות ואפשר שנסיון ההתיישבות בגולן היה עולה יפה מראשיתו.

במאי 1893 נתקבלה הודעה בחתימתו של צדוק כהן על התקדמות המשא־ומתן בעניין הקרקעות בגולן. צדוק כהן (אלזס 1839 — פאריס 1905) רבה הראשי של יהדות צרפת, היה בן להורים עניים יושבי כפר. בתוקף תפקידו פעל רבות לעידוד החינוך היהודי. יושרו, שקדנותו, למדנותו וכשרונו לנאום עשו רושם עמוק על כל יודעיו. צדוק היה יועצם האישי של הברונים הירש ורוטשילד, עמד לימין החברות "כל ישראל חברים" ויק"א ותמך בהתיישבות יהודים בארץ־ישראל. הוא החדיר ביהודי צרפת גאווה על המסורת היהודית ותודעת חובה כלפי אחיהם המדוכאים בארצות אחרות.

בהודעה מסר צדוק בשם "הוועד הארץ־ישראלי" שעמד בראשו כי סוכם סופית לרשום את הבעלות על הקרקעות בגולן על שמו של אמיל פראנק, פקיד הברון היושב בביירות. לפי הידיעות נפגש אליהו שייד עם "הוזיר הגדול" ראש הממשלה התורכית ואף נתקבל לראיון אצל השולטן בכבודו ובעצמו. אמנם לא הושג האישור המיוחל לרשום את הבעלות על שם הקונים, אבל התורכים הסירו את התנגדותם להתיישבות יהודים על הקרקע באיזור הגולן, ושוב לא בהמונים אלא במספר קטן, אך יש תקווה, כי העניינים יסודרו במשך הזמן.

דרך אגב, מן הראוי לציין את סיפורו של משה סמילנסקי: "בשנת תרנ"ט—1899 כמעט שנשמטה הקרקע בחורן מידי הנדיב. אמיל פראנק שהאדמה היתה רשומה על שמו פשט את הרגל, ולפני כן מישכן את האדמה (שאינה שלו) לבנק הערבי בביירות... הוצאו כספים הרבה עד שנגאלה האדמה מחדש ונרשמה על שם אחד ממנהלי יק"א".

בינתיים חלפו שלוש שנים ונציגי הברון החליטו לא להמתין עוד ולפעול בשטח כדי יצירת עובדות של התיישבות על הקרקע. אולם באותו זמן קרה שחברי "שבי ציון" נואשו מלחכות ורבים דרשו וקיבלו את כספם בחזרה והאגודה הגיעה אל סף התפרקות. רוזנברג עשה מאמצים לעודד את החברים שנשארו נאמנים לאגודה. הוא כינס לאסיפה את החברים שנשארו בשתי האגודות של "שבי ציון" ומספרם הגיע לשישים בלבד במקום אלף שהיו רשומים. אליהם הצטרפו חברים בודדים מערים אחרות וביחד מנתה האגודה המחודשת 150 חברים והון האגודה הגיע לעשרת אלפים דולר בלבד.

ה"וועד הארצישראלי" בפאריס שלח חוזר אל האגודות של "חובבי ציון" בו שאל אם הן מוכנות לקנות אדמה בגולן כפי שהיה מדובר עימן. בדעתו של הוועד להושיב שם מאתיים משפחות חקלאיות. רוזנברג השפיע על חברי אגודתו והם הסכימו לקנות מחדש שטח קרקע בגולן. בהחלטה זאת נסע רוזנברג לפאריס בקיץ 1895 שם התכנסו ובאו שליחי יתר האגודות.

רוזנברג קנה 8,000 דונם בשביל התנחלותם של 70 חברי "שבי ציון" של ניו־יורק, לאגודה מרומניה "עזרה מיצר" הוקצב שטח של 18 אלף דונם, עוד 18 אלף דונם נשמרו בשביל "אגודת אחים" מיקטרינוסלב. האגודה משיקאגו ביקשה לקנות 6,000 דונם בשביל ארבעים חבריה, אגודת מונטריאול קנתה 4,000 דונם בשביל 30 חבריה ואגודת "חובבי ציון" באנגליה ביקשה 10,000 דונם.

באוגוסט 1895 יצא רוזנברג מפאריס לארץ־ישראל שמח וטוב לב ובכיסו ייפוי־כוח מאת אגודתו להתחיל בהכשרת הקרקע בגולן. מייד עם הגיעו הוא יצא אל הגולן לקבל לידו את האדמה שקנה כדי להכינה לקראת הסתיו המתקרב. חלוקת האדמה ומסירתה לידי הקונים נעשתה על־ידי פקידי הברון שפעלו במקום בהתאם להוראות שקיבלו מפאריס.

אדם רוזנברג היה מלא מרץ לקראת מילוי תפקידו החדש. הוא בנה בית גדול על אחת הגבעות סמוך למעיין מים, מסביב לבית סודרה חצר גדולה 30 מטר אורכה ו־20 רוחבה. החצר הוקפה חומת אבנים בגובה שלושה מטר ועוביה 56 ס"מ. החצר היתה כעין מצודה קטנה והצדיקה את קיומה בגלל בעיות בטיחות חמורות. הבית שבתוך

החצר הכיל שלושה חדרים למגורים, וכן ניבנו מחסנים, אורוות וקרפיפים בשביל אחסנת המכשירים החקלאיים. אבנים לבניין נמצאו למכביר בחורבות העתיקות שבסביבה. חומרים אחרים הובאו ממרחק על גבי גמלים וחמורים.

רוזנברג גילה חריצות רבה ונטע 8,000 כני גפנים מזן מלגה, שתל 70 אלף עצי תות וזרע מאה דונם, שיבולת שועל וכן חלקות שומשום, חומצה ותלתן. החריש נעשה במחרשות אירופיות וערביות. עבודות המטעים והחריש בשדה נעשו על־ידי פועלים יהודים מדמשק וראש פינה, טבריה וצפת וגם על־ידי ערבים מקומיים.

באותו זמן הגיעו אל אדמתם בגולן שליחים של האגודות הציוניות של מונטריאול, שיקאגו ומהגרים מרומניה־בולגריה שליחי האגודה "עזרה מיצר". רוזנברג פנה אליהם וביקשם לאחד את המתיישבים ולתאם את הפעולות. יומרה היתה בליבו של רוזנברג לעמוד בראש מפעל התיישבותי גדול בגולן, תפקיד חלוצי זה הוא הועיד לעצמו בתור מטרה גדולה בשאיפת חייו.

את אדמתו בשטח של 8,000 דונם חילק רוזנברג לשבעים חלקות 50 דונם כל יחידה. רק ארבעה חברים רכשו חלקה אחת כל אחד, היו שרכשו לעצמם שתי חלקות ואף שלוש וחמש. כרם הגפנים הנטוע נחשב לרכוש משותף של כל חברי האגודה. החברים היו רשאים להתנחל על אדמתם כל איש בזמן המתאים לו. כמה מחברי "שבי ציון" שהגיעו לעזור לרוזנברג קיימו כעין קואופרטיב ועזרה הדדית. סך של 4,000 דולר הועמד לרשות רוזנברג להתחלת העבודה. הוטל על כל אחד מן החברים לשלם 25 דולר במזומן כתשלום ראשון עבור החלקה שקנה.

באסיפה הכללית של חברי "שיבת ציון" שהתקיימה בניו־יורק בחודש נובמבר, נמסר דו"ח על הנעשה כבר על אדמתם בגולן. מאז שהגיע רוזנברג אל אדמתם, מצב־הרוח היה מרומם. באותה אסיפה הוחלט לפי הצעת רוזנברג לתת שם ליישוב שלהם בגולן "תפארת בנימין" לאות הוקרה לברון אדמונד בנימין רוטשילד על עזרתו לאגודה להתיישב בגולן. גברת טובה אייזנברג חברה באגודת "שבי ציון" שרכשה חלקה באדמת הגולן, תרמה 5,000 דולר לבניין בית־כנסת במושבתם החדשה. עתה החל לגדול מספר חברי "שבי ציון", חזרה האמונה ביכולתה של האגודה וכבר חשבו על רכישת שטח אדמה נוסף בשביל החברים החדשים.

חודשי ישיבתו הראשונים של אדם רוזנברג ב"תפארת בנימין" אשר בגולן היו מן המאושרים בחייו. בחמימות של בעל חזון ובדבקות של מאמין באמונה שלימה עבד ללא ליאות לפיתוחה של המושבה "תפארת בנימין" והכנתה לחברים שיבואו להתיישב בה. רוזנברג האמין בהצלחה המשקית של המושבה בגלל אדמתה הטובה, אקלימה הנוח והמים המצויים בה. אולם המציאות החלה להיות אחרת. התוכנית המשקית לא עלתה יפה. שתילי הגפן לא נקלטו כולם, ועתה איש לא הבין לשם מה בעצם צריך היה לשתול מטע גדול כל כך של עצי תות שתועלתו המעשית מוטלת בספק.

אך לא הכישלון החקלאי היה בעוכרי "תפארת בנימין", ההתיישבות בגולן הועמדה בסימן־שאלה בגלל היחס העויין אליה מצד השלטונות התורכיים. ביולי 1896 יצאה לפתע פקודה בלתי־צפוייה מעיר הבירה קושטה לגרש את כל המתנחלים היושבים על אדמתם בגולן. פקידי הברון יצאו דחופים לקושטא והגזירה נדחתה לזמן־מה — נדחתה אך לא בוטלה. חל, איפוא, איסור חמור על בניית בתים חדשים ועל כניסת מתיישבים נוספים. זאת היתה עניבת חנק להתיישבות היהודים על האדמות שקנו בגולן.

הידיעות המרות הללו הלמו כרעם על ראשי המתנחלים ב"תפארת בנימין" והדהימו את חברי האגודה בניו־יורק. בתנאים האלה סירבה הנהלת האגודה להמשיך ולשלוח כספים ולא שעתה לתחנוניו של שליחה הנאמן רוזנברג שביקש כספים להמשכת פיתוח המושבה בכל התנאים. ליבו של רוזנברג היה מר עליו בראותו כי מעשי ידיו, המטע והמיבנים והשדות המעובדים, כל זה שהושג בעמל רב ובתקוות גדולות, הכל הולך ומתמוטט, חזון חייו מתנפץ והוא חדל אונים מלשנות את המצב. לא היה, איפוא, טעם להמשיך ולשבת ב"תפארת בנימין", בלי אפשרות של עבודה, ולהיות צפוי לאיום של גירוש ממש. המתנחלים קמו ונטשו את הגולן ועברו להתגורר במושבה ראש פינה.

אדם רוזנברג ישב במושבתו "תפארת בנימין" וחי בה כרווק בתנאים קשים מאוד ובריאותו נתרופפה. הוא היה מהלך בימים האחרונים רעב וחולה קדחת ופוסע לאיטו בחצר ובשדות כמו אחוז עיוועים, כמוכה שגעון. האיש בעל החזון והתנופה, החלוץ של

ההתנחלות בגולן, היה הראשון לנטוש את נחלתו לאחר שנה של סבל ומאמצים. רוזנברג יצא לאירופה ולאחר שהחלים חזר לניו־יורק, אך חלה בקדחת החורנית ואף סבל מן האשמות שהטילו בו חבריו על אובדן כספם. הואיל והאיש היה גלמוד הכניסוהו למושב זקנים, שם מת בגיל 70 — עזוב ונשכח.

פרק ב׳

בשנות המנדט הבריטי

1948 — 1918

באר טוביה — המושבה

מושבה במישור החוף בדרום הארץ, ליד צומת אחים—אשקלון. קוסטינה — כשמו של הכפר הערבי ממנו נקנתה אדמת המושבה בשנת 1887. בשנת ייסודה של קוסטינה היתה זו המושבה הדרומית ביותר בארץ־ישראל, היישוב הקרוב לה היתה מושבת הביל"ויים גדרה, כחמישה־עשר קילומטר צפונית ממנה.

הברון רוטשילד קנה את השטח הזה, ארבעת אלפים דונם, כדי ליישב 25 משפחות יוצאי עיירות קטנות מבסרביה, כולם אנשי עבודה ושומרי מצוות. כל מתיישב שילם לקופת הברון סך אלף רובל כסף מזומן עוד בטרם עלותו לארץ־ישראל.

בבוא האנשים לארץ־ישראל הם ירדו בנמל יפו וישבו בעיר למעלה מחודש ימים עד שניתנה להם אפשרות לעלות על אדמתם הנמצאת במקום מבודד במחוז עזה. לאחר שהמשפחות הועברו למקום התיישבותם דרש מהן פקיד הברון בלוך, מנהל המושבה ראשון־לציון, לחתום על תנאי עבודתם בקוסטינה בתור פועלים המקבלים שכר עבודה בעד עבודתם בהשגחת הפקידות, וכי אין למתנחלים להתערב בענייני ניהול המושבה. כך בעצם הונהג במוש־בות הנתמכות על־ידי הברון בראשון־לציון ובזכרון־יעקב ואין מייסדי קוסטינה יוצאים מכלל זה.

האנשים שבאו ארצה מתוך דחף ציוני תמהו מאוד על התנאים הללו, הם מחו בפני הפקידים וסירבו לחתום על התנאים. הם באו לארץ־ישראל במטרה להיות איכרים עומדים ברשות עצמם, מעבדים אדמתם, ולא שכירי יום הנתונים להשגחת פקידים. הם גם סבורים, כי זכותם היא לנהל את מושבתם ולקבוע גורלה. אך עולי בסרביה עמדו מול פקידות נוקשה חסרת הבנה לאידיאלים של האנשים אשר הרעיון הציוני קיבצם לכאן. רבה היתה התמרמרותם של האיכרים וגדולה אכזבתם, הם היו אנשים מפשוטי העם, אך הם לא נכנעו.

משה סמילנסקי סופר תולדות ההתיישבות מספר: "עשרים משפ־חות קיבלו בחזרה את כספן ושבו על עקב בואן. חבריהן ומכריהן ליוו אותן אל האוניה כלוות את המת... חמש משפחות קיבלו עליהן את תנאיה ואת עולה של פקידות הברון ויתיישבו בקוסטינה".

במקום העוזבים הושיבו פועלים רווקים מבין פועלי המושבות שהסכימו לעבוד כשכירי יום בתנאים שקבעה הפקידות. הוקמו כמה

צריפים קטנים למגורים ומיבנה בשביל הפקידות. המושבה קוסטינה שכנה בין כפרים ערביים ולעיתים היו סיכסוכים עם מסיגי גבול. מים הביאו מן הכפרים השכנים והיה להם ריח מעורר בחילה ואף לאחר שהורתחו לא התנדף. אנשי קוסטינה לא ראו התקדמות בפיתוח מושבתם ולא עתיד לבניהם. אחד אחד נטשו האיכרים את המקום ולאחר שנתיים עזבו גם חמש המשפחות הוותיקות. הצריפים עמדו ריקים ושוממים והאדמה הוחכרה לפלאחים שבסביבה.

בשנת תרנ"ו—1896 קנו "חובבי ציון" מרוסיה מאת הברון רוטשילד את אדמת קוסטינה על־מנת לייסד עליה מושבה מנבחרי הפועלים אשר במושבות יהודה, בהזדמנות חגיגית זו נתנו ליישובם שם עברי — באר טוביה שהיא צורה עברית של השם "ביר טאביה" שהערבים קראו לבאר שנמצאה על אדמת המושבה.

אגודת "חובבי ציון" ברוסיה נוסדה בראשית שנות השמונים של המאה שעברה. באגודה נתרכזו טובי הכוחות הפעילים שבין ציוני רוסיה. בגלל מיעוט האמצעים הכספיים שעמדו לרשותה, הסתפקה האגודה בהגשת תמיכה לכמה מושבות בארץ־ישראל. עתה נתעוררו המנהיגים ואדיר חפצם היה לייסד בעצמם מושבה חקלאית מתוך ביטחון, כי הם יימנעו מן השגיאות הרבות שנעשו במושבות הוותיקות, שגיאות וחסרונות שהם עצמם היו בין מבקריהן.

לאחר שהקפיד הרבה בבחירת האנשים הראויים להתיישב בקוסטינה, מינה ועד "חובבי ציון" מנהל, אגרונום לפי מקצועו, עליו הוטל להדריך את האיכרים החדשים מבחינה חקלאית ולנהל את המושבה בשנים הראשונות. בהנהלתו נבנו בתי מגורים לאיכרים ובנייני משק. האדמות חולקו בין המתנחלים לפי טיבן וסוגן, נרכשו כלי עבודה, בהמות עבודה ולאיכרים ניתן לצורכי קיום המשפחות. נבנו מוסדות ציבור: בית־ספר ששימש גם בית־כנסת, בית־טהרה, בית־מרקחת ומחסן לתבואות. האנשים עבדו בחריצות רבה למרות התנאים הקשים של חוסר מים, סיכסוכים עם הערבים ובדידות מעיקה. והעיקר: המשק החקלאי היה מיוסד על פלחה חרבה והאדמה היתה זיבורית, יבוליה זעומים והכנסתה מעטה.

מצבם הכלכלי של איכרי באר טוביה היה קשה מאוד, רמת מחייתם היתה נמוכה, האנשים נראו מדולדלים והמושבה עצמה עלובה. האיכרים האשימו את "חובבי ציון" על שלא "שוכללו"

די, שלא נעשה מספיק לפיתוח המושבה. המתנחלים פנו וחזרו ופנו אל הוועד האודיסאי בדרישה לביסוסם המשקי, אולם מחוסר אמצעים כספיים לא נראה פתרון קרוב לדרישתם. לאחר כמה שנים בבוא הוועד האודיסאי של "חובבי ציון" לסכם את עבודתו ההתיישבותית בארץ־ישראל לא יכול היה להשתבח במושבתו באר טוביה כעל פעולה שהצליחה.

מה היתה סיבת הכישלון הזה?

את התשובה נתן אחד־העם (רוסיה 1856 — תל־אביב 1927, פובליציסטן והוגה דעות, מראשי "חובבי ציון" ברוסיה) במאמרו "היישוב ואפיטרופסיו" (על פרשת דרכים ב') "על סמך זה (על סמך הניסיון והשגיאות של אחרים שנעשו במושבות הישנות ב.צ.מ.) אסף הועד (האודיסאי) את מיטב כוחותיו ויסד באמת בשנת 1896 קולוניא חדשה — היא קוסטיניא — בכוונה רצויה לברוא "קולוניא של דוגמא" כדי להראות את הדרך הנכונה לייסד מושבות חדשות בעתיד".

"מחרדתה לדבר... בחר הוועד קומיסיא מיוחדת... לבקר היטב את ההערכה שנשלחה אליו מיפו ואת הכללים שקבעו המומחים בדבר בחירת הקולוניסטים ואופני ההתיישבות... ובגוף המושבה נמסרה ההנהגה לא לפקיד סתם כי אם לאגרונום מומחה... ואחר כל אלה... גם הניסיון הזה לא הצליח!... ובמקום "מושבה של דוגמא" בשביל העתיד, יש לנו בקסטיניא עוד "דוגמא" אחת של העבר... עם השגיאות הידועות לנו: כמות האדמה אינה מספקת לפרנס את כל הנפשות שהושיבו עליה, הקולוניסטים, אף כי עובדים חרוצים הם "אינם מוכשרים לתעודתם" לפי תכונותיהם המוסריות, הנטיה ל"שנוררות" וחסרון "התעוררות הרצון לפעולה עצמית" נראו גם פה...".

אחד העם מסכם: "עצם הרעיון לייסד ישוב בריא ומתוקן על־ידי אפיטרופסות, ואפילו "בלתי־קיצונית ובלתי־ממושכה" כולל שני הפכים בנושא אחד. בשעה שהחליט הועד (האודיסאי) לייסד את קסטיניא בעצמו "להושיב" ו"לשכלל" בה על־ידי שלוחיו את הפועלים אשר יבחר הוא או באי־כוחו — באותה שעה כבר נחתם גזר דינה של קסטיניא שלא תצליח".

אולם באר טוביה רצתה להמשיך את קיומה למרות הביקורת שניתכה עליה ועל המוסד המיישב של המושבה. אחד־העם מצא במתנחלים פגמים קשים אבל הם המשיכו לעבד את אדמתם, לחרוש

ולזרוע ולפתח כמידת יכולתם, מי ברצון ומי מתוך חוסר ברירה. במשך הזמן הסתגלו המתנחלים לחיות בצימצום ונאבקו נגד שכניהם הערביים ואף נאנקו תחת ידם הקשה של גובי המיסים הממשלתיים אשר במחוז עזה. המתנחלים הכירו כי המשגה העיקרי של מתכנני באר טוביה הוא משום שהמשק החקלאי מבוסס על הפלחה בלבד, הם ביקשו לנטוע עצי פרי אך הניסיון לא עלה יפה.

והנה פרצו בארץ מאורעות־דמים של אב תרפ״ט—1929. כנופיות ערביות התקיפו יישובים עבריים ובערים המעורבות נרצחו יהודים רבים. ערביי הכפרים השכנים התנפלו על המושבה באר טוביה וכשגדלה הסכנה הוצאו מן המושבה הנשים והילדים. שני ימים ושני לילות עמדה באר טוביה על נפשה, מגיניה היו מעטים והמת־נפלים מרובים. שני קרבנות אדם נפלו בהתקפה: רוזין, בן המקום מוותיקי המושבה וד״ר יזרעאלי שהומת בשובו למושבה לאחר הגשת עזרה רפואית לפצוע ערבי. אחרוני המגינים התרכזו באחת האורוות ושם התבצרו עם נשקם המועט. לעזרת הנצורים באה המשטרה הבריטית והעבירה את האנשים אל המושבה רחובות. הבתים ניטשו והרכוש היה למשיסה... קוסטינה נחרבה, 42 שנים של בניין ועמל נהרסו.

בשנה ההיא הוברה אדמת באר טוביה, איש לא זרע שם... אדמתה שבתה, דרדרים צמחו עליה.

כשבועיים לאחר חורבנה של קוסטינה ביקר במקום החבר דב ליבוביץ־אריאל, איש בילי״ו מאיכרי גדרה, וכה סיפר האיש: ״בהתקרבנו אל המושבה נדם הדם בעורקינו וקול בכי התפרץ מגרוננו. נוצות למיניהן נאחזו בקוצים מסביב, כלי בית ושברי עגלות התגלגלו בצידי הדרך, הבתים הרוסים ושרופים, תמונות משפחתיות וספרים מפוזרים ליד הגדרות, גווילי ספרי תורה מתגו־ללים בכל פינה, ומצד מערב עולה ריח צחנה של פגרי בהמות וערמות אפר מן הגורן השרופה... ויצעק צעקה גדולה מנהמת ליבו: לא שודדים באו אל המושבה אלא פראי אדם תקופי סאדיזם אכזרי...״

זקן היה האיש, בן שבעים שנה. הוא ישב לפוש קימעה על אחת מאבני המקום ושקע בהירהוריו, לבסוף קם כאילו התנער מהזיותיו והוא פנה אל חבריו אשר ליוווהו: חורבן באר טוביה אינו

צריך להיחקק בתוכנו כיום אבל, תשובתנו לחורבן הזה — למהר ולהקים את הריסותיה ולבנותה מחדש על בסיס איתן.

ונתקבלה קריאתו־תפילתו של הזקן מגדרה: כעבור פחות משנה, בחודש מרס 1930 עלו מתיישבים צעירים על הריסותיה של באר טוביה והניחו יסוד איתן למושב עובדים — יישוב חקלאי פורח.

בני יהודה

לאחר כשלון ההתיישבות ברמסניה (ראה פרק מיוחד בספר זה) נתאכזבו חברי "בני יהודה" ורוב חברי האגודה עזבוה. מחמישים ושתים המשפחות שהיו חברות באגודה נשארו כעשרים והאגודה המשיכה להתקיים באופן רשמי בתקווה שיבוא זמנה לחדש את פעילותה ההתיישבותית. אחדים מפעילי האגודה לא אמרו נואש, הם אמרו לעצמם כי הניסיון ברמסניה נכשל שלא באשמתם ויש לכן לנסות שנית וחזקה עליהם כי יצליחו.

והנה נזדמנה להם אפשרות לרכוש קרקע בכפר הערבי ביר א־שאקום הנמצא על המדרון אשר בקצהו המערבי של הגולן, בשטח קרקע המשתפל אל שפת הכנרת. החברים ביקרו במקום והסכימו להקים כאן את מושבתם וקראו לה "בני יהודה" כשמה של אגודתם.

ביר א־שאקום כפר ערבי קטן ממזרח לים כנרת, בסביבות עין גב של ימינו. אדמתו זיבורית ומעיין קטן נובע לרגלי הכפר. כדי לשאוב מים מן המעיין יש לרדת לתוך בור חצוב בסלע ולהעלותם בפח. כתמורה על הדלות הזאת העניק הטבע למקום הזה נוף מרהיב עין. מערבה מן הכפר מתנשאים הרי הגליל העטופים תכלת של ים כנרת ותכלת מן השמים, מכאן נראים בתיה הלבנים של צפת, והסביבה כולה מבהיקה בשלל צבעים.

אגודת "בני יהודה" מנתה עתה עשרים משפחות שהן 78 נפשות. הרוח החיה באגודה היה משה פלקיסזון, יהודי בעל נתינות אמריקאית (הוא היה גם בין המועמדים להתיישב בגיא־אוני). חברי האגודה רכשו בכספם אלפיים ומאה דונם מאת פלחי הכפר ביר א־שאקום, שטח שהוא כשליש הקרקע מאדמות הכפר כולו. מחיר האדמה

וההוצאות הכרוכות ברכישה ובריישום הבעלות בספרי האחוזה הגיע לסך 6,500 פראנק. לא כל חברי האגודה היו בעלי אמצעים כספיים שווים, והרכישה מומנה בעיקר על־ידי שלושה מתיישבים שהילוו מכספם לשאר השותפים.

רכישת הקרקע יצאה אל הפועל בסוף 1887 אולם רק כעבור שנה באו להתיישב בכפר חמש המשפחות הראשונות והן החלו לעבד את אדמתן בשותפות עם כמה פלחים מהכפר. משפחות אלה לא החזיקו מעמד זמן רב בגלל חוסר כספים להקים לעצמם בתי מגורים והם נאלצו לגור בבתי החימר שבכפר. פניותיהם לעזרה כספית לא נענו, גם לורנס אוליפנט שתמך במתיישבים בהתלהבות רבה ואף סייע להם במעט כסף, לא עמד בהבטחותיו להמשיך ולעזור להם וכעבור חודשים מספר נטשו המתיישבים את הכפר וחזרו לצפת.

חלפו שנתיים ימים ואדמת היהודים בכפר ביר א־שאקום עמדה שוממה, אולם בשנת 1890 שוב נעשה ניסיון להיאחז במקום. חברי האגודה הצליחו בינתיים לחסוך מהכנסתם הזעומה סכום כסף קטן שהספיק כדי הקמת חמישה בתי חימר למגורים. הפעם עלו והתיישבו עשר משפחות בבת אחת. הם ישבו במושבתם בני יהודה ללא רופא, בלי כל עזרה כספית מן החוץ וחסרו להם כלי עבודה וזרעים וליבם מתחמץ בקרבם על אי־יכולתם לפתח את מושבתם שהחלו לבנותה בתקווה גדולה. ולמרות כל המחסור הזה הם נשארו דבוקים אל אדמתם בכפר מתוך ביטחון ואמונה כי יבואו לעזרתם.

עוד הם תוהים על עתידם ומצפים לעזרה כי תבוא, הגיעתם הבשורה הרעה על מותו של אוליפנט (1888). זו היתה מכה קשה מאוד לאגודת "בני יהודה". אוליפנט עודד אותם ואף הלהיבם ותמך בעלייתם על אדמת ביר א־שאקום וחזר והבטיח עזרתו בכסף כדי ביסוס במקום. והנה מת איש מיטיבם. עתה גדל ההכרח למצוא מקור אחר לעזרה. כלום היה זה בלתי־מוצדק מצידם לבקש עזרה ממוסדות שונים, שמטרתם המוצהרת היתה הקמת מושבות עבריות בארץ־ישראל?

הרי הם, חברי "בני יהודה" הינם החלוצים בהיאחזותם בעבר הירדן מזרחה. בפנייתם אל "גדולי ונכבדי עמנו" הם הסתמכו על רצונם העז לבנות את מושבתם החקלאית מתוך נכונות לשאת בכל

התחייבות כספית שתוטל עליהם ובלבד שתינתן להם העזרה הדרושה בצורת הלוואות לתקופה ארוכה ושלם ישלמו את כל חובם. הפעם הזאת אמנם קיבלו תשובה מאת "נכבדי ונדיבי עמנו" אבל התשובה היתה ממש מדהימה:

"מי דרש זאת מיד חברת "בני יהודה" לשים את נפשם בכפם ולהיאחז בארץ, אשר לא דרך כף רגל איש ישראל משנות מאות רבות, ומי יתן ערובתו, כי אחרי אשר תתאחזו שמה ותיסדו את מושבתכם על הצד היותר נכון, אם לא תהיו נאלצים לעזוב גם את אדמתכם, את בתיכם ואת כל תעודתכם שמה בידי המקרה, בידי תושבי הארץ הפראים אשר מוזר להם עם ישראל" (מתוך תעודות השמורות בארכיון הציוני המרכזי בירושלים. פרט זה וכן אחרים הובאו לכאן מספרו של מרדכי ניישטט — הגולן, הוצ. מערכות תשכ"ח—1968).

התשובה דיכאה את רוחם אך לא עקרה את תקוותם לתשובות חיוביות. אולם איתרע מזלם של חלוצי בני יהודה ובאותו זמן התפשטה במחוז דמשק מגפת החולירע והוטל הסגר חמור על כל הכפרים שבמחוז כולל הכפר ביר א־שאקום. עשרה חודשים ישבו המתנחלים בכפרם תוך בטלה מאונס, סגורים ומסוגרים, ללא עזרה וכמעט ללא קשר עם העולם החיצוני. עם הסרת ההסגר חזרו כולם לצפת.

ביושבם בצפת הגיעה אליהם שמועה על אגודות שונות מחוץ־לארץ המסיירות בעבר הירדן המזרחי במטרה לרכוש קרקעות להתיישבות. חברי בני יהודה שאבו עידוד רב מעובדה זו. הרי הם היו הראשונים לראות נכוחה את עתידו של חבל ארץ זה שיש לעשות לגאולתו מעוזבתו. עתה הנה התעוררו יהודים מאמריקה, מבריטניה ומרוסיה ומתעניינים להתיישב בלב הגולן. חברי בני יהודה נתעוררו לחזור ולדרוש גם הם לתמוך בהם למען יוכלו לשוב אל מושבתם ולבנותה מחדש. בעוד הם יושבים ומצפים לתשועה אירעו שני דברים חשובים שהמריצום לחדש את מאמציהם ביתר שאת.

שניים מבעלי הקרקעות הערביים של הכפר ביר א־שאקום עמדו למכור את אדמתם כ־2/9, 1,390 דונם לאיש פרסי אחד בעל נכסים וקרקעות בסביבה. הקונה הפרסי היה ידוע כאכזר חסר לב וחברי בני יהודה נחרדו לאפשרות שאיש זה יהיה שכנם במושבתם ויהווה

גורם שלישי בכפר המשותף ליהודים ולערבים. לכן החליטו לרכוש את החלקה הזאת לעצמם בכוח החוק של זכות בר־מיצר. כמחצית הסכום השיגו מאלמנתו של אוליפנט ואילו היתרה בסך 3,000 פראנק הסכים המוכר לקבל שטר בתנאי כי הקרקע יירשם על שם הבעלים החדשים עם פרעון השטר במועד שנקבע. לאחר קנייה זו היתה בידי חברי האגודה בעלות על למעלה ממחצית אדמות הכפר. חברי האגודה ראו בכך הישג גדול לעצמם אף כי בינתיים לא יכלה אף משפחה אחת להתיישב על אדמתה מחוסר כסף לעבד אותה. השטח הכללי של האדמה שהיה עתה בבעלות המתיישבים הגיע ל־3,500 דונם.

סמוך לאותו זמן, בשנת 1892 נתפרסמה תוכנית לבניית מסילת־ברזל מחיפה לדמשק דרך צמח אל עבר הירדן. חברי אגודת בני יהודה השתעשעו בתקווה שהמסילה תעבור בגבול אדמתם ואף יתכן שתקבע שם תחנת־רכבת. הסתמן, איפוא, סיכוי כי ערך קרקעותיהם יעלה בהרבה וייווצר קשר נוח בין מושבתם לבין העולם מסביב. עתה גברה תשוקתם של חלוצי בני יהודה להיאחז מחדש באדמתם, אלא שברכישת 1,390 הדונם הסתבכו עוד יותר. הנה הגיע מועד פרעון השטר ולא היה בידם לסלק את החוב כדי שהאדמה תירשם כחוק על שם האגודה.

קריאותיהם החוזרות ונישנות לעזרה מבחוץ לא נשאו פרי וכל פניותיהם בכתב לא נענו. חברי האגודה התייעצו והחליטו לשגר את חברם משה פלקיסזון לפאריס וללונדון כדי להביא דרישותיהם בעל פה לפני בעלי היכולת שבקהילות היהודיות בערים הללו ולפני המוסדות שם.

פלקיסזון יצא לדרכו בנובמבר 1894 ושהה כמחצית השנה בקושטא ויצא משם במפח־נפש אל בירת צרפת בה שהה שלושה חודשים וגם כאן לא מצא אוזן קשבת לעניין בני יהודה. בספטמבר 1895 הגיע פלקיסזון ללונדון ופנה אל אגודת "חובבי ציון" הפעם מצא גוף רציני הנכון לסייע למפעל התיישבותי בארץ־ישראל. מזכיר "חובבי ציון" ד"ר ס.א. הירש התייחס בתשומת־לב לבקשת העזרה ופלקיסזון נתבקש להגיש את הפרטים בכתב.

בתזכירו (באנגלית) אל הוועד הפועל של "חובבי ציון" בלונדון, פירט פלקיסזון את תולדות המושבה והדגיש את הדחיפות שאינה סובלת דיחוי לשלם מייד לנושים הערביים את החוב בסך 3,000 פראנק כדי שלא תישמט האדמה מידי הקונים היהודים. "אם סכום

זה לא ישולם בעתיד הקרוב ביותר כל התשלום הראשון (ששולם למוכר ע"ח הקרקע) יאבד והקרקע תהיה שוב רכושם של המוסל־מים... יש לי סמכות מחברי לנקוט בכל הצעדים האפשריים. לכן הנני מבקשכם לקבל את האגודה תחת חסותכם ולעזור לנו להשלים את רכישת הקרקע ולעבדה".

כארבעה חודשים חלפו עד שהוועד הפועל של "חובבי ציון" נתן לפלקיסזון תשובה חיובית ורק בסוף 1895 נתקבלה החלטה עקרונית לסייע למושבת בני יהודה. הוועד הפועל החליט לבדוק את העניין והוא פנה אל ד"ר הלל יפה, חבר הוועד המרכזי של "חובבי ציון" ביפו כדי שזה יאשר את הנתונים שמסר פלקיסזון. ד"ר הלל יפה ביקר לצורך זה בכפר ביר א־שאקום בחודש דצמבר 1895 ולאחר ביקורו אישר בדרך־כלל את אמיתות הדברים והוסיף: "קיימת אפשרות להעביר את הקרקעות של בני יהודה על שם אגודת "חובבי ציון" בלונדון בתנאי שייבחר אדם שיש לו זכות לרכוש קרקעות בארץ־ישראל. זה בלתי־אפשרי ליהודי בעל נתינות רוסית וקשה ליהודי נתין אנגליה".

ד"ר הלל יפה המשיך להסביר: "לא ניתן רישיון להקמת בניינים. ישנם במושבה כמה בניינים ישנים שאפשר לשפצם ללא נטילת רישיון. המתיישבים יוכלו להקים בנייני מגורים ובנייני משק באותה הדרך שעשו זאת מתיישבי שאר המושבות... רישיון פורמלי קשה להשיג".

"לפי גודל השטח לא תהיה אפשרות ליישב שם יותר מ־12 משפחות או שיהיה הכרח לרכוש שם עוד אדמות. אם להושיב עשר משפחות בעלי אורח־חיים פרימיטיבי יעלה הדבר כעשרת אלפים פרנקים. אם לתת למתיישבים אפשרות של התיישבות מושלמת, ואם לעשות את הדבר בדרך המקובלת, למשל בקוסטינה, יעלה הדבר 100 אלף פראנק לפחות. בתנאים הנוכחיים כל עוד שאין בידי הוועד הסכומים הגדולים הנדרשים להתיישבות מושלמת, באה בחשבון רק האפשרות של סיפוק הצרכים החיוניים ביותר של המתיישבים, כדי לאפשר להם להראות כוחם כחקלאים, מה שלא יכלו לעשות עד כה".

ד"ר יפה מדגיש את הדחיפות שבמתן הסיוע, כי קיימת סכנה שהקרקע יישמט מידי המתיישבים והכל ירד לטמיון. הוועד הפועל של "חובבי ציון" בלונדון לאחר שעיין בדברי ד"ר הלל יפה היתנה שלושה תנאים לקבלת אפוטרופסות על המושבה בני יהודה:

א. הכסף שיושקע במושבה ישולם במשך השנים על־ידי המתיישבים.

ב. לאחר השלמת התשלומים, כאשר המתיישבים יהיו הבעלים הבלעדיים של המושבה, תישמר לאגודת "חובבי ציון" הזכות לאסור את מכירת הקרקע, אם אחד המתיישבים ירצה למכור אדמתו ללא יהודי או לאדם בלתי־רצוי.

ג. עד להשלמת התשלומים תתנהל המושבה על־ידי נציג "חובבי ציון" בלונדון.

ד"ר הלל יפה הסכים לתנאים. אולם חלפה כמעט שנה מאז בואו של פלקיסזון ללונדון, כל אותו זמן הוא ישב באפס מעשה וחיכה לתוצאות הדיונים של "חובבי ציון". בחודש יולי 1896 פנה פלקיסזון בתחנונים אל ועד "חובבי ציון" וביקש מפרעה של 150 ליש"ט לשלם לנושים עבור הקרקע — ולא נענה. נתברר כי היסוסי הוועד הפועל של "חובבי ציון" בלונדון נבעו מן החשש שמא לא יהיה בכוחם לשאת באפוטרופסות זו על המושבה.

בנובמבר 1896 הודיע ד"ר ס.א. הירש למשה פלקיסזון שהוועד הפועל החליט סופית להגיש עזרתו למושבה בני יהודה והוא עומד לקבוע את נציגו בארץ שיישב במושבה בני יהודה וישמש מנהלה האחראי, ועד שיגיע לשם נציגם תינתן לבני יהודה מפרעה באמצעות ד"ר הלל יפה. בזה נסתיימה שליחותו של פלקיסזון שהשיג את מטרת שליחותו לאחר עמל רב.

במשך כל אותו זמן ישבו חברי בני יהודה על אדמתם בכפר ביר א־שאקום באפס מעשה מחוסר כספים לעיבוד הקרקע ומתוך ציפיה לידיעות מלונדון, לבסוף חזרו לשבת בצפת ובראש־פינה ואת אדמתם החכירו לפלחים תושבי הכפר. לצורך זה היו מבקרים מדי פעם בכפר ושהו בו כדי להחכיר את האדמה ולגבות את דמי החכירה. בדרך זאת נשמר הקשר בין חלוצי צפת התמהוניים לבין אדמתם בביר א־שאקום. משחזר פלקיסזון לצפת בסוף 1896 ובפיו הבשורה הגדולה קמה התעוררות מחודשת בין חברי האגודה.

הוועד הפועל של "חובבי ציון" בלונדון הקציב סכום ראשון בסך 5,000 פראנק והעביר סכום זה לד"ר הלל יפה שהיה טרוד מדי כדי לטפל בענייני בני יהודה והוא מסר את העניין לידי יהושע אוסו־ביצקי (1858—1929) הפקיד הראשי של הברון בראש־פינה, וזה

העביר את התפקיד לידיו של דוד שוב שנתבקש לבדוק את הדברים ולפקח על חלוקת הכספים עד אשר יגיע הנציג המוסמך של "חובבי ציון" מלונדון. אולם גם שוב לא התפנה מעיסוקיו השוטפים והכסף הדרוש כל־כך היה מונח ללא שימוש ועיני בני יהודה כלות מרוב ציפיה.

בינתיים חלפה עונת הזריעה של חורף 1896/7 ואף החורף שלאחריו עבר ללא זריעה. לא קשה לתאר את מצב רוחם וחוסר סבלנותם של אנשי בני יהודה היושבים בתנאים ארעיים בצפת ובראש־פינה ומחכים לפתרון בעייתם ההתיישבותית. אולם צעירי צפת ניחנו בעקשנות מבורכת שפירנסה כל הזמן את נפשם השוקקה. מפליא לכן כי למרות האכזבות הרבות שהיו מנת חלקם לא התפרקה אגודת "בני יהודה" וחבריה הוסיפו לקוות כי התנחלותם אכן תבוא.

רק בראשית 1898 הגיע ארצה נציג "חובבי ציון" בלונדון שמעון גולדמן (ולא שמואל כפי שכתוב בטעות בספרו של מ. ניישטט — הגולן) שקיבל על עצמו בהתלהבות את התפקיד לשקם את המושבה בני יהודה ולבנותה על הצד הטוב ביותר.

שמעון גולדמן נולד ב־1859 למשפחת חסידים בפולין. בעודנו צעיר לימים היגרה המשפחה לאנגליה והתגוררה בלונדון. שמעון הצעיר התמסר להדרכת נוער יהודי בפרוורי העיר, ובו בני מהגרים. הוא התבלט בהשפעתו, בחריצותו, בהתלהבותו וביכולתו לארגן את הצעירים היהודים שבעיר. אגודת "חובבי ציון" בלונדון מצאה בשמעון הצעיר איש בעל מרץ מסוגל למלא שליחות ציונית, והבחירה היתה טובה מאוד.

שמעון גולדמן ארז את חפציו ועלה לארץ־ישראל ביחד עם רעייתו, בת למשפחת רבנים באנגליה, ועימהם ארבעת ילדיהם. המשפחה השתכנה בצפת מחוסר בית מגורים בבני יהודה. במשך כל ימות השבוע היה שמעון שוהה בעבר־הירדן מזרחה בכפר הערבי ביר א־שאקום ומטפל באנשי בני יהודה, ובערב שבת היה חוזר אל משפחתו בצפת כשהוא רכוב על גבי חמורו. (פרטים נוספים על גולדמן ראה בספרי זה בפרק פוריה).

בחוזה שנחתם בין אגודת "חובבי ציון" בלונדון לבין גולדמן מוגדרים תפקידיו וסמכויותיו כמנהל המושבה בני יהודה:

1. אגודת "חובבי ציון" תעסיק את גולדמן בתור נציגה במושבה בני יהודה במשך שלוש שנים.

2. גולדמן מתחייב לשמור על האינטרסים של אגודת "חובבי ציון".
3. על גולדמן לשמור על התקציב ולא לאשר הוצאה של סכום מעל 500 פראנק בלי אישור בכתב מאת האגודה בלונדון.
4. מוטל עליו לבצע את הדברים הבאים:

א. להשלים העברת הקושנים (תעודות בעלות על הקרקע) על שם האיכרים, למדוד את הקרקעות ולשמור על גבולותיהם.
ב. להחליט על הגידולים החקלאיים של המושבה ולקבוע את תוכנית העבודה. כאשר ירצו האיכרים בעיבוד אינדיבידואלי של העבודות, יצטרך גולדמן לחלק ביניהם את הקרקעות.
ג. לנהל חשבונות נפרדים לכל איכר ולדאוג לזרעים וכלי עבודה.
ד. אם יהיה הכרח לצמצם את מספר המתיישבים, יעשו את הסלקציה האיכרים עצמם יחד עם גולדמן. התמיכה תחולק רק למתיישבים העובדים בעצמם.

סכום כולל של 12 אלף פראנק הועמד לרשותו של גולדמן. בכסף זה הוא פרע את החוב לנושים עבור קניית הקרקע, שופצו הבתים הישנים, הוסיף שני בתים קטנים חדשים והקים חצר גדולה מוקפת חומת־אבן ובתוכה אורווה. החצר והבניינים היוו את המושבה העברית בתוך הכפר הערבי.

בהגיע גולדמן לביר א־שאקום הוא מצא שם את חיים ברנשטיין, איש אמיד שהשתקע על אדמתו בבני יהודה יחד עם משפחתו. האיש עיבד את חלקתו הגדולה בהעסיקו כמה "חראתים" ערביים. גולדמן הושיב בכפר חמש משפחות מבין חברי אגודת בני יהודה. כעבור שנה נוספו עוד חמש משפחות, ושלושה ראשי משפחה נוספים מחברי בני יהודה הועסקו בעבודות שונות כשכירים. 16 משפחות מבין עשרים שהיו חברי בני יהודה, היו מוכנות להשתקע במושבה בתור איכרים, אבל התקציב הספיק לעשר משפחות בלבד וגם זה בצימצום. ואיתרע מזלם של חלוצי צפת שהיבולים מזריעת החורף 1899 היו בינוניים ועמלם בזריעת תבואת הקיץ ירד לטמיון בגלל הארבה שפקד את הארץ באותה שנה.

גולדמן הזמין מודד יהודי מוסמך והתברר, כי במציאות קטן בהרבה השטח שנקנה מכפי שהעריכו האיכרים בשעת המכירה.

הטיפול ברישום הבעלות החדשה נמשך זמן רב בגלל התנגדות המוכרים והשלטונות כאחד אולם לאחר המדידות נרשמו הקרקעות בספרי האחוזה על שמו של שמעון גולדמן.

שליחם של "חובבי ציון" מלונדון בחן היטב את התנאים ולמד יפה את אפשרות חידוש ההתיישבות במושבה בני יהודה. הוא הגיע למסקנה שיש לאסור על המתיישבים העסקת "חראתים" ערביים וקבע, כי ברשות כל איכר צריך להיות שטח אדמה של פדאן אחד בלבד, כלומר חלקת אדמה שאיש אחד יוכל לעבדה בלי עזרה. והואיל ושטח כזה עצמו אינו מספיק כדי קיום משפחה, יש להוסיף לכל איכר שלוש פרות, עשר כבשים, עז אחת, מטע זיתים וענפי עזר אחרים.

גולדמן הכין חשבון מפורט לביסוסן של 16 משפחות תוך שלוש שנים. התקציב כלל הקמת מבני מגורים, פיתוח ענפי משק שונים, הספקה לאיכרים, קניית ציוד וזרעים, הוצאות לצורכי ציבור, רכישת סירה לתחבורה עם טבריה, החזקת רוקח ובית־מרקחת ומורה עברי לילדי המקום. התקציב הסתכם בסכום ענק לפי המושגים של "חובבי ציון" בלונדון בימים ההם — 124 אלף פראנק. מתיישבי בני יהודה היו נכונים לקבל את הסכום כהלוואה שפרעונה יתחיל כעבור חמש שנים.

בינתיים הורע מצבה הפנימי והכספי של אגודת "חובבי ציון" בלונדון והסיכויים לקבל ממנה סיוע כספי בהתאם לתוכנית נתמעטו והלכו. גולדמן פנה בדרישה אל שולחיו והאיץ בהם לשלוח כספים להמשך פעולתו לפיתוח המושבה אולם נענה בסכום קטן. עתה נוצר מצב חמור של מחסור בזרעים בשעה שהגיע הזמן לזרוע את השדות, היה מחסור באספקה לבהמות ופיגור בביצוע עבודות נחוצות של עונה דוחקת, ומעל הכל האיכרים הרגישו בחוסר מזון ואף רעב ללחם פשוטו כמשמעו. לקריאותיו החוזרות ונשנות של גולדמן היה הוועד הפועל בלונדון שולח סכומי כסף קטנים שלא היה בהם כדי לשנות את המצב.

הוועד הפועל של "חובבי ציון" בלונדון התפנה סוף־סוף ודן ארוכות בהצעת תוכניתו של גולדמן ושקל הרבה אם אכן יהיה ביכולתו לשאת בתקציב המוצע להתיישבות בני יהודה. לאחר בירורים ממושכים הגיע למסקנה, כי ידו קצרה מלקבל על עצמו

עול כספי גדול כל־כך. הוטל על הוועד הפועל למצוא מוסד בעל יכולת לשתף עימו פעולה בביצוע המשימה. הנהלת יק"א בפאריס הודיעה בתשובה לפניית "חובבי ציון" בלונדון שאין בדעתה לקבל את המושבה בני יהודה תחת חסותה, אך "חברת התמיכה" אשר באודיסה הסכימה להתעניין בגורלה של מושבה זו.

בראשית 1900 ביקרו בארץ־ישראל אחד העם (1856—1927) והאגרונום אברהם זוסמן (1861—1943) מטעם "חברת התמיכה" באודיסה לשם בדיקת מצב המושבות החדשות. גולדמן הזמינם והם ביקרו במושבה בני יהודה בראשית מרס של אותה שנה. גולדמן כתב אל הוועד הפועל של "חובבי ציון" בלונדון: "מר גינזברג (אחד־העם) חקר את המצב באופן יסודי והיה נדהם לשמוע כמה מעט עלתה המושבה הזאת עד כה. הסברתי לו כי "חובבי ציון" באנגליה לא יוכלו לסייע למושבה אלא מעט מאוד. הוא ביקש ממני רשימה מפורטת של ההוצאות שהיו עד כה וכן הצעת תקציב לעתיד. הכינותי את כל התעודות ושלחתי אותן ליפו".

ישיבת הוועד האודיסאי התקיימה בסיוון תר"ס—1900 בה הוקראה בקשתו המנומקת של גולדמן להקציב למושבת בני יהודה בבת אחת סך 11,417 פראנק לפי הפירוט המצורף. אחד־העם הוסיף על רשמיו מביקורו במושבה ואף ציין בשלילה כמה תופעות אך סיים דבריו באומרו: "אך הם החלוצים הראשונים מיושבי המקום, מסתפקים במועט ועל כן ראויים לשים עליהם לב".

באותה ישיבה הוחלט להקציב למושבת בני יהודה תמיכה חד־פעמית בסך 3,780 פראנק. הכסף נשלח ליהושע אייזנשטאדט־ברזילי (1865—1918) נציג הוועד הפועל של "חובבי ציון" ביפו, וזה מסר את הכסף לוועד החוקי הנבחר של המושבה בני יהודה בראשות גולדמן. סכום זה לא פתר את בעיותיה החמורות של המושבה ושוב נשמעו קולות ייאוש וקריאות עזרה.

על רקע המצוקה החומרית ודכדוך־הנפש החלו לנבוט יחסים עכורים בין האיכרים לבין עצמם וריטון קשה נגד פעילי המושבה. איכר אחד שלח מכתב הלשנה ללונדון ובו דברים קשים על גולדמן כאילו הוא מעל בכספי הסיוע, הוא איים בפרסום מכתבו בעיתונות אם לא יינקטו אמצעים נגד גולדמן. איכר אחר טען נגד פלקיסזון והאשימו באי־נקיון כפיים ובקנוניה עם גולדמן. לעומת אלה חתמו רוב איכרי המושבה על מכתב בו נאמר, כי כל הדברים אינם אלא

עלילות־שווא. מאליו יובן כי תופעות אלה העכירו את הרוחות ואף עוררו דאגה.

לקראת עונת הזריעה, בסתיו 1900 ביקש שמעון גולדמן מאת ד"ר הירש, מזכיר "חובבי ציון" בלונדון סכום כסף לרכישת שני צמדי שוורים נוספים כדי להספיק לחרוש במועד את כל השדות שברשות המתיישבים, אולם לא נענה. בצר לו ומתוך אחריות של איש הנמצא במקום המעשה ומכיר את הצרכים הדחופים, השיג גולדמן הלוואות קטנות ורכש מה שניתן. אך מצב האיכרים הלך והחמיר ובקיץ 1901 נדמה היה שהמושבה נמצאת על סף התפרקות מחוסר מוצא.

שמעון גולדמן היה איש מעשה, מלא מרץ ושואף לפעולות ולא יכול היה לשאת את המצב חסר המוצא שנקלע לתוכו, הוא מצא את עצמו כלוא בין הבטחות שולחיו שאינן מתמלאות ובין צרת האיכרים ומשפחותיהם שאין ביכולתו להקל בהם ראש. ומעל הכל גולדמן ראה את עצמו אחראי למשימה שקיבל על עצמו, אחראי לבני־אדם שנמסרו לפיקוחו ואין בידו לעשות דבר לשנות את פני הדברים. בהתעטף עליו נפשו הוא יצא מגדרו ב"מכתב גלוי" ל"חובבי ציון" בלונדון והעתק ממנו שלח לאגודות "חובבי ציון" בארצות אחרות.

"אחי בני עמי! זה יותר משלוש שנים הנני עמל ויגע לשכלל את המושבה בני יהודה... הקדשתי להם את כל כוחותי, שיקעתי במושבה זו את כל הוני... לחמתי נגד מכשולים רבים... ולא נלאיתי נשוא את כל אשר ניטל עלי לשאת ולסבול בתור מנהל... קיוויתי כי לא יארכו הימים ואיכרי בני יהודה... המסוגלים לעבודת האדמה יגיעו למטרתם".

"אך לדאבון לבבי נורא הוא מצב מושבת בני יהודה... ואם לא יחושו טובי עמנו לעזרתם יהיו מוכרחים לעזוב את תקוותם והמושבה תיחרב לגמרי... ומה אמולה לבתי בעלות על רעיוני כי העץ השתול הלזה אשר כבר החל לעשות פרי, ייקטף בעודנו באיבו. על כן הנני קורא את הקריאה הגדולה אל כל אחינו החובבים: אחי! חושו נא לעזרת המושבה בני יהודה, אל תניחוה לנפול נפילה שלא תוסיף קום. כי אם יעזבו האיכרים את מקומם ליום אחד ופשטו הערבים שכניהם על כל בנייני המושבה ויחריבו את כל הנמצא שם... הצילו מושבה מכליון חרוץ!" על החתום: "הכותב בלב דווי ש. גולדמן, מנהל מושבת בני יהודה אשר מעבר כנרת מזרחה".

אגודת "חובבי ציון" בלונדון לא יכלה להתעלם מקריאה נואשת זו והעבירה מיד 35 ליש"ט ויחד עם זה הודיעה לגולדמן בפירוש והוא נתבקש למסור הודעתם לאיכרים, כי יותר מכך אין להם לצפות לסיוע מלונדון. האיכרים הזדעזעו מן ההודעה ופנו שוב אל "חובבי ציון" בלונדון בציינם, כי המתחיל במצווה אומרים לו גמור. הפעם הם מבקשים לא סיוע אלא הלוואה בסכום גדול לשם ביסוס סופי של איכרי המושבה בהתחייבות מפורשת לסלק ההלוואה במועדים שייקבעו. אולם גם עתה, כשהגיעו מים עד נפש. אין האיכרים רוצים לעזוב את בני יהודה ולא יסכימו לנטוש את נחלתם. הם שיעבדו אלף דונם מאדמתם ליהודי עשיר מצפת תמורת הלוואה לזמן קצר כדי שיוכלו להמשיך ולעבד את אדמותיהם מתוך תקווה שעזרה תבוא, מוכרחה לבוא.

יצויין כאן שהוועד הפועל של "חובבי ציון" בלונדון, על אף קוצר ידו, לא ראה את עצמו משוחרר לגמרי מהבטחתו לבני יהודה, הוא חיפש גוף אחראי שיבוא במקומו לסייע למושבה ולעשות למען קידומה. הוועד הפועל שאל את ועד המושבה מה הערבויות שבידו בקשר לבקשת ההלוואה. תשובת הוועד ניתנה בנובמבר 1901: "כל אדמת המושבה, כל בנייניה ובהמתה, וכלי עבודתה... הכל ניתן להיכתב בלשכת המקנה אשר לממשלה על שם המלווה... נכונים אנו כולנו לקיים את דבר הבטיחות להמלווה בכל אופן היותר נכון". היה סיכוי — ונתבדה מהר!

בינואר 1902 קיבל גולדמן הודעה בכתב מאת ד"ר זליג סוסקין (1873—1954) שישב אז בזכרון־יעקב והיה נציג חברת "עזרא" מגרמניה, כי קיבל הוראה מהמשרד הראשי של החברה בברלין להכין תוכנית לביסוס המושבה בני יהודה וכי הוא סוסקין עומד לבקר במושבה בעוד מספר שבועות. המכתב עורר תקווה חדשה אולם האכזבה מיהרה לבוא. כעבור חודשים אחדים נתברר, כי חברת "עזרא" אינה מוכנה לעזור למושבה בני יהודה.

מצב איכרי המושבה החמיר עד כדי חרפת רעב, במצב זה כבר אין לדבר על אפשרות של עיבוד הקרקעות. היו שראו בשמעון גולדמן את האשם במצב החמור וגולדמן עצמו חש באכזבה קשה משום שלא ניתן לו למלא את תפקידו כראוי. באין ברירה הודיע גולדמן לוועד הפועל של "חובבי ציון" בלונדון כי הוא נאלץ להתפטר, לעזוב את משמרתו ולחזור ללונדון. לפני עזבו את תפקידו

מסר גולדמן את הטיפול בענייני המושבה לידי דוד שוב (1854—1938) ממייסדי ראש־פינה, שעשה רבות לקידומן של מושבות הגליל. שוב קיבל עליו לדאוג למושבה בני יהודה למשך זמן קצר בלבד.

דוד שוב פנה מיד אל "חובבי ציון" בלונדון וביקש עזרה דחופה למושבה בני יהודה שהופקדה זה עתה בידו לנהלה. אין לדעת אם אמנם נענו לפנייתו של שוב, אבל איכרי בני יהודה המשיכו לעבד את אדמתם בעיקר בעלי היכולת שבהם, מחוסרי היכולת נטשו את המושבה והפעם על מנת שלא לחזור אליה. 5—6 משפחות נשארו לשבת במקום במשך עשר השנים הבאות, כמעט עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה ב־1914 ועל־ידי נוכחותם קיימו ספק מושבה יהודית ספק כפר יהודי־ערבי משותף.

באורח־חייהם, בהליכותיהם ובלבושם לא נבדלו האיכרים היהודים משכניהם הפלחים הערבים, שפת היהודים היתה ערבית ורמת־חייהם דמתה לזו של הפלחים. חיים ברנשטיין מנכבדי האגודה היה מקובל מאוד על הערבים תושבי הכפר ואף שימש זמן ממושך מוכתר הכפר כנאמן של שני סוגי התושבים. אמצעי התחבורה עם טבריה, המרכז העירוני הקרוב ביותר, היו בדוגית שכורה מהדייגים הערביים, בה היו חותרים במימי הכנרת. את צפת עיר מוצאם של המתיישבים היו רואים מרחוק ואליה אפשר היה להגיע לאחר יום רכיבה על גבי סוס או חמור. למרות ההסתגלות לשכנים הערבים פעמה באנשי המושבה רוח יהודית ואת בניהם שלחו אל ה"חדר" בצפת או בטבריה.

אחת הבעיות שהעסיקה את המתנחלים בבני יהודה היתה: אם מקומם שייך לפי הדין לארץ־ישראל עליהם לחוג רק יום אחד של יום טוב ואם המקום הוא מחוץ לגבולות ארץ־ישראל ושייך לפי הדין לסוריה הרי הם חייבים ביום טוב שני של גלויות. בנידון זה הם פנו אל חכמי ירושלים. במאסף "ירושלים" שהופיע בעריכת החכם אברהם משה לונץ (1854—1918) כרך ה' 1901 התפרסמה רשימה קצרה של יחיאל מיכל פינס (1842—1913) בשם "לשאלת יום טוב שני של גלויות־בירור הלכה זו בכלל ובקשר למושבת בני יהודה בפרט". והיא תשובתו של המחבר לשאלתו של משה פלקיסזון חבר ועד המושבה של בני יהודה. על סמך ניתוח היסטורי הגיע בעל הרשימה י.מ. פינס לכלל מסקנה, כי על המתיישבים בבני יהודה

לחוג יום אחד בלבד משום שמושבתם נמצאת בתחום ארץ־ישראל.
המושבה העברית בני יהודה הלכה ודעכה לאיטה עד שלא נותר ממנה אלא שמה בלבד. בעקשנות מבורכת נאחזו חברי אגודת בני יהודה באדמתם ונשארו נאמנים למפעלם ולרעיונם. בזיעת אפיים ובסבל רב הוציאו לחם מאדמתם, לחם עוני כי האדמה לא נענתה להם והיבולים היו זעומים, אך הם שמחו כי זה משלהם. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה בקיץ 1914 גדלו המכשולים מבחוץ, רבתה הבדידות וגדל הניתוק מהעיר טבריה ומהמושבות שבגליל, גם השל־טונות הדריכו מנוחתם בקשר לגיוס ולצורכי מלחמה. חמש משפחות עזבו את המושבה ונשארה אחת בלבד.

המשפחה שנשארה היא משפחתו של חיים ברנשטיין, שהיתה מעורבת יותר מאחרים עם הפלחים של הכפר. חיים עצמו מת בזמן המלחמה אבל אלמנתו ובניו המשיכו לעבד את אדמתם והיו אפוטרופסים על אדמת היהודים שנטשו את המושבה. הבנים שגדלו ביקשו לעזוב את הכפר אך האם סירבה בעקשנות לעזוב את המקום לאחר שהיא ובעלה השקיעו כאן את מיטב שנותיהם, והבנים לא נתנם ליבם להניח לאם לבדה ונשארו עימה.
סופה של משפחה זו היה טראגי מאוד. באביב 1920, בעת שפרצו מאורעות־דמים בארץ עבד בשדה אחד מבניו של ברנשטיין, ערבים בני הכפר קמו עליו ורצחוהו נפש ואף את האם פרומה רצחו. את הבן הנותר הצילו השכנים הערבים שעזרו לו להימלט על נפשו. כך הקיץ הקץ על המושבה בני יהודה, זו אחת הפרשיות המרתקות של ההתיישבות העברית, פרשה רוויה סבל רב ותפארת רבה, עוני וחזון, עקשנות וחירוף־נפש, עוז־רוח וכישלון. עתה הנה סוף הדרך.

בשנות התשעים של המאה שעברה נעשו נסיונות להתיישבות יהודית באיזור הגולן, שם היו סיבות אחרות לכישלון ההיאחזויות, אך המושבה בני יהודה התקיימה זמן ממושך. למעלה משלושים שנה היו יהודי צפת קשורים אל אדמתם בביר א־שאקום ובמשך 22 שנים ישבו בו ברציפות. זהו המקום היחידי בין כל מקומות ההתיישבות בגולן, בו נולדו ילדים למתיישבים יהודים והילדים גדלו במקום.
צר לכן לציין, כי ההיאחזות של בני יהודה לא זכתה להתחדשות, המאמץ של חלוצי צפת לא זכה לתשומת הלב הראוייה. עם כינונו

של הבית הלאומי רבו התקוות וגדלו מעשי ההתיישבות ברחבי הארץ, בהר ובעמק, ופינת קסם זאת של ביר א־שאקום שהבעלות הרשמית על שטח גדול של קרקע נמצאת בידי יהודים לא זכתה לברכתם של מתכנני היישובים החדשים. בשנים האחרונות של הממשל המנדטורי נעשו נסיונות לקיים מחדש את הבעלות היהודית על הקרקע ולהשיב את כבוד המושבה בני יהודה, אך הנסיונות לא יצאו מתחום גישושים והמושבה בני יהודה לא קמה על תילה.

בשנת 1937 נוסד בקרבת אדמת בני יהודה הקיבוץ עין גב, ואחרי מלחמת ששת הימים בקיץ 1967 הוקם היישוב החדש, מושב עובדים "גבעת יואב" הנחשב כיורש בני יהודה — החלוצה רבת הסבל של ההתיישבות באיזור הזה.

דגניה ג'

דגניה "אם הקבוצות" מצאה שאפשר לה לוותר על מחצית שטח הקרקע העומד לרשותה, ועל השטח שיתפנה כאלפיים דונם, להושיב עליו מתיישבים אחרים. ראשוני דגניה חשבו כי אם תקבע על אדמותיהם מערכת השקאה מסודרת אפשר יהיה להם להסתפק בשטח קרקע מוקטן לקיומם.

בסתיו 1920 הושיבה מחלקת ההתיישבות של ההסתדרות הציונית על השטח שהתפנה בדגניה שתי קבוצות קטנות, ובמקום המשק הגדול של דגניה הוקמו שלוש נקודות חקלאיות שנקראו בשם דגניה א', ב' ו־ג', כל אחת מהן עיבדה שליש מן השטח הכללי של הקרקעות.

בשתי הנקודות החדשות הוקמו צריפי עץ למגורים שלא הגנו על החברים מפני החום הגבוה של עמק הירדן, מים היו מביאים מדי יום בעגלה מן הירדן, ועד שתונח מערכת צינורות להשקאת השדות היה מבוסס המשק של הקבוצה על עיבוד אדמות פלחה בלבד — בניגוד לתוכנית המקורית למשק אינטנסיבי לגידול ירקות ומספוא הטעונים השקאה. הואיל וכך נאלצו חברי הקבוצה להיעזר בעבודות חוץ להגדלת הכנסתם כדי להימנע מגרעונות.

אלכס ביין, בספרו תולדות ההתיישבות הציונית, מספר: "מיד עם חלוקת אדמת דגניה הוברר כי שטח הקרקע קטן מדי בשביל שלוש קבוצות דגניה א', ב' ו־ג' — כל זמן שאין יכולת להנהיג עיבוד אינטנסיבי במידה נרחבת על־ידי סידור מכוני השקאה גדולים. הוחלט, איפוא, לחלק את אדמת דגניה ג' בין הקבוצות דגניה א' ו־ב' והקבוצה דגניה ג', 20 פועלים ופועלות הועברו בסתיו 1922 על אדמת גניגר ממזרח לנהלל".

בעיתון "הפועל הצעיר" מיום 26.5.1922 אנו קוראים: "דגניה ג' המתקיימת רק שנתיים ימים ונחשבת אחת הקבוצות הטובות ביותר, המורכבות מחומר אנושי טוב ומצטיינת במסירותה לעבודה — מוכרחה לעזוב כעת את המקום מחוסר אדמה מספיקה. עם גמר עונת הגורן יעזבו החברים ועדיין לא ידוע לאן..."

חברי הגרעין של קבוצת דגניה ג' היו מראשוני העליה השלישית וראשית עבודתם החקלאית בארץ היתה אצל האיכרים במושבה יבנאל. עם עלותם להתיישבות בעמק הירדן הצטרפו אליהם ארבע חברות. היתה זו קבוצה מגובשת של צעירים תוססים, בעלי שאיפות חברתיות. עוד היה רצונם לבנות משק חקלאי שיתופי בקרבת דגניה שהיתה להם מופת מבחינה אישית וחברתית. הייתי רגיל לבקר בדגניה ג', וזכורים לי לילות השבת בחדר־האוכל הצנוע והזמירות והריקודים שהיו בוקעים מן החלונות הגמוכים של הצריף.

החלטת העקירה מן המקום, היתה גזירה קשה לחברים, לנתק את עצמם מן הנוף של עמק הירדן, מן הקרקע שעיבדוהו ומן השכנות של שתי הדגניות — קשה היה לראות את החברים באותן השעות של נטישת המקום.

חברי דגניה ג' ייסדו את קבוצת גניגר אשר בעמק יזרעאל. ביום כ"ט תשרי תרפ"ג—21.10.1922 עלו החברים על אדמתם אשר לרגלי הרי נצרת והתיישבו על שטח קרקע של 4,700 דונם (בשנת היסוד) והקימו יישוב חקלאי למופת.

המלאך הממונה על ההתיישבות בארץ־ישראל מכין לפעמים גם הפתעות: לא עברו אלא עשר שנים, באוגוסט 1932, ועל אדמת דגניה ג' לשעבר, בצירוף שטח קרקע נוסף, התיישבה קבוצת אפיקים, אחת הקבוצות המבוססות ביותר במדינת ישראל.

זכרון אברהם

יישוב חקלאי שהיה בעמק יזרעאל המערבי, בגבול קרית טבעון של ימינו, במורד גבעת סלעים הפונה לצד מזרח, עליה נמצאים היום קברות השומרים.

היישוב נוסד באוגוסט 1925 בידי יהודים דתיים מפולין, רובם יוצאי העיר לודז'. נקרא על שם אברהם ליפשיץ, היוזם והרוח החיה של אירגון העולים והתיישבותם בארץ־ישראל. המתנחלים הקימו צריפים בהם גרו משפחותיהם ועיבדו חלקות אדמה שעמדו לרשותם. הנקודה היתה מרוחקת מן הכביש הראשי טבעון—נצרת כשני קילו־מטר ואל גבעת ההתיישבות הוליך שביל מפותל שההליכה בו היתה קשה מאוד.

המתיישבים היו חדורי התלהבות להקים כאן משק חקלאי ובחצרותיהם החלו לגדל עופות ופרות והיו להם חלקות שדה במרחק מה מן הצריפים. אולם האנשים סבלו בשל בדידותם בסביבה פראית ללא מים ותחבורה. מלבד זאת נפל עליהם פחד של הבדווים שכניהם שהטרידו את מנוחתם בלילות על־ידי יריות סתם. לאחר זמן השתכן בקרבתם אלכסנדר זייד (1886—1938) ממייסדי "השומר", דמות אגדית, נהרג בשמירה על אדמות הקרן הקיימת לישראל. לזכרו הוקמה אנדרטה — סוס ורוכבו. על שמו גבעות זייד.

זייד ומשפחתו גרו בצריף גדול ואז הוקל קצת למתיישבי זכרון אברהם, אולם במאורעות תרפ"ט—1929 הוסתו השכנים הערבים נגד היישובים היהודים וזכרון אברהם, היישוב הקטן, היה נתון בסכנה מתמדת. לפי דרישת אירגון ההגנה בעמק נטשו המתיישבים את מקומם ונאמר להם כי עליהם להשתכן זמנית ביישובים הסמוכים כפר יהושע ושדה יעקב. לאחר גמר המאורעות ולאחר שהסביבה נרגעה לא חזרו האנשים אל יישובם זכרון אברהם. הצריפים פורקו והועברו למקומות אחרים וזכרון אברהם אדמותיו שממו. לאחר זמן חולקו האדמות בין היישובים השכנים.

חלק מיוצאי זכרון אברהם התיישב בכפר חסידים וחלק אחר בשדה יעקב הסמוך.

חברון — הרובע היהודי

חברון, עיר בהרי יהודה, 37 ק"מ מדרום לירושלים, העיר הגבוהה ביותר בארץ־ישראל, 926 מ' מעל פני הים. מן הערים העתיקות ביותר בעולם שיישובן לא פסק עד היום.

חברון מקום מושבם של אבות האומה אברהם, יצחק ויעקב ופה, במערת המכפלה מקום קבורתם, הם ונשיהם, מכאן כינוייה "עיר האבות והאמהות". במקרא נקראת חברון גם קרית ארבע. חברון נחשבת בין "ארבע ערי הקודש" בארץ־ישראל.

עם כיבוש הארץ על־ידי בני־ישראל וחלוקתה לשבטים, נפלה חברון בחלקו של שבט יהודה ובה מלך דוד שבע שנים ומחצה לפני שכבש את ירושלים ועשאה בירתו. לאחר חורבן בית ראשון נכבשה חברון בידי האדומים. עם עליית בבל התיישבו עולים רבים גם בחברון. בימי שלטון הרומאים בארץ היתה חברון עיירה קטנה.

ב־638 כבשו הערבים את הארץ והעיר חברון נתקדשה בעיניהם בשל קברי אברהם ובניו. באותה תקופה היה קיים בחברון יישוב יהודי וניבנה בית־כנסת ליד מערת המכפלה. עם השתלטות הצלב־נים על חברון הם הציקו ליהודים. הממלוכים כבשו את הארץ בראשית המאה ה־13 והיישוב היהודי החל להתפתח בחברון.

בשנת 1517 עבר השלטון בארץ־ישראל לידי התורכים העות׳־מאניים, באותן השנים גרו בחברון כעשר משפחות יהודיות. הרב מלכיאל אשכנזי רכש מידי הקראים את החצר שבעיר העתיקה ונבנה הגיטו היהודי שנהפך במשך הדורות למרכז יהודי חברון. יהודי העיר התרבו במשך הזמן ועסקו בחנוונות, במסחר זעיר ואף בחקלאות. רבים חיו על כספי ה"חלוקה".

לפי האומדן ישבו בחברון בשנת 1895 14,295 תושבים, ביניהם 1,429 יהודים. בשנת 1901 נתמנה לרב הראשי של חברון רבי חזקיה מדיני (ירושלים, 1832 — חברון, 1904), אישיות דגולה, שופעת קסם, שהשפעתה היתה רבה גם על הערבים. בזכותו התפתחה הקהילה היהודית בעיר וכן מוסדותיה. בראשית המאה נוסד בית־ספר עברי ובשנת 1907 נפתח בחברון סניף בנק אפ"ק. בישיבת חברון למדו בחורים רבים מהארץ ומחוץ־לארץ.

בשנות השלטון המנדטורי בארץ־ישראל ותקופת הבית הלאומי,

התפתחה קהילת חברון, גדלה האוכלוסיה ורבתה התעסוקה. בישיבת סלובודקה למדו 150 בחורים והחיים בעיר היו תוססים. בעלי־מלאכה מצאו פרנסתם בכבוד, בעלי עסקים הרוויחו ונפתחו פנסיונים לנופשים שבאו מערי הארץ והמושבות, והיו רבים שחיו על ה"חלוקה".

ראש הקהילה בחברון היה א.ד. סלונים, ממשפחה ותיקה ומושרשת בעיר, הוא היה גם מנהל סניף בנק אפ"ק וחבר עיריית חברון ומקובל על הערבים ונכבדיהם. חברון היו לה סיכויים להרחבת הקהילה היהודית בגלל קדושתה. מאורעות־הדמים של שנת 1929 המיטה כיליון חרוץ על הקהילה היהודית בחברון. אילו קמו בעוד מועד יישובים עבריים מסביב לעיר, ייתכן שחברון היהודית היתה יכולה לעמוד בניסיון הקשה של המאורעות שפקדו אותה.

בשנת תרפ"ט—1929 התגוררו בחברון כשש מאות יהודים. רבים מהם כמעט לא נבדלו באורח־חייהם ובתלבושתם מן הערבים שכניהם, והיחסים בין הערבים ליהודים היו בדרך כלל טובים. כשהחל המופתי הירושלמי להסית נגד יהודי ארץ־ישראל ולקרוא למהומות, נפוצו שמועות בחברון על התארגנות ערביי המקום לתקוף את היהודים. מצב זה לא נעלם מראשי ההגנה בארץ.

20.8.1929 — "שני שליחי ה'הגנה' מירושלים הציעו לסלונים (ראש הקהילה) את הברירה: לשלוח לחברון פלוגת מגינים, עשרה אנשים עם נשק, שתגן על היהודים במקרה של התנפלות, או להביא את כל יהודי חברון לירושלים עד יעבור זעם. ענה להם סלונים, לאחר התייעצות עם כמה מנכבדי העיר, יהודים וערבים: אין יהודי חברון חוששים לשלומם, משום שהם סומכים על יחסם הטוב של הערבים אליהם ועל קשריהם עם נכבדי העדה הערבית. הוא ביקש לא לשלוח שום מגינים לעיר, דבר שיכול להיוודע לערבים ולעורר את חמתם". (תולדות ההגנה, כרך שני, ספר ראשון ע' 320).

ראשי הקהילה פנו אל מושל העיר והוא הבטיחם, כי אין יסוד לחששותיהם וכי ברשות הממשלה כוחות צבא לטפל במצב. ביום שישי 23.8 באו מירושלים כמה מכוניות גדושות ערבים, הם סיפרו בשוק של חברון, כי היהודים בירושלים טובחים כביכול את הערבים. המון רב התאסף מסביב לשליחי המופתי הירושלמי והשייח' טאלב החברוני נשא נאום הסתה וקרא להרוג ביהודים. האספסוף פרץ

לבית הישיבה, רק בחור אחד נמצא בתוכה, הוא נרצח על הגמרא.

בהשכמת הבוקר של שבת הלכו סלונים וכמה מחבריו אל מפקד המשטרה קאפאראטה והוא דרש מהם לחזור לבתיהם והכריז כי הוא ערב לחייהם. באותה שעה התכנסו ערביי חברון וערבים רבים מכפרי הסביבה והמסיתים קראו בגלוי לטבוח ביהודים. הפורעים עברו מבית לבית והרגו ושחטו בלי הבדל זקן ונער, איש ואישה.

מפקד המשטרה ניסה לעצור בעד ההמון המתפרע, הוא אף ירה והרג שניים מן הפורעים אך ההמון המשולהב רגם אותו באבנים. הפורעים העלו באש את בית־הכנסת ואת בית־החולים ופנו ללא הפרעה אל הגיטו היהודי והמשיכו במלאכת הטבח בפראות איומה.

בין יהודי חברון המותקפים היו גם גילויי גבורה נפלאה, מתוך ייאוש. בחור אחד עמד על גג הבית ונאבק בגבורה עם שמונה ערבים, במוט ברזל חבט בהם בכוח רב עד שגברו עליו ונעצו בו את סכיניהם. כמה עשרות יהודים מצאו מקלט בבית סלונים, הבחורים ניצבו בפתח ומנעו מן הפורעים לחדור פנימה, הערבים פרצו דרך הגג והרגו בתוך הבית את כל הנצורים.

והיו יהודים שניצלו הודות לידידיהם הערבים. עשרים איש מצאו מקלט בבית ערבי, הוא ובנו הגנו עליהם במשך שש שעות עד שנחלצו על־ידי המשטרה הבריטית. ערבי אחר אסף יהודים אל מרתף ביתו ושמר עליהם עד בוא המשטרה.

לאחר הטבח אסף מפקד המשטרה את שארית היהודים אל הקסרקטין של המשטרה, כ־500 איש. 59 חללים היה קציר הדמים, מספר מחריד. כולם הובאו לקבורה בקבר אחים בבית־העלמין היהודי בחברון, רק חמישה אנשים הורשו להשתתף בלווייה. הניצולים הועברו לירושלים במכוניות המשטרה. ערבים למאות הסתכלו מעל גגות הבתים ביהודים העוזבים את העיר. חברון נשארה בלי יהודים, הכל נשדד, נשרף, נחרב ונהרס.

ר׳ יעקב יוסף משה סלונים, יליד חברון, מצאצאי אדמו״רי חב״ד, נתפרסם בכשרונו הספרותי, שמר אמונים לחברון כל ימיו. בימי הדמים נטבחו כל בני משפחתו והוא עצמו ניצל בנס. האב השכול זעק במר נפשו, וכה דברי שירתו־קינתו:

על מי משתיכן אבכה?

אם על חברון קברות האבות,
או על חברון קברות בני?
לבכות ענותך אני תנים
אפס האחלום עוד על שיבת שבותך?

בשנת 1930 נמצאו יהודים נאמני חברון, שחזרו אל עיר האבות לבנותה מחדש. במפקד שנערך בשנת 1931 נימנו בחברון 135 יהודים והיו תוכניות להגדלת הקהילה. עם פרוץ מאורעות הדמים בשנת תרצ"ו—1936 נמלטו היהודים מן העיר. הנסיון המר של שנת 1929 לא עודד אותם להישאר בעיר. חברון נוטשה, העיר התרוקנה שנית מיהודיה — עד מתי?

עם חלוקת ארץ־ישראל למדינה יהודית ולמדינה ערבית, נפלה חברון בתחום המדינה הערבית וממלכת ירדן השתלטה עליה. במלחמת ששת הימים, ביוני 1967, בהתקרב צה"ל אל חברון, נפל פחד אימים על ערביי העיר בחששם לעונשים על תועבותיהם ביהודי חברון. דגלי כניעה הונפו על הבתים וחברון נכבשה בידי חיילי צה"ל בלי יריה אחת. דגל ישראל הונף על עיר האבות ומערת המכפלה נפתחה לביקורי יהודים.

בשנת 1968 הוחל בהקמתה של העיר החדשה ליד חברון, קרית ארבע, ונתחדש קיומה של הקהילה היהודית בחברון. ולא זכה בעל הקינה להיות כינור לבוני חברון החדשה.

ח'מארה

נקודת יישוב בגליל העליון המזרחי, בגבול עמק החולה, מזרחית מכפר גלעדי, ליד הדרך של מעיין ברוך של ימינו.

השם ח'מארה פירושו בערבית יקב, מהמלה חמר — יין, דומה לחימר העברית — שם מליצי ליין.

בחודש תשרי תר"פ / אוקטובר 1919, התיישבו בח'מארה 14 איש מכפר גלעדי. הם הקימו צריף מגורים והחלו להכשיר את הקרקע להכנת יישוב חקלאי קבוע. ברשימת צירי אסיפת הנבחרים של

יהודי ארץ־ישראל מחודש אייר תר"פ / 19.4.1920 רשום כאחד הצירים: "מר נתן חרובי — חמרה".

בעיקבות הסתה מצד הכפרים מסביב התנפלו ערבים על ח'מארה ושרפו את צריפה. תושביה עזבוה באחד בינואר 1920.

בזה החלה פרשת תל־חי.

עמידת הגבורה של תל־חי הלא היא רשומה בספר תולדותיו של היישוב כסמל של העזה ומסירות נפש.

טירה — קבוצה

טירה, כפר ערבי במורדות המערביים של הר הכרמל, במבואותיה הדרומיים של חיפה. ממערב לכפר טירה נבנתה בשנת 1900 מושבה גרמנית בשם נויהרדוף. האדמה נקנתה מן הכפר הערבי טירה על־ידי ה"טמפלרים" תושבי השכונה הגרמנית בחיפה, כדי להקים יישוב חקלאי קרוב לעיר.

עם כיבוש ארץ־ישראל על־ידי הצבא הבריטי ב־1917/18 הוגלו ה"טמפלרים" הגרמנים מן הארץ כנתיני האוייב. במקום נוסדה בנויהרדוף קבוצה עברית שקראה לעצמה קבוצת טירה. על הקבוצה להלן בפרקים הבאים.

מי הם ה"טמפלרים" הללו?

ה"טמפלרים" (טמפל בגרמנית — היכל, טמפלרים — חברת ההיכל) תנועה דתית שקמה בגרמניה במחוז וירטמברג באמצע המאה ה־19 במטרה להגשים את חזון אחרית הימים של נביאי ישראל על־ידי ייסוד מושבות בארץ־ישראל. ה"טמפלרים" עלו לארץ והקימו פרברים ליד הערים ובנו מושבות חקלאיות למופת. ואלה היישובים שיסדו הטמפלרים בארץ־ישראל:

פרברים:	המושבה הגרמנית ליד יפו	ב־1868
	" " " חיפה	ב־1868
	" " " ירושלים	ב־1874

מושבות: שרונה ליד יפו, (היום הקריה בתל־אביב) . . ב־1870
נויהרדוף, ליד חיפה . . . . . ב־1900
וילהלמה, בסביבות לוד . . . . . ב־1902
ואלדהיים, בעמק יזרעאל . . . . . ב־1906
בית לחם הגלילית, בעמק יזרעאל . . . . ב־1907

התיישבות הטמפלרים בארץ־ישראל והצלחת יישוביהם החקלאיים עודדו יהודים שחלמו על התיישבות אחיהם בארץ אבות. יואל משה סלומון (ירושלים 1838 — שם, 1913) ממייסדי פתח־תקווה מספר בזכרונותיו משנת תרל"ח—1878 בקירוב כי "הקאלאניות אשר יסדו האשכנזים (הגרמנים) בני וויטינבערג לא מבני עמינו, ובתיהם במשטר נאה... המראה הנעימה הזאת תלביש את לבב האיש הישראלי צער ויגון, עונג ונחת יחד. לבבו ישמח בראותו כי ארצנו הקדושה מוכשרת להתהפך כגן אלוקים אם תעבד בידי חרוצים... ולעומתם כלימה תכסה את פנינו בזכרינו כי העמים אשר לא מבני עמינו יהיו הראשונים לחונן ארצנו הקדושה ואנחנו, עם בני ישראל נעמוד מרחוק ולא נמהר לנחם את הארץ הקדושה הצמאה לבניה, ולא נשים לבינו להסיר מסוה אלמנותה מפניה".

אחר כותב: "נפשו תמצא מרגוע בראותו ישוב ערי חמדותינו. ולעומת זאת תכהה רוחו בהביטו איך ידי זרים כוננו עיר מושב... גדלו ויצליחו ואנחנו עם ה' אשר הארץ נתנה לנו מורשה... ואין מתעורר להחזיק בה לבנות הריסותיה ואך קול דברים יצלצלו באזנינו זה כמה: קאלוניות (מושבות)! קאלוניות? ואין קול ואין קשב!" (יהודה וירושלים ב', תרל"ח—1878 גיליון 2. ג. קרסל, יהודה וירושלים, תשט"ו עמ' 113).

שמעון ברמן (קראקא, גליציה, 1818 — טבריה, 1884) היגר לארצות־הברית, משם עלה לארץ־ישראל ב־1869 כדי להקדיש את עצמו להקמת יישובים חקלאיים. בשבתו על סיפון האוניה ההולכת ארצה, פגש בקבוצת גרמנים "בני ההיכל" טמפלרים הנוסעים אל חבריהם שהתיישבו לפני שנה וחצי ביפו ובחיפה וברצונם להשתקע באותן המושבות. ברמן הירהר בינו לבין עצמו: "הגויים מקריבים נפשם ומאודם כדי להתיישב בארץ־ישראל ואנחנו איננו נוקפים אצבע לטובתה. ציון אין דורש לה!". ברמן ביקר במושבה הגרמנית

בחיפה והתפעל מסדריה הנאים וליבו עליו דווי. (על ברמן ראה החוות החקלאיות מאת ב.צ. מיכאלי).

ד"ר ארתור רופין (גרמניה, 1876 — ירושלים, 1943) כלכלן וסוציולוג, מנהל המשרד הארצישראלי ביפו, התעניין הרבה במעשיהם של הטמפלרים בארץ. בזכרונותיו (פרקי חיי חלק ב') מספר רופין: "איכר גרמני משרונה (עכשיו הקריה בתל־אביב) אמר לי זמן מה אחר עלייתי לארץ: אתם היהודים לא תצלחו לחקלאות, ואפילו יעלה בידכם שהגברים שלכם יהיו חקלאים טובים, עוד תהיה טרחת־כם לשווא שאי־אפשר לו לאיכר בלי עזרתן של הנשים, ונשותיכם הרי לעולם לא יקומו בלילה לחלוב את הפרות. דבריו אלה נכנסו אל ליבי ומאז הטעמתי בכתב ובעל פה את הצורך בהכשרת נשים בעבודה חקלאית".

האיכרים מן העלייה השנייה בעוברם במושבות החקלאיות של הגרמנים היו מתפעלים מן הסדר והניקיון: השדות מעובדים יפה, החצרות נקיות, הגדר מסביב לבית עומדת שלימה, הכלים החקלאיים ערוכים תחת סככה וצבועים מחדש בצבעי ירוק־אדום לאחר גמר עבודת עונת הקיץ. האיכרים היו מדברים בקנאה: מדוע אצלנו איננו נוהגים כך?

בראשית שנות העשרים הורשו הגרמנים לחזור לארץ־ישראל ולקבל את נכסיהם. באותו זמן ישבו בארץ כ־1500 גרמנים שמוצאם מן המתיישבים הטמפלרים ולהם היה רכוש קרקעי של 27,585 דונם, אדמה עירונית וכפרית מלבד בתי מגורים נאים במושבותיהם. בשנות העשרים והשלושים המשיכו הגרמנים לפתח את יישוביהם, ויש שפתחו בתי־מסחר, בתי־מלאכה ובתי־מלון.

עם ראשית התנועה הנאצית בגרמניה הביעו הגרמנים תושבי הארץ את הערצתם להיטלר והקימו מרכזים נאציים במושבותיהם והיו מצעיריהם שיצאו אל "המולדת" לקבל השראה בחיק התנועה הנאצית בגרמניה. בפרוץ מלחמת העולם השנייה ריכזו הבריטים את הגרמנים בארץ במושבות וילהלמה ובית לחם הגלילית ועשו אותן מחנות הסגר בפיקוח קצינים בריטיים ובשמירת נוטרים יהודים. רוב הגרמנים הועבר על־ידי הבריטים לאוסטרליה וחלקם הועבר לגרמניה תמורת פדיון בני ארץ־ישראל שנלכדו בידי הגרמנים. עם קום מדינת ישראל

הופקע רכוש הטמפלרים על־ידי הממשלה והובא בחשבון בעת חתימת הסכם השילומים עם ממשלת גרמניה בשנת 1952.

ב־1918, כשהבריטים גירשו את הגרמנים מן הארץ, נחשבה אדמת המושבה נויהרדוף לרכוש האוייב והיתה בסמכותו של השלטון הבריטי בארץ. ההסתדרות הציונית חכרה מאת ממשלת המנדט את אדמת נויהרדוף ויישבה במקום את קבוצת טירה. זו היתה נקודת ההתיישבות הראשונה של הבית הלאומי.

מספר חברי הקבוצה היה 30—18 בחורים ו־12 בחורות. הבחורים באו מן הגליל, הבחורות מיהודה. בין החברים היו: מרדכי טברסקי, אליהו ליפובצקי־נבות, ברומברג, אהרן שוטלנד, רפאל שופמן, זאב צביון, אליעזר הורביץ, לוי יצחק ליברזון ועוד. בין החברות היו: חמדה גולדנברג, יהודית אדלר אשת כרמי מכפר יחזקאל, שרה שנישאה בטירה לשופמן, מינה אשת טברסקי, שרה אשת רובינסקי מכפר יחזקאל ואחרות — כולם אנשי העליה השנייה, בעלי ניסיון בעבודה חקלאית.

ענפי המשק היו: מחלבה, גידול מספוא וירקות, את התוצרת הובילו החברים בעגלות למכירה אל חיפה הקרובה. שטח הקרקע שעמד לרשות הקבוצה היה 2,400 דונם, אולם חלקות רבות לא עובדו משום שהיו מפוזרות בין אדמות הערבים וקשה היה לזהותן כאדמת הגרמנים. החברים השתכנו בבניינים שהיו קיימים במושבה והמשק החי הוכנס לרפתות והסככות שהיו בנויות בחצר.

הגדוד העברי, שהיה בתוך המחנה הבריטי, חנה ליד חיפה, בין חבריו היה משה סמילנסקי (רוסיה, 1874 — רחובות, 1953) איכר וסופר. הוא ביקר בקבוצת טירה לראות בעבודת החברים ויעץ להם כיצד לעבד את כרם הגפנים בן 150 הדונמים שניטעו בזמנו על־ידי הגרמנים. סמילנסקי היה בעל ניסיון בעיבוד כרמי גפן ולפי בקשתו שלח מפקד הגדוד מחייליו, אנשים מומחים לעזור למתיישבים בטירה בזמירת הגפנים בדרך מקצועית.

באחד הימים ביקרה בקבוצת טירה משלחת של "פועלי ציון" שעשתה אז בארץ. חברי קבוצת טירה הביעו תרעומת על המוסדות המיישבים על אי־הוודאות בנוגע למעמדה של הנקודה הזאת בעתיד, מה שמפריע גם לעתידם האישי שלהם. בין חברי המשלחת היה נחמן סירקין (רוסיה, 1868 — ניו־יורק, 1924) הוגה דעות ציוני־סוציא־

ליסטי, שאמר לחברים: "לו ידעתם כמה אנשים בעולם מקנאים בכם ורוצים להימצא עימכם לחוף הכרמל, כי אז הייתם שמחים בחלקכם". בקבוצת טירה התקיימה מועצה חקלאית לפני יסוד הסתדרות העובדים, כן התקיימו כאן כמה ישיבות והתייעצויות חשובות של מרכז "החלוץ".

בשנת 1921 חזרו הגרמנים לארץ וקיבלו בחזרה את אדמתם בנוי־הרדוף. הקבוצה חזרה וחכרה מהם את האדמה ואף הצליחה לחכור אדמות נוספות. החברים החליטו להישאר בקביעות במקום ולקשור את גורלם האישי אל היישוב הזה. האקלים הנוח, האדמה הטובה, קרבת הים והעיר חיפה הסמוכה — כל אלה היו יסודות טובים להתפתחות משקית ולהשתרשות החברים במקום תוך תקווה להצלחה משקית. קווה קיוו החברים כי מחלקת ההתיישבות של ההסתדרות הציונית תעשה הכל כדי לרכוש את הקרקעות הללו להתיישבותם. אבל קרה כי תחלופת החברים היתה רבה, הרצון לנדודים היה חזק, האנשים נמשכו להכיר מקומות עבודה חדשים בארץ ולא רצו להתקשר אל מקום מסויים דווקא. בקבוצה לא פסקו ויכוחים פנימיים לשם הסברה ושיכנוע שלא לנטוש את המקום. אחרי כל "שיחת חברים" כזאת פרשו חברים מן הקבוצה והלכו להם.

בטירה נשאר גרעין ותיק־קטן של חברים אשר שמר על המשכיות הקבוצה מתוך תקווה לשינוי המצב. החברים עיבדו את השדות, טיפלו במשק החי, מכרו את תוצרתם. אולם עיקר זמנם מסרו להשפיע על חברים חדשים להצטרף אליהם, אל המקום הנפלא הזה בו הם יושבים. הם פנו אל המוסדות המיישבים בקשר לרכישת שטחי קרקע בשביל הרחבת משק הקבוצה, הם ביקשו לפחות אלף דונם אדמת הלאום והשאר יחכרו מאחרים. ואכן המחלקה להתיישבות של ההנהלה הציונית רצתה לקיים את הנקודה החקלאית הזאת, אך עד מהרה התברר, כי אין סיכויים לריכוז אדמה חקלאית בשטח מספיק כדי קיום קבוצת פועלים לפחות בשביל 25 משפחות.

לאחר התלבטויות קשות התפזרו אחרוני החברים. עיתון "הפועל הצעיר" מחודש תמוז תרפ"ה פירסם כתבה מאת אהרן בן־ברק, ממייסדי נהלל, ובה הוא מספר: "חברי הקבוצה בטירה התחלפו, לבסוף נשארו בודדים... עכשיו (גם אלה) הולכים ועוזבים את טירה".

בשולי הכתבה הערת המערכת: "הקבוצה התפזרה בעיקר מחוסר סיכויים לריכוז אדמה הדרושה לקיום בריא של הנקודה".
קבוצת טירה חדלה להתקיים.

יפה־נוף

ראשיתו של יישוב עברי צפונית־מערבית להרצליה.
באחד הימים של קיץ 1925 התבשרו חלוצי הרצליה (נוסדה בנובמבר 1924) כי צפונית למושבתם הולכת ומוקמת מושבה חדשה. מתיישביה יהודים מפולין, רובם תושבי וארשה מן המעמד הבינוני שהתארגנו בחברה הנקראת "מנוחה ונחלה" (להבדילה מהחברה "מנוחה ונחלה" שאף היא קמה בוארשה וייסדה את המושבה רחובות ב־1890), החברה הזאת היא שרכשה את הקרקע ומארגנת את התיישבות חבריה.
אדמת המושבה יפה־נוף היתה קרובה לשפת הים ונקודת ההתייש־בות נקבעה דרומית לקיבוץ שפיים של היום. התושבים הקימו כמה צריפים למגורי משפחותיהם ובדעתם היה לבנות משק חקלאי מעורב, מושבה עברית בשביל כמה עשרות משפחות. ראשוני יפה־נוף קראו לחבריהם בפולין לעלות לארץ־ישראל ולקחת חלק בבניינה של המושבה החדשה.
המושבה הרצליה היתה הנקודה הקרובה ביותר אל היישוב החדש. ותיקי הרצליה מספרים, כי אנשי יפה־נוף התייעצו עמם בעניין ביטחון והוסכם, כי אם ירגישו בסכנה עליהם לתת סימן על־ידי הד־לקת מדורה. ואמנם באחד הלילות נראתה פיסת אש מכיוון יפה־נוף, אחדים מאנשי הרצליה חשו לשם אולם היו אלה קוצים שבערו בשדה.
בינתיים פרץ משבר כלכלי בפולין וגם בארץ הוחמר המצב והחלה ירידה מן הארץ. האנשים ישבו על אדמתם במושבה יפה־נוף למעלה משנה והתפזרו. אחד אחד עזבו את המקום, חלק מהם חזר לפולין, אחדים התיישבו ברמת השרון. כנראה שהאנשים לא הוכשרו נפשית לשאת בתנאים הקשים של בניין מושבה חדשה במקום שמם על אדמת חולות — והיישוב נתבטל.
יפה־נוף, כשם שקמה בלי רעש כן בוטלה בשקט.

מגדל עדר

מושבה חקלאית בהרי חברון, כעשרים ק"מ דרומית לירושלים, בדרך לחברון. השם מגדל עדר נזכר בספר בראשית לה, כא בסיפור על יעקב אבינו אחרי שהציב מצבה על קבר רחל אשתו "ויסע ישראל (יעקב) ויט אהלה מהלאה למגדל עדר". לפי נוסח המסורה נזכר המקום בין אפרתה היא בית לחם ובין חברון.

באוקטובר 1925 נרשמה אגודה בשם "זכרון דוד" לפי פקודת האגודות השיתופיות ומספר חבריה כשמונים איש. מטרת האגודה "לייסד יישוב עברי הררי באיזור ירושלים, שתושביו יתפרנסו בכבוד מחקלאות ומקורות פרנסה נוספים". האגודה קיבלה על עצמה לייסד עיר גנים חקלאית שתושביה יעסקו בעיקר בגידול ירקות, עצי פרי וענף הלול.

חברי האגודה היו ברובם ככולם תושבי ירושלים, יהודים שומרי מצוות, ביניהם רבנים ונושאי משרות ציבוריות. בין תקנות האגודה: "הרשות בידי ועד האגודה להוציא איזה חבר מהאגודה אם התנהגותו היא בניגוד לתורה והמסורה ולהוראות הוועד הרוחני של האגודה, אחר התראה שלוש פעמים בכתב".

כשנתיים ימים תרו אחר שטח אדמה מתאים להתיישבותם של חברי האגודה, מיבצע שהיה כרוך בבעיות רבות של בעלות ובקשיים אין סוף בזיהוי השטח המוצע למכירה. אחרי חיפושים רבים הוצע להנהלת האגודה לקנות שטח קרקע מאדמות מגדל עדר בהרי חברון. השם מגדל עדר גרם להתרגשות גדולה אצל חברי האגודה ונעשו מאמצים מרובים אצל נכבדי הערבים עד שסוכמו עימם תנאי המכירה. השטח זוהה לאחר חקירות במקומו של מגדל עדר הנזכר בספר בראשית.

במוצאי הושענא רבה תרפ"ז—1926 יצאו יושב־ראש האגודה

הרב מ. כשר בלוויית עורך־דין למגדל עדר. במקום נאספו עשרה ערבים בחדר אחד גדול, אלה הם בעלי הקרקע. הדלת נסגרה מבפנים כדי שאיש לא יתחמק מן המקום, כי בהעדר חתימתו של אחד מהם לא תוכל המכירה להתבצע בדרך חוקית. כל אחד מן הבעלים הנוכחים קיבל את חלקו בכסף מזומן וחתם על הסכמתו למכירת חלקו באדמת מגדל עדר, רובם של הבעלים חתמו בבוהן... כך קמה הנחלה ונרשמה בבעלותה של אגודת "זכרון דוד" וחברי האגודה שמחים בנחלתם.

מדוע נמשכו הקונים אל השטח ההררי המרוחק והמבודד מגדל עדר? מייסדי האגודה "זכרון דוד" ופעיליה היו אנשי תורה ובקי־אים במקורות. לפי תרגום ארמית לכתוב בבראשית לה, כא והמיוחס ליונתן בן עוזיאל נאמר שם: "מגדל עדר, מקום שמשם עתיד להתגלות מלך המשיח בסוף הימים". אם כך מצווה גדולה ליישב מקום זה, זכות גדולה היא להיות צמודים אל האדמה הזאת, לעבד באהבה את אדמת ההר ומשם לצפות לבוא הגואל במהרה בימינו, נכונים לקבלו בכל עת שיבוא.

האגודה השיתופית פעלה באופן עצמאי והשתמשה בכספים שגבתה מאת חבריה לתשלום בעד הקרקע ולהוצאות רישום הבעלות על שם האגודה. מספר חברי האגודה שהיה בראשיתה שמונים הגיע עתה, לאחר גמר הקנייה ל־155 חברים ביניהם כמה משפחות מעולי תימן. כן גדל השטח שנגאל מ־925 דונם ל־1,200 דונם.

כל אחד מחברי האגודה רכש לעצמו חלקת קרקע לא פחות מחמישה דונם, היו חברים שרכשו 10—15 וגם 25 דונם. כשנגמרו המדידות בשטח החלו ההכנות לעליה על הקרקע. עתה התברר שהאמצעים הכספיים של האגודה אינם מספיקים להקמת היישוב. הנהלת האגודה פנתה אל ההנהלה הציונית וביקשה עזרה כספית להתיישבותה וזו השיבה בשלילה. כן נדחתה בקשת האגודה על־ידי חברת פיק"א. המוסדות המיישבים הסתייגו מן היוזמה הזאת להקים יישוב מרוחק ומבודד אי־שם בין הרי חברון. אולם חברי האגודה היו נחושים בהחלטתם לא לסגת מן המטרה שהציבו לעצמם ולהת־נחל על אדמתם בלי דיחוי.

הדמות המרכזית באגודה היה ר' יצחק גרינוולד, תלמיד חכם, בעל חזון, בעל השקפות נרחבות, מעורב עם הבריות וכל כולו מסור

לגאולת מגדל עדר ובניינה מחדש על־ידי העלאתם של חברי האגודה על אדמת התנחלותם. שני לו היה ר׳ יעקב רוזנבלום מוותיקי עין זיתים שבצפון הארץ, שפעל גם במושבה בני יהודה שבגולן. נסיונו החקלאי, קשריו עם ערביי הסביבה ואישיותו המלב־בת, סייעו רבות לחברי האגודה לשבת במקום מרוחק זה.

בין חברי ועד האגודה של מגדל עדר היתה אישיות אחת שמין הראוי להזכירה, הרב יהודה צבי ברנדוויין. יליד צפת וחניך ישיבותיה, שקוע בלימודים מעמיקים ויחד עם זאת התמסר לעבודת כפיים בתור קבלן לטפסנות בניין. כשעבר לגור בירושלים הוא פירסם מחקר מקיף, 16 כרכים, על כתבי האר״י ז״ל (ר׳ יצחק לוריא, מגדולי המקובלים, ירושלים 1534 — צפת 1572). בשבתו בירושלים נתון למחקרו הוא נתפס לרעיון ההתיישבות במגדל עדר מתוך שאיפה לעבודה חקלאית ומתוך אמונה עמוקה בקדושת המקום ממנו עתיד להגלות גואל ישראל. לאחר זמן עבר הרב יהודה צבי לגור בתל־אביב, שם שימש חבר הנהלת המועצה הדתית ונבחר ליושב ראש המחלקה לסיפוק צורכי דת ליד הוועד הפועל של ההסתדרות. נפטר בחודש ניסן תשכ״ט, בן 66 היה במותו.

המושבה מגדל עדר נבנתה סמוך לבריכת המים של תחנת המשטרה הבריטית שהיתה קיימת במקום. האגודה הקימה צריף ציבורי לצרכיה ששימש גם מקום תפילה, וכן הוקמו כמה צריפים למגורי החברים. ראשוני המתנחלים היו 15 משפחות, הם הגיעו למגדל עדר בסוף טבת תרפ״ז — ינואר 1927. בין המיישבים הראשונים היו אחדים מעולי תימן. כן באו לכאן תלמידי ישיבה ממאה שערים. האגודה יזמה, בשיתוף עם ישיבת ״מאה שערים״ בירושלים לפתוח במגדל עדר ישיבה גדולה כדי להרבות את האוכ־לוסיה במקום. רב ירושלמי היה בא במיוחד לתת שיעור לתלמידי הישיבה.

המתיישבים החלו בהכשרת הקרקע למטעים ולירקות. הם עבדו בסיקול אבנים וביישור האדמה. מחוסר אמצעים כספיים לפיתוח חקלאי התנהלה העבודה באיטיות רבה והתנאים היו קשים מאוד. רוב המתיישבים נאלצו למצוא פרנסתם בירושלים והיה עליהם להיטלטל מרחק רב בתנאי תחבורה קשים.

כמה מן המתיישבים השיגו באופן פרטי הלוואות קטנות לצורכי

משקם. האחים פלינט הקימו דוכן קטן למכירות ועסקו בבניית מקווה טהרה. רוזנבלום ובניו עסקו בגידול צאן, אחרים שתלו ירקות. שטח המטעים הגיע ל־20 אלף עצי פרי, רובם גפנים ומיעוטם עצי זית ועצי פרי אחרים. ועד האגודה החליט לרכוש מכונית נוסעים להסדר התחבורה עם ירושלים.

בקרבת המושבה נמצא מעיין מים ממנו שאבו להשקות את הירקות, מעיין ערוב והוא עשיר במים. בזמנו השתמשה העיר ירושלים במי המעיין הזה. את מימיו העבירו מכאן אל בריכות שלמה ומן הבריכות בצינורות העירה לשימושם של התושבים.

בשנה הראשונה לא גדל מספר המתיישבים במקום. חברי האגודה שטרם עלו על אדמתם ישבו בירושלים, הם חששו להינתק ממקור פרנסתם בשעה שאין תקציב לפיתוח מושבתם במגדל עדר. אף־על־פי־כן אדמת היישוב היתה מעובדת יפה על־ידי המתנחלים, ערוגות הירקות היו יפות, עצי הפרי גדלו לתפארת, כל מה שנעשה במקום נשא ברכה ותקווה. אבל המתנחלים שאלו מתי תגדל מושבתם, מתי יעלו יתר חברי האגודה להתיישב בה.

בינתיים מלאה שנה שניה למגדל עדר. החורף של שנת תרפ"ח— 1929 היה חורף קשה מאוד לאנשי מגדל עדר. באותה שנה ירדו גשמים מרובים ושלג רב כיסה את הרי ירושלים וחברון. מתיישבי מגדל עדר נלכדו בחשרת שלג והאנשים כמעט וקפאו מקור וסבלו מחוסר מזון. עם הפשרת השלג יצאו האנשים חלשים בגופם וגם רוחם נתרופפה וחלק מהם עזב את המקום.

והנה הגיע קיץ 1929. מאורעות־דמים השתוללו בכל הארץ ותושבי המושבה הקטנה והמבודדת מגדל עדר היו נתונים בסכנת נפשות ובפחד מפני שכניהם הערבים. ביום י"ז מנחם אב תרפ"ט— 1929 נעזב היישוב ממתנחליו. הפלחים הידידים מן הכפר הערבי בית אומר הסמוך למגדל עדר, אספו אל בתיהם את עשרת המתיישבים היהודים ושמרו עליהם עד בוא המשטרה הבריטית שהעבירה אותם לחברון. המושבה מגדל עדר נשדדה ונחרבה כליל.

תמה פרשת מגדל עדר, זו נקודת ההתיישבות הראשונה בגוש עציון. קומץ קטן של יהודים מאמינים בני מאמינים, חלמו על התנחלות חקלאית בהר. אמונה תמימה היתה בליבם וכיסופי גאולה

טמירים. האנשים היו חסרי ניסיון ולא נמצא מוסד שידריכם ויסייע להם. השם מגדל עדר נושא בחובו תקוות משיחיות ואלה פיעמו בליבם של הוגי הרעיון. הם העפילו לעלות אל הרי חברון ולא עלה בידיהם להיאחז במקום.

בשנת 1932 נרכשה אדמת מגדל עדר על־ידי שמואל צבי הולצמן והוא הקים במקום את היישוב החקלאי כפר עציון (עיין בספר זה).

מחנה ישראל

מושבה בעמק יזרעאל, צפונית לעפולה, בצד הכביש אל כפר־תבור. נוסדה ב־1925 בידי "אגודת ישראל" ומכאן שם היישוב — מחנה ישראל. בעיתונות של אגודת ישראל מכונה היישוב בשם כסלות־תבור המצוי במקורות וקשור לסביבה זאת.

אדמת המושבה 4,200 דונם נרכשה על־ידי אגודת ישראל בראשית 1924 מן הכפר הערבי איכסאל. כאן מקומה של בקעת כסלות, שלוחה של עמק יזרעאל ובה התקיים היישוב המקראי כסלות. סמוך לכפר איכסאל, כקילומטר אחד ממנו, נמצאת מערה המכונה בפי הערבים בשם "מע'ארת אלמתהומה" — מערת החשוד־דה. אגדה ערבית מספרת שבמערה זו הוצאה להורג אשה חשודה על פגיעה במוסר, מכאן שם המערה.

"אגודת ישראל" נוסדה ב־1912 בעיר התעשייה קטוביץ אשר בפולין "כדי לפתור את כל השאלות היהודיות ברוח התורה". חברי המפלגה היו יהודים חרדים שלא מצאו את מקומם ב"מזרחי" שנוסד עשר שנים קודם לכן, משום שמפלגה זו היתה פשרנית בענייני דת. עד מהרה נפתחו סניפים של "אגודת ישראל" בערים רבות בפולין, בגרמניה ובאוקראינה. אחרי מלחמת העולם הראשונה גדלה ה"אגודה" במספר חבריה והיא החלה לפעול גם בארץ־ישראל.

"אגודת ישראל" לא היתה מפלגה ציונית ולא דגלה בהתיישבות חקלאית בארץ־ישראל. יתר־על־כן, היא נלחמה בתנועה הציונית

ובוועד הלאומי של יהודי ארץ־ישראל, ולא חסכה ביקורת והשמ־צות מן החלק הדתי־ציוני "המזרחי". לימים, בהשפעת האגף המת־קדם שבאגודה, החלה זו לעסוק בפעולות התיישבות בארץ־ישראל.

הצעד הראשון נעשה ברכישת קרקע בראשית 1924, ושנה לאחר מכן הקימה "אגודת ישראל" על אדמתה מושבה חקלאית לפי יוזמתה, על דעתה היא, בהתאם לתוכניתה ומקרנותיה הכספיות. בחוגים הציוניים נתקבל המעשה בשמחה רבה, ראו בכך התקרבות היהדות החרדית־הקיצונית אל בניין הארץ והביעו תקווה, כי יבוא המשך לפעולות נוספות.

עיתונה של "אגודת ישראל" היוצא לאור בירושלים "קול ישראל" מיום 10 ביולי 1925 בישר לקוראיו: "בשבוע שעבר עלו 30 פועלים חברי הסתדרות 'פועלי אגודת ישראל' על אדמת כסלות־תבור והתחילו בעבודות הכשרה בשביל ההתיישבות". ושבוע אחרי זה: "ליוצאים מיפו למחנה ישראל נערכה פרידת ברכה במטבח 'פועלי אגודת ישראל' והיציאה לעבודת השדה הוכרזה בדרך חגי־גית". וסופרו המיוחד של העיתון היושב במחנה ישראל מודיע: "יום השבת עבר עלינו בשמחה, כל החברים הרגישו את עצמם מאושרים, וכאן על אדמת הקודש הגאולה, מצאו מנוחת נפש עליונה שהתבטאה בתפילות וזמירות נפשיות".

זאת היתה ההתחלה. והואיל ולרשותה של "אגודת ישראל" לא עמדו קרנות כספיות לביצוע ההתיישבות, מכרה האגודה את הקרקע לחבריה, לכל מי שרצה לקנות, גם אם לא היה בדעתו לעלות מיד לארץ ולהתיישב על נחלתו.

ביולי 1925 התכנסה בלודז' אשר בפולין ועידת "אגודת ישראל" בה דנו בשאלת ההתיישבות בעמק יזרעאל. באותה התכנסות קנו 300 איש חלקות קרקע. סניף האגודה בלודז' רכש אלף דונם בשביל חבריו, הסניפים בבנדין וסוסנוביץ רכשו 500 דונם כל אחד, אסטרוב 300 דונם, פולטיסק 260 דונם, קבוצת חברים מוורשה קנתה 380 דונם וכן קנו יחידים חלקות־חלקות (קול ישראל מיום 17 ביולי 1925). לקונים הובטח כי תמורת כספם יקבלו במושבה החדשה בית מגורים ומשק חקלאי שיוכלו לעבדו.

עתה היה בידי "אגודת ישראל" סכום כסף לביצוע ההתיישבות

במושבה החדשה. ההנהלה שקדה עתה על הרחבת התוכנית לבניין כסלות־תבור: לא רק מושבה חקלאית תהיה זו אלא יוקם בה גם בית חינוך חקלאי שיהיה "יצירה חדשה בארץ־ישראל". כאן ילמדו "בדרך מעשית ועיונית מלאכת־יד, גננות, זריעה ונטיעה ומלאכת תעשייה". תלמידים יתקבלו מן הארץ ומחוץ־לארץ. "לבית החינוך יהיה גם ערך מושבתי גדול: לאלף ילדים מצטרפים עוד 200 משפחות בעלי משרות מורים ועובדים". ונמצאו תורמים שתרמו להקמת בית־הספר החקלאי שטח קרקע של 640 דונם שרכשו במושבה כסלות־תבור.

מרכז "אגודת ישראל" מינה למנהל המושבה את ד"ר רוברט וייס ולמנהל עבודה את מר הייניריך — גרמני נוצרי שהובא לצורך זה מגרמניה. במשך הקיץ של 1925 הכשירו הפועלים את הקרקעות והמגרשים בהשגחת המנהל וכן הוקמו מיבני מגורים. "קול ישראל", עיתון האגודה מ־18 בספטמבר 1925 כותב בהתפעלות: "בשנה זו היתה לאגודה קפיצת דרך... בחודש תמוז הונחה אבן־הפינה במושבה מופתית זו וכהיום (חודש אלול) הנה נקודה מזהירה בעמק יזרעאל... שלושה חודשים — ושלושים בתים בנויים כבר (אולי צריפים? ב.צ.מ.) וארבעים פועלים עובדים בה... כולם שומרי תורה ומצוות וקובעים עיתים לתורה... וכבר יש מקוה טהרה... מושבה אשר כולה אומרת קדושה".

ונשכרו שומרים לשמור על המושבה מפני השכנים הערבים. בין השומרים היה אייזיק צינדר בנו של ר' שמואל צינדר רב בקהילת צפת ולפני רבנותו היה מראשוני המתנחלים במושבה מחניים (ראה עליו בפרק מחניים). אייזיק עצמו היה מראשוני האיכרים בסג'רה הסמוכה לכפר תבור, אייזיק היה זקוק להכנסה נוספת כדי לפרנס את משפחתו ברוכת הילדים והשכיר את עצמו לשמירה. אייזיק היה איש גיבור חיל, לא ידע פחד והיה נוח לבריות.

אחד הרבנים מירושלים שביקר במחנה ישראל בקיץ 1925 מספר: "כל יקר ראתה עינינו כאשר רגלינו עמדו במישור אדמת הקודש של המושבה החרדית... ירחב הלב לראות את מחנה אלוקים זה מתנוסס בעמק יזרעאל, בנוי לתלפיות אשר כוננו ידי הפועלים החרדים אשר באו לחונן את עפר ארץ הקודש... כולם סגל חבורה של יראי ה' בני תורה".

בסוף תרפ"ה—1925 נתארגנה על־ידי מרכז "אגודת ישראל" בירושלים קבוצה מגוונת של עולים מפולין, מגרמניה ומבני היישוב הישן בירושלים לעלות ולהתנחל על אדמתם במחנה ישראל. והחלו לבוא למושבה יהודים מחוץ־לארץ שרכשו בזמנו חלקות שדה בהאמינם, כי אכן הוכן בשבילם בית מגורים ומשק חקלאי. לדאבונם לא מצאו את אשר הובטח להם ורבה היתה אכזבתם. החלו טענות אל המרכז בירושלים, נשמעו תביעות בקול רם, היתה ריצה אל מוסדות האגודה ואלה אין בידם תשובה מניחה את הדעת, וגדולה החרפה ורב הביזיון.

אי־הסדרים במחנה ישראל לא נשארו בגדר סוד כמוס, השמועות הגיעו לסניפי "אגודת ישראל" בחוץ־לארץ ונשתררה מתיחות בין המרכז של "אגודת ישראל" בפולין לבין הנהגת "אגודת ישראל" בירושלים. ונמצאו חברים פעילים באגודה שהרימו קול תרעומת על חילול הקודש, אחד מהם הרב מ. פרוש, מן הבולטים בעסקני האגודה כתב אל המרכז (באייר תרפ"ו) דברים קשים על דרך ניהולה של המושבה שהביאה עד משבר את היחסים בין ההנהלה בירושלים לבין המתיישבים במחנה ישראל.

המצב לא שופר, כשל כוח הנהלת האגודה לתקן את אשר נעשה מחוסר ניסיון והעניינים הלכו והתדרדרו מיום ליום. מ. פרוש לא נתן מנוחה לעצמו ולאחרים ואת מכתבו אל המרכז מיום כ"ו אלול תרפ"ו הוא מסיים: "נר אחד הוא לנו מחנה ישראל החביבה על כולנו, אל תכבו את הנר היחיד שלנו".

קופתו של מרכז "אגודת ישראל" התרוקנה ולא היה בידי ההנהלה לקיים את המתיישבים במחנה ישראל ובמושבה השתלטה אווירה עכורה ורוגז רב. באוקטובר 1926 הודיעה הנהלת האגודה בירושלים על הפסקת פעולתה בכל הנוגע למושבה מחנה ישראל. ההנהלה הטילה על מ. בלוי לפרק את היישוב ולהוציא ממנו את המתנחלים. אולם האנשים לא ניאותו לפנות את מקומם, הם תלו במרכז את אשמת כשלון ההתיישבות וראו אותו אחראי לתביעותיהם הכספיות.

ביניתיים קרה אסון גדול במחנה ישראל. באחד מלילות אייר תרפ"ז נרצח מן המארב השומר אייזיק צינדר על־ידי ערבים שחדרו למושבה וקמה בהלה גדולה בין התושבים. ספד למנוח הסופר הישיש

א. ז. רבינוביץ (אז"ר) שהכיר את צינדר בעת שישב בסג'רה ב־1917 עם המגורשים מתל־אביב: "הקדוש אייזיק צינדר מת מות גיבורים, כעין סיום יפה לחייו הכשרים היה מותו, מות גיבור העומד על המשמר במחנה ישראל". ביום ב' באייר תרפ"ז—1927 הובא אייזיק לקבורה בבית־העלמין בסג'רה, על גבעת הזיתים ליד קברותיהם של איכרים כמוהו, עימם יחד בנה את סג'רה במסירות רבה במשך 25 שנים. בן 48 היה במותו, השאיר אלמנה, שישה בנים ושתי בנות.

האסון ירד כהלם על מרכז "אגודת ישראל" ועל שארית האנשים במחנה ישראל. המושבה החלה להתרוקן מתושביה, המתנחלים נחפזו לעזוב את יישובם והצריפים פורקו. רק בית האבנים הבודד נשאר עומד במקומו כחורבה נטושה — עדות לחידלון.

צר, צר מאוד — אידיאה יפה נחלה כישלון.

אדמות מחנה ישראל הועברו לבעלות הקרן הקיימת וזו החכירה אותן לאיכרי הסביבה. עם עליית קיבוץ דברת לנקודת התיישבותו בחשוון תש"ז — אוקטובר 1946 נמסרה האדמה לקיבוץ.

עזה — הקהילה היהודית

עיר, מן הערים הקדומות בעולם שיישובן לא פסק עד ימינו. ערכה של עזה רב בתולדות ארץ־ישראל ובקורות המזרח בכלל. היא שוכנת על "דרך הים", עורק תחבורה חיוני ביותר במזרח הקדום.

השם עזה נזכר לראשונה בתעודות מצריות קדומות עוד לפני כיבוש הארץ בידי שבטי ישראל ושמה מובא כמה פעמים במקרא. לפי סברה אחת השם עזה מובנו עז ונקראה כך על שום ביצוריה החזקים בימיה הקדומים של העיר.

בעת כיבוש הארץ על־ידי בני ישראל נועדה עזה לשבט יהודה, אך הפלישתים כבשוה ועשוה אחת מעריהן הגדולות ותושביה הפלישתים הציקו לישראל כל השנים. בתקופת השופטים בא אל עזה שמשון הגיבור ובתור נקמה עקר את שער העיר כפי שמסופר:

"וילך שמשון עזתה... ויקם בחצי הלילה ויאחז בדלתות שער העיר ושתי המזוזות ויסעם עם הבריחים וישם על כתפיו ויעלם אל ראש ההר אשא על פני חברון" (שופטים ט"ז, א—ג). הפלישתים תפסו את שמשון בעורמה: "וינקרו את עיניו ויורידו אותו עזתה... וסרני פלישתים נאספו לזבח זבח גדול לדגון אלוהיהם... וילפות שמשון את שני עמודי התווך אשר הבית נכון עליהם... ויאמר שמשון, תמות נפשי עם פלישתים, ויט בכח ויפל הבית על הסרנים ועל כל העם אשר בו" (שופטים ט"ז, כא—ל).

נביאי ישראל הזכירו הרבה את עזה בנבואותיהם. המכבים כבשו את עזה והסביבה. בימי מרד היהודים ברומאים היתה עזה ידועה בשנאתה לישראל ותושביה פרעו ביהודים שכניהם. בתלמוד נזכרת עזה כמה פעמים. במאות הראשונות לספירה חיו בעזה מעט יהודים.

בימי־הביניים התקיימה בעזה קהילה יהודית שהיתה כעין גשר בין היהודים תושבי ארץ־ישראל לבין קהילות היהודים בארץ מצרים. גם במאות הבאות התגוררו יהודים בעזה ועיסוקם היה במסחר ובחנוונות. הם היו משווקים דרך הים לאירופה שעורים שהערבים גידלו בשדותיהם. שעורה זו היתה מבוקשת מאוד לתעשיית שיכר (בירה). כן היו משווקים את פרי ה"חנדל" — אבטיח הפקועה הגדל בר במרחבי הנגב והיה משמש לתעשיית תרופות שונות.

לפי עדותו של החוקר אברהם משה לונץ (ליטא, 1854 — ירושלים, 1918) בלוח ארץ־ישראל משנת תר"ס—1900 היו בעזה בשנות התשעים של המאה שעברה 75 נפשות יהודים. בעשר השנים שקדמו למלחמת העולם הראשונה הגיע מספר היהודים תושבי עזה למאתיים נפש. מבחינה כלכלית היה מצב יהודי עזה טוב מאוד.

עם התחלת ההתיישבות הציונית באיזור עזה וייסודן של המושבות הדרומיות גדרה, באר טוביה ורוחמה שעזה שימשה להן עיר המחוז, ניראו לעיתים קרובות איכרים ופועלים שבאו לעזה לסדר את ענייניהם במשרדי המחוז של הממשלה ולקנות בשוק מצרכי מזון ואביזרי חקלאות. זכור לטוב החכם הספרדי ניסים אלקיים שעלה ממרוקו והתיישב בעזה. הוא היה סוחר ואיש אמיד ועשה רבות לפיתוח קהילת היהודים בעזה.

בשנת 1914 נפתח בעזה סניף בנק אפ"ק (בל"ל). הנימוק לפתיחתו לא היה כלכלי דווקא. בספר היובל של הבנק כתוב: "במאי 1914 נטל הבנק על עצמו תפקיד נועז בפתחו סניף בעזה... ביסודה של פעולה זו הונח הרעיון שסניף הבנק יעלה בידו למשוך יהודים אל העיר ולהקים בה יישוב גדול". למנהל הסניף נתמנה אברהם אלמאליח (ירושלים, 1885 — שם, 1967). משלחת נכבדים מיהודי העיר עזה יצאה לקדם את המנהל במבואות העיר. סניף הבנק נסגר בשנה הראשונה של מלחמת העולם, ב־1915.

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה גורשו מעזה היהודים בעלי נתינות אנגלית וצרפתית וכאשר התקרבה המלחמה גורשו ממנה כל תושביה, ביניהם התושבים היהודים. ב־2 בנובמבר 1917, ביום מתן הכרזת בלפור, נכבשה עזה בידי הצבא הבריטי בפיקודו של גנרל אלנבי.

אחרי גמר המלחמה ואירגון החיים האזרחיים חזרו לעזה היהודים הספרדים, תושביה הוותיקים משנים קודמות, אליהם הצטרפו קצת אשכנזים. הם הקימו קהילה יהודית וגרו ברובע מיוחד "חארת אל יהוד". נפתח בית־כנסת ובית־ספר.

לפי מפקד שנערך באוקטובר 1922 היו בעזה 16,722 תושבים ביניהם 54 יהודים. במאורעות־הדמים שפרצו בשנת תרפ"ט—1929 נאלצו היהודים לנטוש את עירם ועזה התרוקנה מיהודיה, מאז לא נתחדש יישובה היהודי.

במלחמת הקוממיות תש"ח—1948 פלש הצבא המצרי דרך עזה לפנים הארץ ולאחר שהובס נסוג הצבא דרומה והתבצר בעזה. בשנת 1956 כבש צה"ל את עזה וחלק גדול מסיני. בלחץ האומות המאוחדות אולץ צה"ל לצאת את עזה והסביבה. במלחמת ששת הימים תשכ"ז—1967 כבש צה"ל את עזה ואת כל סיני עד תעלת סואץ. בעזה הוקם מינהל צבאי ישראלי.

לפי הסכם השלום שנחתם בין ישראל ומצרים בשנת 1979 הוחזר לשלטון מצרים כל סיני.

תל-צור

קבוצת פועלים בין בנימינה וזכרון-יעקב, נוסדה בשנת תרפ"א—1921 על אדמת סלעים וצורים אשר במורדות הדרומיים של רכס הכרמל. נקראה תל-צור משום שהאדמה היתה מבורכת בהרבה צורים וסלעים. בערבית נקרא המקום אום אל עלק — אם העלוקות, על העלוקות המצויות במים.

אדמת הנקודה נקנתה בזמנו על-ידי הברון רוטשילד, במשך שנים הוחכרה לאיכרים ועתה בשנת 1921 עם גבור העליה לארץ הסכימה פקידות הברון ליישב כאן את קבוצת "השומר הצעיר" מגליציה, רובם בני עיר אחת. היוזם והמנהיג של הקבוצה היה צבי לופט (1894—1949), לאחר זמן מזכיר המרכז החקלאי ואחרי כן מנהל חברת הביטוח "הסנה".

הקבוצה עסקה בחקלאות ובעבודות ייבוש ביצת כברה הסמוכה מצד מערב לקבוצה וכן עבדו החברים בסלילת הכביש זכרון-יעקב—בנימינה. חברת יק"א נתנה לקבוצה הלוואה בסך 600 ל"י, בכסף רכשה הקבוצה זוג בהמות עבודה, עגלה, מחרשות, כלי עבודה, כלי בית, זרעים ואספקה ל-25 איש חברי הקבוצה שישבו במקום.

היתה זו קבוצת חברים בעלת אידיאלים חברתיים, נלהבת להש-תרש במקום הזה שקסם להם באווירו הצח בשטחי הקרקע המרובים הנמצאים כאן בבעלות הברון ויכולים להיות מעובדים על-ידי הקבו-צה. החברים חשבו כי הנה הם רק מתחילים, כשירכשו ניסיון ויוכיחו את יכולתם בוודאי שידרשו הרחבת שטח אדמתם ופיתוח משקי נוסף כדי להגדיל את היישוב החקלאי הזה.

בינתיים השתכנו חברי הקבוצה בחצר הערבית בה עמד בניין בן שלושה חדרים גדולים. מיבנים אחרים שבחצר שימשו לאורוות ומחסנים. בתוך החצר היתה מונחת ערימת אשפה גדולה בת עשרות שנים והיה הכרח לנקות את המקום. הקבוצה עיבדה 150 דונם אדמת פלחה, 4 דונם גינת ירק, עסקו בגידול עופות, נרכש עוד זוג בהמות עבודה, הקפידו מאוד על הניקיון בחצר ומסביב. מן ההכנסות סילקה הקבוצה 40% מן ההלוואה שקיבלה מחברת יק"א.

אולם מספר החולים הגיע ל-25% ממספר החברים, מחלת הקדחת פשטה בקבוצה ולפעמים חלו גם 70%. בשנה השנייה לקיום הקבוצה באה לעזרתה ההנהלה הציונית במתן הלוואה בסך 400 ל"י לפיתוח

המשק העצמי. אולם חברים רבים לא יכלו להחזיק מעמד, מראשוני החברים נטשו את הקבוצה. באותו זמן קרתה טרגדיה אישית בתל־צור, שם נכרה קבר ראשון של חברה שנספתה באופן טרגי — צפירה לנטשיץ־לופט בחודש אייר תרפ"ב.

האסון הטיל צל כבד על חיי הקבוצה, מאז החל המצב הכלכלי והחברתי לתת אותותיו לרעה ושוב עזיבות: "אחד אחד יצאו את הקבוצה חברים שיסדו אותה והשאירו בתל־צור קבר יחיד בגן התאנים, קברה של חברה אשר הסבל של הקבוצה עבר עליה".

אחרוני החברים מכרו את נכסי הקבוצה כדי לסלק את חובותיה ומתוך צער רב בליבם עזבו את המקום לאחר שלוש שנים של עבודה חלוצית מאומצת ולאחר שאבדה תקוותם להיאחז במקום. "לא היתה התעניינות מצד יק"א החברה המיישבת, פרט להלוואה שנתנה, ולא מצד ההנהלה הציונית, ואף מהמרכז החקלאי לא קיבלנו עזרה..." (פרקי "הפועל הצעיר" כרך ז' ע' 230).

"נמחקה נקודת יישוב ממפת כיבושינו" (פרקי "הפועל הצעיר" כרך ז' ע' 234).

תל־צור עמדה שוממה והאדמה הוחכרה לאיכרים. בשנת 1939 התיישבה כאן קבוצת בית"ר כדי לשמש משמר כבוד ל"אחוזת הקבר" של הברון רוטשילד שנכרה במורד ההר לזכרון־יעקב.

פרק ג׳

במדינת ישראל

1967 — 1948

אבוקה

קבוצה בבקעת בית־שאן, כחמישה ק״מ דרומית־מזרחית מהעיר בית־שאן וכמרחק הזה מגדות הירדן. הקבוצה עלתה למקום התיישבותה ביולי 1941 והיתה מסונפת לחבר הקבוצות.

בעת שאבוקה עלתה לנקודת התיישבותה היתה בית־שאן עיירה ערבית טהורה ומספר תושביה כארבעת אלפים, רובם מוסלמים. בערבית שם העיר ביסאן — שיבוש שמה הקדום בית־שאן. באותו זמן התגוררו בבקעת בית־שאן כ־3,500 בדווים. בית־שאן הערבית ושבטי הבדווים, גרמו ליישובים העבריים בבקעה דאגה מיוחדת בענייני ביטחון.

בית־שאן היא מן הערים הקדומות ביותר ונזכרת במקורות מצריים במאות ה־12—15 לפסה״נ, ושמה מופיע במקרא כמה פעמים. בהרי הגלבוע הקרובים לבית־שאן התחולל קרב טראגי בין פלישתים לבין צבא ישראל שמצביאו הראשי היה שאול המלך. ״ותכבד המלחמה על שאול... וימת שאול ושלושת בניו ונשא כליו גם כל אנשיו ביום ההוא יחדיו... ויהי ממחרת ויבואו פלשתים לפשט את החללים וימצאו את שאול ואת שלשת בניו נפלים בהר הגלבע. ויכרתו את ראשו ויפשטו את כליו... ואת גויתו תקעו בחומת בית שן״ (שמואל א׳ — לא). אנשי עבר הירדן חירפו נפשם והלכו כל הלילה ולקחו את גוויות שאול ובניו מחומת בית־שאן וחזרו אל עירם — יבש גלעד.

בית־שאן היתה עיר חשובה בימי החשמונאים והיא ידועה מתקופת המישנה והתלמוד. במאה ה־14 ישב בבית־שאן אישתורי הפרחי, חוקר עברי ראשון של יישוב ארץ־ישראל.

ב־1903 ישבו בבית־שאן כעשר משפחות יהודיות יוצאות טבריה וצפת שעסקו במסחר. לפי מפקד משנת 1922 חיו בבית־שאן 1,941 תושבים ביניהם 41 יהודים ובמפקד שנערך כעבור תשע שנים גרו

שם 3,830 תושבים ביניהם 94 יהודים. במאורעות הדמים של שנת תרצ"ו—1936 נאלצו היהודים לנטוש את בית־שאן, בתיהם נחרבו ורכושם נשדד. ערביי בית־שאן הציקו ליישובים היהודים שהוקמו בבקעה. במלחמת הקוממיות ברחו תושבי בית־שאן וכן שבטי הבדווים. כעבור זמן קצר הובאו לבית־שאן עולים חדשים, ניבנו בה שיכונים לרוב ובית־שאן נעשתה עיירה יהודית תוססת.

בקעת בית־שאן משתרעת מהרי הגלבוע במערב ועד הירדן במזרח, בדרום גובלת הבקעה בנחל בזק ובצפון — מושב ירדנה. בחלקה המערבי נמצאת הבקעה כ־100 מטר מתחת לפני הים התיכון, ובגבולה המזרחי כ־250 מטר. אדמתה המשובחת, מעיינותיה, נחליה, אווירה החם בקיץ ומיזגה הנעים בחודשי החורף, עשו את הבקעה לאיזור בעל סגולות חקלאיות מבורכות. רבותינו דרשו: "גן־עדן אם בארץ־ישראל הוא — בית־שאן פתחו" (בבלי, עירובין י"ט).

בימי התורכים עברו רוב הקרקעות של הבקעה לרשות השולטן התורכי ונקראו — ג'יפטליק — היינו אחוזת השולטן. האדמות הוזנחו וחלק גדול מהן הוצף ביצות ממאירות והיישוב באותו מקום היה דליל. עם הכיבוש הבריטי נחשבו הקרקעות הללו כנחלת המדינה של ממשלת המנדט. ההסתדרות הציונית קיוותה, כי בהתאם לתנאי המנדט לבניין הבית הלאומי תאפשר הממשלה הבריטית התיישבות יהודית צפופה על קרקעות הג'יפטליק בבקעת בית־שאן ששטחן היה כמאתיים אלף דונם. למעשה קרה שהנציב העליון הראשון, סיר הרברט סמואל, מסר את רוב הקרקעות לערבים וחילק להם לכל אחד שטחים גדולים, באופן שלא יכלו לעבדם.

בשנות העשרים המאוחרות החלה הקרן הקיימת לישראל בגאולת קרקעות בבקעת בית־שאן והגבירה רכישתם בשנות השלושים והארבעים. על האדמות שניקנו הוקמו הקיבוצים והמושבים בבקעה. עד שנת ההתיישבות של קבוצת אבוקה (1941) ניבנו בבקעה תשעה יישובים חקלאיים, אבוקה היתה היישוב העשירי, ועד קום המדינה ניבנו עוד שני יישובים. סך הכל היו בבקעת בית־שאן בשנת 1948, 12 יישובים חקלאיים עבריים והרכוש החקלאי של הקרן הקיימת התקרב לשלושים אלף דונם.

קבוצת אבוקה בבית־שאן היתה מורכבת משני גרעינים התיישבו־

תיים: קבוצה שנוסדה בפרדס־חנה וקראה לעצמה "אבוקה" והיא לקחה עימה את שמה בלכתה להתיישבות, וקבוצת "שדמות" שישבה בהרצליה. חברי שתי הקבוצות הם חניכי תנועת "גורדוניה" — הראשונה ברומניה והשנייה באוסטריה ובפולין.

ראשוני חברי "גורדוניה" מרומניה עלו לארץ־ישראל בשנת 1934 ועל בואם לפרדס־חנה נתפרסמה כתבה ב"דבר" מיום 2 בספטמבר 1934: "זמן רב סבלה פרדס־חנה מחוסר פועלים... וסכנה היתה צפוייה לעבודה העברית במושבה... והנה בשבוע שעבר באה קבוצת "גורדוניה", כשלושים איש, והיתה שמחה גדולה, העולים נחטפו על־ידי נותני העבודה".

חברי אבוקה עבדו בפרדסי המושבה והסתגלו יפה לעבודה ולתנאים ואף רכשו מחסכונותיהם פרות, עופות, סוסים, כלים חקלאיים ומכשירים שונים בהם עבדו אצל האיכרים. במשך הזמן התרכזו באבוקה — פרדס חנה 70 חברים ואף נולדו להם עשרה ילדים. שאיפת הקבוצה היתה להגיע להתיישבות עצמית. לשם כך רכשו החברים ניסיון בעבודות חקלאיות למיניהן ואף חכרו אדמה מחברת פיק"א לזריעת פלחה על אחריותם.

באביב 1941 הועלתה לפני קבוצת אבוקה בפרדס־חנה הצעה להתיישב בעמק בית־שאן. בחודש מאי של אותה שנה ביקרו בקבוצה מטעם מרכז "גורדוניה" פנחס לוביאניקר — לבון ומנדל כדי לסייע לחברים לדון בהצעות להתיישבותם. המרכז החקלאי אף הוא הודיע לקבוצה על החלטתו להעלותה להתיישבות. משלחת של הקבוצה יצאה לעמק בית־שאן לסייר באדמות המוצעות לה. חברי המשלחת ביקרו גם ביישובים השכנים והתרשמותה היתה חיובית מאוד.

באסיפה הכללית של חברי קבוצת אבוקה בפרדס־חנה, לא נתקבלה ההצעה בהבנה כללית. חלק מן החברים אמר, כי ברצונו להתיישב בסביבת פרדס־חנה, סביבה שהתרגלו אליה, ומוטב, איפוא, לחכות להזדמנות שתבוא הצעה מתאימה אחרת. לעומתם טענו חברים אחרים, כי מבחינה עקרונית אין לעסוק ב"סלקציה" של מקומות להתיישבות. התיישבות זה צו לאומי עליון שאסור לסרב לו. הוחלט לערוך משאל בין החברים.

תוצאות המשאל: בעד 36, נגד 25, נמנעו 10, נעדרו 6. ההכרעה נתקבלה ברוב קטן וגרמה לנשירה של חברים. הוטל על שני חברים

לצאת אל מקום ההתיישבות להכנת עלייתה של פלוגה ראשונה. שני החברים כתבו לחבריהם בפרדס־חנה בהתפעלות רבה על טיבם של הקרקעות שנפלו בגורלם ועל הצלחת היישובים שכבר קמו בקרבתם.

מתוך יומן הקבוצה 5.7.1941: מהבוקר השכם רבה התכונה בקבוצתנו בפרדס־חנה, אנשי הפלוגה, 20 חברים, מהם חמש חברות, אורזים את חפציהם הפרטיים. בצהריים התחילו להעמיס על מכוניות־משא את הציוד הדרוש. מלבד חברי הפלוגה נסעו גם כמה אורחים מהמושבה שהביעו רצונם להשתתף בעליה. לפנות ערב הגענו למקום התיישבותנו ליד ה"חאן". כמה בחורים פירקו מהמכוניות, אחרים החלו בניקוי החדרים ב"חאן" להכינם ללינת לילה, והחברות טרחו הרבה בהכנת ארוחת־הערב.

זרם האורחים הלך וגבר. ליד הברושים והדקלים שבקרבת ה"חאן" התכנס ציבור גדול. חברי הקבוצות הביאו מתנות ליום הגדול. המנהיגים והידידים שבאו הוסיפו למסיבה הדרת מלך. בעיני רבים נראו דמעות לשמע דברי אברהם הרצפלד (רוסיה, 1888 — כנרת, 1973) איש המרכז החקלאי, המלווה הנאמן של ההתיישבות החקל־איית, בספרו על ההיסטוריה של רכישת אדמות בקעת בית־שאן ויישובה. בירך יוסף ברץ ממייסדי דגניה ושורת המברכים היתה ארוכה ומכובדת. שמואל ענה בשם קבוצת אבוקה והבטיח בהתרגשות להיות ראויים למעמד זה. וכמובן מאליו התפרצה הורה ובקעה שירה נלהבת, ובראש כולם אברהם הרצפלד, נלהב ומלהיב: "ונדליקה שוב, שוב את האדמה, בשלהבת ירוקה! אֶת, פטיש, טוריה וקלשון, התלכדו לחבורה, לחבורה, ונדליקה שוב, שוב את האדמה, בשלהבת ירוקה!" כך, עד אחרי חצות הלילה.

מקום אחיזתה של אבוקה נקבע דרומית לקיבוץ נווה־איתן, כ־255 מטר מתחת לפני הים התיכון. על אדמת המקום עמד בניין ערבי ישן "חאן" בן שתי קומות, בנוי לבנים ומוקף חומת אבנים, ובפנים החומה חצר מרווחת. ליד החומה מבחוץ היה נטוע כרם רימונים, המטע היה מוזנח. ב"חאן" הותקן חדר־האוכל של הקבוצה ובחדריו גרו בעלי המשפחות, כן הוקמו כמה אוהלים למגורי החברים. וכדי למלא את הצורך הדחוף בחדרים נוספים, הטילו על כמה חברים ללבן לבנים מאדמת החמרה המקומית, בתערובת תבן וקש, כפי

שנהגו הערבים. תוך זמן קצר הוקמו מספר חושות ששימשו מגורים לחברי הקבוצה עד שניבנו בתי־הקבע.

לרשות אבוקה הועמד שטח של למעלה מאלפיים דונם אדמה, חלקו בהשקאה. החברים החלו בהכשרת הקרקעות לעיבוד פלחה, למטעים ולירקות. מים להשקאה היו בשפע משני הנחלים שזרמו באדמת הקבוצה. התיכנון היה להגיע למשק חקלאי גדול המבוסס על ענפים רבים. אולם מספר חברי הקבוצה היה קטן מדי לביצוע התוכנית החקלאית הזאת, מספרם היה שבעים איש ואי־אפשר היה לשאת בעול ענפי המשק שהחלו להתפתח. הוחלט, איפוא, להגדיל את מספר חברי הקבוצה על־ידי תוספת חברים חדשים.

מתוך יומן הקבוצה: 6.7.1941 — במחברת הרשימות של העגלון נרשם: היום פתחתי את התלם הראשון באדמתנו.

21.8.1941 — נתקבלו התוכניות מהסוכנות היהודית להקמת נקודת ההתיישבות וכן תקציב לבניין הקבוצה.

18.9.1941 — ביקור פתע של משה שרתוק (שרת).

26.12.1941 — באו אחרוני החברים מפרדס־חנה.

באותו זמן ישבה בהרצליה קבוצת "שדמות", אף היא חניכת תנועת "גורדוניה" מאוסטריה ופולין. חברי הקבוצה עלו לארץ־ישראל ב־1939, חלקם היה בהכשרה בגניגר, חלק אחר בבן־שמן. הקבוצה השתכנה בהרצליה במחנה צריפים ואוהלים, כאן התרכזו החברים לקראת התיישבותם החקלאית. הקבוצה מנתה כשמונים חברים, הם עבדו בבניין ובפרדסים והיו מעורים בחיי ציבור הפועלים ובהגנה.

כשהוצע לקבוצת "שדמות" להתאחד עם קבוצת אבוקה שכבר ישבה בבקעת בית־שאן, נראתה ההצעה בעיני החברים כפתרון מתקבל על הדעת ואף כהזדמנות נאותה להקדים את תור התיישבותה. החלו, איפוא, בירורים פנימיים, וכרגיל היו תומכים בהצעה והיו מהססים.

בסוף ספטמבר 1941 יצאה משלחת מ"שדמות" אל אבוקה בעמק בית־שאן, זאת היתה ההיכרות הראשונה והתפתחה שיחה חברית וגלוייה על אודות האיחוד. כעבור חודש ימים באה אל אבוקה משלחת שניה של "שדמות", הפעם שמונה חברים, לשם בירורים נוספים. באסיפות הכלליות של חברי "שדמות" נדונה השאלה מכל צדדיה. היו חברים שהיססו אם אמנם הם כבר די בשלים לקבל

עליהם עול של התיישבות המחייב אחריות גדולה. ובפי רבים היה עוד נימוק: חברי "שדמות" הם צעירים יותר מאנשי אבוקה ומנוסים פחות מהם בחיי הארץ, בטבע הדברים שהצעירים והבלתי־מנוסים נדרשים לוויתורים בחברה ובעבודה.

הוחלט על עריכת מישאל בין החברים, והתוצאות היו: בעד — 29, נגד — 16, נמנעו — 4. אחרי המישאל התקיימה אסיפת חברים מיוחדת בהשתתפות הנהלת חבר הקבוצות. שבאו לסייע לחברי "שדמות" לקיים בירור ממצה בשאלת האיחוד עם מאבק. ביום האחרון של דצמבר 1941 הובא הנושא לדיון סופי לאסיפת חברים וההכרעה נפלה — להתאחד עם אבוקה.

באמצע פברואר 1942 עזבה הפלוגה הראשונה של שדמות את המחנה בהרצליה והגיעה לאבוקה בעמק בית־שאן, ובתחילת מרס באו אחרוני החברים משדמות על חפציהם. המחנה בהרצליה פורק והועבר לאבוקה ובין המתאחדים היתה שמחה גדולה והתקוות גדולות.

ואכן, האיחוד בין שני הגרעינים הציל את משק אבוקה מקיפאון והכניס רוח חדשה בחיים החברתיים. בחיי אבוקה נפתחה תקופה חדשה, שני הגרעינים המתאחדים ראו באיחודם פתרון מתאים, עתה ניתנה הזדמנות לקבוצה המוגדלת להוכיח את יכולתה. ואמנם, ענפי המשק התרחבו תוך זמן קצר: גידול העופות התרחב, שדות הפלחה הגיעו לאלפיים דונם, חלקם בהשקאה, סודר גן ירקות, ניטע כרם גפנים, ברפת היו כחמישים ראשי בקר, בדיר עדר צאן והיו בריכות דגים. לכל ענף נמצא חבר קבוצה שהתמחה במקצוע. מספר חברי הקבוצה הגיע למאה ושישים איש.

נקודת ההתיישבות אף היא תוכננה יפה לבניין משק קיבוצי. ניבנו בתי מגורים, מיבני משק לרפת ולולים, הוקם מגדל מים, ניבנו בתי־מלאכה והונח יסוד לחדר־אוכל נאה. היו כמובן בעיות תקציב למימון הפעולות המשקיות הללו, אבל המצב הכלכלי היה טוב, והיו הכנסות מתנובת השדות והמשק, והיתה אפשרות של קבלת אשראי מתאים. בעיית הבטחון העיקה על אבוקה כמו על שכניה היישובים שקדמו לה, והיתה גם תחלואה, מחלת הקדחת לא פסחה על חברי הקבוצה, והחום של עמק בית־שאן גם הוא היה מורגש, אבל ההסתגלות עשתה את שלה ופעלה לטובה.

מאיר זית, מראשי החברים בקבוצת אבוקה, מן החלק של פרדס־חנה כותב בזכרונותיו: "היו ימים של עבודה קשה והסתגלות לתנאים קשים של עמק בית־שאן... עלי לציין בגאווה, כי הצלחנו להתגבר על הקשיים, לרכוש ניסיון ולפתח משק יפה. היו לנו שדות מעובדים יפה, חורשות שניטעו לאורך שני הנחלים שזרמו בשדותינו, עדר רציני של פרות לחלב ועדר גדול של כבשים, בריכות דגים — כל זה היה הרכוש החקלאי של אבוקה. וחל גידול במספר הילדים שנולדו באבוקה, בית־שאן, מלבד אלה שנולדו לפני העליה להתיישבות".

ובעיתון הקבוצה אנו קוראים: "אין זה תפקיד קל ליצור חברה אורגנית חייה ואחידה מחומר מגוון הכולל עליות מארצות שונות, הבדלי גיל, הבדלי ותק בארץ, הבדלי חינוך, גישה משקית... על כל אלה אפשר יהיה להתגבר בכוחו הנפלא של המקום הזה, האדמה הטובה, המים המפכים, ההרים מסביב והאקלים המיוחד והקשה... לא ידובר עוד על איש פולניה וגליציה, רומניה וגרמניה, כי אם על איש עמק בית־שאן — כדמות, כטיפוס..."

חברי הקבוצה נהגו לציין שמחות פנימיות אחת מהן: "חג גדול לקבוצתנו, ראשוני הילדים נכנסים היום (ט"ו כסליו תש"ד) לבית־הספר והם: גלילה, נעמי, עמירם ויאיר. המסיבה להעברת הילדים לבית־הספר הפכה למאורע: קריאה בתנ"ך, נאומי ברכה ותוכנית מגוונת".

כ"ט אדר תש"ד, "עוד מאורע חשוב בחיינו — לספריה שלנו נכנס ספר האלף".

ברכת הקבוצה למשה סמילנסקי למלאות לו 70 שנה.

מר משה סמילנסקי הנכבד!

קבל נא את ברכתנו הלבבית למלאות לך שבעים שנה. מי יתן ויעמוד בך הכוח לכתוב ולהעלות על דפי ספר את עלייתם של אלפי מחוננ‌י אדמת הארץ, ממשיכי "משפחת האדמה" של ה"נשמות" וה"קדושות" אשר במותן ציוו לנו את החיים, חיי קוממיות יהודית ובניין ארץ־ישראל חופשית, פורחת בידי בניה גואליה.

20.4.1944 מזכירות הקבוצה

ברכת ילדי אבוקה לסבא משה

אנחנו מברכים אותך ליום ההולדת שלך שתחיה עוד הרבה שנים

ותזכה לראות יהודים עולים מהגולה. גלילה, נעמי, יאיר, עמירם, נורית, בלהה, תלמה, מאיר ואלונה.

תשובת משה סמילנסקי לא איחרה לבוא מתוך תודה ושמחה, בייחוד הוא מודה לילדים ומצרף להם שי ספרי תמונות וסוכריות לחג הפסח.

משה סמילנסקי, סופר עברי ומראשוני האיכרים בארץ־ישראל. נולד ברוסיה ב־1874 ועלה לארץ־ישראל בשנת 1890. היה בין מייסדי חדרה ומשנת 1893 איכר ברחובות. כתב פרקים נפלאים בתולדות ההתיישבות בארץ־ישראל ואגדות על ערביי המזרח. נפטר ב־1953. בן 79 היה במותו.

משה סמילנסקי אחרי ביקורו בקבוצת אבוקה פירסם רשמיו: "כשביקרתי... את אבוקה בתוך הביצות בבית־שאן נזכרתי בחברי... חפצתי שהוא ישב עימי בתוך השממה הזאת שרק שיממת חדרה דמתה לה. בחצר ב'חאן' ההוא שלנו, לנשום מריח הביצות שהשליכני 52 שנים אחורנית, אל הריח ההוא של חדרה, ולהירגע יחד עימי, בתוך בחורי אבוקה שבאו לעשות את הפלא, ליצור את האווירה ההיא של חדרה מחדש... אילו ישב חברי יחד עימי היה יודע שאותה אבוקה שהוא וחבריו הדליקו בתוך ביצות חדרה לפני 52 שנה, דולקת היום באש ובאור מוגדלים..."

עוד נמשכת השלשלת, לא נותקה השלשלת...

באבוקה היו מבקרים אורחים רבים, ביניהם חברים לשעבר בקבוצה, כולם התרשמו מן ההתקדמות וההתפתחות. עיתון הקבוצה מוסר על מצב המשק לשנת תשי"א — סתיו 1950.

פלחה — בנגב נזרעו בשותפות עשרת אלפים דונם שעורה — שליש מזה שייך לקבוצה. נוסף לזה נזרע בבית שטח של 1,755 דונם זרעים שונים.

בריכות דגים — ענף מצויין, אבל נגרם משבר מחוסר ידים עובדות.

מטעים — 60 דונם מטע של רימונים. סוף־סוף סודרה השקאה קליפורנית.

לול — נמכרו 850 תרנגולים.

גן־ירקות — נשתלו 14 דונם סלק ו־15 דונם בצל.

גינות נוי — הוסיפו לשתול דשא ופרחים. בחצר עובדים בשיפור הסביבה.

בניין — משלימים בניין הרפת, ניבנו יסודות לחדר־האוכל.

את כל הרכוש הזה השיגה הקבוצה במאמצים מרובים, וזאת למרות שלפעמים חרקו גלגלי היחסים הפנימיים והפריעו לעשייה תקינה. ואכן, חדוות היצירה ואחוות רעים לא האריכו ימים רבים. עד מהרה העיבה על שמחת האיחוד טירדת הוויכוחים שהתפתחו למשבר חברתי. שני הגרעינים "אבוקה" ו"שדמות" אמנם התאחדו מבחינה אירגונית, אבל הם חסרו מיזוג נפשי וחברות הדדית, בלי אלה אין שותפות יוצרת ואין לתכנן את עתיד החברה והמשק.

כל גרעין בא אל מקום ההתיישבות כשהוא מגובש ונתון לחברות פנימית בתוך קבוצתו שלו. כבר בשנה הראשונה נתגלו אי־הבנות בסידור העבודה, על רקע זה השתררה מתיחות. והיו ויכוחים על הזכות לקבלת דיור בבתי־הקבע שניבנו לראשונה. העיקרון היה תור לפי ותק בקבוצה. חברי הגרעין מפרדס־חנה טענו שהם הוותיקים במקום, ואמנם זאת היתה עובדה. מסיבה זאת לא יכלו חברי שדמות להיות בין מקבלי הדיור בבתים החדשים. והיו מקרים שהקבוצה נזקקה להתערבותם של חברים מרכזיים מן החוץ. בירורים אלה לא החלישו את המתיחות בקבוצה.

התברר, כי חינוכם והרגליהם של יוצאי רומניה היו שונים משל יוצאי וינה ופולין שרובם בני עשירים, והיו פחות מנוסים בחיי הארץ. היו אלה שני גרעיני נוער, שניהם השתייכו לתנועת "גורדוניה" ואיחד אותם הרעיון השיתופי, אולם הפריד ביניהם חינוך שונה, ארץ מוצא, גיל ומה שהפריע במיוחד — גיבושו הקודם של כל גרעין לעצמו. הדעות בין שתי הקבוצות נחלקו כמעט בכל בעייה של הקבוצה, גדולה וקטנה. במצב זה לא יכלה לצמוח ברכה מן האיחוד, איחוד כזה יש בו מנה גדושה של ייסורים ואכזבות לשני הצדדים.

אברהם הרצפלד, באחד מביקוריו בקבוצה חש ברעה המתקרבת והוא כתב לאבוקה: "כל החברים הרואים את עצמם קבועים במקום נתבעים ליחס רציני ביותר בדאגתם לקיומם... התרשמתי קשות מפאת עצם העובדה שלא כולם נושאים בעול בשלימות, ולא הכל חרדים דיים לסיפוק כל הדברים הדרושים למקום".

וכך קרה כי דווקא בעת שהקבוצה הגיעה להצלחה משקית ניכרת,

נמנעה ממנה יציבות חברתית בגלל מתיחות ומשברים, מצב שהחליש את יכולת הקבוצה למלא תפקידיה בשלימות.

הוויכוחים הבלתי־פוסקים והיחסים האישיים המשובשים הכבידו על החברים הנאמנים ועוררו בליבם אכזבה מרה. בסוף 1945 עזבו את אבוקה חברים אחדים מן המייסדים של הקבוצה והנאמנים ביותר לדרכה. עזיבתם גרמה לזעזוע קשה והשפיעה לרעה על הנשארים. במשך השנים 1946—1948 פרשו עשרות חברים נוספים, רובם מקבוצת שדמות אבל גם מהפלג של רומניה עזבו רבים.

לתיקון המצב ולהשלמת כוח־האדם החסר נתקבלו לאבוקה חברי קבוצת "שגב" — אך הם לא נקלטו. במקומם באו חניכי "גורדוניה" מצ'כיה וכן צעירים מן "הנוער העובד". כל התוספות הללו לא הועילו, הצעירים החדשים לא השתלבו במקום מבחינה חברתית, עתה גבר תהליך הנשירה, ולא הועילה התערבות מן החוץ ושידולים של מוסדות, והבטחת עזרה — הקבוצה התפרקה ללא תקנה. אבוקה, נקודת ההתיישבות בעמק בית־שאן התרוקנה מאנשיה ואדמותיה חולקו בין היישובים השכנים.

מאיר זית, איש אבוקה לשעבר ועתה עורך עיתון, כותב על תקופתו באבוקה בית־שאן: "ראשיתה של אבוקה שאיפות וחלומות כנים של חניכי "גורדוניה" וסופה חיסול ומחיקה מעל מפת הארץ כתוצאה של חוסר אנשים שימשיכו במקום בו נכשלו המייסדים הראשונים. אבוקה נשארה בזכרון בליבם של כל אלה אשר זיעתם ניגרה בעבודה הקשה על אדמתה... אבוקה תופסת מקום נכבד ב"מפה" הנפשית של כל אחד מאלה שהיו פעם חברי משק זה — שהיה ואיננו עוד".

במיבנים של קבוצת אבוקה נמצאת עתה חווה חקלאית ומחסנים של חברת "ייצור ופיתוח".

אפעל — הקיבוץ העירוני

הקיבוץ העירוני אפע"ל נוסד בשנת 1946 על אדמת הקרן הקיימת לישראל הנמצאת בכביש גהה, סמוך לצומת תל־השומר, היום שכונת "רמת אפעל" הכלולה בתחום שיפוטה של עיריית רמת־גן. הקמת הקיבוץ נתאפשרה בעזרתם הכספית של פועלי אמריקה "אידי־שער נאציונאל ארבייטער פארבאנד", ובעברית: אגודת פועלים עברית לאומית — ומכאן שמו של הקיבוץ המורכב מראשי האותיות — אפע"ל.

בסוף שנות השלושים העלתה קבוצת חברים בתל־אביב רעיון מקורי להקמת קיבוץ עירוני שעיקריו דומים לאלה של הקיבוץ החקלאי בכפר. היוזם והרוח החיה של הקבוצה היה ד"ר שמעון גלביץ.

ד"ר גלביץ מוצאו מן השבט המפואר של יהדות רוסיה, בן למשפחה מן המעמד הבינוני. בשנת 1915 הוא החל ללמוד רפואה באוניברסיטה במוסקבה, אך מלחמת העולם הראשונה הטילה אותו לעסקנות ציבורית. הוא התמסר בכל מרצו להגיש עזרה לפליטים יהודים שנקלעו לקרים, ומכאן היה בין מעוררי התנועה הציונית ברחבי רוסיה. גלביץ נאסר בימי שלטון דניקין ונידון למיתה וברגע האחרון ממש ניתנה לו חנינה. בתקופת המשטר הסובייטי המשיך בפעולתו הציונית ונאסר כמה פעמים ובמרס 1924 הוחלף מאסרו במתן רשיון לעלות לארץ־ישראל.

בארץ נתקבל כרופא בקופת־חולים של ההסתדרות ועבד בעמק יזרעאל, התרשם עמוקות מן הקיבוצים הכפריים, מחיי השיתוף שבהם וראה בהם אידיאל לחיי חברה מתוקנים. אחר־כך החל ד"ר גלביץ לעבוד כרופא ראשי בתל־אביב והיה מקובל מאוד על חבריו בעבודה ועל חוליו. במראהו החיצוני ובהופעתו הנאה משך אליו תשומת־לב ובכל חברה נתקבל בחיבה ובהערכה.

עבודתו כרופא הביאה אותו במגע עם פועלי העיר והכיר את חייהם ומאווייהם. הוא נוכח לדעת, כי רבים מן העסקנים במעמד בכיר, פקידים בתפקידים אחראיים וכן פועלים בעלי מקצוע, יש להם מוסר כליות על שלא זכו להגשים בחייהם האישיים את אורח־החיים השיתופי בו הם דוגלים כהשקפת עולם שלהם. בשיחותיו

עם אנשים אלה הוא מצא נכונות אצלם ליצור קיבוץ עירוני שיקום ליד העיר באופן שהם יוכלו להמשיך לעבוד בתפקידיהם ויחיו חיי שיתוף בתוך הקיבוץ. לרעיון זה מצא ד"ר גלביץ תומכים רבים.

מתוך הכרה זו עיבד ד"ר גלביץ ארבעה עיקרים להקמת קיבוץ עירוני ואלה הם כפי שפירסמם בחוברת הסברה:

א. תוקם חברה קיבוצית עירונית גדולה הקשורה עם התנועה הקיבוצית.

ב. הקיבוץ הוא עירוני במובן הגיאוגרפי ולפי הרכבו האישי.

ג. מהותו המשקית של הקיבוץ העירוני — עבודה שכירה וקיום מפעלים עצמיים בענפי כלכלה שונים בעיר.

ד. הקיבוץ הוא חברה מרוכזת בשטח אחד בעיר, חברה בעלת שיתוף מלא בכל תחומי החיים והמחייה החומריים והרוחניים.

הרעיון היכה גלים בין ציבור הפועלים בעיר, רבים התייחסו באהדה רבה וברצינות אל התוכנית להקמת קיבוץ עירוני והחלה הרשמת חברים. בחודש מרס 1939 פירסם ד"ר גלביץ את מאמרו הראשון ב"הפועל הצעיר" — "הבדלים ואיחוד המעשה" בו הוא מסביר בהרחבה את רעיונו ואת הצורך בהקמתו של קיבוץ עירוני וכן על אפשרות הגשמת הרעיון. התנאי החשוב שמציג ד"ר גלביץ הוא שמספר חברי הקיבוץ צריך להיות גדול, לפחות 500 חברים. בחברה כזאת יוכל כל יחיד למצוא בה את מקומו. כל חבר ימשיך בעבודתו ובתפקידו בעיר: בבנק, בתנובה, בקופת־חולים, בהסתדרות וכן גם פועלים ימשיכו בעבודתם המקצועית בעיר. ההכנסות שייכות לקופת הקיבוץ והחבר יקבל את צרכיו בחברה השיתופית של הקיבוץ. החיים החברתיים והרוחניים יתרכזו בקיבוץ שמקומו יקבע ליד העיר והחברים יוכלו להשתלב בפעולתם הציבורית עם הפועל העירוני ומוסדותיו. החיים בקיבוץ העירוני יהיו דומים לאלה שבקיבוץ הכפרי.

אנשי מעשה מתחו ביקורת על רעיונו של ד"ר גלביץ. זליג לבון מנהל חברת "שיכון" של ההסתדרות, במאמרו ב"דבר" מאוקטובר 1943 מביע סברה, "כי תוכניתו של ד"ר גלביץ וחבריו מופרכת מיסודה ואין לה שום יסוד להתממש... קיבוץ כפרי או עירוני (צריך להיות) מושתת על העסקת הרוב המכריע של חבריו במשק העצמי. קיבוץ של עובדי חוץ כולל בתוכו מיומו הראשון את גורמי פירוקו... יוזמי הקיבוץ העירוני לא נתנו דעתם על בעיות הדור הצעיר שלו...

ולא על בעיית האשה בקיבוץ העירוני ואף לא על הביטוח לעת זיקנה של החברים..."

השגותיו של לבון עוררו תגובה חריפה מצד אנשים בולטים בתנועת העבודה "שסברו כי מניעים אידיאליסטיים יכולים לחפות על ליקויים בתחום המשקי החברתי והאירגוני". אלה יוכלו לבוא על תיקונם תוך כדי החיים בקיבוץ ולאור הניסיון במציאות.

הדיבורים, השיחות והוויכוחים על הקיבוץ העירוני היו נשארים בגדר של רעיון יפה לולא חלה התפתחות צדדית ובא המקרה הטוב לעזרתו של ד"ר גלביץ. בתל־אביב היתה קיימת פלוגת חברים שעבדה בנמל תל־אביב, זו היתה קבוצה של עשרים אנשים יוצאי קיבוצים שאנשיה ביקשו לשמור על מסגרת קיבוצית אך לא נטו להקים יישוב חקלאי. דוד רמז נתן לקבוצה את שמה "גל". דוד רמז נולד ברוסיה ב־1886 ונפטר ב־1951 ומקום קבורתו בבית־העלמין בזכרון־יעקב. עלה לארץ ב־1913 ועבד כפועל חקלאי במוש־בות שומרון ויהודה. היה מזכיר הסתדרות העובדים ועם קום מדינת ישראל היה שר התחבורה ובסוף ימיו שר החינוך והתרבות. לאחר מותו יצא לאור ספרו "טורים" קובץ מאמרים ורשימות.

המזכיר של קבוצת "גל" היה כלב בורשטיין ולאחר בירורים פנימיים החליטה קבוצת "גל" להצטרף אל קבוצתו של ד"ר גלביץ ויחד החלו לעבד תוכנית מעשית להוציא לפועל את רעיון הקמתו של הקיבוץ העירוני. ד"ר שמעון גלביץ היה הוגה הרעיון של הקיבוץ העירוני וכלב בורשטיין הצטיין בסגולות של איש מעשה והוא נבחר להיות המזכיר של הקיבוץ העירוני והשפעתו על הגשמת הרעיון היתה רבה.

כלב בורשטיין נולד בליטה בשנת 1916, עלה לארץ ב־1936 והצטרף אל קיבוץ גבעת ברנר. באותה שנה פרצו מאורעות־הדמים של שנת תרצ"ו—1936 והערבים שיתקו את עבודת נמל יפו, במקומו נפתח נמל חדש בצפון תל־אביב. לעבודת הנמל בתל־אביב גוייסו חברים מן הקיבוצים ואחד מהם היה כלב בורשטיין מגבעת ברנר. בכל ימי השבוע עבדו החברים בנמל ובערב שבת היו חוזרים אל קיבוציהם. בין עובדים אלה נוצרו קשרי ידידות והם החליטו להקים פלוגת עבודה שאינה תלוייה בקיבוצים שלהם, פלוגה שתתבסס על עבודה בים, באוניות, בדיג ובנמל. לאחר דיונים מייגעים

בהסתדרות הכיר בהם הוועד הפועל של ההסתדרות כקבוצה עצמאית. באותה עת נודע לפלוגת "גל" על קיומה של קבוצת גלביץ והחלו בירורים בין שתי הקבוצות. הרעיון להקמת קיבוץ עירוני קסם לחברי "גל" כי ראו בו פתרון לדרכם הסוציאליסטית.

שתי הקבוצות — זו העירונית וזו של הנמל היו הגרעין של הקיבוץ העירוני ונערכו ביניהן שיחות ובירורים על אודות הדרך הטובה ביותר להגשמת הרעיון. ד"ר גלביץ וחבריו היו צמודים לעקרונותיהם: על הקיבוץ להתמקם קרוב אל העיר, השיתוף יונהג בכל חיי החברה אולם יתכן שחבר של קיבוץ עירוני יהיה זקוק גם לדמי כיס מה שלא מקובל בקיבוץ כפרי. חברי קבוצת "גל", שכבר התנסו בחיים שיתופיים, חשבו כי יש להקים בקיבוץ משק חקלאי בתור יסוד לקיומו וגם אם צריך יהיה לצורך זה להתרחק מעט מן העיר. כן אמרו כי כל הכנסותיו של החבר, בלי יוצא מן הכלל, שייכות לקופת הקיבוץ העירוני. למעשה חשבו שני הצדדים כי החיים והמציאות ידריכו אותם הלכה למעשה איך לנהוג כשהקיבוץ יכנס למסלול חייו.

וקרה עוד דבר חשוב מאוד שזירז ועודד להגשמת הרעיון: הוועד הפועל של ההסתדרות החליט לתמוך ברעיון של הקמת הקיבוץ העירוני והעמיד לרשותו סכום של שלושים אלף ל"י, סכום לא מבוטל באותם הימים, מתרומה של "אידישער נאציונאל ארבייטער פארבאנד" באמריקה. הסכום הוקדש לרכישת קרקע ולצורכי פיתוח ובנייה ראשונים. חברת "שיכון" ההסתדרותית נקבעה לטפל בכל הנוגע לביצוע המעשי של הבנייה בשביל הקיבוץ.

חברת "שיכון" החלה בחיפושיה אחר מקום מתאים לרכישת קרקע, ד"ר גלביץ חזר ודרש כי השטח שיירכש יהיה בתוך העיר עצמה ולא בסביבתה, לזה יש לדעתו ערך מכריע לקיומו של הקיבוץ העירוני. אולם מחירי הקרקע בתל־אביב האמירו מאוד והאמצעים הכספיים היו מעטים. הוצע לרכוש מאה דונם במקום שעכשיו קיימת שכונת יד אליהו, אך גם שם היו המחירים גבוהים ולכן הוחלט לקנות שטח של 200 דונם ליד כפר אז"ר. בלית ברירה נתקבלה ההצעה על דעת החברים, אף כי בעיני ד"ר גלביץ היה המקום רחוק מדי מן העיר.

מיד החלו בהכנת התוכניות לבנייה. בינתיים מת ד"ר גלביץ

באורח פתאומי. הוא נפטר בכ"ה בחשוון תש"ה — 11 בנובמבר 1944 בעת ביקור בחדרה והוא בן 47 שנים, במלוא מרצו. מחלה רצינית הכריעתהו וקטעה את פעולתו החרוצה ולא זכה לראות בהגשמת חזונו לבניין הקיבוץ העירוני. חבריו ראו בהמשך עבודתם בהגשמת רעיון הקיבוץ העירוני כעין צוואה למילוי רצונו של גלביץ שהיה אהוד עליהם. אולם מותו ללא עת של היוזם היו לו השלכות רציניות על התפתחותו של הקיבוץ העירוני וייתכן כי גם על סופו המהיר.

כעת הוטלה על כלב בורשטיין מלוא האחריות לביצוע הקמתו של הקיבוץ העירוני ובשנת 1946 ניבנו על השטח בתי המגורים ובתי המוסדות המשותפים. באותו זמן היו רשומים כמאתיים חברים, מספר קטן מדי לפי המושגים של ד"ר גלביץ. תוך כדי בנייה התחיל תהליך של נטישת חברים את הקיבוץ, הסיבה העיקרית היתה ריחוק המקום מן העיר, גם היעדרו של ד"ר גלביץ השפיע על רבים לסגת מחברותם בקיבוץ.

באמצע מאי 1947 עלו ראשוני הקיבוץ העירוני אפעל על אדמתם. במקום עמדו מוכנות 72 דירות בנות חדר וחצי כל דירה בצירוף מטבח ונוחיות, רמת הבנייה והתיכנון היו גבוהות מן המקובל בקיבוצים באותם הימים וכן היו בנויים מוסדות הקיבוץ. סמוך לקיבוץ אפעל עמד מחנה צבאי בריטי ומסביב היו כפרים ערביים עויינים. רק עשרה חברים נכנסו לגור אל הבתים בתורת התחלה ועד סוף השנה עלו לקיבוץ חמישים משפחות נוספות. כשפרצה מלחמת השיחרור במאי 1948 החליטו החברים לא לנטוש את המקום, אירגון ההגנה בתל־אביב שיגר לאפעל חוליית בחורים ויחד עם חברי הקיבוץ שמרו בעמדות.

במשך הזמן התרגלו החברים לנסוע אל העיר לעבודתם ולשוב אל הקיבוץ כאל ביתם. כאן קיבלו את ארוחותיהם בחדר־האוכל המשותף, כאן נחו בדירותיהם וקיבלו את השירותים של מוסדות הקיבוץ. גם המשק החקלאי התפתח: נבנתה רפת גדולה, לול, ועובד גן ירק, הופעלה מכבסה מיכנית לצורכי החברים שעמדה גם לשירות הפלוגות הראשונות של צה"ל. החברים עיבדו אלף ושלוש מאות דונם אדמת פלחה מן האדמות הנטושות שבסביבה, המצב המשקי היה תקין וענפי העבודה וההכנסה היו מגוונים. בשנת 1949 לאחר

בירורים ממושכים הסכים הקיבוץ המאוחד לצרף אליו את אפעל, בכך נתמלאה הדרישה להיות מחובר אל מוסד ארצי על כל המשתמע מכך. בקיבוץ אפעל הונהג הכל כמו בקיבוצים אחרים אלא שהמצב החומרי באפעל היה טוב יותר מאשר בקיבוצים אחרים, במזון, בדיור, בטיב השירותים העצמיים ובתיכנון המוסדות. הקיבוצים ראו באפעל משהו יוצא דופן. מזכיר קיבוץ אפעל אמר: "רצינו רמת חיים גבוהה כדי למשוך אלינו אנשים מן העיר".

אולם למרות המצב הכלכלי הטוב באפעל נשתבשו היחסים בין החברים בתוך הקיבוץ: כלב בורשטיין מזכיר אפעל מספר: "ארבעים אחוז מחברי אפעל עבדו במשק החקלאי העצמי של הקיבוץ ושישים אחוז המשיכו לעבוד בתפקידיהם השונים בעיר. בדרך כלל עבדו בחקלאות ותיקי קבוצת "גל", העובדים בעיר היו חבריו של ד"ר גלביץ ז"ל. כבר מראשית חיינו המשותפים נתגלו חיכוכים בין אנשי 'הצווארון הכחול' לבין אנשי 'הצווארון הלבן' והוויכוחים העמיקו והלכו. הראשונים שפרשו מהקיבוץ העירוני היו בעלי המשרות הטובות שבעיר".

אחד המצטרפים אל הקיבוץ העירוני היה חיים ברנשטיין (נפטר ב-1977) מעובדיו הבכירים של "ארכיון העבודה" של ההסתדרות, הוא השתייך לסוג החברים של ד"ר גלביץ. ברנשטיין מעיד על מניעיו להצטרף ועל הסיבות לפרישתו מן הקיבוץ ועל הגורמים להתפוררותו של אפעל.

"שמעתי כי מתארגנת קבוצה לשם חיים קיבוציים סמוך לעיר שבה החברים עובדים וימשיכו לעבוד בתפקידיהם גם לאחר הצטרפותם לקיבוץ העירוני. הדבר נראה לי ולרבים אחרים כבעייתי מאוד. זאת לא היתה הליכה מתוך התלהבות או מתוך אמונה חזקה. החברים ברובם היו מבוגרים, בעלי משפחות, ומהם גם בני ארבעים ומעלה. כל אחד ידע שהדבר הוא בבחינת ניסיון. דובר אפילו על מועד של שנתיים, אחר־כך נראה ונחליט מה לעשות.

"היתה מתיחות בין אנשי המשק החקלאי בקיבוץ לבין השכירים העובדים בעיר. השכירים העירוניים היו קמים בבוקר, מקבלים את ארוחת הבוקר שלהם מן המוכן, נוטלים איתם שקית מוכנה עם ארוחת־ביניים ונוסעים לעבודה. הם חזרו באוטובוס בשעה שלוש, אוכלים ארוחת־צהריים והולכים אל דירתם לנוח. היו גם פקידים בכירים, שהיו מסיעים אותם למקום עבודתם במכונית המשרד. אנשי

המשק החקלאי לעומתם, היו קשורים לעבודתם שעות רבות ולזמני חליבה קבועים וכו'. נתברר כי שתי הקבוצות הללו שונות כל־כך וקשה להן לדור בכפיפה אחת. המתיחות בין החברות היתה גדולה הרבה יותר.

"המתיחות גרמה למריבות קטנוניות שהפכו את החיים בקיבוץ לבלתי־נסבלים. אולי אין זה אפשרי כלל לאורך זמן, שאדם יעבוד בעיר ויחיה בקיבוץ, ואולי דורשים חיים קולקטיביים התעלות רבה שלא נמצאה אצלנו. בקיבוצים החקלאיים היה גרעין של מייסדים ובעלי אמונה שנשאו בעול, ואילו אצלנו לא היה גרעין כזה".

קימעה קימעה עזבו את אפעל בעלי ההכנסות הגבוהות העובדים בעיר, בהם אנשים שתפסו עמדות ציבוריות חשובות ובעלי יכולת רבה. עזיבתם החלישה את הקיבוץ העירוני. חברי קבוצת "גל" שהיתה מורכבת מחברי קיבוצים לשעבר, החזיקו מעמד בכל התנאים.

גורם נוסף שזיעזע את הקיבוץ העירוני היה הפילוג שחל בקיבו־צים של הקיבוץ המאוחד בשנת 1950. אנשי מפא"י נאלצו לעזוב את הקיבוצים שיסדו וטיפחו ועברו לקיבוצים של איחוד הקבוצות. היו מקרים שקיבוצים התפלגו ונעשו לשני קיבוצים כמו עין־חרוד, אשדות־יעקב, גבעת־חיים ועוד. בקיבוץ העירוני אפעל התנגשו שני מחנות שהגיעו לוויכוחים סוערים. זה היה "הקש ששבר את גב הגמל". בעיקבות הוויכוחים נשתבשו היחסים בין חברים טובים ומדי חודש נטשו חברים ומשפחותיהם את הקיבוץ העירוני ואחרים לא באו במקומם.

מצב אפעל נעשה חמור מאוד, לשם תיקונו החליט הקיבוץ לשגר לאמריקה את מזכירו כלב בורשטיין בשליחות אל אנשי ה"פארבאנד" שעל שמו נקרא הקיבוץ, כדי להשפיע על החברים לעלות לארץ־ישראל ולהצטרף אל הקיבוץ. בורשטיין הצליח לקנות בשביל אפעל מכונות טכסטיל לפיתוח תעשיה בקיבוץ וכן רכש מכונות משוכללות לחידוש הציוד של המכבסה הקיימת כדי להרחיב את עבודתה. הוא גם סיכם עם אנשי ה"פארבאנד" שחלק מהם יבוא לארץ וכל אחד יבנה לעצמו בית מגורים על מגרש של חמישה דונם. 1,200 דונם קרקע ליד קיבוץ אפעל יועמד לצורך שיכונם של חברי "פארבאנד".

בעוד כלב בורשטיין נמצא בשלב הכנת התוכניות וסיכומן עם

חברי ה"פארבאנד" נתקבלה בשבילו הודעה מהארץ כי באסיפה הכללית של חברי קיבוץ אפעל הוחלט על פירוק הקיבוץ, כלב הוזעק לחזור מיד ארצה. בבואו הוא מצא כי אין כל אפשרות לשנות את ההחלטה, חברי אפעל היו אחוזים כעין בולמוס של פירוק והיו נחושים בהחלטתם לפרק את הקיבוץ ולא לקיימו עוד בשום צורה שהיא. חלק מן החברים חזר לחיות בעיר, אחרים הצטרפו אל קיבוצים ואל מושבי עובדים.

אדמת אפעל חזרה אל חברת "שיכון" ובמקום הקיבוץ הוקם בשנת 1952 שיכון נאה בשם "רמת אפעל". מגרש רחב ידיים הועמד לרשות "משען" להקמת בית־אבות, שטח אחר מן הקרקע הוקצה בשביל המרכז הסמינריוני של הקיבוץ המאוחד והארכיון שלו על שם יצחק טבנקין.

הרעיון להקמתו של קיבוץ עירוני שחבריו עובדים שכירים במשרדים ובמפעלים עירוניים היה רעיון נכון ביסודו. הוא גם ענה למאווייהם של רבים מעובדי העיר באותן השנים, בהם מראשי ההסתדרות, אשר מסיבות מקריות לא הצטרפו אל הקיבוץ הקיים בכפר או אף פרשו ממנו. הקיבוץ העירוני עורר בהם תקווה של אפשרות לחזור אל מקורם.

במבט לאחור: לא מובן מדוע הקיבוץ המאוחד לא אימץ לעצמו את הרעיון של הקמת הקיבוץ העירוני ולא סייע להוגי הרעיון וליוזמים שעמלו בהקמתו. יתר־על־כן: מדוע לא עמד הקיבוץ המאוחד בראש המארגנים והמעוררים והמסייעים למבצעי הרעיון הלכה למעשה? ולבסוף, לאחר שנתגלו החולשות הראשונות בקיבוץ העירוני באפעל, מדוע לא חשה מזכירות הקיבוץ המאוחד ברגע הדרוש כדי להצילו מהתמוטטות?

אכן איתרע מזלו של הקיבוץ העירוני והוגה הרעיון שלו, ד"ר שמעון גלביץ נפטר ללא עת, יש להניח כי לו היה בחיים היה הקיבוץ העירוני מוצא את דרכו הנכונה להמשך קיומו. חבל!

רעיון חברתי נאה לא מצא את מגשימיו.

בארות יצחק

קיבוץ של "הפועל המזרחי" על שם הרב יצחק ניסנבוים (1868—1942), מראשי התנועה הציונית הדתית בפולין, נספה בגיטו ורשה.

הקיבוץ נוסד בינואר 1943 בנגב המערבי, בסביבת עזה. עם פלישת צבא מצרים אל הנגב במאי 1948, הוא התבצר בקרבת בארות יצחק והרעיש את הקיבוץ בתותחים ובאווירונים. באחת ההתקפות הקשות חדרו המצרים אל חצר הקיבוץ ותפסו שורה של בתי מגורים. חברי הקיבוץ הגנו בגבורה איתנה על יישובם והדפו את המצרים. הקיבוץ התבצר יפה והחזיק מעמד עד שצבא ההגנה לישראל היכה את המצרים מכה ניצחת. בנסיגתו השאיר הצבא המצרי 180 חללים ושלל צבאי רב, מבין היהודים נפלו 18 לוחמים. בארות יצחק הדווייה נחלה נצחון אבל היישוב נהרס כולו.

מחמת פגעי המלחמה נטש הקיבוץ את יישובו בנגב וב־1949 התיישב במושבה הגרמנית וילהלמה שנוסדה ב־1903 ופונתה מתוש־ביה הגרמנים במלחמת העולם השנייה. החברים העבירו עימם את שם קיבוצם בארות יצחק גם ליישובם החדש הנמצא בקרבת שדה התעופה בן־גוריון.

שטח אדמתו של הקיבוץ כ־3,000 דונם וענפי הכלכלה: חקלאות שלחין, רפת, לול, פרדס ומפעל חרושתי לייצור מכלים מפוליאסטר.

בית אשל

יישוב עברי חרב בנגב, כשני קילומטר מזרחית לבאר־שבע. נוסד בשעתו באוקטובר 1943 והיה מתוכנן לבניין מושב עובדים. בינתיים נמצא היישוב בחצר מוקפת חומת אבנים ובתוכה מגדל לתצפית. בית אשל היה אחד משלושת המיצפים שהוקמו באותו זמן באיזור הנגב, שני האחרים: רביבים דרומית לבאר־שבע וגבולות מערבית לה. שני מצפים אלה קיימים בתור קיבוצים חקלאיים.

השם בית אשל נקרא על שום העץ אשל הגדל במרחבי הנגב. מסופר על אברהם אבינו: "ויטע אשל בבאר שבע ויקרא שם בשם

ה' אל עולם" (בראשית כא, לג). הנטיעה מציינת את המעבר מחיי נדודים אל ישיבת קבע. דרשנים ומחפשי רמזים בתורה ראו בשלוש האותיות של אשל: אכילה, שתיה, לינה — בשלושתם הצטיין אברהם אבינו בהכניסו אורחים באוהלו שהיה באיזור זה.

במאי 1948 פלשו המצרים אל הנגב והתבצרו בעיר באר־שבע. בעיצומה של מלחמת הקוממיות היתה בית אשל מנותקת וסכנה גדולה נשקפה לה. היישוב הקטן היה נתון במצור וניתכו עליו הפגזות קשות מאוד. אנשי בית אשל התחפרו במעמקי האדמה ומשם המשיכו להגן על יישובם בגבורה נפלאה, מעליהם נמשכו ההפגזות הכבדות והם חיים ומגינים בחפירותיהם. מנותקים מיתר חלקי היישוב, מזונם היה מועט, מספר המגינים קטן ונשקם דל — כל אלה לא הרתיעום מלעמוד בעוז מול בסיסם המבוצר של צבא מצרים הנמצא כשני קילומטר מהם.

לפי החלטת האומות המאוחדות היתה באר־שבע כלולה בתחומה של המדינה הערבית, אולם מדינת ישראל הצעירה לא השלימה שעיר האבות תהיה מחוץ לגבולות מדינת היהודים. בסוכות תש"ט — אוקטובר 1948 הסתער צבא ההגנה לישראל אל הנגב ולכד את באר־שבע. כל תושביה נמלטו וגדודי המצרים נסוגו אחרי שסבלו אבדות כבדות. עם כיבוש באר־שבע באה גאולתה של בית אשל הנצורה.

כשעלו אנשי בית אשל מן החפירות מצאו את בתיהם הרוסים עד היסוד מן ההפגזות של צבא מצרים, הכל חרב. החברים החלו מתלבטים אם להישאר ולשקם את יישובם. בקיץ 1949 נפלה ההחלטה ואנשי בית אשל נטשו את מקומם והתיישבו בעמק יזרעאל שם בנו את מושב העובדים היוגב — כך בעצם נקרא אירגונם לפני עלותו להתיישב בבית אשל. במקומם החדש נעורו בהם געגועים אל שמם הקודם — היוגב; שהוא גם מתאים יותר ליישוב חקלאי בעמק.

לרשות היוגב 6,500 דונם וענפי הכלכלה שלהם: רפת, מטעים, לול ודיר.

בית הערבה

קיבוץ בית הערבה הוקם בערבות יריחו, כשלושה ק"מ מצפון לים המלח, בקרבת גדות הירדן, סמוך לגשר עבדאללה, בחודש תשרי ת"ש — אוקטובר 1939. השם בית הערבה ניתן למקום לפי שמה של אחת הערים שהיתה קיימת על גבול נחלותיהם של שבטי יהודה ובנימין באותה סביבה (יהושע טו—ו). מייסדי הקיבוץ היו צעירים, רובם מבני הארץ שהשתייכו ל"מחנות העולים". הנקודה נמצאת כ־370 מטר מתחת לפני הים התיכון.

מדורי דורות רבצה הערבה צחיחה ועזובה, לוהטת תמיד ביקוד השמש, הדממה העיקה והכל מסביב היה פראי באכזריותו. בבקעה שוממה זו, בין הרי מדבר יהודה נמצא אגן ים־המלח רובץ בבדידותו ובייחודו הבולט. הכל מסביב יבש וחרוך, אין צמח, לא ירק ולא עץ — אדמת מליחה, לא תצמיח דבר.

אגן ים־המלח נמצא כ־395 מטר מתחת לפני הים התיכון, הים הנמוך ביותר בעולם. עובדה זו הקסימה רבים ועוררה סקרנותם של חוקרים. בראשית המאה ה־19 התחילה חקירתו על־ידי מלחים יורדי־ים בריטים ואמריקאים. אחריהם באו חוקרים נועזים, בעלי מקצוע ומצאו עניין רב בים־המלח וסביבתו. קבעו כי בים־המלח מרוכזים מלחים ומחצבים בכמויות עצומות, זהו אחד הימים המעניינים מאוד מבחינת האפשרויות התעשייתיות הגלומות בו.

חקירת ים־המלח וניצול אוצרותיו העסיקו אישים מן התנועה הציונית מראשית צעדיה. הרצל רשם ביומנו ביום 23 באוגוסט 1896: "דיברתי ארוכות עם האלקטרוטכני קרמניצקי, הוא ציוני טוב עם אידיאות מודרניות. אצל ים־המלח שיש בו הרבה מלחים, אפשר לייסד תעשיות כימיות גדולות". (יוהן־יונה קרמניצקי 1850—1936, ממקורביו של הרצל, חבר ההנהלה הציונית, רכש בזמנו שטח קרקע בפתח־תקווה שנקרא "גן קרמניצקי") ועוד מיומנו של הרצל מיום 3 דצמבר 1900: "ובכן בא אלי אתמול בצהריים המתווך... C, הוא דיבר על הא ועל דא. את הזיכיון על ים־המלח יכולנו לקבל על נקלה, אם נבטיח לשולטן חלק מן ההכנסה הנקיה של התעשיות".

בשנת 1903 הזמינה ההנהלה הציונית את הגיאולוג הגרמני מכס בלנקנהורן (1861—1947) לערוך מחקר של אוצרות ים־המלח כהכנה לרכישת זיכיון מאת הממשלה התורכית. לעבודתו של גיאולוג זה תהיה נודעת חשיבות רבה לחקר ים־המלח וסביבתו. בשנת 1906 בא נובומייסקי במשא־ומתן עם ההנהלה הציונית וייסד ביחד עם אוטו וארבורג (1859—1938, עוזרו הקרוב של הרצל ובשנים 1911—1920 נשיא ההסתדרות הציונית העולמית) את חברת "סינדיקט ארץ־ישראל לתעשיות" לשם ניצול אוצרות ים־המלח.

ב־1908 יצאה משלחת מדעית לחקירת חופי ים־המלח ובראשה בלנקנהורן. השולטן התורכי מימן את הוצאות המשלחת. בלנקנהורן הזמין לעזרתו את חוקרי הארץ הצעירים: אהרן אהרונסון (1876—1919) לחקר הצומח וישראל אהרוני (1882—1946) לחקר החי. אולם את היוזמה המעשית ואת התנופה לביצוע פיתוחם של אוצרות ים־המלח — חזונם של כל החוקרים, יש לזקוף לזכותו של המהנדס משה נובומייסקי. הודות לחריצותו, עקשנותו ומרצו הוא זכה להקים על חוף ים־המלח את המפעל החרושתי לאשלג ששמו יצא לתהילה בעולם כולו.

משה נובומייסקי יליד סיביר 1873, סיים בית־ספר טכני, השתלם בהנדסת מיכרות בגרמניה ועבד במיכרות הזהב בסיביר. בצעירותו התקרב אל חוגי המהפכנים ברוסיה ואף נאסר על־ידי המשטרה הצארית, לאחר מכן התעניין בתנועה הציונית ובא בקשרים עם אוטו וארבורג. ב־1911 ביקר בארץ־ישראל וערך סקר ראשון בים־המלח. במלחמת העולם הראשונה היה ראש המועצה הלאומית של יהודי סיביר ויושב ראש המרכז הציוני שם. ב־1920, עם השתלטות הבולשביקים על רוסיה, עלה לארץ־ישראל. ב־1929, לאחר מאבק ממושך, השיג את הזיכיון מאת הממשלה הבריטית לניצול ים־המלח וייסד את חברת האשלג שהקימה מפעל גדול על שפת ים־המלח. הדפיס את זכרונותיו בשני ספרים: "האמת על זיכיון ים־המלח" — 1946, "מים־הבאיקל לים־המלח" — 1958. מת בפאריס ב־1961.

מתקני בית־החרושת הוקמו בצפון ים־המלח בשנת 1930 ובפברואר 1932 נשלחה תוצרת הברום הראשונה לבריטניה והעבודה במקום

התרחבה מאוד. תוצרת האשלג מים־המלח היתה מן המושבחות בעולם והמסחר התפתח עם מדינות רבות.

ליד המפעל הוקם מחנה הפועלים בו שוכנו כמה מאות איש, גם מאות ערבים מעבר הירדן המזרחי עבדו במפעל. לאחר זמן נבנתה ליד בית־החרושת שכונת פועלים בשביל העובדים הקבועים ומש־פחותיהם.

בשנת 1934 החליטה חברת האשלג להקים מפעל שני בסדום שבדרום ים־המלח, מפעל שיהיה גדול בהרבה מזה הקיים בצפון. בשלב זה של הרחבה והתפתחות עמדה בפני הנהלת החברה שאלה רצינית מאוד: מאין יבואו הפועלים היהודים לעשות את כל העבודות הרבות בתנאים האקלימיים הקשים שבסדום? מי יילך לשם? היכן למצוא את האנשים שיעזבו ארץ נושבת ויילכו לעבוד במדבר שממה מרוחק?

במחשבתו של נובומייסקי צץ רעיון לפנות בהצעה אל קיבוץ רמת רחל בירושלים שתשלח פלוגת עבודה להקמת המפעל החדש בסדום. מזכיר רמת רחל באותם הימים היה יהודה אלמוג, הוא הביא את ההצעה לאסיפת חברים. היו שהתנגדו להצעה בחריפות רבה והיו בעד קבלתה. יהודה אלמוג נדלק לרעיון, הוא ראה במפעל האשלג לא רק מקום עבודה אלא חזון התיישבות באיזור החדש של ים־המלח, בכל ערבת יריחו.

יהודה אלמוג פנה אל מזכירות הקיבוץ המאוחד וזו תמכה בהצעתו. בהתאם לכך התארגנה קבוצה בת שלושים חברים שנת־לקטו מן הפלוגות של הקיבוץ המאוחד ממקומות שונים בארץ. הקבוצה הגיעה לצפון ים־המלח ומשם הפליגה בסירה על פני ים־המלח דרומה אל סדום.

מעתה אי־אפשר לדבר על מפעל האשלג ועל העבודה בסדום ובערבת יריחו מבלי להזכיר את שמו של יהודה אלמוג, שהיה איש מיוחד במינו והרוח החיה בכל הפעולות שנעשו בסדום ובאיזור הערבה. במשך הזמן נוצרה זהות בין יהודה אלמוג לבין ההתפתחות הגדולה באיזור.

יהודה נולד בשנת 1895 בעיירה סולי, פלך וילנה והתחנך על ברכי המסורת היהודית. במלחמת העולם הראשונה ערק מן הצבא הרוסי הצארי והתמסר לעבודה בתנועת "החלוץ", שם פעל ביחד

עם יוסף טרומפלדור. בשנת 1919 עלה לארץ־ישראל והיה בין מייסדי גדוד העבודה. לאחר זמן יצא בשליחות ההסתדרות לחוץ־לארץ, בחזרו הצטרף לקיבוץ רמת רחל שבירושלים.

יהודה נפגש עם נובומייסקי והיה נרגש מאוד משיחתו עם האיש הנועז ובעל המרץ שזכה להגשים את חלומו בהקמת מפעל האשלג בים־המלח. יהודה מצא שפה משותפת עם נובומייסקי, שניהם מוצאם מרוסיה, לשניהם רקע אידיאליסטי משותף ועתה קישר את שני האישים חזון משותף וגדול לפיתוח ים־המלח. יהודה היה נחוש בהחלטתו להתמסר בכל יכולתו לפיתוח האיזור כולו, "שגעונו" היה להקים התיישבות קיבוצית ממזרח לים־המלח, בערבה, באדמת הכפר הערבי תל א־צפיה — היא צוער המקראית השוכנת מזרחית־דרומית לסדום.

בשנת 1956 הוקמה המועצה האזורית בחבל ים־המלח "תמר" ויהודה נבחר לראש המועצה האזורית. עתה צמחו לו כנפיים וניתנה לו אפשרות לפעול לפיתוח האיזור בשם מוסד רשמי והוא שקע ראשו ורובו בבניין יישובים חדשים, בהקמת מוסדות, בהחייאת שממות, בהקמת אכסניית נוער לרגלי מצדה וחציבת שבילים לעלות אל פיסגת ההר. יהודה נמשך למעשים נועזים ואף הצליח במעשיו. אולם בשנים האחרונות קם דור חדש "אשר לא ידע את יוסף", דור שאף התגאה באי־ידיעתו זאת וביכולתו להתנכר לקודמיו, כביכול מתוך יעילות יתר ומומחיות עליונה. למעשה לא יכלו צעירים אלה "לרוץ" אחר תוכניותיו הגדולות של יהודה והוא ראה את עצמו מורחק. יהודה נחל אכזבות מרות דווקא מחבריו, יהודה נפגע ונעלב.

קראו לו: יהודה איש החלומות! וכי אפשר בארץ הזאת בלי חלומות? פעלו המבורך של יהודה אלמוג חרוט ביישובים אשר בסדום ובערבות יריחו. שמו של יהודה שמור בליבם של צעירים רבים שמשך אותם אל לב הישימון והדליק בליבם ניצוצות של חזון ומעשים.

יהודה חי כמעט כל שנותיו בנדודים, הוא לא היה מסוגל לכבול את עצמו אל מסגרת של חיים מסודרים. באחד הימים בבואו להינפש ברמת רחל נפל על פתח חדרו ומת פתאום.

ביום י"ב אב תשל"ב—1972 נפסקו חייו של יהודה. בודדים בירושלים באו לחלוק לו את הכבוד האחרון. קברו נכרה בפנתיאון הגבורה אשר בכפר גלעדי, ליד קבר רעייתו חוה.

בשנת תרצ"ח—1938 השתוללו עדיין מאורעות־הדמים בכל הארץ, כנופיות ערביות אירגנו מעשי רצח בדרכים וביישובים עבריים והמתיחות היתה גדולה. ובזירה המדינית ניטש ויכוח במוסדות הלאומיים של היישוב על דבר חלוקת ארץ־ישראל. בסוף אותה שנה פנתה מזכירות הקיבוץ המאוחד אל "המחנות העולים" בהצעה להעלות גרעין להתיישבות על שטחי הקרקע השייכים לחברת האשלג בצפון ים־המלח, התנועה נתנה הסכמתה.

בקיץ 1939 הגיעו לצפון ים־המלח ראשוני הבוגרים של "המחנות העולים" והם הצטרפו לקבוצה קטנה שכבר ישבה במקום. זה כמה חודשים ישב כאן אייזיקוביץ הידוע בשמו "אייזיק" איש קיבוץ רמת רחל בירושלים. אייזיק הוא מגזע העקשנים, עסק בשטיפת קרקע מלוחה וגידל עליה צמחים שונים. זהו האיש שנדלק לחזון ההתיישבות באיזור הערבה, ועמוקה אמונתו כי כאן עשוי להתפתח יישוב קיבוצי וכי ניתן לגדל צמחים באדמתה המליחה של הערבה. המוסדות המיישבים לא אבו להכיר בהתיישבות מטורפת זו על קרקע מליחה, והכל כאן נעשה מתוך יוזמה אישית ופרטית, על אחריותם ועל הוצאותיהם של החברים עצמם. מקום זה עם מתיישביו התמהוניים שימשו לאחר מכן "מוצג" של גאווה להראותו לתיירים...

קדמה לקיבוץ בית הערבה, הקמתו של מפעל האשלג לחופו הצפוני של ים־המלח שהחל את עבודתו המעשית ב־1930. כאן נתלקט ציבור פועלים, חלוצי תעשיית האשלג בערבות יריחו. האנשים הוכיחו יכולת הסתגלות לאקלים הקשה של האיזור וכישרון לעבודה המיוחדת במינה. במחנה העבודה שכנו מאות פועלים ואורח־החיים במחנה הותאם לתנאי העבודה והאקלים.

הראשונים שהגיעו לבית הערבה היו שלושה בחורים ואף לא בחורה אחת, בקושי רב נעתרו כמה חברות מן הקיבוצים לבוא מדי פעם בחילופים "לבישול של שבת". מחנה האוהלים של קיבוץ בית הערבה הוקם ליד מפעל האשלג, נבנה צריף לחדר־אוכל ומגדל־מים. כאן החלו להתרקם החיים החדשים של קיבוץ בית הערבה. לאט־לאט נוספו חברים, חלקם עבד בחברת האשלג ואחרים טיפלו בערוגות מספר לניסיון לשטיפת הקרקע במי הירדן שהובלו לכאן בטנקרים. עקשני בית הערבה המשיכו בנסיונותיהם למרות ליגלוגם של מומחים ועל אף אזהרותיהם של פרופסורים

ואנשי מדע חקלאי שהכריזו כי "כאן לא יצמח כלום לעולם".

אכן, נורא מכל היה כאן מדבר המלח, האדמה המלוחה לא הצמיחה דבר. כאן "יוצרים" אדמה, היה מסביר איש הנסיונות, העקשן, אנו ממיסים את המלח ו"ממתיקים" את האדמה.

העקשנות נחשבת בדרך־כלל לתכונה שלילית בחברה, אולם ישנה עקשנות הנושאת עימה ברכה, לולא העקשנות והעקשנים לא היתה התקדמות בעולם.

באביב 1940 עלה קיבוץ בית הערבה לנקודת־הקבע שלו, כשלושה ק"מ צפונית למפעל האשלג. אותו לילה התחוללה סופה עזה, נחשולי חול סינוורו את העיניים וכל אשר הוקם בעמל רב נפל וצנח. בקושי גדול הוקם המחנה מחדש למרות הרוחות והחום. עתה עמד בלב השממה יישוב יהודי חדש על גדות הירדן וים־המלח, בשכנות לעיר הערבית יריחו, עיר התמרים.

חודש ימים לאחר תקיעת היתד במקום החדש, הונחה אבן־הפינה לבית הראשון. את האורחים קידמה כרוז גדולה על בד: "ישששום מדבר וציה ותגל ערבה ותפרח כחבצלת" (ישעיהו ל"ה). ביסוד הבית הונחה מגילה: "בי"א באדר הת"ש הנחנו את אבן־הפינה לביתנו הראשון בערבת יריחו. בית אנחנו בונים לחברת אדם חדשה אשר לשלום פניה ולאושר האדם..."

הגיע חג הפסח, "סדר" ראשון בקיבוץ בית הערבה. חדר־האוכל שבצריף עדיין בלי רצפה ובלי תקרה, אבל מקושט בענפי ירק שהובאו משפת הירדן. הכל היה ערוך לחג, פתאום התחוללה סערה עזה ובן רגע כוסתה הערבה ענני אבק שהשתוללו בטירוף בלתי־פוסק. הצריף החל לנאוק ולהיאנח ולנטות לצידו. חברים מיהרו לתמכו בכלונסאות. כמחצית השעה נמשכה הסערה, וכשם שהחלה פתאום כן שככה פתאום. האנשים ניערו את שכבת החול מעל בגדי־הם ופלטו מגרונם אבק סמיך. גשם דק החל לטפטף בעדינות והרביץ את האדמה, האוויר טוהר והכל שב להיות שקט.

העבודה נמשכה כסדרה, עיקר ההכנסה היתה מעבודת החברים בחברת האשלג, חברים אחרים עבדו במשק וקבוצה קטנה המשיכה בשטיפת הקרקע, והיו חברים שעמדו בלילות בשמירה ליד הגדר מסביב למחנה. ביום ג' באב ת"ש—1940, בשעת לילה נשמעה יריה מן העמדה המערבית. חברים שהגיעו אל המקום מצאו את

משה כהן מתבוסס בדמו, פצוע ברקתו. שעתיים נאבק עם המוות. הוא הובל במכונית עזרה ראשונה לירושלים ובמבואותיה יצאה נשמתו. נקבר בהר הזיתים.

תנאי האקלים קשים מנשוא, החום הגיע למעלה מ־45 מעלות בצל. את החברים פקדה "שושנת יריחו" אלה הם פצעים הנגרמים מעקיצתו של זבוב זעיר. הנשים ההרות נשלחו מכאן בטרם לידה לרמת רחל בירושלים מחשש לתינוקות. אך במרוצת הזמן נולדו כאן ילדים והם גדלו בבית הערבה שהפך להיות כעין אואזיס — מקום עוטה ירק, מדשאות ועצים נותני צל.

נתברר כי ה"שגעון" של אייזיק ועוזריו בשטיפת האדמה בערוגות הצנועות — היווה שיטה בדוקה להפיכת קרקע מליחה לאדמה מטווייבת המעניקה יבוליה בשפע. מן ההתחלה הקטנה החלו להתפתח חלומות גדולים: צפונה מים־המלח משתרעת בקעת הירדן, אדמת מישור ללא אבנים. במבט ראשון אין להבחין "מה חסר לה" לאדמה זו. 250 אלף דונם הם אדמת השממה באיזור הזה ואין בהם יישוב בני־אדם, לא יהודי ולא ערבי, כי מלוחה היא האדמה, לא תצמיח דבר. בעיני רוחם חזו ראשוני בית הערבה התיישבות גדולה בכל האיזור השומם הזה, אלפי מתיישבים יבואו לכאן.

חלומות וחזיונות מזינים את הנפש, אשרי האדם היודע לשלב בקרבו חזון ומעשים כאחד, העושה יום־יום את העבודה המפרכת מבלי להסיר עיניו מחזון העתיד הפורש כנפיים אל־על. חברי בית הערבה עבדו קשה בחברת האשלג ובנו את ביתם בקיבוצם המשותף בו ראו את עתידם. עובדי חברת האשלג, ביתם הקבוע אינו כאן ליד שפת ים המלח, עובדים אלה מחכים לערב שבת לשוב אל משפחותיהם הגרות בירושלים. רק כמה עשרות מהם יגורו ב"שכונת המפעל". אולם חברי בית הערבה צמודים אל המקום הזה כאל מקום של חיים והתפתחות.

חג גדול בקיבוץ בית הערבה, חג המים! עם ערב התכנסו החברים ליד פי הצינור ושירה עזה בקעה מגרונם: עלי באר — ענו לה, עלי באר ענו לה! שריקה חדה עלתה מן הצינור, קול המייה ופיכפוך מים נשמע כאילו ממרחק. פתאום פרץ זרם אדיר מכל מלוא פתחו של הצינור — מים רבים זרמו החוצה וגרפו עימם את אדמת החול. עלי באר — ענו לה! קולות השירה התערבבו

בשאון המים — הנה כאן תקווה גדולה, חזק היה הביטחון בלב כולם.

בשיממון הזה מסביב שוררות תאוות שוד ורצח, המארבים וההתנקלויות אינם חדלים בערבה הזאת שתושביה הערבים פורעי חוק. בי"ג כסליו תש"א—1941, יצאו כמה חברים מן הקיבוץ לכרות עצים ליד הירדן, הם נתקלו בערבים מזויינים שדרשו להעבירם בסירה לעברו השני של הנהר. החברים סירבו והערבים פתחו ביריות. יעקב לביא נפל הרוג, חברו זאב לוינטל קפץ לירדן לשחות, הוא נורה בגבו וצלל במים, ביום השלישי להירצחו נמשתה גווייתו מן הירדן. שני קברים ראשונים נכרו בבית הערבה. קדמו לשני חללים אלה משה כהן שנפל הרוג בחצר המשק.

הפרחת השממה תובעת קרבנות אדם, בניין הארץ כרוך במסירות נפש ובהקרבה עצמית. קיבוץ בית הערבה שילם מחיר יקר כבר בצעדיו הראשונים בערבה, שמחת היצירה נמהלה בצער על אבדן חייהם של חברים לדרך. אך אין פנאי להתעכב על מכאובים, המשך היצירה — זכרון לחללים.

אנו קוראים ביומן הקיבוץ ובתזכירים:

שנת 1943

ג ן ה י ר ק — הצליח מאוד, יש לראותו כענף חשוב מבחינת ההכנסות. שטח הגן 29 דונם.

פ ל ח ה — החצירים החורפיים והקיציים הניבו יבול יפה, השטח 59 דונם.

ב ר פ ת — 20 ראשי בקר, מהם 7 פרות חולבות.

ב ל ו ל — 370 עופות, בתוכנית שלנו להגיע ל־6,000 מטילות.

פ ר ח י ם — ¾ דונם משתלת פרחים. היועץ שלנו הוא צירקין ממשתלות הקיבוץ המאוחד.

ד ג י ם — בריכות הדגים תופסות שטח של 80 דונם.

ש ט י פ ת ה ק ר ק ע — 25 דונם כבר הוכשרו, עוד 33 דונם בתהליך של שטיפה.

א ו כ ל ו ס י ה — בקיבוץ 107 חברים, מהם 11 מגוייסים לתפקידי חוץ.

שטחי נוי — בחצרות ישנם שטחי מדשאות וכן חורשה של 22 דונם בתוך המחנה.

שנת 1944

גן הירק — השטח המעובד 16 דונם, ההכנסה ברוטו, 2,000 ל"י.

פלחה — השטח המעובד, 43 דונם זרוע חצירים לסוגיו.

ברפת — 23 ראשי בקר, מהם 6 פרות חולבות.

בלול — 380 עופות ו־500 פרגיות.

פרחים — ½ דונם — ההכנסה 40 לירות.

דגים — בריכות הדגים תופסות שטח של 350 דונם.

מטעים — 3½ דונם גפנים מזן שסלה ו־3 דונם בננות. המטע לא הצליח.

שטיפת הקרקע — 73 דונם כבר הוכשרו, עוד 102 בתהליך השטיפה. המים נשאבים ישר מהירדן.

אוכלוסיה — בקיבוץ 125 חברים, מהם מגוייסים לתפקידי חוץ 22 חברים.

שיכון — במשק 12 בתים בנויים המכילים 48 חדרי מגורים.

הכנסה — ההכנסה המשוערת לשנת תש"ד—1944, 25 אלף ל"י.

מה אפשר ללמוד מקיבוץ בית הערבה? בשנת 1939 פתח איש קיבוץ מרמת רחל בניסיון צנוע ותוך היסוס רב בשטיפת אדמה מליחה בצפון ים־המלח, ולא שיער האיש כי הוא מניח יסוד למהפיכה רבת־משמעות במדע החקלאי של הפיכת קרקע שומם לאדמה פוריה. ראשית עבודתו של האיש היה בחפירת כמה ערוגות בתוך האדמה המליחה, למלא אותם מים מן הירדן שהיו מובאים בטנקרים. האנשים חזרו על השטיפה כמה פעמים ואחרי זה זרעו זרעים שונים. למרבה הפלא נקלטו הזרעים ואף נתנו פירות משובחים. לימינם של בעלי הניסיונות עמד אגרונום מטעם חברת האשלג שאף הוא לא שיער את ערך הניסיון.

מומחים ואנשי מעשה הזהירו את האנשים מפני כישלון חרוץ, מפני בזבוז כספים וכוחות עבודה, הם אף נדו ל"משוגעים" הללו. לדעתם של מומחים אלה המלחים שיישקעו במעמקי האדמה סופם

לחזור ולעלות אל השטח העליון של האדמה ולייבש את הגידולים באיבם. אולם חלוצי הניסיון לא שעו לדברי המומחים (מזל שכזה! ב.צ.מ.). לימים שוכללה הטכניקה של השטיפה, על גדות הירדן הותקן מכון מים מיוחד, ממנו הניחו צינור באורך 1,200 מטר עד לבית הערבה, הצינור הזרים 200 ממ"ע מים ואפשר היה להרחיב את שטחי השטיפה.

אדמת בית הערבה נמנית עם האדמות המלוחות והגרועות ביותר בכל עמק הירדן הדרומי. בדיקת הקרקע בבית הערבה הראתה כי הקרקע מכיל 16,5 אחוז מלחים. לאחר השטיפה ירדה המליחות בשכבות העליונות ל־0,2%—0,3% — היינו עד מליחות מי הירדן בהם שוטפים את הקרקע. לאחר השטיפה פיזרו על גבי השטח זבלים כימיים ודשנים אורגניים והאדמה היתה מוכנה לזריעת כל זרע ולנטיעת כל נטע.

שטיפת הקרקע, טיובה, דישונה ועיבודה המיוחד בלעו ימי עבודה למעלה מן הרגיל וההוצאות היו מרובות, אך הישגיה הנפלאים של בית הערבה בתנובה החקלאית הצדיקו את מעשיה. כל מי שסייר בבית הערבה עמד משתאה למראה הערוגות הירוקות לגווניהם ולמיניהם, ירקות משובחים, ריחניים וטעימים לחיך. היבולים היו מצויינים ולמעלה מן המקובל. בית הערבה היתה כמעט הספקת היחידה של עגבניות מוקדמות לשוקי ירושלים, והמחירים היו גבוהים.

תהילתם של חברי בית הערבה נפוצה בכל הארץ ושמע נסיונותיהם החקלאיים הגיע אל רחבי העולם והיו לשיחתם של אנשי מדע בין כותלי האוניברסיטאות. לאור ההצלחה והעידוד ניגש הקיבוץ בסתיו 1947 לביצוע תוכנית נרחבת לשטיפת שטח קרקע נוסף של כארבע מאות דונם. וביום שהוכרז מעל במת האומות המאוחדות על חלוקת ארץ־ישראל למדינה יהודית ולמדינה ערבית, טירטרו טרקטורים גדולים על פני אדמת השממה להפכה לגן פורח ואף להגדיל את היישוב ולקלוט בקיבוץ עשרות חברים נוספים. שני יסודות מחַסנים באדם את כוח אחיזתו באדמתו: אהבת האדמה וסבל החיים במקום — שניהם אחוזים וכרוכים זה בזה. חברי בית הערבה ידעו את שניהם בשנות התיישבותם בערבה.

החלטת האומות המאוחדות בנובמבר 1947 על חלוקת ארץ־ישראל לשתי מדינות, יהודית וערבית, מצאה את בית הערבה מחוץ לגבו־

לותיה של המדינה היהודית. היה זה הלם כבד לחברי הקיבוץ והחלו בירורים קדחתניים בתוך הקיבוץ ועם מוסדות חוץ. באסיפת חברי הקיבוץ נתקבלה החלטה נחושה להישאר במקום ויהי מה! ונשתררה הרגשה קשה של "מחוץ לגבול!" הבדידות כאילו העמיקה יותר ומרכז הארץ נראה עתה רחוק יותר. בראשית מרס 1948 עם הפסקת התחבורה הסדירה בין תל־אביב לירושלים בגלל התקפות הערבים בדרכים, החל גם ניתוקה של בית הערבה ממרכז הארץ. בשמונה לאפריל נפסק הקשר עם ירושלים. עובדי חברת האשלג דאגתם היתה נתונה עתה לבני משפחותיהם הגרים בירושלים הנצורה או ביישובים אחרים בארץ.

הבירור הגורלי הראשון התקיים בפסח תש"ח: האם להוציא את הילדים מן המקום? הבירור באסיפת החברים היה רציני ונוקב, לעיתים סוער ולא חסרו התרגשויות, הוחלט בשלילה. ערב ה־15 במאי 1948 ניהלה חברת האשלג משא־ומתן חשאי עם ראשי השלטון בעבר הירדן על מעמד נייטרלי של מפעל האשלג. מוסדות היישוב נתנו אישורם למשה־ומתן, אף שלחו נציגם לחתימת חוזה אי־התקפה עם גלאב פחה, מפקד הלגיון הערבי.

אולם הדברים אירעו אחרת, פקודות סותרות הגיעו מעבר הירדן והזמן דחק מאוד. מן המרכז באה הוראה לפנות את הנשים והילדים מצפון ים־המלח. מטוס דקוטה פינה את הילדים והאימהות משכונת הפועלים של המפעל וחזר לפנות את ילדי בית הערבה כעבור ימים אחדים. ב־19 במאי הועברה פלוגת הפלמ"ח שחנתה בבית הערבה, אל סדום שבדרום ים־המלח. נציגי הלגיון הירדני דרשו את כניעת התושבים של בית הערבה והמפעל ללא תנאי ואם לאו יהיה גורלם כגורל גוש עציון. על היהודים למסור את נשקם ולסמוך על חסדי המלך עבדאללה. אמנון זעיר, מפקד החבל ופאול זינגר נציג החברה, הסכימו לתביעות הלגיון והודיעו למרכז על הכניעה.

הידיעה על הכניעה בצפון ים־המלח הדהימה את ראשי המטה הכללי והם החליטו לדרוש את פינויו המיידי של צפון ים־המלח ובית הערבה ולהעביר את כל האנשים לסדום. הואיל והיה חשש רציני שהלגיון הערבי יופיע למחרת בבוקר ה־21 במאי, הוחלט לפנות בו בלילה את כל האנשים דרומה בצורה שקטה ומאורגנת.

מפקד ההגנה בסדום, איש הפלמ"ח, גואל לויצקי הביע נכונותו לקבל את כל אנשי הצפון על אף הדוחק באספקה ובמים. ב־20

במאי בשעת לילה, עזבו את מפעל האשלג ואת בית הערבה בסירות קרוב ל־600 נפש. לאחר שהסירות התרחקו בים־המלח חיבלה קבוצת המאסף במפעל: מתחנת הכוח הוצאו כמה חלקים חיוניים כדי למנוע אפשרות הפעלתה, את מחסני החברה העלו באש על תכולתם וכן את מכלי הדלק. העשן הרב שעלה מן הדליקה בישר לערבים את יציאת היהודים. אל המפעל ואל קיבוץ בית הערבה פלש המון ערבי וערביות, שדדו והרסו הכל והמקום הפך שממה. גם מלון קליה נשדד ונהרס כולו.

שלוש נקודות יישוב: מפעל האשלג, מלון קליה על המסעדה והמרחצאות וקיבוץ בית הערבה — שלושתם נהפכו לאיי חרבות תוך שעות מעטות. חוק עולם הוא: כדי לבנות דרושים זמן ומאמץ, כדי לסתור — דרוש רגע ללא התאמצות. במפעל האשלג ובמלון קליה הושחת רכוש רב ואילו בבית הערבה ירדו לטמיון גם קניינים רוחניים, ערכים של חברה ואדם. תמה פרשת בית הערבה.

בינואר 1949 התיישבו חברי בית הערבה בצפון הארץ. חלק מן החברים ייסד את קיבוץ כברי המשתייך לקיבוץ המאוחד, חלק אחר הצטרף אל קיבוץ גשר הזיו המשתייך לאיחוד הקבוצות והקיבוצים. האיזור הזה שבצפון שונה בתכלית מאיזור הערבה: האקלים, הקרקע, המים נמצאים בשפע — הכל כאן שונה. שני הקיבוצים הצליחו לבנות משקים חקלאיים למופת.

ואף־על־פי־כן, ותיקי החברים, אלה שנתנו את ראשית אונם בערבת יריחו, אלה שתקעו יתד בקרקע המליחה של בית הערבה, אנשים אלה שיבה זרקה כבר בשער ראשם, אולם מדי העלותם בזכרון את השנים ההן 1940—1948 מתעוררים ועולים בליבם מחשבות העבר, הרהורים של אהבה ושל תוגה, של גאווה ושל סבל — וגם געגועים.

גבעות זייד

קבוצה על הגבעות דרומית לקריית טבעון, סמוך לעתיקות בית שערים, מסונפת לאיחוד הקבוצות והקיבוצים (אז חבר הקבוצות). נוסדה ב־1940 ונשאה את שמו של אלכסנדר זייד, איש "השומר" שנרצח באותה סביבה.

מייסדי הקבוצה היו תלמידים ממקווה ישראל שנסערו מאוד ממותו של זייד, הם הגו רעיון להקים יישוב חקלאי להנצחת שמו הנערץ של אלכסנדר, באותו מקום בו חי ומת.

אלכסנדר זייד נולד בערבות סיביר ב־1886 ועלה לארץ־ישראל ב־1904. עבד בראשון לציון, שמר בכרמי זכרון יעקב והיה סתת בירושלים. לאחר זמן הלך לחוות סג'רה והיה בין מייסדי "השומר" בפסח תרס"ט—1909. זייד נדד ממושבה למושבה והיה שומר אחראי למופת. עם היווסדה של כפר גלעדי ב־1916 היה בין מתיישביו, אולם לא מצא כאן את מקומו לפי רוחו.

זייד הגיע לשייח' איבריק אשר בעמק יזרעאל המערבי והיה שומר על אדמות הקרן הקיימת. על אחת הגבעות הצופה אל העמק הוא הקים צריף מגורים והושיב בו את משפחתו. אל הצריף הזה נמשכו ערבים שכנים מן הסביבה וכן צעירים ועסקנים לרוב שראו באלכסנדר איש חזון ומעש חדור אידיאלים. אלכסנדר לא ידע לנאום, האיש היה כבד פה, אך כשקם לדבר באסיפה הקשיבו לו בהתעניינות רבה.

במאורעות תרפ"ט—1929 השתרר אי־שקט בארץ והיישוב הקטן זכרון אברהם שהיה בקרבת צריפו של זייד פונה מתושביו. אלכסנדר לא נענה להפצרת ועד ההגנה של הגוש לנטוש את צריפו — לא, הוא לא יעזוב את המקום הזה בשום פנים, אולם הסכים כי אם יחוש בסכנה עליו להעלות מדורה לאות אזעקה.

באותם הימים הייתי חבר מושב כפר יהושע הסמוך ובימי המאורעות שימשתי שומר־רכב על השדות מסביב. באחד הלילות בהיותי בשדה עם חברי לשמירה, הבחנו בלשון אש עולה ליד צריפו של זייד. כחץ מקשת דהרנו אל הגבעה ומצאנו את אלכסנדר עומד ליד המדורה ומוסיף עצים להגדלת הלהבה. "הערבים התנפלו עלי — המנוולים האלה!" הפליט אלכסנדר בזעם. שאלנו איפה צפורה

והילדים? "הם נלקחו על־ידי ידידי הערבי אל אוהלו — הוא נאמן עלי". בחצות הלילה רכבנו אל מחנה הבדווים, ראש השבט קידם פנינו באומרו: "שלום לאשה ולילדים והרי הם באוהל". הושבנו את צפורה ובניה על הסוסים מאחורינו ובחשכת הלילה חזרנו אל הצריף.

במאורעות תרפ"ט ניצל אלכסנדר מן הסכנה שארבה לו, אך לא לזמן רב. באמצע שנות השלושים שוב פרצו מאורעות־דמים ובחודש תמוז תרצ"ח—1938 נרצח אלכסנדר מן המארב בעת שמירתו על אדמת הלאום. בן 52 היה במותו. על גבעה נישאה הוקמה אנדרטה לזכרו בדמותו של אלכסנדר זייד הרוכב על סוסו.

קבוצת תלמידים ממקווה ישראל פנתה אל משפחת זייד והביעה רצונה להקים יישוב חקלאי קיבוצי שישא את שמו של אלכסנדר. הרעיון קסם לבני המשפחה, צפורה אלמנת זייד וילדיה, והם עודדו את הצעירים ואף הביעו רצונם להשתתף עימם כחברים בקבוצה שתקום. הוסכם שהיישוב ייבנה על גבעות שייח' איבריק מכאן השם גבעות זייד.

ברשות משפחת זייד היה שטח קרקע חכור כאלף דונם אדמת פלחה. אדמה זו הועמדה לרשות היוזמים בתור התחלה למשק החקלאי. אל צעירי מקווה ישראל הצטרפו אחדים מבוגרי בית־הספר כדורי וכמה בנות מן העיר, אלה ביחד עם משפחת זייד היוו את גרעין הקבוצה.

המרכז החקלאי והמחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית לא הכירו בקבוצת גבעות זייד משום שלא היה בתוכניתם להקים יישוב חקלאי באותו מקום ואילו חברי הקבוצה היו קשורים אל המקום הזה דווקא. ועוד: הקבוצה לא הגדירה את עצמה לשום מפלגה או זרם התיישבותי. הואיל וכך לא יכלה הקבוצה לקבל תקציב התיישבותי מן הסוכנות ונוער מאורגן סירב להצטרף לקבוצה שאינה מוכרת רשמית. לא הועילה הסברתם של חברי הקבוצה עד כמה הם צמודים אל שמו של אלכסנדר וכי כל חפצם הוא לפתח משק חקלאי עצמאי בלתי־תלוי בזרם או במפלגה. בקושי השיגו הקצבה חד־פעמית בסך 500 ל"י מאת הוועד הפועל של ההסתדרות.

בחברה דמוקרטית אין מחייבים בני־אדם להשתייך למסגרת

מסויימת, כל אדם חופשי לבחור לו את דרכו בחיים וכל עוד הוא שומר על חוקי המדינה אין מפריעים לו. אבל האיש שאינו הולך בדרך המקובלת, החברה מונעת ממנו את עזרתה והוא נתון בתנאים שקשה לעמוד בהם.

למרות זאת התעקשה הקבוצה להמשיך בדרכה העצמאית, ובאין ברירה היא נזקקה להלוואות מסחריות העולות ביוקר, כדי להתחיל בפיתוחם של ענפי המשק. אכן לא קל היה לקבוצת גבעות זייד בלי תקציב התיישבותי והחברים נאלצו להסתפק בחיי צנע והחובות תפחו והעיקו. והיו חברים שקצרה רוחם, נרתעו ופרשו. לבסוף, מתוך רצון לזרז את פיתוחו של המשק הוחלט באסיפה כללית של הקבוצה להסתפח אל הזרם ההתיישבותי חבר הקבוצות.

בינואר 1942 הצטרפה לגבעות זייד קבוצת "אשמורות" מתנועת "גורדוניה" שישבה בחדרה. ושיחק לה מזלה של גבעות זייד המאוחדת שבין חברי "אשמורות" נמצא איש סגולה יעקב גלר, מבוגר במקצת מיתר חבריו ובעל סמכות. הוא ידע לפשר בין חברים, להחליק דברים והודות לו הצליח המיזוג בין שתי הקבוצות והיה לברכה.

יעקב גלר נולד ב־1915 בעיירה רוהטין אשר בגליציה, התחנך על ברכי המסורת היהודית ורכש השכלה תיכונית. בעודנו עול ימים נבחר להנהלה הראשית של "גורדוניה" ולמרכז "החלוץ" בלבוב. אך יעקב שאף להגשמה, להשתלב בחיי עבודה בארץ־ישראל והוא עלה לארץ ב־1937, ולא היה מאושר ממנו.

בעלותו הצטרף יעקב לקבוצת עיינות ברמת דוד. לאכזבתו לא מצא את ייעודו החברתי בקבוצה ותיקה והוא עבר לקבוצת "אשמורות" בחדרה. כאן עבד בפרדסים והיה פעיל במועצת הפועלים במושבה. עם איחוד אשמורות וגבעות זייד תפס יעקב מעמד סמכותי בחברה. יעקב עבד בכל עבודה שהמשק הטיל עליו, ובשיחותיו עם החברים הוא היקנה להם ערכים תנועתיים ותחושת אחריות כללית. באסיפות הקבוצה ידע לשכך ויכוחים סוערים ולהוציא את שומעיו ממעגלם הצר על־ידי הסברת ההתרחשויות המדיניות בארץ. תרבותו, חברותו, ידיעתו כמה שפות וכוחו להסביר ולשכנע — עשוהו מקובל על חבריו והכשירוהו לתפקידים מרכזיים.

ב־1945 הוטל עליו לשמש מזכיר מפא״י בראשון לציון ולאחר שנה וחצי חזר אל משקו. ב־1948 יצא יעקב בשליחות לפולין מטעם הסוכנות היהודית ואחרי כן לבראזיל ולארגנטינה. כאן הכיר את פרומה עימה בא בברית הנישואין. ב־1951 חזר ארצה אל קבוצתו בגבעות זייד ומצא אותה שרוייה במשבר חברתי קשה. לאחר כמה שנים, כשהקבוצה החליטה לנטוש את גבעות זייד ולהתיישב באור הנר שבדרום, בנה יעקב את קינו המשפחתי בכפר סבא.

יעקב פרש מאורח־חיים שיתופי אבל שמר על נאמנותו לערכי התנועה. הוא עבד בוועד הפועל של ההסתדרות בתפקיד אירגוני, אך גם כאן הקפיד על שמירת ערכים ועל יחסי חברות. בן העיירה הקטנה שאיפת חייו היתה לשרת את הציבור במסירות בכל מאודו, שאיפתו ניתנה לו עד שכבה אורו ב־1971, בן 56 היה במותו.

מראשית קיומה התלבטה גבעות זייד בשתי בעיות, שתיהן רציניות: הצורך בתוספת חברים וההכרח בתוספת קרקע. לא נמצאו צעירים רבים שיצטרפו אל גבעות זייד והעול היה קשה. והבעייה השניה — הקרקעות אשר בעמק חולקו מכבר בין היישובים החקל־איים, המחסור בקרקע עיכב את פיתוח משק הקבוצה. אולם כוח הנעורים והנאמנות למקום ולזכרו של זייד, עמדו לקבוצה ודירבנו את החברים למאמצים בלתי־פוסקים לקידום המשק.

בראשית 1942 היה מצב המשק כדלקמן: פלחה — 1,000 דונם, מטעים — 14 דונם, משתלות עצי פרי — כדי נטיעת 75 דונמים, ירקות — 15 דונם. בדיר — 100 גולגלות צאן, ברפת — 15 ראשי בקר בהן 7 חולבות, בלול — עופות לצורכי המטבח בלבד, מפע־לים — סנדלריה ונגריה.

עתה נוכחו החברים לדעת, כי צר להם המקום עליו הם יושבים ולא ניתן להרחיב את שטח החצר בגלל קרבתה לחפירות בית שערים. הוחלט, איפוא, להעביר את היישוב ולהקימו מחדש על הגבעה הגבוהה ביותר ממנה נשקף מראה נהדר על הים ועל עמק יזרעאל, שטח הגבעה כמאה דונם. בחודש פברואר 1943 חגגה הקבוצה את העברתה אל המקום החדש והיתה הרווחה.

בשנת 1943 הצטרפה לגבעות זייד קבוצת עולים מבראזיל וכן כמה בוגרים מן המוסד החינוכי בן־שמן. לעומת התוספת הזאת התנדבו

אחדים מן הקבוצה לצבא הבריטי והיו גם שפרשו מן הקבוצה.

עם בוא המאבק של היישוב העברי נגד ממשלת המנדט הבריטי גוייסו חברים רבים לתפקידי בטחון, ועם ההכרזה על הקמת מדינת ישראל נקראו לצבא כל החייבים להתייצב. בסוף 1949 היו בקבוצה 80 חברים וכן שתי חברות נוער שמנו 44 צעירים, ביחד מנתה אוכלוסיית הקבוצה 124 איש. חובות הקבוצה הגיעו לסך 150 אלף ל״י. עבודות הפיתוח נמשכו כל הזמן אף כי הורגש מחסור בכוח־אדם ובאמצעים כספיים.

בקיץ 1951 נתקבלה לגבעות זייד קבוצה מאורגנת יוצאת ארגנטינה, כשבעים איש, שקיבלה הכשרתה בגניגר. באותו זמן נרשמה הערכת נכסים: שטח הקרקע 5,200 דונם, רוב האדמות נמצאו רחוקות מן המשק, זכות לכמות מים — 250 קוב, ברפת היו 93 ראשי בקר, בלול — 2,600 מטילות ואלף פרגיות, בדיר — 305 גולגלות צאן, מלבד בתי מגורים ומיבני משק רבים. היקף החובות הגיע לסך — 223 אלף ל״י, מחצית מזה חוב לסוכנות.

קבוצת ארגנטינה קיבלה, איפוא, נכסים משקיים בעלי ערך וניתנה לה עזרה תקציבית לפתח את משקה החקלאי. אולם איתרע מזלה של הקבוצה ונשתבשו היחסים הפנימיים, השתררה מתיחות בין החברים, המצב החברתי התערער וחברים רבים פרשו מן הקבוצה.

הקבוצה הארגנטינית ניסתה בכל כוחה להתגבר על הקשיים ולהמשיך בפיתוח ענפי המשק. אולם התברר, כי לא נראית אפשרות סבירה לפתח כאן משק קיבוצי ראוי לשמו משום חוסר יכולת להרחיב את חצר המשק ושטח הבנייה ובגלל האדמות החקלאיות המרוחקות בסביבת משמר העמק ועפולה וכן מועקת החובות היתה רבה.

בלב רבים התגנב ספק אם אמנם כדאיים המאמצים לקיים את המשק במקום הזה. לעומתם טענו אחרים, כי אין לנטוש יישוב בו השקיעו חברים את מיטב שנותיהם מתוך נאמנות לזכרו הנערץ של אלכסנדר זייד. הדיונים היו סוערים וב־1958 הוחלט ברוב דעות לעזוב את גבעות זייד ולהתיישב באור הנר שבדרום הארץ. ההחלטה פילגה את הקבוצה, הוותיקים כמעט כולם פרשו והקבוצה נטשה את המקום — גבעות זייד חדלה להתקיים כקבוצה חקלאית.

במבט לאחור. מה בעצם דחק את הקבוצה להכריע בעד עקירתה מגבעות זייד? שתי בעיות הטרידוה: המצב החברתי המעורער והקושי המכביד של ריחוק השדות מן הבית. על הבעייה המשקית ניתן היה להתגבר, ישנם קיבוצים המעבדים שדותיהם במרחק רב יותר. קשה במיוחד היה למצוא פתרון למשבר החברתי שגרם לפרישתם של חברים ותיקים וטובים ועם עזיבתם נחלש בקבוצה הסנטימנט אל השם הנערץ אלכסנדר זייד, זה הסנטימנט שהוליד את הקבוצה וחימם את בוניה.

אם כן, מה קישר את החברים שנותרו אל המקום הזה דווקא? חקלאות אפשר לפתח גם באיזור אחר של הארץ. ואמנם "משנה מקום משנה מזל" — קבוצת הארגנטינים באור הנר אשר באיזור לכיש, הצליחה תוך זמן קצר לפתח משק חקלאי למופת ואף לקלוט עולים מאורוגוואי — השבח לידיים העובדות!

במקומה של קבוצת גבעות זייד הוקם מוסד חינוכי סגור בשם כפר תקווה. שטח הגבעה של הקבוצה נכלל עתה בתחום שיפוטה של המועצה המקומית קריית טבעון.

הרטוב

הרטוב שוכנת בלב ארצו של שמשון מן התנ"ך, כאן מולדתו ושדה פעולתו. איזור הרטוב ידוע מראשית כיבוש הארץ על־ידי שבטי ישראל. בחבל ארץ זה נלחמו צבאות ישראל נגד הפלישתים ובימי עזרא הסופר התיישבו בסביבה זו משפחות מעולי בבל.

על הגבעות מסביב להרטוב נמצאו בתי בד לעצירת שמן וגיתות חצובות בסלעים, עדות על כרמי זיתים וגפן שהיו נטועים על הגב־עות המסולעות. פה ישנם גם בורות לאגירת מי גשמים חצובים בסלעים משום המחסור במים בימי הקיץ. בין תושבי האיזור מהלכות מסורות ואגדות, אחדות מהן מן הראוי לתיתן כאן.

בקרבת מקום להרטוב נמצאה אבן גדולה, מסותתת יפה ועשוייה מדרגות, כעין מעלות, ועל פני האבן ישנן גומות. בין ערביי הסביבה מהלכת מסורת שזה מזבח עתיק, אולי המזבח של מנוח אביו של

שמשון. על גבי מזבח זה הקריב מנוח גדי עיזים, ומעליו עלה בלהבות המלאך שבא לבשר את הולדתו של שמשון (שופטים — יג).

ישנו מקום המכונה מרג׳ אל ערוס — מישור הכלה. ליד המישור נמצאת גבעת אבנים שהערבים קוראים לה הרג׳ום, שפירושה מרגמה. האגדה מספרת: כשהביא שמשון את אשתו הפלישתית אל כפר מולדתו צרעה, יצאו כל בני משפחתו בתופים ובמחולות לקבל את פני החתן והכלה, לכבודם נערכו משחקים ושעשועים במישור הזה. בשעת השעשועים התאספו בני יהודה מן העבר השני של המישור וחירפו את הצרעתים ואת משפחת שמשון על שלקחו אשה פלישתית. שמשון ומריעיו רגמו באבנים את בני יהודה ואחדים מן המחרפים נקברו תחת גבעת המרגמה הקיימת עד היום הזה.

במורד אחת הגבעות ישנה מערה הנקראת מערת תהומין, ויש גורסין מערת תאומים. בפנים המערה מפכה מעיין קטן שמימיו קרים ולפי האגדה אשה השותה מימי המעיין הזה חזקה עליה כי תלד תאומים.

פעם ישבו זקני הכפר מסביב למדורה וסיפרו על מעלליהם של גיבורים. אמר שייח׳ הכפר: מי בכם בחור אמיץ שילבש עוז ויכנס למערת תהומין בלילה ולא יפחד מן השדים שבמערה, ואתן לו את בתי היפה לאשה. הושלך הס. פתאום קם צעיר אחד שנפשו חשקה בבת השייח׳, השתחווה ואמר: יה שייח׳ תחת אומרק — לפקודתך, אני הולך! אמר לו השייח׳: הא לך בחורי את פגיוני ותקעהו באחד מקירות המערה ועם בוקר נדע אם אכן היית בתוכה. לקח הבחור את הפגיון התעטף בעבייה (אדרת מזרחית) הרחבה ועזב את המסובין. היה חושך ורוח חזקה נשבה ובידרה את האדרת, הצעיר נכנס אל המערה ובהניפו את ידו מול הקיר נאחז הפגיון בכנף האדרת ונתקע בקיר. ברצות הבחור לצאת לא יכול היה וחשב כי השדים תפסוהו. עם שחר בבוא השייח׳ ומלוויו אל המערה מצאו את הצעיר עטוף בעבייה ורוח אין בו.

בין הרטוב לצרעה ישנו קבר קדוש על שם שייח׳ סמד, וליד הקבר מונח פלח־רכב, אבן עליונה של ריחיים. פעם בשעת לילה באו אנשי הכפר דיר־אבן שהיו נוצרים ולא האמינו בקדושת השייח׳, ולקחו עימם את האבן והורידוה עד נחל שורק. שם הניחוה ואמרו לשוב עם בוקר על מנת לשאתה לכפרם. אך בשובם לא מצאוה, כי האבן חזרה אל מקומה הראשון.

הרטוב נוסדה בדצמבר 1895 והיא הנקודה העברית השנייה שהוקמה בין הרי יהודה בדרך העולה ירושלימה. קדמה לה המושבה מוצא שהיא סמוכה לירושלים ונוסדה בשנת תרי"ט—1859.

אדמת הרטוב היתה בבעלותם של אנשי הכפר ערטוף. הממשלה התורכית תבעה מערביי הכפר פרעון חוב מיסים בסך שמונת אלפים גרושים תורכיים. הואיל והפלחים לא היה בידם לסלק את חובם, כפתו גובי הממשלה את המוכתרים של הכפר וקשרו אותם אל עץ התאנה אשר בגורן. אמצעי זה לא הועיל לסילוק החוב. לעת ערב שוחררו המוכתרים, תוך איום כי בכך לא תם עונשם.

כדי להיפטר מנגישותיהם החוזרות ונישנות של פקידי הממשלה, לוו אנשי ערטוף סכום כסף אצל הכפר השכן אשוע — היא אשתאול, בשיעבוד אדמתם. בהגיע זמן הפרעון לאשוע לא יכלו פלחי ערטוף לסלק ההלוואה. הלכו המוכתרים של אשוע ומכרו את אדמות ערטוף לאיסכנדר אפנדי, קונסול ספרד היושב בירושלים. וערביי ערטוף המשיכו לעבד את אדמתם בתור אריסיו של הקונסול הספרדי.

לאחר שקונסול ספרד סיים תפקידו בירושלים ונקרא לשוב לארצו, הוא הציע לפלחי ערטוף להחזיר להם את בעלותם על הקרקע תמורת תשלום של מאתיים נפוליונים צרפתיים. אולם הפלחים היו עניים מאוד והסכום שנדרשו לשלם היה גדול מאוד. בשנת 1883 מכר הקונסול את אדמתו למיסיון הלונדוני בסכום של — 250 ליש"ט.

המיסיון הלונדוני שם לו למטרה ל"סייע" לעולים יהודים המגיעים לארץ הקודש, בצורות שונות בירושלים ובערים אחרות בארץ. הפעם החליט המיסיון כי עליו לצאת בפעולותיו מחוץ לעיר ולעשות משהו בלתי־שיגרתי כדי לרכוש את לב היהודים. והואיל והיהודים שואפים לעבודה חקלאית בארץ־ישראל עמד המיסיון וקנה את אדמת ערטוף ובנה במקום בית גדול, בו הושיב את העולים היהודים מחוסרי האמצעים. היהודים עיבדו את האדמה מסביב לפי הוראות פקידי המיסיון, ביניהם יהודים משומדים. יום־יום היו מטיפים לדרי הבית את תורת ישו הנוצרי, הגואל, המשיח. אולם העולים המשיכו את אורח־חייהם היהודיים: הם שמרו את השבת והתפללו לאלוהי ישראל.

ד"ר חיים חיסין (רוסיה, 1865 — תל־אביב, 1932) רופא ועסקן ציוני, איש בילי"ו. בספרו מיומן אחד הבילי"ויים הוא כותב: "בירוש־

לים התרכז המון גדול של מהגרים הגוועים ברעב והציבור הירושלמי דל כל־כך שאינו יכול להמציא להם עזרה... בגן המסיתים בירושלים עובדים כמאה וחמישים יהודים המקבלים משכורת הגונה. מובן שאין דורשים מהם עבודה, רק פעמים אחדות ביום משמיעים להם דברי הטפה. העולים נפלו ברשת המיסיון וזה "עזר" להם במזון ובלינה ואף ניסה להעבירם להתיישבות.

המיסיון רכש את אדמת ערטוף, היא הרטוב, והעלה עליה ב־1884 ארבעים בתי־אב מבין העולים היהודים. הללו לא התמידו במקום ואדמתו נרכשה לאחר שנים על־ידי יהודים יוצאי בולגריה".

בשנת 1885, שנתיים לאחר שהמיסיון הקים את המוסד שלו בערטוף כתב עיתונאי יהודי: "שם בערטוף תקעו המסיתים־המיסיונרים את יתידם וילכדו בחרמם (ברישתם) מספר אנשים עברים, חלילה לנו להביא בחשבון את המקום הזה, כי לא לנו הוא".

פקידי המיסיון נוכחו לדעת, כי היהודים כפויי טובה הם ועקשנים המוסיפים לדחות את הבשורות של הגואל ישו שמשמיעים להם כאן לטובתם. הנהלת המיסיון לא ראתה, איפוא, טעם להמשיך בהחזקת המוסד ולפי הוראות מלונדון נסגר הבית. בסיכום החשבון נתברר, כי עשרים ושלושה אלף לירות שטרלינג הוציא המיסיון האנגלי על נסיונותיו בערטוף.

ובכל זאת הפיקו האנגלים תועלת מקיומו של המיסיון. חברה אנגלית ערכה חפירות ממזרח לערטוף בלי אישורה של הממשלה התורכית. בחפירות נתגלתה עיר עתיקה על מבצריה, אמבטיאותיה, אורוות סוסים, בניינים שאבניהם מסותתות. בשכבה יותר עמוקה נתגלו מיבנים עתיקים יותר, בתי מגורים של הכנענים. פריטים רבים נשלחו מכאן ללונדון.

בראשית שנות התשעים של המאה הקודמת נוסדו בכמה ארצות אירופה אגודות ליישוב ארץ־ישראל. רוב האגודות נתבטלו בראשיתן. באותן השנים נתעוררה בין יהודי בולגריה שאיפה חזקה לציון והם אירגנו חברות ואגודות שמטרתן ליישב את חבריהן בכפרים עבריים בארץ־ישראל. אולם מכל האגודות שנוסדו נתקיימה רק אחת, זו שהתארגנה ופעלה בעיר טאטר — פזרג'יק, אגודה זו הגיעה לידי מעשה וזכתה להגשמה.

בתחילה התארגנו שנים־עשר אנשים וקראו לאגודתם "אגודת

12 אחים". עם ריבוי מספר החברים ניתן להם השם "שבת אחים", אגודה זאת היוותה את הגרעין להתיישבות בהרטוב. תוך זמן קצר הגיע מספר חברי האגודה לחמישים. להנהלת האגודה נבחרו: חיים אלעג'ים — נשיא, יוסף לוי — גזבר ובכור ישראל גירון — מזכיר.

על כל חבר אגודה הוטל לשלם לקופת האגודה סך מאתיים נפוליונים בתשלומים חודשיים של חמישה נפוליונים. חברי האגודה קיבלו על עצמם כי כל ילד שייוולד להם יקרא בשם בן־ציון לאות הקשר בינם לבין ארץ־ישראל. החברים התחייבו לעלות לארץ־ישראל ולהתנחל על אדמתם. בראשונה יעלו חברים אחדים והם יכשירו את המקום לקליטתם של יתר חברי האגודה.

בשנת 1895, כשנאספו בקופת האגודה אלף נפוליונים נשלחה לארץ־ישראל משלחת בת שלושה חברים לרכוש קרקע בשביל התיישבות חברי האגודה. בין חברי המשלחת היה שבתאי חיזקיה יליד סופיה בירת בולגריה, איש בעל מרץ, מן היוזמים להקמת "אגודת אחים", מראשי חבריה ולאחר זמן ממייסדי המושבה הרטוב.

בבוא המשלחת ירושלימה התקשרה עם מתווך פרטי שהציע להם לרכוש את אדמת המיסיון בערטוף, כולל בית גדול בן 16 חדרים. המתווך הוליך את חברי המשלחת להראות להם את האדמות, בבואם אל המקום נאספו סביבם ערביי הכפר והביעו התנגדות למכירת האדמה בטענה כי זו אדמתם שלהם. שאל אותם המתווך שידע לשונם: יש לכם קושאן (שטר בעלות)? אמרו אין לנו קושאן, אבל אבותינו עיבדו אדמה זו. שאל אותם המתווך שנית: אתם מאמינים בספר התנ"ך של היהודים בו כתוב על אבותינו אברהם, יצחק ויעקב? אמרו הערבים: כן, אנו מאמינים! אמר להם המתווך: התנ"ך הוא הקושאן שלנו. נבוכו הערבים הכפריים ושתקו.

אדמת ערטוף מצאה חן בעיני חברי המשלחת, הסביבה היפה והקירבה לירושלים חיזקו דעתם כי אכן המקום מתאים להתיישבותם. מירושלים יצאה המשלחת ללונדון לסיום המשא־ומתן עם ההנהלה הראשית של המיסיון. באותו זמן שהה בלונדון ד"ר שאפלין (משומד?) ששימש רופא בית־החולים של המיסיון בירושלים. הוא הבטיח לחברי המשלחת להעביר לבעלותם את הקרקע והבניין שעליו חינם אין כסף אם ייאותו להמיר את דתם. אנשי המשלחת דחו את הצעתו באדיבות. אז יעץ להם ד"ר שאפלין כי אם יהיו להם בעיות

עם הערבים או עם השלטונות התורכיים יוכלו לפנות אל הקונסול האנגלי בירושלים והוא יעזור להם ויגן על אנשיהם. אך המתיישבים בהרטוב נמנעו מלפנות אל הקונסול האנגלי המסייע לצוד נפשות יהודיים ולהעבירם לנצרות. בו במקום נחתם חוזה המכירה לפיו רכשה האגודה 4,600 דונם קרקע כולל הבניין המתואר במסמך.

המשלחת חזרה לירושלים בדצמבר 1895 וביום א׳ טבת תרנ״ו, נר שביעי של חנוכה, עלו ראשוני המתיישבים, עשר משפחות, על אדמתם ונוסדה המושבה הרטוב. והיה בזה סמל: כשם שחג החנוכה נחוג משום טיהור בית־המקדש על־ידי החשמונאים מטומאת גילולי־הם של היוונים, כן עשו מייסדי הרטוב: הם הוציאו מבית המיסיון את צלמי אלוהיהם וקידשו את המקום בהדלקת נרות חנוכה. בבית המיסיון לא נמצא פח שמן להדלקה, אבל על חלוצי הרטוב זרח אור חדש, אור ציון וירושלים, ובין כותלי הבית נשמעה עתה שירה עתיקה־חדשה: מעוז צור ישועתי, לך נאה לשבח!

ביום המחרת יצאו המתנחלים לעבד את אדמתם ולהכשירה לזריעה, כן החלו לשפץ את הבניין ולהתאימו למגורי המשפחות, ואף החלו להניח יסודות לבניין דירות חדשות, פתאום באה פקודה ממושל ירושלים שגזרה על הבנייה וכי על היהודים לעזוב מיד את ערטוף. קמה צעקה גדולה ולאחר בקשות ותחנונים ניתנה להם ארכה של חמישה עשר ימים.

האדמה טרם נרשמה רשמית על שם הקונים, והפקידות התורכית הערימה קשיים ועיכובים לרישום הבעלות ללא הסבר מניח את הדעת. בצר להם פנו המתנחלים אל הרב יעקב מאיר, (1856—1939) אז עסקן של העדה הספרדית בירושלים ובשנת 1921 נבחר לרב הראשי לארץ־ישראל מטעם הספרדים לצידו של הרב קוק אף הוא רב ראשי לארץ־ישראל שייצג את האשכנזים.

הרב יעקב מאיר הריץ טלגרמה ל״חכם באשי״ בקושטא ר׳ יעקב הלוי וזה שיגר שני אנשים מכובדים מקהילת קושטא אל הויזיר הגדול, קייג׳וק סעיד פחה. הוסבר לפחה כי לפי החוק התורכי, תושבי ערטוף היהודים שמוצאם מבולגריה, נחשבים בעצם לאזרחים תור־כיים ויש להם זכות חוקית לקנות קרקע על שמם ולשבת על אדמתם באין מפריע. הויזיר הגדול שוכנע מדברי השליחים ובו במקום חתם על פקודה מתאימה שנשלחה בדחיפות אל המותצאריף, מושל

מחוז ירושלים, שירפה מיהודי ערטוף שהרי הם נתינים עות׳מניים ונאמנים להוד מעלתו השולטן.

כפי שהיה מקובל בשלטון התורכי, לא הספיקה הפקודה מגבוה וצריך היה ל״הסתדר״ עם הפקידות הנמוכה בירושלים הממונים על ביצוע החוק. זאת עשה אלברט ענתבי (1869—1919) בדרך הטובה ביותר. אולם עד שסודרו העניינים התקרב זמן הפינוי ושוטרים תורכיים עמדו הכן בקרבת מקום לבצע את הפקודה בכוח, והערבים לטשו עיניהם וחיכו לרגע בו יוכלו לחזור אל אדמתם. בחצות הלילה שלפני הפינוי, קמו המתנחלים על נשיהם וטפם והת־פללו בצוותא לאל המושיע. רגעים אחדים לפני עלות השחר בא פרש מהיר מטעם השלטונות בירושלים. הוא יצא מן העיר בחצות הלילה בשליחות דחופה והגיע לערטוף ממש ברגעים האחרונים לפני שהשוטרים עמדו לבצע את גזירת הגירוש בכוח — ורווח למתנחלים אנשי הרטוב.

בכל זאת נתקל רישום הקרקע בספרי האחוזה על שמותיהם של הבעלים היהודים בקשיים מרובים, בדחיות אין סוף, והוצאות ההעברה והרישום עלו כדי חמשת אלפים לירות תורכיות, בעוד שבעד קניית הקרקע שילמו סך ארבעת אלפים לירות תורכיות. שטרי הבעלות על הקרקע נרשמו סוף־סוף על שמותיהם הפרטיים של חברי האגודה, שנחשבו לנתינים עות׳מאניים.

המתיישבים הראשונים בהרטוב היו ברובם מן העיר טטר־פזרג׳יק, בעיר זו היתה אגודתם חזקה וחבריה מסורים מאוד להגשמת הרעיון הציוני הלכה למעשה. ראויים הם מייסדי המושבה וראשוניה ששמו־תיהם יעלו ברשימה.

א. בכור ישראל גירון. נולד בעיר אדריאנופול ולאחר זמן עבר לגור בעיר טטר־פזרג׳יק. איש בעל מרץ, דובר ספרדית על בוריה. בצאתו לארץ־ישראל לא יכול היה לקחת עימו את משפחתו משום שאשתו ילדה שבוע אחד לפני מועד הנסיעה, והוא לא רצה לדחות את נסיעתו ותיכף לאחר עריכת ברית־מילה לבנו בן־ציון, יצא לדרך ולקח עימו את בתו רחל בת התשע. הם עלו לחוף יפו בכ״ט כסליו תרנ״ו. מיד יצאו אל השוק ביפו וקנו מצרכים הכרחיים ולמחרת נסעו ברכבת מיפו העולה ירושלימה וירדו בתחנת הרכבת דיר־אבן, כשמו של הכפר הערבי הקרוב. (עם

כניסת הצבא הבריטי לארץ הוסב שם התחנה להרטוב). הודות למרצו הרב של ישראל ולתקיפותו הרבה, הצליחו המתיישבים להתגבר על הקשיים של הימים הראשונים במקומם החדש. בתקופת התורכים שימש גירון מוכתר המושבה והיה יושב ראש ועד המושבה. למרות עסקנותו שמר על עיבוד מישקו החקלאי שהיה מגוון מכמה ענפים. לו היה האיש בעל השכלה עברית יכול היה לעמוד בקשר קרוב עם עסקני היישוב לתועלת המושבה. את מכתביו והפרוטוקולים של הוועד כתב בלשון הספרדית. נפטר בשנת תרצ"ט—1939.

ב. יוסף בן גבריאל הלוי. מן העיר טטר־פזרג'יק, גזבר האגודה עם ייסודה. בעירו היה סוחר סיטונאי, צנוע בהליכותיו, מסור למשקו בהרטוב. חלה בטיפוס הבהרות ומת בבית־החולים בירושלים באלול תרע"ו—1916.

ג. יהודה בן־בשת. מהעיר טטר־פזרג'יק, שופע ביטחון ואמונה, מנעים שירה. בדבריו הטובים ידע להרגיע נרגזים. התחבב על בני המושבה בגלל עממיותו ועל סיפוריו מדברי חז"ל. נפטר בסיוון תרצ"ד—1934.

ד. אברהם גרתי. מהעיר פיליפופולי, ירא שמים, מכניס אורחים, מנעים זמירות, עובד אדמה נאמן. נפטר בחשוון תרצ"ד—1934.

ה. שלום בכר. מהעיר פליבנה, אהב לסייע לכל אדם, בעל מרץ רב. נפטר בתמוז תרצ"ג—1933, בן 65 היה במותו.

ו. רפאל בן ארויה מהעיר פיליפופולי. חדשים אחדים לאחר בואו להרטוב חלה ונשלח לבית־החולים בירושלים שם נפטר. נקבר בירושלים.

ז. יצחק צרפתי. מהעיר סופיה, בירת בולגריה. גברתן, הטיל חיתתו על הערבים מסביב. נפטר במלחמת העולם הראשונה ונקבר בבית העלמין בהרטוב.

ח. ניסים כהן מהעיר סופיה, בירת בולגריה. איש פיקח, מסור מאוד למשקו אבל ייסוריו הגופניים מנעו ממנו לעבוד. נקבר בבית־העלמין בהרטוב.

ט. שלום רוביסה מהעיר פליבנה. איש תמים דרך, לעת זקנתו גר בירושלים.

י. חיים אלעג'ים. מן העיר טטר־פזרג'יק. היה נשיא האגודה "שבת אחים" זו שקנתה את אדמת הרטוב. בצאתו לנסוע לארץ־

ישראל שלח לפניו את משפחתו והוא עצמו התעכב בקושטא לטפל בענייני הרטוב. מצבו כאיכר במושבה היה דחוק מאוד ולא יכול היה להתקיים ממשקו, התיישב ביפו ולאחר זמן עבר לגור בטבריה.

יא. שבתאי חיזקיה. יליד סופיה, בירת בולגריה. בעל מרץ רב, חבר המשלחת של אגודתו לרכישת אדמת ערטוף. בתחבולותיו ידע להתגבר על מכשולים רבים בעת המשא־ומתן עם המיסיון ובהשגת שטרי המכר, וכן זכור לטוב טיפולו הנמרץ לביטול גזירת הגירוש שהוצא על מתיישבי הרטוב בראשית התיישבותם. את משקו בהרטוב מסר לחתנו לוקח בתו, שלמה בן בכור ישראל גירון, אבל שבתאי לא ניתק קשריו עם מושבתו אשר יסד אותה אהב מאוד. הודות לשבתאי חיזקיה אנו יודעים את הפרטים על רכישת הקרקע של הרטוב.

חברי האגודה "שבת אחים" עלו לארץ־ישראל והתנחלו על אדמתם מתוך רגש לאומי־ציוני. הם היו אידיאליסטים ברוחם ובמעשיהם ולא התאוננו על חייהם הקשים, מנת גורלם בהרטוב, חיי איכר בארץ אבות, ואף לא התגעגעו לחיי המסחר בחוץ־לארץ. הם ניגשו לעבד את אדמתם מבלי לדעת דבר אודות מלאכת החקלאות, היה עליהם ללמוד לחרוש ולזרוע ולרתום בהמות למחרשה מאת הערבים שכניהם שאת שפתם לא שמעו. אנשים אלה עבדו קשה, הסתפקו במועט, בחיים של צנע ובלבד להיאחז באדמת המולדת. והיו להם כמובן גם אכזבות.

אם כך לגבי הגברים, פי כמה היו קשים החיים לנשים, הן באו לארץ בלתי מוכנות להיות איכרות, בעלות משק חקלאי הדורש את שיתוף האשה בעבודה שלעיתים היא למעלה מכוחה הפיזי. חיי הנשים במקום החדש היו קשים באמת משום שהיה עליהן לנהל את משק ביתן בתנאים פרימיטיביים. הנשים היו עמלות ימים ולילות, לאור עששית של נפט, כדי לברר את הפסולת מן החיטים, ואחרי כן לשלוח את החיטים לטחנה, ללוש בעיסה ולאפות את הלחם בתאבון (תנור ערבי עשוי חימר ונתון באדמה) שהיה מוסק בתבן ובגללי בקר. העשן היה מתפשט בחצר וחודר פנימה אל הבית. את המים הביאו ממרחק ובישול הארוחות נעשה על גבי כיריים המוסקים בזרדים יבשים, בין שתי אבנים שבחצר. נוסף לכך היה על האשה לגדל את ילדיה ולעזור במשק החצר והשדה. זכורה לטוב

זקנה אחת שהיתה נוהגת לעודד את נשי הרטוב בשעת עבודתן: "יבוא יום ומן הגבעה שאנו עומדים עליה יקראו מרחוק לעברנו שלום, שלום, ומן הגבעה אשר ממול יענו שבת שלום ומבורך! ולא נהיה עוד בודדים במקום הזה!"

באחד מימי הקיץ באו לבקר במושבה יוסף נייגו, מנהל בית־הספר החקלאי מקווה־ישראל בלוויית אחד המורים, שניהם מעדות המזרח. בתור עובדים של חברת "כל ישראל חברים" שגם יהודי בולגריה קשורים אליה, ראו חובה לעצמם לבוא ולראות במה אפשר לעזור למתיישבים החדשים. לאחר שובם למקווה־ישראל שלח נייגו להרטוב ארבעת אלפים שתילי תות. המתנחלים שתלו אותם באדמו־תיהם, בלילה באו הערבים ועקרו אותם, רק שני עצי תות נקלטו וגדלו וצמרתם גדולה, זכר לאותה נטיעה.

יוסף נייגו נולד בתורכיה בשנת 1863, למד ב"חדר" ונשלח לפאריס ללמוד חקלאות. לאחר שסיים לימודיו מונה למנהל מקווה־ישראל. הוא הנהיג בבית־הספר החקלאי שינויים רבים לטובה ושימש בתפקידו 18 שנים 1891—1909, אחרי זה מונה מפקח על פעולות יק"א במזרח התיכון. פרסם מחקרים על היישובים העבריים בארץ־ישראל. מקום מושבו היה בקושטא שם נפטר בשנת 1946.

הסופר והחוקר אברהם משה לונץ (קובנה, 1854 — ירושלים, 1918) פירסם בלוח שלו: "בשנת תרס"ב—1902 ישבו בהרטוב 14 משפחות שהן 75 נפשות". באותה שנה נשבה רוח חזקה מאוד והעיפה את רעפי הגגות. "חובבי ציון" ביפו הקציבה לכל משפחה אלף פראנק לתיקון הבתים. מאז המשיכה הנהלת "חובבי ציון" לסייע למושבה בהלוואות ובהקצבות. גם אלברט ענתבי, נציג יק"א בארץ, היה מעניק עזרה למושבה מן הקרנות שברשותו. בשנת 1909 פרצה שריפה בגורן וכל הגדישים עלו באש — עמל של שנה תמימה. הנהלת יק"א הלוותה לאיכרים 21 אלף פראנק לתקופה של עשרים שנה בריבית של שני אחוזים, כדי לסייע לאיכרים בשעת דוחקם.

בשנת תר"ע—1910, חל מיפנה לטובה במצבה של הרטוב הקטנה והסובלת. גורם חדש נכנס למושבה והקל על האיכרים. יצחק לייב גולדברג (ליטא 1860 — תל־אביב 1935) מנעוריו חדור הכרה ציונית, איש עשיר ונדיב לב. עם הופעתו של הרצל הלך שבי אחריו

ותרם מכספו לחיזוק המוסדות הציוניים ולגאולת קרקעות בארץ־ישראל. ממעט בדבורים ומרבה מעשים טובים.

במשך הזמן גמלה בו החלטה כי עליו לעשות גם למען עצמו והחליט להקים אחוזה לעצמו ולמשפחתו. גולדברג ביקש את עזרת ידידו מאיר דיזנגוף (1861—1936) אז יושב ראש ועד שכונת תל־אביב ומנהל חברת הקרקעות "גאולה" ולימים ראש עירית תל־אביב. וכך הגיעה הצעת גולדברג אל מתיישבי הרטוב למכור לו חלק מאדמתם בשביל הקמת חווה פרטית. איכרי הרטוב לא עשו דבר מבלי להתייעץ תחילה באיש אמונם אלברט ענתבי, איש ירושלים, וזה יעץ להם לקבל את ההצעה הואיל ועל־ידי כך ישופר מצבם הכלכלי.

איכרי הרטוב הסכימו, איפוא, להפריש מאדמתם בשביל הקמת חוות גולדברג 1478 דונם, מהם אלף דונם טובים למזרע של פלחה ולמטע עצי פרי למיניהם והשאר אדמת טרשים שאינה ניתנת לעיבוד חקלאי אבל מתאימה לנטיעת עצי יער. בתמורה שילם גולדברג לאיכרי הרטוב סך 46 אלף פראנק, כן התחייב הקונה להשתתף בהוצאות הציבוריות של המושבה כדי שליש מתקציבה מדי שנה בשנה. (פרטים על ניהול החווה, ראה בספרי החוות החקלאיות).

במושבה נערכו מזמן לזמן נסיונות חקלאיים שונים. ניסו לגדל קפה, אך השיחים נבלו באיבם. נטעו לניסיון שתילי גומי, השיחים קמלו בהגיעם לגובה 30 ס"מ. עצי האקליפטוס נקלטו יפה. ומנטיעת עצים לגידול ילדים, בהרטוב נולדו הרבה ילדים אולם רק בשנת 1913 נפתח לראשונה בית־הספר לבנים ולבנות, עד אז היה השוחט המקומי מרביץ תורה לילדים בלבד.

במלחמת העולם הראשונה לא הורגש אצל האיכרים מחסור במזון, משום שיבול השדות הספיק כדי צורכיהם לאפיית לחם והיה גם עודף למכירה.

בפרוטוקול של ועד המושבה כתוב: "אנו מצהירים בזה שקיבלנו הסך 1,300 פראנק מבנק אפ"ק (עתה בל"ל) על־ידי ה' יצחק לוי ועוד סך 20 לי"ש מקרן העזרה האמריקאית מידי ה' בריל. הכספים נתקבלו בשביל כל האיכרים ואנו מתחייבים לשלם שני שלישים מהסכום הנ"ל, שליש נוסף ישלם ה' גולדברג בעל החווה". אלה

הם כספים שנשלחו לעזרת היישוב העברי מיהדות אמריקה בשנות המלחמה.

אחרי גמר מלחמת העולם הראשונה וכיבוש הארץ על־ידי הצבא הבריטי, הרגישו איכרי הרטוב כמו יתר בני היישוב, כי הנה עתה הם עומדים לפני תקופה חדשה של בניין הארץ תחת שלטון נאור של ממשלת אנגליה ותנופה רבתי להקמתו של הבית הלאומי בארץ־ישראל. באסיפה הכללית של האיכרים דובר על הצורך בהתארגנות חדשה לקראת התפתחות המושבה ונבחר ועד חדש ומזכיר חדש. מעתה השתדלו איכרי המושבה כי השם העברי הרטוב יירשם ויידפס בכל המיסמכים הרשמיים כדי שייקלט יפה אצל בני היישוב.

באותו זמן רבו הגניבות, ערבים חדרו אל בתי האיכרים וסחבו אפילו כבסים התלויים על החבל, ואף העלו עדריהם על האדמות הזרועות. חוצפתם של הערבים עלתה מאוד ולא היתה ברירה אלא להגביר את השמירה במושבה ובחוות גולדברג.

בראשית שנות העשרים נתקבלו שומרים יהודים, אחד השומרים שהועסק בחוות גולדברג, היה איש יפה תואר, בחיצוניותו דמה לבדווי. שמו היה מאיר פתחי שעלה לארץ מן העיר עאנה אשר בעיראק. בהתנהגותו היתה נסוכה כעין אצילות טבעית שמשכה תשומת־לב. השומר התחבב על פועלי החווה ועל בני המושבה. מנהל החווה הציג את השומר לפני חברי ועד המושבה של הרטוב ולחש על אוזנם סוד כמוס: מאיר יש ברשותו בעיראק אוצר זהב מוסתר והוא מוכן להביאו לכאן בשביל בניין הארץ. נפוצו שמועות ואגדות על מוצאו של מאיר, על משפחתו ועל שבטו. היו שאמרו כי מוצאו משבט בדווי החי אי־שם באחת מארצות המזרח.

באותם הימים לא היה קיים קשר תחבורה מהיר עם עיראק ואי־אפשר היה לברר מה אמת בדברי מאיר פתחי. הממשלה נאותה לתת רישיון להבאת הזהב ארצה ואף נתנה משמר ליווי לאורחת הגמלים שיצאה להבאת מטעני הזהב. מאיר פתחי יצא עם השיירה, כולם ליווהו בברכות חמות, יצא ולא חזר. נחלקו הדעות: יש שסברו כי האיש מאיר היה בדאי גמור, אחרים אמרו שקרהו אסון בדרך. זה כוחה של אגדה — היא נפוצה בכל הסביבה ונשארה תלוייה באוויר ימים רבים.

במאורעות תרפ"ט—1929 התנפלו ערביי הכפרים הערביים שבסביבה על הרטוב והתושבים נאלצו לעזבה, המושבה נחרבה על־ידי השכנים הערבים ואף חוותו של גולדברג נהרסה כולה. פלחי הכפר הערבי דיר־אבן היו הפעילים ביותר בהריסת המושבה ובשדידתה. כשאיכרי הרטוב החליטו להקים את הריסות מושבתם שלח אליהם המופתי הירושלמי שליחים מיוחדים ובפיהם הצעת חליפין: אנשי הרטוב ימסרו לו את אדמתם ובמקומה הוא יתן להם שטח קרקע בסביבת בית חנן אשר ליד נס־ציונה. בין האיכרים היו שראו הזדמנות להיפטר מאדמתם הזיבורית חסרת המים ולהתיישב בשפלה בשכנות למושב בית חנן שאיכריה גם הם יוצאי בולגריה. אך היו שטענו בעקשנות שאין לנהל משא־ומתן עם המופתי חג' אמין אל חוסייני המסית ערבים נגד המפעל הציוני בארץ ומארגן פרעות דמים ביהודים. כן אין לעזוב את הרטוב שהושקע בה עמל רב.

אמנם המצב הכלכלי היה רע אבל הנה הגיעה עזרה גם להרטוב מ"קרן העזרה" הארצית. ניבנו מחדש בתי האיכרים, נסלל כביש שחיבר את המושבה עם דרך המלך לשער הגיא וסודרה אספקת מים אל בתי האיכרים. עתה רווח מעט לאיכרים, הרטוב קמה מחדש ויש תקווה למושבה. ובכל זאת נמצאו איכרים או בניהם המבוגרים שנטשו את הרטוב.

אחד מהם, מן המעולים שבהם, היה יהודה בכר. בן ארבע היה יהודה כשהוריו עלו עימו והתיישבו בהרטוב. יהודה סיים לימודיו בבית־המדרש למורים בירושלים ועבד בהוראה בטבריה ובצפת, אך ליבו נמשך אל משק הוריו. יהודה התבלט כבעל סגולות וכאיש ציבור, אבל הרטוב מושבה קטנה ואנשיה מועטים ואין היא יכולה לספק את תשוקתו למעשים נרחבים. יהודה פרש והיה בין מייסדי המושבה אבן יהודה שבשרון. כאן עמד בראש ועד המושבה ואחר כך בראש המועצה המקומית ופרש כנפי פעולתו על חברות "טנא" ו"אספקה" לשירות האיכרים. האיש מצא כאן את סדנו, פתאום נפטר ב־1963 והוא בן 69 שנים במלוא יכולתו.

במאורעות תרצ"ו—1936 היה מצב הביטחון רעוע מאוד אולם איכרי הרטוב מלומדי ניסיון חששו לעזוב את מושבתם פן תיהרס בהעדרם כמו במאורעות תרפ"ט. מרכז ההגנה נענה לדרישת המושבה ושלח להרטוב פלוגת מתנדבים לסייע בהגנת המקום. עם סיום

המאורעות העלה ועד המושבה מחדש בפני הסוכנות היהודית את דרישותיו להוסיף מתיישבים ולפתור את בעיית חוסר המים. מצד הסוכנות החלו בירורים רציניים והיה רצון לתקן את מצבה של הרטוב באופן יסודי. והנה פרצה מלחמת העולם השנייה ותוכניות הביצוע נידחו.

עם סיומה של מלחמת העולם השנייה בשנת 1945 החל מאבק היישוב העברי נגד ממשלת המנדט הבריטי שהתכחשה להתחייבויותיה לבניין הבית הלאומי וגזרה על העליה ועל קניית קרקעות על־ידי יהודים. אנשי הרטוב לקחו חלק פעיל בכל המאבק הזה. וכשהגיעה מלחמת הקוממיות של ישראל נמצאה הרטוב במרכז הפעילות הצבאית של הערבים. במצב זה מצאו לנכון לפנות את תושבי המושבה.

המושבה הרטוב מגיניה מועטים, נשקם דל והסכנה גדולה. במצב זה החליט מפקד המקום לפנות את התושבים אולם האיכרים סרבו לצייית. "דווקא השנה הצמיחה בשדות יפה והקציר יהיה מבורך. השקענו כאן 53 שנות יצירה איך ננטוש את אדמתנו?" כך טענו זקני האיכרים לפני המפקד הצעיר. אבל השעה מאוחרת, יש לפנות את התושבים בעוד לילה. המפקד לוחץ, מאיץ באנשים ומבטיח להם כי זו תהיה עזיבה כדי לשוב אל המקום הזה.

באישון לילה הועלו האנשים על מכוניות והוסעו לירושלים. מיד פלשו הערבים לתוך המושבה, החריבוה ובזזו כל מה שאפשר היה והתבצרו במצודת המשטרה שבקרבת המושבה. ביולי 1948 נכבשה הרטוב בחזרה על־ידי צבא ההגנה לישראל, וכל איזור שמשון נעשה בסיס צבאי לצה"ל.

המושבה הרטוב נשארה בשממונה — האיכרים לא חזרו לבנותה מחדש. במשך 53 שנים השקיעו כאן האנשים את מיטב שנותיהם, את התלהבות נעוריהם, את חלומם וחזונם. הם סבלו תלאות הרבה ועיבדו את אדמתם באהבה, בחריצות מתוך דבקות רבה — עתה בא הקץ לתקוות, הרטוב חדלה להתקיים.

אדמות הרטוב הועברו לבעלותה של הקרן הקיימת לישראל וזו חילקה אותן בין היישובים החקלאיים החדשים שהוקמו באיזור. חלק מאדמת הרטוב הוקצה לאיזור תעשייה של יישוב העולים בית שמש.

חוות גולדברג שופצה, ואף הוסיפו מיבנים חדשים המשמשים בית־ספר אזורי ליישובים החקלאיים מסביב.

ח׳זלי

ח׳זלי הוא שם ערבי הנקרא על שטח קרקעות בנגב, בסביבות באר־שבע. פירושו של השם ומוצאו אינם ידועים. האדמה נרכשה על־ידי הקרן הקיימת לישראל עוד בתקופת המנדט הבריטי ב־1935, ומסיבות שונות לא נאחזו במקום הזה והאדמה נשארה בלתי־מיושבת.

בחודש שבט תש״ז, פברואר 1947 עלו על אדמת ח׳זלי שני גרעיני מתיישבים: קיבוץ ״השומר הצעיר״ וקיבוץ ״הפועל המזרחי״, והקימו את יישוביהם סמוכים זה לזה.

כעבור זמן לא רב נוכחו לדעת, כי שטח הקרקע המצוי במקום אינו מספיק לשתי נקודות־יישוב וחברי ״השומר הצעיר״ עזבו את ח׳זלי. קיבוץ ״הפועל המזרחי״ נשאר במקום וקרא לקיבוצו בשם ״עלומים״. מקץ זמן־מה עזבו גם חברי עלומים את ח׳זלי והצטרפו

אל קיבוץ סעד שבנגב. במקום עלומים באו חברי אירגון ״מוריה״ של ״הפועל המזרחי״ במטרה לייסד כאן מושב עובדים. תנאי ההתיישבות היו קשים מאוד: האדמה חולית, כחושה מאוד וחסרת מים להשקאה. מחוסר ברירה נטשו את המקום ואדמת ח׳זלי נשארה שוממה.

ח׳זלי נמצאת על דרך קדומה מבאר־שבע לכיוון דרומה אל חלוצה ואל סיני. במלחמת השיחרור שימשה ח׳זלי בסיס חשוב לצה״ל, ממנה הסתער צבאנו על צבא מצרים שחנה בבאר־שבע וכבש אותה בהתקפה חזקה.

חלוצה

יישוב עברי בנגב הצפוני, בצד חורבות העיר ההיסטורית חלוצה, כ־20 ק״מ דרומית־מערבית לבאר־שבע. חלוצה היתה לפנים אחת הערים החשובות של הנבטים ותחנה בדרך המסחר עזה—פטרה אשר בעבר הירדן המזרחי.

בכסליו תש״ח — נובמבר 1947 עלו חברי הקיבוץ המאוחד,

גרעיני תנועת "הצופים" ו"הנוער העובד" ילידי הארץ, והקימו את קיבוצם באדמת חלוצה. במלחמת הקוממיות היה הקיבוץ נתון במצור וסבל רבות מהתקפות צבא מצרים.

בינואר 1950 נטשו החברים את הקיבוץ מטעמים משקיים והקימו את קיבוצם החדש כ־14 ק"מ מצפון לשדה בוקר — הוא קיבוץ משאבים אשר שמו הוסב לשם משאבי־שדה — על שמו של אלוף יצחק שדה ממייסדי הפלמ"ח.

יעלה

בהרי יהודה, מזרחה מבית שמש. בקרבת יעלה נמצא כפר נטוש בשם הערבי "דיר אלהוא" שפירושו מנזר הרוח, ואמנם בהרים הללו נושבת רוח חזקה.

השם יעלה נזכר במקרא שתי פעמים, בספר עזרא ובספר נחמיה, כשם פרטי של איש שבניו עלו משבי הגולה אשר בבבל. השם יעלה ניתן ליישוב החקלאי הזה כי מקומו בהר וכל הבא אליו חייב לעלות במעלה תלול הנמצא כ־700 מטר מעל פני הים התיכון.

יעלה נוסדה בחודש טבת תשי"א — ינואר 1951 בידי עולים יוצאי כורדיסטאן. האנשים אנשי עבודה, הם שאפו להשתרש במקום הזה שיש בו נוף הרים נהדר, ולבנות משק חקלאי בין הסלעים של הרי יהודה. אך לאחר שנים אחדות של עמל, סבל ואכזבות נאלצו לנטוש את מקום היאחזותם מחוסר קרקע במידת הצורך למתיישבים.

משואות יצחק

יישוב חקלאי שהיה קיים במרומי הרי יהודה בסביבת חברון, בגוש עציון, 920 מטר מעל פני הים התיכון. נוסד בחשוון תש"ו — אוקטובר 1945 בידי קיבוץ של "הפועל המזרחי". השם משואות יצחק: משואות הן המדורות שהדליקו אבותינו בראשי ההרים להודיע

למרחקים על ראשי חודשים. ויצחק — הכוונה היא לזכרו של רבי יצחק אייזיק הלוי הרצוג, רבה הראשי של ארץ־ישראל. הרב הרצוג נולד בפולין ב־1888 ונפטר בירושלים ב־1959. בשנת 1897 היגר עם הוריו לאנגליה שם נתמנה אביו בתור רב העיר לידז. בשנת 1908 הוסמך הרצוג לרבנות והמשיך בלימודי מאתימטיקה ולשונות קלאסיות רשמיות באוניברסיטאות לונדון ופאריס. ב־1916 נתקבל הרצוג כרב בבלפאסט שבאירלנד וב־1925 נבחר לרב הראשי של אירלנד העצמאית. בסוף 1936 הוזמן הרצוג לשמש כרבה הראשי האשכנזי לארץ־ישראל והשתקע בירושלים.

מראשית מלחמת הקוממיות היתה נתונה משואות יצחק בסכנה גדולה מצד הכפרים הערביים. אנשי משואות יצחק הגנו בגבורה על יישובם כשהם מנותקים אף משכניהם היהודים. לרוע מזלם הכניעו הערבים את כפר עציון והסכנה התקרבה אל משואות יצחק, אך אנשיה החליטו להילחם עד האחרון שבהם. בעיצומו של הקרב הגיעה אליהם ידיעה כי הוסכם בין צבא ירדן והצלב האדום כי אם אנשי משואות יצחק יכנעו ללא קרב, יורשו הנשים והפצועים לנסוע לירושלים והגברים יובלו אל השבי בעבר הירדן.

משואות יצחק נכנעה ב־14 במאי 1948, ביום ההכרזה על הקמת מדינת ישראל. בתי הקיבוץ נהרסו והיישוב חרב.

על חורבות משואות יצחק הקימו הירדנים כפר ערבי בשם חבילה, כשמה של חורבה הנמצאת בקרבת מקום. (פרטים נוספים ראה בפרק על כפר עציון).

לאחר שחברי משואות יצחק חזרו מן השבי הירדני הם הקימו את יישובם החדש בשפלה בסביבת אשקלון ונתנו לו את שם יישובם הקודם — משואות יצחק. בחודש תמוז תש״ט—1949 הניחו את היסוד לקיבוצם החדש ובשנת 1952 החליטו חברי הקיבוץ להסב את יישובם הקיבוצי למושב שיתופי. לרשות המושב ששת אלפים דונם.

ב־1967, במלחמת ששת הימים, נכבש גוש עציון על־ידי צה״ל ובו גם אדמות משואות יצחק.

משמר הירדן

הלאה ירדן, הלאה זרם
תכתב לדורות
כי לילה כיום
נחנו על משמרות
(נ. ה. אימבר מתוך שירו משמר הירדן)

מושבה בגליל העליון, על שפת הירדן, בקרבת גשר בנות יעקב, מן המושבות החלוצות בארץ־ישראל. אדמתה נרכשה בשנת תרמ"ד— 1884 על־ידי מרדכי יצחק לובובסקי.

לובובסקי נולד ברוסיה, פלך סובלק, בן למשפחה עשירה ובעלת נכסים מרובים. מרדכי חי בשקט ובבטחה בביתו המוקף גנים ויערות ולא חסר דבר. לימים היגרו בניו לארה"ב, שם הצליחו במסחרם ועושרם הלך וגדל. בשנת 1883 החליט לובובסקי לבקר בארץ־ישראל. בבואו תר את הארץ לאורכה ולרוחבה, ברגל וברכב. המולדת העברית הזכירה לו את ימי ילדותו ב"חדר" והאיש נכבש בחבלי קסם עד כי קשה היה לו להיפרד מן הארץ...

ר' מרדכי הפליג לארצות־הברית וניסה להשפיע על בניו לחסל את עסקיהם ולהתנחל עימו בארץ אבות אשר אין כמוה לטוב. אך הבנים לא נטו לקבל את דעת אביהם. מאמריקה חזר האיש לרוסיה, שם מכר את אחוזתו ועלה שנית לארץ־ישראל על־מנת להשתקע בה. לא עבר זמן רב ור' מרדכי קנה כמה אלפי דונמים קרקע על גדות הירדן ונעשה בעל אחוזה בקרבת גשר בנות יעקב. את נחלתו קרא בשם שושנת הירדן, על שם צמח המים הדומה לשושנה הגדלה במימי הירדן. פה ליד הנהר ההומה אמר האיש להקים חווה חקלאית, אחוזה רחבת ידיים.

בימים ההם זרם הירדן באפיקו הטבעי ונראה בכל יפעת תפארתו, והוד קדומים אופף אותו. בהיפרדו מאגם מי מרום (אגם החולה), הוא התפתל בצבע הכסף, שקט ורגוע, כאילו צופן בחובו סודות נשגבים. הירדן המשיך זרמו השאנן עד הגיעו לגשר בנות יעקב, זה המעבר המקשר את ארץ־ישראל המערבית עם סוריה בצפון. לפי האגדה עברו כאן בנות יעקב את הירדן בבואן לארץ־ישראל, ובפי הערבים נשמר השם גשר בנות יעקב. דרומה מן הגשר נפלו

מימי הירדן בשאון רב, גליו התנפצו אל הסלעים וקצף לבן צף על פני הגלים הגועשים ללא הפוגה. עם נפילת המים אל ערוצם המשתפע לכיוון דרום גובר והולך קול המונו...

השכנים של שושנת הירדן היו: בדווים, דרוזים, מערבים (יוצאי אלג'יר), צ'רקסים וכורדים. אדמת שושנת הירדן היתה שייכת לערביי כפר מירון אשר לרגלי הר ג'רמק (הר מירון). הערבים היו יורדים מדי שנה בתחילת החורף על בהמותיהם ועימם זרעים, לחרוש ולזרוע באדמתם הרחוקה. הם היו מתגוררים במערות ובנקיקי הסלעים ששרדו מימי הכנענים והיהודים. לאחר שגמרו את זריעת השדות חזרו לכפרם.

בבוא עונת הקציר הם היו שוב יורדים אל חוף הירדן לקצור ולאסוף יבולם. בזמן היעדרם של פלאחי מירון מאדמותיהם, היו הבדווים מעלים את עדריהם על שדותיהם ולא היה מי שימחה בעדם. הפלאחים גם חלו בקדחת שחור השתן שהפילה בהם חללים רבים. עתה, בהזדמנות ראשונה שבאה לידם נאותו להיפטר מאדמתם ומכרוה לחכם יעקב חי עבו (צפת 1842 — שם 1900), בנו של שמואל עבו, שעלה מאלג'יר והיה הקונסול הראשון של צרפת בצפת. לאחר מות האב ב־1878 נתמנה הבן יעקב חי כקונסול צרפת תחתיו. כשבא לארץ מרדכי יצחק לובובסקי הוא חיפש לקנות נחלה מתאימה, יעקב חי עבו הציע לו לרכוש ממנו את אדמתו שעל שפת הירדן, והקנייה יצאה אל הפועל.

עתה החל ר' מרדכי להמטיר מכתבים על בניו באמריקה ולהאיץ בהם להצטרף אליו ולעזור לו בבניין אחוזתו: "אדמת אחוזתי פוריה מאוד והיא מצמיחה יבולים מבורכים, גם מעניקה כמה וכמה שערים לזורע..." הבן הצעיר ליפא לייב נעתר להפצרות אביו, הוא נטש את מסחרו בארצות־הברית וביום בהיר אחד הגיע אל שושנת הירדן. מיד החלו להכשיר את הקרקע ולעבד את האדמה שברשותם, ור' מרדכי קורן מאושר כי הנה הוא ובנו בונים אחוזה לתפארת.

הם הקימו בית־מידות שהתנוסס בהדרו בלב השממה. באותם הימים של המשטר התורכי היה זה עניין קשה ומסובך לקבל רשיון לבניין בית והיה כרוך במתן שוחד לפקידים בכירים של השלטון. אולם עמדה לו עקשנותו של ר' מרדכי והוא גם קיבל מיסמך המעיד כי אכן מרדכי יצחק הוא בעל הקרקע, כדת וכדין וביושר...

התקוות היפות לבניין אחוזה לתפארת נגוזו חיש. משפחה יהודית

אחת אינה יכולה לעמוד בודדה באיזור שומם זה ולהיאבק בקשיים הרבים עם שכנים עוינים, בדידות, מחלות וניתוק. גם איכרי יסוד־המעלה שקדמו למייסד שושנת הירדן, כשל כוחם באותו איזור, ומה יעשה איש לבדו בישימון הזה שמסביבו? ואיתרע מזלם של ר' מרדכי ובנו ולא ראו ברכה ממזרע התבואות באדמתם וגם כספם הלך ואזל. עד מהרה הבינו האב ובנו כי לא יוכלו להגשים חפצם ולהקים חווה חקלאית כמקובל ברוסיה או באמריקה. הם החליטו, איפוא, למכור חלק מאדמתם למתיישבים אחרים כדי להקים יחד יישוב, אך לא נמצאו קופצים.

ר' מרדכי היה בעל מעוף, הוא שם ליבו כי בדרך אשר ליד נחלתו עוברות מאות שיירות בדרכן מעכו לדמשק ואין להן מקום חנייה מתאים אלא ביקתה עלובה ישנה. עלה, איפוא, בדעתו לבנות כאן מלון־אורחים. מיד ראה בעיני רוחו אכסניה הומה מרוב עוברי־אורח, זה יהיה פונדק גדול שהכנסתו גדולה. אלא שלא השיג את האמצעים הכספיים הדרושים להשקעה בבניין אכסניה ראוייה לשמה.

כשכלו כל הקיצין, עמד ר' מרדכי והעביר את קרקעותיו לדוד שוב והשאיר לעצמו רק עשירית אחת מנחלתו כדי לא להינתק מחלום התיישבותו במקום היפה הזה. דוד משה שוב (רומניה 1854 — ראש פינה 1938) בנו של סוחר, למד תורה, במקצועו עורך־דין, ייסד בעירו אגודה להתיישבות ובשמה נסע לארץ־ישראל והקים את המושבה ראש־פינה בשנת 1882. עתה קנה את אדמת לובובסקי לשם בניין מושבה חדשה, מחיר הקרקע נקבע לעשרה פראנק הדונם והתמורה כולה תסולק למוכר כעבור שמונה שנים בצירוף ריבית.

המעשה הראשון שעשה שוב היה לשנות את שם המקום ל"משמר הירדן" בבחינת משנה שם משנה מזל. שוב החליט לפתוח דף חדש, הוא חילק את האדמה ליחידות של חמישים ושל מאה דונם החלקה. חלקים אחדים הוא מכר לפועלים שעבדו במושבות, היו ששילמו מחיר הקרקע במזומנים ויש ששילמו מחצית המחיר במזומן. בכסף שקיבל שוב תמורת הקרקע הוא בנה בתים למתיישבים.

הואיל וסכום הכסף שעמד לרשותו של שוב היה מצומצם, הוא בנה את הבתים מלבנים שלובנו מאדמת המקום. גשמי החורף

שהקדימו לרדת מצאו את הבתים בלי גגות והקירות התמסמסו מן הרטיבות. אך רוחו של שוב לא נפלה: "לבנים נפלו וגזית נבנה" (ישעיה). ואכן ניבנו מחדש עשרה בתים מאבן ומיהרו לכסותם בגגות רעפים. נחפרה באר אך לא נמצאו בה מים והאיכרים נאלצו להביאם מן הירדן בפחים. התנאים היו קשים ויותר מכל הכבידה ידה הקשה של הקדחת. אולם ראה זה פלא: האיכרים, למרות התל־אות, היו קשורים אל עבודתם ואל אדמתם באהבה רבה.

המתנחלים רובם בני צפת, כולם יראי שמים, שומרי מצוות ובעלי אמצעים מועטים. הם השקיעו את כל חסכונותיהם ברכישת הקרקע ועתה נשארו ללא אמצעים לקניית כלי עבודה, זרעים ובהמות. על דוד שוב היה לשאת במעמסה הזאת של סיפוק הצרכים החקלאיים וגם דאגה להזנת המשפחות. אבל דוד שוב אין ידו משגת לעשות כל אלה. בצר להם פנו איכרי משמר־הירדן בקול קורא אל נדיבי העם וביקשו עזרה כספית, כפי שעשו קודמיהם חלוצי גיא־אוני, גם הם בני צפת (על גיא־אוני ראה פרק מיוחד בספר זה). "חובבי ציון" מרוסיה היו היחידים שנענו ברציונות לקריאה, בא־כוחם ביפו יהודה לייב בינשטוק נתבקש לברר מצב האיכרים במשמר הירדן כדי להושיט עזרה.

יהודה לייב בינשטוק נולד ברוסיה, פלך ווהלין, בתקצ"ו—1836, למד ב"חדר" ובגימנסיה והתקבל כתלמיד לבית־המדרש לרבנים. בשנת 1860 נתמנה לרב מטעם בז'יטומיר ולאחר עשרים שנה הועבר לעיר הבירה פטרבורג (עכשיו לנינגרד) ושימש מזכיר "חברת מפיצי השכלה".

ב־1892 אחרי התפטרותו של זאב טיומקין (רוסיה 1861 — פאריס 1927) מהוועד הפועל של "חובבי ציון" ביפו, נתמנה בינשטוק במקומו. עד מהרה נעשה בינשטוק מעורב בענייני היישוב העברי ולמד את צורכי משמר הירדן. ד"ר הלל יפה (רוסיה 1864 — חיפה 1927, מקום קבורתו בזכרון־יעקב) רופא בזכרון־יעקב, מי שנלחם במחלת הקדחת במושבות, נתבקש על־ידי בינשטוק לברר את המצב במשמר הירדן ולהציע תוכנית להבראתה. בדין־וחשבון המפורט הגיע ד"ר יפה למסקנה, כי לביסוס 18 האיכרים במשמר הירדן דרוש תקציב של 85 אלף פראנק.

יהודה לייב בינשטוק עיין בהצעת יפה והמליץ בפני הוועד האודיסאי לקבל את התוכנית. אך מחוסר כסף שלח הוועד האודיסאי

סכום קטן בלבד לעזרה דוחקת. בינשטוק לא השלים עם עזרה זעומה זאת ונסע לבקר במשמר הירדן כדי לראות במקום את הנעשה במושבה. אך למרבה הצער, בשובו של בינשטוק מנסיעתו חלה, נפל למשכב ונפטר ביפו בתשרי תרנ"ה—1894 ולא הספיק לבצע את תוכניתו לשיכלולה של המושבה — והמבוכה רבה.

דוד שוב ראה את עצמו אחראי למצוקותיהם של איכרי משמר הירדן והוא נחלץ לצאת אל קהילות היהודים בגולה לאסוף כספים להצלת המושבה מכיליון. אבל שוב אינו מוצא אוזן קשבת לצור־כיהם של חלוצי משמר. מצב האיכרים מוסיף להיות קשה אבל הם ממשיכים לדבוק באדמתם ולמרות הסבל, התלאות והעוני והקדחת שפקדה אותם לעיתים קרובות הרי הם נושאים בנטל ומעבדים את אדמתם עד כמה שיכולתם מגעת.

הוועד האודיסאי של חובבי ציון באודיסה המשיך להתעניין באיכרי משמר הירדן. אחד־העם (רוסיה 1856 — תל־אביב 1927), מראשי "חובבי ציון" ברוסיה ושליחם במסעותיו בארץ־ישראל, כותב במאמרו היישוב ואפיטרופסיו (על פרשת דרכים ב'): "המושבה משמר הירדן היא אחת מאלה שנוסדו על ידי עסקנים יחידים... בכוונה תחילה להעמיס את טרחן ומשאן על אפיטרופסותו של כלל ישראל. בשנת תר"ן (1900), בעת הקדחת של "יסדנות", הלך לו אחד מראש פינה (הכוונה לדוד שוב) ולקח בהקפה חלקת אדמה קטנה על חוף הירדן על מנת לשלם מחירה כעבור כמה שנים, את האדמה הזאת קרא בשם "משמר הירדן" והמושבה החדשה נכונה!

"בכסף שקיבל המייסד במחיר האדמה, אשר לא שילם בעדה אף פרוטה, ניגש אל העבודה "לשכלל" את המושבה, לבנות בתים, לנטוע כרמים ולפרנס את הקולוניסטים שנתיישבו על אדמתם. ממילא מובן כי... המושבה החדשה הגיעה עד משבר. אך המייסד לא נפל ליבו: בצפת ישנם אנשים טובים המלוים לעניים בשעת דחקם, אם כי בריבית גדולה, ובאודיסה יש ועד שלכך נוצר, לתמוך קולוניס־טים בארץ־ישראל. ובכן התחיל המייסד להשתמש בשני אלו האמצעים יחדיו. בידו האחת לקח כסף במלוה מאת כל נותן ואת השניה פשט לועד התמיכה (של חובבי ציון)..."

אף־על־פי־כן ולמרות משפטו הקשה של אחד העם, הוסיף הוועד האודיסאי לגלות יחס קירבה אל איכרי משמר הירדן ומדי פעם הגיש עזרתו להקלת מצוקתם וזה משום שהוועד נוכח לדעת, כי האיכרים

אכן נכונים לשאת בסבל ולהסתפק במועט ובלבד להמשיך ולפתח את מושבתם.

שטח הקרקע שברשות האיכרים הוא 2,300 דונם ומספר בעלי הנחלאות הוא 26. מן הראוי לתת את שמותיהם כפי שנאחזו במשמר הירדן בשנת תרנ"ג—1893.

ליפשיץ משה	פייגלין יעקב
אייזנברג ישראל	כהן שלמה
הלפרין מאיר	טויסטר מרדכי
וורהאפטיג דוד	וייסבלום שבתי
סגל דוד	שוב דוד
ווכסלר זליג	קנטור ישראל
גרוסמן שלמה לוי	שייניק לאה
אנגלברג ישראל	
שניידר צבי	**מתנחלים שאינם**
הרצוג אסתר (אלמנה)	**יושבים במושבה:**
טייטלבוים חיים יוסף	אלחדיף ניסים
גלבגיסר חיים	ורהאפטיג משה
שוארץ אליהו	סלומון חיים
בסוויטו שלמה	סלומון פישל
	לובובסקי מרדכי

באותם הימים חי בארץ־ישראל נפתלי הרץ אימבר, ששימש מזכיר לסיר לורנס אוליפנט (1829—1888), אנגלי נוצרי, מחסידי אומות העולם, שהטיף להתיישבות יהודים בארץ־ישראל ואף סייע להתנחלותם בארץ. בתפקידו היה אימבר מבקר במשמר הירדן.

נפתלי הרץ אימבר (גליציה 1856 — ניו־יורק 1909. עצמותיו הועלו לקבורה בירושלים באייר תשי"ג—1953). מראשוני "חובבי ציון", מחבר התקווה. אימבר התרשם עמוקות מן האיכרים החורשים על שפת הירדן, העריץ את מקימי המושבה וראה בהם מבשרי התחייה הלאומית. המיית גלי הירדן נשמעו באוזניו כמלווים את קצב שיקשוקה של המחרשה העברית הפולחת באדמת השממה להשיב לה את תפארתה מימי קדם. נ. ה. אימבר שר את שיריו:

משמר הירדן א'

כקול רעם בשמים — הרגעי ארץ אהובה
קול אל חוצב להבות — נחנו לא נרגע
קול קורא מירושלים — בל נתנך היות עזובה
חושו לארץ אבות — עת קול שופר ישמע
לירדן לירדן אתיו — בחי — העולם נשבע
עשו מקורות מעברות — גם נתקע כפנו
מקום נהר פלגיו יהמיו — עת קול שופר ישמע
העמידו שם משמרות — אז נרימה דגלנו
חרב לד' ולארצנו — חרב לד' ולארצנו
בירדן שם משמרתנו — בירדן שם משמרתנו

משמר הירדן ב'

הלאה ירדן הלאה זל — הלאה ירדן הלאה זל — הלאה ירדן הלאה זרם
יהמו גליך — יהמו משבריך — תכתב זאת לדורות
עלי גדותיך שטף וגל — נתק מוסרות שבר על — כי לילה כיום
חלאת ארצך — שמו עליך — נחנו על משמרות
כקול רעם הרעם קול — קברם שם בגדול — גל לגל תהום לתהום
בהמון מימיך — החול — יספרו אז הקורות
מסלת ציון אתה סל — והרעם בגליך — כי לילה כיום
נחנו אחריך — בני יעקב ישמעו — עמדנו על משמרות
הקול
יבואו לעזרך

מעטות המושבות מתקופת ההתיישבות הציונית, שעוררו את בת השיר של משוררים עברים. הראשונה היתה משמר הירדן, כעבור מספר שנים שרו על כנרת. משורר משמר הירדן שונה באופיו ובשירתו ממשוררי כנרת, והצד השווה שבהם — שיחק להם מזלם ונמצאו לחנים לשיריהם והודות למנגינות נפוצו שיריהם ברבים. אנשי העליות הראשונה והשנייה, שרו בהתרגשות את "משמר הירדן". בנשפים, בהליכה ברגל, בישיבה על הגורן ובטיול בתי־הספר — הלאה ירדן הלאה זרום...

שיר התקווה לא נטל מיד את הבכורה בין שירי ציון, התחרה בו שיר אחר של אימבר "משמר הירדן" שהושר אז כשיר לכת סוחף, ורבים כינוהו "השיר הלאומי של הקולוניות".

וזכה אימבר מה שלא זכו משוררים עברים חשובים ממנו: שירו התקווה נעשה להימנון לאומי. הקונגרס הציוני ה־18 שנתכנס בפראג ב־1933 קיבל את ההחלטה הבאה: "הקונגרס קובע שלפי מסורת רבת שנים, הדגל הכחול־לבן הוא הדגל של ההסתדרות הציונית והימנון "התקוה" הוא ההימנון הלאומי של העם היהודי". מדינת ישראל ממשיכה מסורת זאת. שיר התקווה הוציא את אימבר מאלמוניותו וקבע לו מקום כבוד בתחייתנו הלאומית.

הוועד האודיסאי ערך סיכום של השנים תרנ"ב—תרנ"ז: שלושה עשר בתי חומר קטנים ויפים עומדים במשמר הירדן, אבל על הבתים האלה לווה המייסד מר דוד שוב כ־12 אלף פראנק, והאדון שוב, חובב ציון נאמן... נודד עתה בחוץ־לארץ ומשפחתו סובלת דוחק רב, וה' לובובסקי תובע ממנו בעד האדמה. הוועד לחברת התמיכה (הוועד האודיסאי) מתחבט בשאלת משמר הירדן ואין בכוחו לפתרה כי המושבה הקטנה דורשת לשכלולה לא פחות מסך מאה אלף פראנק.

רבים וטובים הכירו בצורך לבוא לעזרת משמר הירדן והיו גם הצעות אולם אף אחת מהן לא יצאה מכלל דבורים. באותה שעה ניאותה חברת יק"א להושיט עזרתה למשמר הירדן וכל בעלי ההצעות נשמו לרווחה וגם איכרי המושבה.

חברת יק"א נוסדה בשנת 1891 על־ידי הברון מוריס הירש (מינכן, גרמניה 1831 — הונגריה 1896), קיבל חינוך מסורתי ואף למד עברית, שלח ידו במסחר, בבנקאות ובעסקי קבלנות באירופה ובתורכיה. תוך זמן קצר צבר הון עצום והיה מעשירי העולם ומן הנדבנים הגדולים. בליבו צץ רעיון לסייע ליהודים בני עמו כדי לחלצם ממצוקתם על־ידי התיישבות. לשם כך ייסד את חברת יק"א שהחלה עבודת התיישבות נרחבת של יהודים בארגנטינה ולאחר זמן גם בארץ־ישראל.

הנהלת יק"א הטילה על מנהל מקווה־ישראל יוסף נייגו (תורכיה 1863 — שם 1946) לטפל גם בענייני משמר הירדן. הואיל ונייגו היה טרוד בניהול בית־הספר ומשמר הירדן רחוקה ממקווה־ישראל, הוא המליץ על האגרונום הצעיר חיים מרגלית קלווריסקי, ששימש אז מורה בבית־ספרו, למנותו למנהל משמר הירדן. קלווריסקי (רוסיה, פלך סובלק 1868 — ירושלים 1947) עלה לארץ ב־1895, שנתיים לימד במקווה־ישראל ועתה בקבלו את תפקידו הוא העביר

עימו את משפחתו למשמר הירדן כדי לגור במקום עם האיכרים ולהיות במקום המעשה. מיד ניגש קלווריסקי לעשות בכל חריצותו לבניין הבתים והאורוות החסרים, ברכישת בהמות עבודה וכלים חקלאיים, זרעים ואביזרים שונים. בכל שיתף את האיכרים והתייעץ עימם כדי לעשותם שותפים למעשה וכדי שיתרגלו לשאת בעול מושבתם. יבול השדות היה זעום בגלל תנאים אקלימיים לקויים, למרות זאת ניכרת בכל התקדמות. קלווריסקי עיבד תוכנית מפורטת להבראת המושבה, אך בטרם הספיק לבצעה הוא נקרא לנהל את חוות סג׳רה שנרכשה זה עתה על־ידי חברת יק״א וקלווריסקי ראה בתפקידו החדש שליחות התיישבותית חשובה (על אישיותו ושיטתו של קלווריסקי ראה ספרי סג׳רה).

ואירע דבר שבמערכת ההתיישבות שלנו בארץ הוא נדיר ביותר: איכרי משמר הירדן נמשכו אל קלווריסקי גם בהיותו יושב בסג׳רה והם טרחו ובאו אליו להיוועץ בו. חברי ועד המושבה שלמה לוי גרוסמן וצבי שניידר התקינו עצמם לדרך, כל אחד מהם מילא את החורג׳ שלו (שקיים המונחים משני צידי האוכף) במספר ככרות לחם כדי אכילה לשבוע ימים, הוסיפו עליהן ביצים שלוקות, חופניים זיתים כבושים ומספר בצלים הגונים. הנסיעה ממשמר הירדן לסג׳רה שבגליל התחתון לא היתה קלה בזמן ההוא, היה זה מסע גדול שנמשך שבוע ימים. הם יצאו ממושבתם ביום א׳ בבוקר רכובים על אתונות. שני ימים נמשכה הרכיבה לסג׳רה, יומיים המתינו בחווה עד שהצליחו לראות את קלווריסקי ולהתייעץ עימו, לאחר מכן נמשכה הנסיעה חזרה שני ימים, ביום שישי עם הדלקת הנרות הם הגיעו לביתם עייפים ורעבים. שני השליחים היו אנשי תורה וכל הדרך לא פסקו מדברי הלכה.

בלוח ארץ־ישראל של החכם, חוקר ארץ־ישראל אברהם משה לונץ (קובנה 1854 — ירושלים 1918) לשנת תרס״ב—1902 הוא כותב: במשמר הירדן יושבות 17 משפחות איכרים, שו״ב ורוקח ומספר נפשותיהן 110 (63 זכרים ו־47 נקבות) ובהן 40 עובדים. למשפחות האלה 17 בתים, 13 רפתים, 12 עגלות, 13 סוסים, 41 פרות, 21 חמורים, 55 שוורים 355 כבשים ועיזים. במושבה בית־כנסת, בית־ספר ובית רפואות.

היו שאמרו, כי עם השנים תחלוף מאליה מחלת הקדחת משום שהאדמה תיחרש ותזרע, ועצים יגדלו והאנשים גופם יחושל מפני

המחלה, אך לא כן היה. בבוא הקיץ החלה המלריה להשתולל, פני האנשים נעשו ירוקים־אפורים ובטנם תפחה. אחר הצהרים היתה מרעידה את האיש צמרמורת חזקה, החום עלה הרבה, הראש נעשה סחרחר ועייפות מתפשטת בכל הגוף. התרופה היתה לשים תחבושות רטובות על הראש, לבלוע מנות כינין כמה פעמים ביום ואם הכל הולך למישרים, יורד החום והאיש קם וחוזר לעבודתו. אך יש שהיו נאלצים להוביל את החולה לבית־החולים בצפת, וקרא לא אחת שהחולה נפטר בדרך כשהוא רכוב על גבי הבהמה. אכן, רבים קרבנותיה של הקדחת במשמר הירדן, הקדחת התישה את כוחות האנשים, התנאים הקשים והתזונה הלקויה סייעו למחלה להרבות את קרבנותיה.

ד"ר הלל יפה התמסר מאוד לחקר המלריה בארץ־ישראל. הוא אירגן שירות אנטימלרי במושבות הנגועות בקדחת, האיכרים היו נבדקים לעיתים קרובות כדי לקבוע את מידת חסינותם, ניתנו הוראות לשים לב למי השתייה, לניקיון בבית ובחצר, והעיקר טיפול מיוחד בשטחי הביצות שהן מקור הקדחת הממארת. ב־1913 יכול היה ד"ר יפה להודיע לברון רוטשילד ולהנהלת יק"א: "במשמר הירדן חל שינוי לטובה, כמעט אין קדחת, פרט לבודדים".

בינתיים הגיעו ימי מלחמת העולם הראשונה. רבים נסעו לחוץ־לארץ כדי להתחמק משירות צבאי, חלק מן האיכרים גוייס ונשלח לחזית, אחרים גוייסו לעבודות כפייה צבאיות, הבהמות הופקעו לפי פקודת השלטונות. ארבע שנים של מלחמת העולם הראשונה הם פרק של קיפאון למשמר הירדן, סבל רב לאנשי המושבה וחוסר מוצא.

עם כיבוש ארץ־ישראל על־ידי הצבא הבריטי ב־1918 נשמה הארץ לרווחה. איכרי משמר הירדן התנערו מעייפותם והם עתה שואפים לבנייה מחודשת, לשקם את המושבה, לבנות ולהבנות. יושב ראש ועד המושבה שלמה גרוסמן הוותיק אומר: "אמנם, אנשי משמר הירדן אינם משכילים אבל מה שנוגע לעבודה בשדה ולפשטות החיים, עולים הם בהרבה על מושבות משכילות, ומשמר הירדן אינה רוצה למות". אף הצעירים שעזבוה החלו לחזור אליה, ואם פקידות יק"א תדע לנצל את הרצון והמרץ של הצעירים, תתנער משמר הירדן מקיפאונה ותהא מושבה פורחת.

בתזכיר שהגישה משמר הירדן לפקידות יק"א היו שני סעיפים עיקריים: א. הרחבת שטח הקרקע כיחידה מוגדלת לכל איכר; ב. סידור מערכת מים להשקאה ולשתייה. שתי הדרישות נתקבלו על דעת הנהלת יק"א. ב־1922 נרכשו שטחי קרקע שגבלו באדמות המושבה. בעיית המים היתה קשה יותר, אך נמצא לה פתרון חלקי ראשון מסוגו בארץ. חברת יק"א הקימה טורבינה מיוחדת שתותנע בכוח זרם המים של הירדן במדרון התלול, כשני ק"מ דרומית למושבה. בדרך זו העלו 25 קוב מים והזרימו אותם למושבה בצינורות. כמות המים הספיקה לשתייה לאדם ולבהמה ובאה הגאולה מהובלת המים בפחים מן הירדן. בעיית השקאת השדות טרם מצאה פתרונה.

חג המים נחוג ברוב פאר באלול תרפ"ג—1923. ר' שלמה לוי גרוסמן, יושב ראש הוועד סיפר בנאומו על התלאות שמצאו את איכרי המושבה במשך 33 שנות קיומה. בא־כוח יק"א שילב בברכתו את הבשורה, כי בקרוב יתוספו במושבה 18 איכרים חדשים והשמחה היתה גדולה מאוד. האורחים הוזמנו להיטיב ליבם והחגיגה נסתיימה בנשף ריקודים נלהב.

כך דרכה של התפתחותנו בארץ: היא נחלשת ומתעכבת בעטיין של מאורעות־דמים הפורצות לעיתים — נחלשת ומתעכבת אך לא נפסקת. בין פורענות לפורענות אנו מתעצמים בארץ, העליה גדלה, הבנייה מתרחבת, ההתיישבות החקלאית מתפשטת, הכל מתפתח, איכרי משמר הירדן עלו על דרך ההרחבה והביסוס ועתה הם מתכוננים לנצל את העזרה המוגשת להם, והנה באו מאורעות־הדמים של שנת תרפ"ט—1929 ועיכבו את פיתוח המושבה.

ב־1932 קיבלו האיכרים שטח קרקע בהשקאה, כל איכר קיבל 5 דונם נטועים אשכוליות ועשרה דונם אדמת השקאה לזריעת חצירים למיניהם. יק"א הבטיחה להגדיל את שטחי ההשקאה. בינתיים יש לעבד את המטע, להשקות את העצים ולחכות בסבלנות עד שישאו פרי. אולם שוב מן השמים מעכבים: בצורת ירדה על שדות המושבה וגרמה לאכזבה קשה. ובאו מאורעות־הדמים של תרצ"ו—1936. שלוש שנים נמשכו התפרעויות הערבים, רציחות דמים התפשטו בכל רחבי הארץ ומשמר הירדן חשה יפה את לקח המאורעות. קומץ קטן של איכרים עמלים נאלץ היה לעמוד מול פורעים ערבים ובאחת ההתקפות האכזריות נהרג הגיבור חיים גרבובסקי ולידו נפל בנו כרמי.

ועוד טרם נסתיימו המאורעות ופרצה מלחמת העולם השנייה על מוראותיה, סבלותיה וזוועותיה. איכרי משמר הירדן למרות תלאותיהם המשיכו לדבוק באדמתם ולא נטשו את מושבתם תוך אמונה, בטחון ואהבה.

לאחר מלחמת העולם השנייה החל המאבק של היישוב העברי נגד ממשלת המנדט הבריטי על התעלמותה מהתחייבויותיה לבניין הבית הלאומי בארץ־ישראל. בנובמבר 1947 החליטו האומות המאוחדות על הקמת מדינה יהודית בחלק של ארץ־ישראל. המדינות הערביות השכנות התארגנו כדי לסכל את הקמתה של המדינה היהודית על־ידי פעולה צבאית מתואמת.

עם פלישת חילות ערב לפנים הארץ באייר תש"ח—1948, הסתערו כוחות סוריים מן הצפון אל עבר גשר בנות יעקב ובכוח גדול הצליחו לכבוש את הגשר. קלגסי סוריה המשיכו בהתקפותיהם הכבדות על משמר הירדן וחדרו אל מבואות המושבה. מגיני משמר הירדן עמדו בגבורה איתנה בהגינם על נחלת אבותיהם. מתוך עמדותיהם המבוצרות הם השיבו אש חזקה אל עבר האויב העומד בשער. אך כוחם של הסורים הלך וגבר ומגיני המושבה נסוגו והתרכזו כולם במרתפו — מעוזו של המפקד אלעזר סגל — זה המקלט האחרון של לוחמי משמר הירדן.

הוחלט על פינוי התושבים מהמושבה. הזקנים, הנשים והטף יצאו אל המושבות שבמרכז הארץ. רק הזקן יהושע בלשניקוב והאשה האמיצה רבקה גרבובסקי סירבו לנטוש את המקום. יהושע בגיל שישים המשיך לצאת עם עדרו מדי בוקר, חמוש ב"מאוזר", בידו חליל ובילקוטו טלית ותפילין, היה אומר: "אני לא אפקיר את הפרות שלי".

מפקד ההגנה במשמר הירדן אלעזר סגל נולד בצפת ב־1903, הוריו היו מראשוני המתנחלים במשמר הירדן. אלעזר הראה נטייה ללימודים והצטיין בבחינות הבגרות בקולג' בצפת. הוצע לו להמשיך לימודיו בביירות אך הוא בחר לחזור אל משק הוריו. לאחר נישואיו היה בעל משק עצמאי.

אלעזר התבלט בין צעירי המושבה כעסקן בעל סגולות ולאחר פטירתו של יושב ראש הוועד שלמה לוי גרוסמן, ראו כולם באלעזר כממשיכו הטבעי של דור המייסדים. אלעזר מילא שליחותו הציבורית

בכשרון רב. עיקר שאיפתו היתה להוציא את המושבה מבדידותה ודרש הרחבתה עד כדי מאה מתיישבים. מלחמת השיחרור טרפה את כל התוכניות. על כולם היה להתגייס להגנת המושבה ואלעזר בראש המגינים כמפקד מוכר ומקובל.

התקפות הסורים גברו מאוד ומגיני משמר מספרם היה מועט, כוחותיהם אפסו ונשקפה להם סכנה גדולה. הם החליטו להיכנע. אלעזר יצא ממרתפו אל הסורים כדי להסדיר את תנאי הכניעה באותו רגע פגע בו כדור האוייב והרגו. בן 45 היה במותו.

מגיני משמר הירדן נכנעו לצבא הסורי ביום ד' בסיוון תש"ח— 11.6.48, צבא סוריה כבש את המושבה והחריבה והמגינים נלקחו בשבי. בין השבויים שהובלו לדמשק היתה האיכרה רבקה גרבובסקי, עתה בלכתה עם השבויים זכרה רבקה את שירו של אימבר שהיה אהוב עליה, והיא שרה אותו כשדמעות זולגות מעיניה:

גל לגל, תהום לתהום
יספרו אז הקורות
כי לילה כיום
נחנו על משמרות.

כך צעדה השבויה האומללה בנשים והגבורה בנשים תחת שבט שוביה הסורים. בהגיע השבויים אל גשר בנות יעקב הם הפכו פניהם אל עבר מושבתם הכבושה. משמר הירדן לא היתה קיימת עוד, בתיה קרסו תחת מטר היריות של תותחי האויב, מרחוק נראה עשן מתמר ועולה... האנשים נצמדו במבט פרידה אל הנקודה החרבה וכמו מאליו עלה במקהלה שירו של אימבר:

כל עוד מי הירדן בגאון
מלוא גדותיו יזלו
בקול המולה יפלו
עוד לא אבדה תקותנו...

ארבעה־עשר חללים נפלו בהגנת משמר הירדן. שמותיהם חרוטים על גבי אנדרטה בנוייה אבני בזלת שחורות, שהוצבה לזכרם ליד חורבות המושבה.

לאחר חתימת הסכם שביתת הנשק עם סוריה ביולי 1949, פינה

צבא סוריה את משמר הירדן והוחזרה לשלטון מדינת ישראל. שבויי משמר הירדן חזרו משביים בדצמבר 1949.

יוצאי חלציהם של איכרי משמר הירדן פזורים ביישובים רבים בארץ, הם נושאים בליבם רגשי גאווה על שייכותם לדור המייסדים של מושבה חלוצית על גדות הירדן. אבל לא רק גאווה אלא גם געגועים יש בליבם. אם תפגוש איש משמר הירדן, ויהא האיש זקן או צעיר, אם תעלה לפניו את שם מושבתו, מיד מזדקפת קומתו, עיניו מבריקות, פניו מחייכות אליך והוא יאמר לך: "משמר הירדן? אין כמו משמר הירדן!".

משמר הירדן לא נבנתה מחדש. בקרבת מקום למושבה החרבה הוקמו שני יישובים חדשים: קיבוץ גדות ומושב העובדים משמר הירדן. שמה של משמר הירדן ההיסטורית נמחק מן המפה, ונמחה גם מלב אזרחי המדינה.

נהריים

מקומו של מפעל החשמל בעמק הירדן, מדרום לכנרת, על גדות הנהרות הירמוך היורד מהרי הגולן והגלעד ממזרח, והירדן הזורם מהכנרת מצד צפון. משום שהמפעל נמצא בין שני הנהרות נקרא המקום נהריים.

אירגון הספקת החשמל בארץ־ישראל שימש גורם יסודי בפתוחה הכלכלי של הארץ ואיפשר הפעלתם של מכוני שאיבה להשקאה חקלאית והנעתן של מכונות בבתי־מלאכה ובמפעלי חרושת וכן הארת בתי המגורים והרחובות ביישובים רבים.

המפעל בעמק הירדן הוקם על־ידי חברת החשמל לארץ־ישראל בע"מ שנוסדה ב־1923. פנחס רוטנברג ניהל את המפעל עד יום מותו.

פנחס רוטנברג (רוסיה 1879 — ירושלים 1942) בן למשפחה שומרת מסורת, למד ב"חדר" וסיים בהצטיינות את לימודיו במכון הטכנולוגי בפטרבורג (היום לנינגרד) והוסמך למהנדס. רוטנברג

נמשך אל התנועה המהפכנית הרוסית והיה פעיל במחתרת נגד השלטון המדכא. בשנת 1905 היה בין מארגני מצעד הפועלים אל ארמון הצאר יחד עם הכומר גאפון. רבים מן המפגינים נהרגו, המצעד נכשל והכומר גאפון נחשד כסוכן הבולשת הרוסית. רוטנברג היה בין יוזמי הוצאתו להורג של גאפון. בשנים 1907—1915 ישב באיטליה כמהגר והשקיע עצמו במחקר הנדסי בבעיות השקאה וקיבל פטנט על המצאתו של שיטה חדשה בבניית סכרים לניצול כוח המים להפקת חשמל.

לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה נתעוררה בו הכרתו הלאומית וניהל תעמולה בצדקת דרישותיו של העם היהודי להתיישבות בארץ־ישראל ואף סייע לגיוס גדודים עבריים למלחמה בצד הצבא הבריטי לשיחרור ארץ־ישראל מן השלטון התורכי. כשמוגר שלטון הצאר ברוסיה בפברואר 1917 חזר רוטנברג לרוסיה ונתמנה על־ידי קרנסקי לסגן מושל פטרבורג. לאחר נפילת קרנסקי נאסר רוטנברג ולאחר ששוחרר עבר לאוקראינה שם נתמנה בתור שר האספקה בממשלה הרוסית "הלבנה" עד שהאיזור נכבש על־ידי הבולשביקים.

ב־1919 עלה רוטנברג לארץ־ישראל והקדיש את כל זמנו לסקר מקורות המים בארץ כהכנה לקבלת זיכיון להפקת חשמל. הוא רכש את אמונו של הברון רוטשילד לתוכניתו ובשנת 1921 קיבל מאת ממשלת המנדט זיכיון לניצול מי הירדן והירמוך להפקת חשמל למרות התנגדותם של כמה מחברי הפרלמנט הבריטי אבל בתמיכתו של צ'רצ'יל שהיה אז שר המושבות. לאחר שרוטנברג הצליח לגייס את ההון הדרוש הוא ייסד את חברת החשמל לארץ־ישראל בע"מ.

בשנים 1939—1940 עמד רוטנברג בראש הוועד הלאומי ליהודי ארץ־ישראל ועמל רבות לליכודו של היישוב העברי. התפטר מתפקידו בגלל מחלתו בה מת. בצוואתו כתב: "פילוג עמנו לכיתות, עדות ומפלגות היה תמיד בעוכרינו, מלחמת אחים הביאה אותנו לעברי פי פחת... אחים לצרה אנחנו, נביעה נא ונהיה אחים לחיים, ליצירה, לפעולה ולבניין".

חברת החשמל לארץ־ישראל החלה פעולותיה ב־1923, הזיכיון שקיבלה לניצול מי הנהרות של הירדן והירמוך כלל שטח קרקע של ששת אלפים דונם, חלק מן הקרקעות השתרע בתחום שלטונה של

ממשלת עבר הירדן המזרחי. הקמת המפעל חייבה תיכנון מדוקדק והביצוע עמד להמשך מספר שנים. בינתיים הקימה החברה תחנות כוח, מונעות בדיזל גנרטורים, בשלוש ערים: תל־אביב, חיפה וטבריה. תושבי ערים אלה זכו ליהנות מתאורת חשמל בבתיהם ואף לכוח הנעה לבתי־חרושת ומלאכה. שמחת התושבים היתה גדולה, האור בבתי התושבים הביא לחגיגיות ואף להעלאה ברמת החיים. הרחובות בערים הוארו באור חשמל בהיר במקום פנסי הנפט או הלוכס, והיתה צורה אחרת להליכתם של הבריות ברחובות העיר בשעת לילה מאוחרת.

חמש שנים לאחר היווסד החברה, ב־1928 החלו העבודות המעשיות בעמק הירדן בהקמת המפעל. התוכנית נתבססה על אגירתם של מי הירדן בסכר מיוחד שניבנה לצורך זה מדרום לים כנרת, קרוב למוצא הכנרת אל שפך הירדן. נפח האגירה הגיע ל־600 מיליון ממ״ע מים. שני סכרים נוספים הוקמו דרומה יותר, כעשרה קילומטר מים כנרת, סכר אחד על הירדן והשני על הירמוך, ותעלת בטון באורך של 1,700 ק״מ נבנתה לשם הטיית מי הירדן אל אגם מלאכותי שנוצר על יד סכר הירמוך. תחנת הכוח על מכונותיה וגלגליה הוקמה סמוך למקום שפכו של הירמוך אל הירדן כדי לנצל את מימיהם של שני הנהרות. בתחנה זו הותקנו שלוש טורבינות, כל אחת מהן בת ששת אלפים קילוואט.

בסוף שנות העשרים שרר בארץ חוסר עבודה חמור מאוד, פועלים רבים נזקקו לסיוע כספי שניתן על־ידי ההסתדרות הציונית, רבים נואשו וירדו מן הארץ. העבודות בעמק הירדן לבניית מפעל החשמל היו לרבים אפשרות להיחלץ מן המצוקה החומרית. אלפי פועלים מכל הארץ נהרו לעבודה בעמק הירדן, הם עבדו שם במשך כל ימות השבוע ובערב שבת חזרו אל משפחותיהם שנשארו לגור במקומותיהם. הרכבות שהיו יוצאות מתל־אביב ומחיפה במוצאי־שבת לכיוון תחנת־הרכבת בצמח, היו מלאות פועלים צוהלים הנוסעים לעבודתם, וביום שישי היתה הרכבת מחזירה את העובדים לבתיהם אל משפחותיהם. טלטולי הדרך, הניתוק מן המשפחה והאקלים הקשה של עמק הירדן — כל אלה היו כדאיים בגלל השכר הגבוה, תנאי המגורים הנוחים והתזונה הטובה שניתנה במטבח של המפעל. ומעל הכל הרגשת הסיפוק של כל פועל כי הוא הנהו שותף בהקמתו של מפעל רב

חשיבות לבניין הארץ — הרגשה זאת ליוותה את האנשים בשנות העבודה ואף לאחר גמר העבודות.

ארבע שנים נמשכו העבודות בהקמת המפעל בעמק הירדן. נקודת הבנייה בעמק הירדן נהפכה לפינת חרוצים הומה ביום ובלילה, הלמות המכונות ושירת העובדים ושאון זרמת מי הנהרות התמזגו יחד לשירת העבודה, להמנון המפעל. פנחס רוטנברג היה מופיע לעיתים קרובות במקום המעשה לראות בהתקדמות העבודות, לייעץ, לזרז ולהאיץ במנהלים ובמתכננים. הוא היה צועד בכבדות לעבר המתקנים ותוך כדי הליכתו היה מתעכב אצל אחד הפועלים ופונה אליו בשפתו הרוסית או באידיש עסיסית. הפועלים חיבבו את האיש המוצק הזה בגופו הכבד, הם אהבו לראותו בתוכם והוא היה בעיניהם כאחד מעמודי הבטון היצוקים במפעל ליד שפת הנהר. הפועלים ראו ברוטנברג איש משלהם, מתוכם צמח, מתוך תנועת הפועלים ברוסיה. לכבודו של רוטנברג נתחבר שיר מיוחד. השיר כבש במהרה את לב כולם והיה מושר במפעל בעמק הירדן ונפוץ במסיבות ברחבי הארץ — הזקן מנהריים!

הרשת (המנון נהריים)
המלים והלחן מאת מרדכי זעירא

א.
הזקן, זקן, הזקן מנהריים
הוא הקים את המפעל.
לא היה שם כלום,
לא היה, היו רק מים.
ועכשיו, שם יש חשמל!

עלי ים, עלי יבשת
כה בנה נבנה הרשת,
פתח גומה, הקם עמוד
הרבץ מבדיל ומתח החוט...
פזמון חוזר

ב.
אנו זרם הי! אנו זרם, אנו מרץ,
אנו זרם של חשמל.
נחשמל הוי, היי!
נחשמל את כל הארץ
נבנה הרשת וחסל!
עלי ים, עלי יבשת וכו'

ג.
פלייער, פיוש, דאיוש!
פלייער, פיוש, מכוש, טוריה.
כל דבר רוקד ביד,
ובמרץ היי! ובמרץ אל תזיע...
מצבה נקים לעד.
עלי ים, עלי יבשת וכו'

כיצד נולד השיר? מספרת אלמנתו של המשורר, שרה זעירא: מרדכי היה פועל בחברת החשמל ועבד בהקמת המפעל בנהריים. החבר'ה שעבדו עימו ידעו את "חולשתו" לשירה. יום אחד, לקראת סיום העבודה, הזמינוהו למשרד והציעו לו שני ימי חופשה בתשלום, בתנאי שישב בביתו ויחבר הימנון למפעל. "תבין מרדכי, אמרו לו, שנה שלימה שהמפעל קיים ואין לנו הימנון!"

מרדכי הסכים, ישב וכתב. בהביאו את השיר — מילים ולחן — הוא נתקבל בהתלהבות על־ידי ההנהלה והפועלים, ותוך זמן קצר הפך השיר לנחלת רבים והושר בכל רחבי הארץ, בזמננו אומרים שהוא נעשה "להיט". ארץ־ישראל הקטנה שרה אותו בהתלהבות וכולם הבינו, כי "הזקן מנהריים" הוא פנחס רוטנברג שהיה אישיות מקובלת.

בשנת 1932 נחנך מפעל החשמל על הירדן בנהריים. בטקס הפתיחה נוכחו מוזמנים רבים, בהם אנשי ממשלת המנדט הבריטי, נציגי היישוב העברי והמלך עבדאללה שתוארו הרשמי היה אז האמיר עבדאללה. הנאומים היו נלהבים ומלאי תשבחות ליכולתו של האדם

להשתלט על כוח הטבע, ולרתמו לטובת האנושות. ואכן, זאת היתה תחנת־הכוח ההידרו־חשמלית במזרח התיכון בעלת הישג טכנולוגי רב ערך.

עתה חל מיפנה רציני בפיתוחה של הארץ. השימוש בזרם החשמל הורחב בכל סוגי התצרוכת־הביתית והתעשייתית. המושבות הסמוכות לערים החלו ליהנות מברכת החשמל אולם נשארו נקודות כפריות שידם לא השיגה לשלם דמי השתתפות בהתקנת הרשת הכללית והבאתה אל תחום היישוב, לפעמים עברו שנים רבות עד שיישובים אלה זכו לאורו של החשמל. במושבה סג׳רה שבגליל התחתון, שנוסדה ב־1899 הוכנס זרם החשמל בשנת 1963, 35 שנים לאחר חנוכתו של מפעל החשמל בעמק הירדן.

והחל להתפתח המסחר במתקני חשמל לצרכים שימושיים בבתי המגורים, מנורות לסוגיהם, כיריים לבישול, מכשירי חימום, מקררים חשמליים, מכשירי רדיו ועוד ועוד — לעת עתה הכל מתוצרת יבוא ובמשך הזמן התפתחה תעשייה מקומית למכשירים חשמליים שהעסיקה אלפי עובדים.

מאורעות־הדמים שפרצו בארץ בשנים תרפ״ט—1929 וכן בתרצ״ו—1936, לא פגעו לרעה בתחנת־הכוח של חברת החשמל אשר בעמק הירדן על גבול מדינתו של המלך עבדאללה. היחסים הטובים שטופחו בין הנהלת המפעל לבין ממשלת עבר הירדן הגנו במידה רבה על המפעל בעת מהומות, ומנעו חדירתם של מסיתים ערביים מבחוץ. במפעל החשמל עבדו גם פועלים ערבים בני הארץ ותושבי עבר־הירדן והיתה להם, איפוא, גם טובת הנאה חומרית מן המפעל היהודי.

עם גמר בנייתו של המפעל פוטרו הפועלים הזמניים ונשארו במקום עבודתם הפועלים הקבועים בעיקר בעלי מקצוע. בשבילם הוקמה שכונת מגורים מיוחדת בנוייה בטוב טעם לפי סגנון מיוחד המתאים לאקלים החם של עמק הירדן. השכונה נבנתה ממזרח למפעל, בתים בודדים, גגותיהם רעפים אדומים, שולי הגגות ירדו בשיפוע רב לכל צד כדי לכסות את קירות הבית להגנה מפני להט השמש היוקדת בחודשי הקיץ. לשכונה קראו תל־אור, הואיל ומכאן יוצא זרם החשמל לכל אזורי הארץ ונותן אור לתושבים. הבתים היו מטופחים בפנים ובחוץ, בשכונה גרו פועלים ופקידים עם משפחותיהם, כ־140 נפשות.

לאחר החלטת האומות המאוחדות על הקמת מדינה יהודית התארגנו המדינות הערביות השכנות לפלוש לפנים הארץ כדי לסכל את החלטת האומות. בסביבת נהריים רוכזו כוחות מוגברים של הלגיון הירדני ולעזרתו באו יחידות ממוכנות של הצבא העיראקי. יורש העצר של ממלכת ירדן, הנסיך טלאל בכבודו ובעצמו עמד בראש הצבא שנועד לבצע את הפלישה לעמק הירדן, להשמיד את היישובים היהודים ולחדור לפנים הארץ.

אחרי צאת האנגלים מן הארץ החלה פלישת המדינות הערביות. ב־14 במאי 1948, ערב הכרזת עצמאותה של מדינת ישראל, פרצו כוחות הלגיון הירדני לשטח המפעל של נהריים וכבשוהו בסערה. אחדים מן העובדים היהודים נישבו והובלו לעבר הירדן. תחנת־הכוח שעל הירדן הוצאה מכלל שימוש. גם שכונת המגורים תל־אור נכבשה ונחרבה כולה. מפעל החשמל של נהריים נשאר בתחום שלטונה של המדינה הירדנית. כך אבד הכוח ההידרו־חשמלי של ארץ ישראל ונגרם נזק גדול למשק המדינה שזה עתה הוקמה.

ההון הרשום של חברת החשמל לארץ־ישראל בע"מ שהיה בשנת ייסודה מיליון לי"ש, הוגדל ב־1934 ל־2.5 מיליון לי"ש, ב־1937 ל־4 מיליון לי"ש וב־1951 ל־8 מיליון לי"ש. בשתי השנים 1955—1956 גייסה החברה 16 מיליון לירות ישראליות על־ידי הוצאת איגרות מילווה למכירה לקהל הרחב.

בהתאם להסכם שנעשה בין החברה לבין ממשלת ישראל בשנת 1954, נרכש הרוב המכריע של מניות החברה על־ידי מדינת ישראל.

נוה יאיר

קיבוץ בנגב המערבי, נוסד בחודש אב תש"ט—1949 בידי יוצאי חברי המחתרת לח"י — לוחמי חירות ישראל. נקרא נווה יאיר לזכר מפקדם אברהם שטרן שכינויו המחתרתי היה יאיר.

מסיבות שונות נתפזרו חברי הקיבוץ והיישוב בוטל בשנת תש"י—

1950. במקום נוה־יאיר התיישב קיבוץ עין־השלושה המשתייך ל"עובד הציוני".

יאיר — אברהם שטרן (סובאלק, פולין, 1907 — תל־אביב, 1942) הצטיין בלימודיו בגימנסיה העברית בעירו ובסתיו 1924 עלה לארץ־ישראל. הוא נתקבל לאוניברסיטה העברית למחלקה למדעי הרוח, זכה בפרסי הצטיינות ונשלח להשתלמות בפירנצה שבאיטליה, שם כתב את עבודתו המדעית לקבלת תואר דוקטור.

לפתע עברה עליו רוח אחרת, הוא החליט לנטוש את לימודיו ולהקדיש את חייו למאבק לחירות ישראל. השם אברהם שטרן הוחלף בשם יאיר — שמו המחתרתי.

בזמנו היה חבר ה"הגנה" בירושלים אך לא השלים עם שיטת ה"הבלגה" שה"הגנה" הטילה על חבריה. ב־1939 פתח שטרן בפעולה עצמאית, הוא גייס פלוגת בחורים, אותה כינה בשם לח"י — לוחמי חירות ישראל, ובפקודתו ביצעו פגיעות קשות נגד השלטון הבריטי בארץ. שטרן וקבוצתו לא קיבלו את מרות היישוב עליהם.

בפברואר 1942 הצליחה המשטרה הבריטית להגיע אל מקום מחבואו, שם נורה ונהרג. אשתו רוני בורשטיין ילדה לו בן אחר מותו וקראה את שמו אברהם יאיר.

נווה יעקב

שכונה עברית, כששה ק"מ צפונית מירושלים, בצד הכביש אל העיר הערבית רמאללה. נוסדה בתמוז תרפ"ד—1924 בידי יהודים חרדים תושבי ירושלים. נקראת על שם הרב יצחק יעקב ריינס (1839—1915), ממייסדי ה"מזרחי" כחלק מן ההסתדרות הציונית, בראשיתו נקרא היישוב הזה כפר עברי.

ברכישת הקרקע להקמת נווה יעקב עסק בחריצות רבה מאוד הרב יצחק אביגדור אורנשטיין יליד ירושלים (תרנ"ג—1893 — תש"ח—1948, נהרג בהגנת העיר העתיקה בירושלים). בקשר לחתימת שטר המכר נאלץ יצחק אביגדור להתעכב במשרד ספרי האחוזה

עד שעה מאוחרת של ערב שבת ושמח מאוד שזכה לקיים את שהורו חז"ל כי בגאולת קרקע בארץ־ישראל מותר לעסוק אפילו בשבת, ובלשונם: "הלוקח בית בארץ־ישראל כותבין עליו אונו אפילו בשבת" (בבא קמא דף פ' עמ' ב').

זה היה יישוב חקלאי למחצה כפי שמעיד עליו שמו הראשון. מתיישביו אמרו להקים כאן משק חקלאי קטן ליד בית המגורים ובני המשפחה יעסקו במשק בעוד עיקר עבודתם תהיה בירושלים הקרובה בתור פקידים ומרצים באוניברסיטה העברית. המשתכנים בנו את בתיהם מחסכונותיהם ובהלוואות, עבדו בחריצות בגינותיהם ואף שאפו להרחיב את יישובם. אולם למרות מאמציהם הגיעו לשטח קרקע של 1,250 דונם בלבד ומספר המשפחות שישבו כאן היה קטן.

בהחלטת האומות המאוחדות על הקמת מדינת ישראל נועד איזור נווה יעקב להיות בתחומה של המדינה הערבית. ובעיירה רמאללה אשר מצפון לנווה יעקב התבצר הלגיון הירדני לקראת התקפתו על ירושלים. שני היישובים נווה יעקב ועטרות שמצפון לה היו מוקפים כפרים ערביים עוייגים. נווה יעקב סבלה מהתקפות קשות עליה מצד הערבים והאנשים התחפרו בעמדות ההגנה והשיבו בגבורה לתוקפי־הם. שיירה של אנשי ההגנה שיצאה מירושלים לעזרת נווה יעקב, הותקפה קשה בכפר הערבי שעפת, 14 צעירים נפלו חלל והשיירה לא הגיעה ליעדה (25.3.48).

ההתקפות על נווה יעקב חזרו ונישנו ביתר חוזקה ולפי צו מפקדת ההגנה בירושלים נטשו תושביה את יישובם ב־17 במאי 1948.

במלחמת ששת הימים ביוני 1967 נכבש האיזור כולו בידי צבא ההגנה לישראל ושטח נווה יעקב נמצא באיזור הפיתוח של ירושלים ומדינת ישראל.

עטרות

מושב עובדים כ־11 ק״מ צפונית לירושלים, בדרך הכביש אל הערים הערביות רמאללה ושכם. השם עטרות לקוח מן המקרא, כמה מקומות נקראו בימי קדם בשם זה. בקרב הערבים נשמר בסביבה זו השם עטרה, כשמה של חורבה הסמוכה למושב עטרות.

אדמת עטרות נרכשה מן הכפר הערבי קלנדיה ובשנת תרע״ד— 1914 התיישבה במקום קבוצת פועלים מבני העליה השנייה. האיכר הוותיק ממוצא, שמואל ברוזה (רוסיה 1869 — ירושלים 1944) היה המדריך של חלוצי עטרות וסייע בידם לשקם את מטעי הגפן שנמצאו נטועים על אדמתם.

במלחמת העולם הראשונה נאלצו המתיישבים לעזוב את המקום משום שהמשטר התורכי התאנה להם בתביעותיו לגיוס אנשים לצבא ולעבודות כפייה ממשלתיות. האנשים התחמקו מלשרת בצבא וחיפשו מקומות עבודה במקום אחר. עטרות עמדה שוממה מספר שנים.

בשנת 1922 עלה על אדמת עטרות גרעין פועלים להכשרת האדמות, מקץ שלוש שנים החליטו הפועלים לבנות במקום מושב עובדים. שטח האדמה שעמד לרשות המתיישבים היה כאלפיים דונם.

ממשלת המנדט הבריטי התקינה ליד עטרות שדה תעופה קטן לחניית אווירונים.

בהתאם להחלטת האומות המאוחדות על הקמת מדינת ישראל נועדה עטרות וכן שכנתה מצד דרום נווה יעקב, להיות בתחום המדינה הערבית. הלגיון הערבי התבצר בעיירה רמאללה לקראת התקפתו על ירושלים, עטרות ונווה יעקב נמצאו חוסמות את דרכו. שני היישובים הללו היו מוקפים כפרים ערביים עויינים. עטרות סבלה קשות מהתקפותיהם של הכפרים והצבא הירדני. אנשי עטרות עמדו בגבורה נפלאה מול תוקפיהם הרבים. עם גבור המאורעות בארץ פונו היישובים עטרות ונווה יעקב לפי צו מאת מפקדת ההגנה בירושלים, ב־17 במאי 1948.

חברי מושב העובדים עטרות שמרו על רצונם לשוב ולהיאחז באדמה חקלאית. בחודש אב תש״ח — אוגוסט 1948, זמן קצר לאחר שפונו מיישובם, הם התיישבו בכפר הגרמני וילהלמה שבסביבת שדה־

התעופה בן־גוריון וקראו ליישובם החדש בני עטרות — זכר ליישובם הקודם.

שטח אדמתו של מושב בני עטרות 4,000 דונם. ענפי המשק: כרמים, דיר ורפת.

אחרי מלחמת ששת הימים ביוני 1967 נכבש כל האיזור של עטרות על־ידי צבא ההגנה לישראל. שדה־התעופה הורחב והפך לנמל התעופה של ירושלים.

קדרמה

קיבוץ, דרומית מזרחית לבאר טוביה. נוסד בתשרי תש"ז — אוקטובר 1946 על אדמות הכפר הערבי תל־תורמוס. השם תל־תורמוס, על שם צמח התורמוס, מין קטנית, הגדלה פרא בשדות האיזור.

בשנת 1962 פורקה קדמה והד נפילתה פגע קשות בקיבוץ המאוחד וליווה את חברי קדמה בנטשם את אדמת יישובם. בבוא החברים להיאחז בקדמה כבר עברו עליהם שנות כיבוש עבודה במושבה ותקופת התנסות בעבודה בסדום. היו צעירים ונלהבים, בעלי חזון ליצירת חברה חדשה, לבניין משק חקלאי משותף. כאן בקיבוץ קדמה נולדו להם ילדים — דור חדש בארץ וצמחו האכזבות... ואיתרע מזלם והם נאלצו לנטוש את קיבוצם.

לכל מקום שחבר קדמה לשעבר הגיע אליו, רדף אותו סופו המר של קיבוצו, מי בעימעום ומי בחריפות, כל אחד נשא בליבו את תחושת הכאב על חדלונה של קדמה.

מה היתה סיבת פירוקה של קדמה? הניתן היה למנוע את נפילתה?

בשאלות אלו עסקו שני חברי קיבוץ: חנה ברמק, בעבר חברת קדמה מראשיתה ועד סופה ועתה חברת קיבוץ בארי ואמנון מגן חבר קיבוץ צובה. בבואם לשחזר את פרשת קדמה, עשר שנים לאחר שזו חדלה להתקיים, הביעו רבים היסוסים אם אמנם רצוי לעורר מחדש

פרשה מכאיבה זו. אולם המחברים סברו, כי נטישתה של קדמה יש בה כדי ללמד את התנועה הקיבוצית איך להימנע להבא משגיאות דומות ולכן מן התועלת להעלות את פרשת קדמה בכתב.

גורלה של קדמה היה קרוב לליבם של המחברים והם מצאו פורקן־מה בהעלותם בכתב את תולדותיה. החיבור מצטיין בבהירות, בנאמנות לעובדות ובהבנה לבעיותיה החברתיות והמשקיות של קדמה. המספרים להלן ורוב המובאות הם מעבודת המחברים בסיום קורס דו־שנתי באפעל, מתוך חוברת סטנסיל המכילה מאה עמודים. ההערכות והמסקנות הן של המחבר ועל אחריותו האישית בלבד.

ראשיתה של קבוצת קדמה בסתיו 1939. ליד מעיין־חרוד נפגשו 45 צעירים וצעירות בני הכשרת הנוער העובד הארצישראלי עם חבורת נוער מגרמניה שהגיע לתל־יוסף ב־1936. במפגש הוחלט להתאחד ולייסד פלוגה, גרעין להתיישבות חקלאית קיבוצית.

הגרעין נאחז במושבה נתניה כפלוגת הקיבוץ המאוחד. בית מגורים קטן באחת השכונות ולידו שני אוהלים — היוו את המחנה. מזכירות הקיבוץ המאוחד שיגרה לעזרת הפלוגה הצעירה מדריך מנוסה חבר קיבוץ ותיק. חברי הפלוגה השתלבו יפה בעבודות שונות כשכירי יום ואף היו פעילים באירגון הנוער העובד במושבה. התנאים היו קשים, הצפיפות רבה, לעיתים ידעו גם טעם של חוסר עבודה ופקדו אותם ייסורים של עזיבת חברים בראשית הדרך. אבל שמחת הנעורים כיסתה על הכל והמטרה המשותפת ליכדה והצמידה את החברים.

החיים הפנימיים החלו להתגבש ומספר החברים גדל והגיע לשבעים. לאחר זמן העתיקה הפלוגה את המחנה אל מגרש רחב־ידיים קרוב לבית־יצחק. כאן הוקם משק חקלאי מגוון, כעין הכנה והתנסות לקראת התיישבותם הצפוייה.

מזכירות הקיבוץ המאוחד ראתה בפלוגה הצעירה בנתניה קבוצה בעלת יכולת ואחריות והציעה לה להיות מועמדת להתיישבות בדרום ים־המלח, וכדי להיות קרובים למקום ההתיישבות על הפלוגה ליטול על עצמה את המשימה של כיבוש עבודה במפעלי חברת האשלג אשר בסדום. ההצעה לא קסמה לחברים, הם ראו את עצמם בלתי־מוכנים להיות נושא לאחריות גדולה כזאת.

בדיון הפנימי שנערך באפריל 1941 השתתפה מזכירות הקיבוץ

המאוחד ועימה יצחק טבנקין (בוברויסק, רוסיה 1887 — עין־חרוד, 1971) עלה לארץ ב־1911, ממייסדי הקיבוץ המאוחד, חבר עין־חרוד, מנהיג תנועת הפועלים ובעל השפעה רוחנית גדולה. בין יתר דבריו אמר טבנקין באסיפת הפלוגה: "הארץ אמנם חקלאית בעיקר, ברם ים־המלח הוא אוצר חשוב לפיתוח הארץ... עצים, דשא, תנאים נוחים לילד, לא יהיו שם במהרה. אך יש משהו בארץ הזאת שצריך יחס מיוחד... הגוף שיבנה את סדום צריך להיווצר בנתניה ולסדום אתם צריכים ללכת כחברה בעלת יכולת בחקלאות ובבניין..."

באסיפת הפלוגה נידונה השאלה ונערכה הצבעה: 42 חברים היו בעד קבלת ההצעה, 13 הצביעו נגדה. מעתה השתנו כל סדרי החיים בפלוגה, הכל נעשה להגשמת ההחלטה של הליכה לסדום ואף שם חדש ניתן לפלוגה — קדמה, היינו מזרחה, אל עבר ים־המלח. הכרעה זאת קבעה את עתיד הפלוגה ואף חרצה את גורלה של קדמה עצמה.

בקיץ 1941 החלו חברי הפלוגה לעבוד במפעל האשלג בסדום, עד סוף השנה התרכזו בסדום כחמישים חברים בכללם עשר חברות. הוקם מחנה עבודה נפרד מיתר העובדים במפעל, מתוך כוונה לגבש כאן חיים עצמאיים לקראת התיישבות חקלאית קבועה באיזור.

בסדום עבדו גם פועלים בודדים ופקידים שהיו מנותקים ממשפחותיהם, בהם אנשים מצויינים וטיפוסים משונים. הנשים המעטות שבסדום היו חברות הפלוגה. בבדידות הגדולה שמסביב נוצרו גם יחסים שהשפעתם לא היתה טובה. האנשים היו מרוחקים מיישוב עברי, הקשר היחיד עם העולם היה בסירת מנוע לאורך ים־המלח צפונה ומשם דרך הערבה אל מרכז הארץ.

ההווי בסדום היה מיוחד במינו. הערבים שעבדו במפעל היו מדולדלים מאוד ופראים למחצה והם אף הטביעו חותמם על החיים במקום. מחנה העבודה בסדום היה כעין אי קטן בודד בקצה הדרומי של ים־המלח, 395 מטר מתחת לפני הים התיכון. מסביב השתרע מרחב עצום של שממה, אין סימן של חיים בטבע, אין פיסת ירק, לעיניך מתנשאים הרים חרוכי שמש והחום לוהט מאוד.

בסדום עבדו הרבה ערבים שהובאו מעבר הירדן המזרחי, רובם השתייכו לשבט העזוארנה. הם הועסקו בעיקר בעבודות השחורות

שאינן דורשות ידע מקצועי, ואילו השייח'ים של השבט והמוכתרים היו משמשים משגיחים ושומרים. אחד השומרים במפעל היה השייח' ח'וחאן.

השייח' ח'וחאן היה מכובד מאוד בעיני בני שבטו שבט ע'וארנה שבעבר הירדן המזרחי. לפנים היה השייח' ראש השודדים באיזור ים־המלח. בימים ההם היה השוד משלח־יד מקובל ואף מכובד בעיני בני השבטים, רבים מהם חיו על חרבם.

בקעת סדום שימשה דרך מעבר מאיזור חברון והנגב אל עבר הירדן באיזור המזרח, לשם מסחר והחלפת סחורות ובהמות. עוברי־אורח אלה היו "לקוחות" טובים בשביל הליסטים יושבי בקעת ים־המלח, לעיתים הגיעו הדברים גם לרצח, מבלי שהדבר יעשה רושם רב.

השייח' ח'וחאן מונה לשומר ראש לאנשי משלחת הסקר שבאו לבקר בים־המלח בראשית עבודות המחקר שערכו כאן. זו הרי שיטה מפורסמת ובדוקה להפקיד את השמירה מפני שודדים בידי השודד עצמו. ואכן, שיטה זאת הוכיחה את עצמה גם בסדום.

השייח' ח'וחאן היה מסור מאוד לשמירתו במפעל, אפשר היה לסמוך על נאמנותו בכל עניין שהוטל עליו.

מי השתייה לעובדי המפעל בסדום היו מובאים מדי יום מבקעת צוער השוכנת דרומית־מזרחית מים־המלח. השומר שייח' ח'וחאן גילה מעיין מים חיים סמוך מאוד לחוף ים־המלח. המעיין שפע רק חמישה ממ"ע מים לשעה אולם מימיו היו טעימים מאוד.

בראשונה הובאו המים מן המעיין בטנקרים, לאחר זמן הניחה חברת האשלג צינור באורך שמונה ק"מ. השמירה על מוצא המים, על בניין המשאבה, המכונות ועל תחילתו של הצינור נמסרה למגלה המעיין. לכבודו ניתן למעיין השם "עין ח'וחאן" עד היום הזה.

כשהובאה לסדום המכונית הראשונה, נסעו בה כמה אנשים לביקור בכפר הערבי תל א־צפיה — היא צוער המקראית. כל ערביי הכפר נחרדו מבתיהם ונסו בזעקות בהלה וקראו בפחד גדול: השטן! השטן! נוסעי המכונית חששו לסכנה מתקרבת.

לפתע פלחו את האוויר שתי יריות רובה ונשמע ברמה קולו

הרועם של שייח' ח'וחאן — אנדאק, אנדאקום! עמוד, עימדו! מי שלא יעמוד במקומו ישיג אותו הכדור!!

מיד עצרו הערבים ממנוסתם וח'וחאן התקרב אליהם בנחת והסביר להם, כי אין כאן שום שטן. יש כאן רק "מאכינה", כלומר מכונה שאיש אחד חכם מאוד המציא אותה. והאורות של המכונית אינם עיניו של השטן, אלא פשוט פנסים, אור...

ההסבר של ח'וחאן השפיע על בני הכפר והערבים נרגעו מפראותם.

בעת שנבנה מחנה העובדים בסדום התקרב כבר שייח' ח'וחאן לגיל זיקנה, גופו היה שמן ורב־ממדים ומשקלו 200 קילו בקירוב. כשבא שייח' ח'וחאן לביקור אצל רופא המחנה היה עליו לעלות אל הקומה השניה של הבניין שם נמצאת המרפאה.

נתמלא שייח' ח'וחאן הנכבד יראה גדולה לעלות 12 מדרגות. אולי חרד שהמדרגות לא תשאנה את כובד גופו ואולי חשש שמא ראשו יסתחרר עליו. השייח' השתהה זמן־מה למטה בטרם החליט לשים את כף רגלו על המדרגה הראשונה.

לאחר היסוסים התיישב ח'וחאן על המדרגה התחתונה והעלה אל עכוזו האדיר ממדרגה למדרגה כשהוא נשאר במצב של ישיבה, ובעזרת אללה הטוב והמיטיב למאמיניו, הגיע אל המדרגה העליונה. וכך עשה גם כשירד, לאחר שהדוקטור גמר את בדיקותיו הממושכות ומצא את השייח' "בריא כחמישה פרים ועשרה סוסים גם יחד".

בשיחת רעים התאונן שייח' ח'וחאן על הימים הרעים שבאו על הארץ הזאת: "נורא, נורא מאוד בגלל הממשלה... איך אפשר לחיות כשיש ממשלה כזאת?"

"אתה רואה את הסלע ההוא העומד זקוף בשיפולי ההר? פעם עם בוקר ישבתי מאחוריו שעות אחדות, פתאום ראיתי ערבי רוכב על גבי חמור ואחריו שלושה גמלים עמוסים שקים וכנף העבייה שלבש הערבי נתונה בתוך הכיס. אמרתי בליבי: האיש הזה נושא בכיסו מטמון כסף. באותו רגע, כה יעזור לי אללה, ירה הרובה שלי מעצמו והערבי נפל הרוג".

"רצתי אליו ומיהרתי להתיר את קישור העבייה ומה מצאתי שם?

בחיי, קומץ גרעיני חיטה שהערבי החזיקם שם בכיס כדוגמה לסחורתו, להראותה לקונים..."

"נתמלאתי חימה גדולה — הגבל הזה, בגללו בזבזתי כדור!"

"ועכשיו, אני שואל אותך, כשיש ממשלה, אתה יכול לעשות דברים כאלה? מיד יגיעו אליך שוטרים ויכבירו עליך שאלות על גבי שאלות, עד שלא תדע להניע את הלשון..."

(מתוך ספרו של ישראל אבן־נור, הרפתקה בקצה העולם)

כשנתיים לפני קדמה התיישב בצפון ים־המלח קיבוץ בית הערבה, היישוב העברי הראשון באיזור הזה, כ־370 מטר מתחת לפני הים התיכון, עבודתו היתה במפעלי האשלג. אך קיבוץ בית הערבה הצליח במידה יוצאת מן הכלל לפתח משק חקלאי למופת באדמה המלחה שהועמדה להתיישבותו. הצלחת בית הערבה קסמה מאוד לקדמה שהיתה דרומית מבית הערבה כשמונים קילומטר ונמוכה ממנו ב־25 מטר. לימים נקבע, כי קדמה תתיישב באדמות הכפר הערבי צאפיה הנמצא דרומית־מזרחית מסדום וחברי קדמה טיפחו בליבם את חזון היאחזותם במקום המבודד הזה.

היחסים בין החברים העובדים בסדום לבין פלוגתם בנתניה היו בעייה חמורה. החברים מסדום בבואם לחופשתם לביתם בפלוגה נתקלו בחוסר חברות, היה עליהם לחכות עד שעה מאוחרת לסידור מקום לינה ולבסוף קיבל איש סדום הזקוק למנוחה מיטה באוהל בלתי־מרוהט. ברשותם של חברי סדום היו דמי חופשה שקיבלו מן המפעל והיה חשש שירשו לעצמם לבלות את חופשתם במקום נוח יותר. נוצרה, איפוא, עובדה שחברים לפלוגה אחת, חלק מהם היה בכיסו כסף להוציאו כרצונו ואף להזמין חברים וחברות לבילוי, וחלק אחר חסר היה מותרות אלה. על רקע זה התפתחו יחסים משובשים בין חברי הפלוגה. למרות זאת הגבירו החברים את השתל־בותם בסדום ואף הגדילו מספרם בעבודת המפעל מתוך רצון לרכז בסדום מספר רב של חברים לקראת מילוי שאיפתם — התיישבות קבע בצאפיה.

בקיץ 1946 ביקרה מזכירות הקיבוץ המאוחד בפלוגת קדמה בנתניה והתקיים בירור על שש שנות קיומה של הפלוגה. במשך שנים אלו נתקבלו לפלוגה 249 חברים ויצאו ממנה 142. נשארו,

איפוא, בפלוגה 107 חברים. התחלופה היתה רבה אבל הגרעין שנשאר הנהו נאמן לשאיפת התיישבותו.

באותה שיחה מסרו חברי מזכירות הקיבוץ המאוחד על התוכניות המתגבשות לתנופת התיישבות חדשה: עומדים להקים בנגב 11 נקודות חקלאיות. והואיל והתיישבות פלוגת קדמה באיזור ים־המלח לא נראית עתה מעשית, מציעה המזכירות שקדמה תתפוס את מקומה באחת הנקודות החדשות.

שש שנות קיום הפלוגה, ובעיקר היותה מפוצלת לשני מקומות עבודה מרוחקים, נתנו אותותיהם לרעה. "קדמה כבר לא היתה חברה צעירה ותוססת... מאחוריה שנים של מתיחות, מסירות, הקרבה ואמונה שהוקדשו לחזון התיישבות בסדום שנתברר עתה שהוא חזון שווא, אשלייה. החברה היתה מותשת, בלתי־מלוכדת, מוכה על־ידי עזיבות קשות וצמאה לכוח־אדם חדש, מאוכזבת וחסרת התלהבות". עתה מציעים לחברים להסתלק מחזונה להתיישב באיזור ים־המלח, רעיון שטיפחוהו כל השנים, וללכת למקום חדש — איך זה ישפיע על המשך קיומה של הפלוגה? כאלה היו המחשבות שחברים ביטאו בשלוש ישיבות בהן דנו בהצעת מזכירות הקיבוץ המאוחד. לבסוף נתקבלה החלטה חיובית.

במוצאי יום כיפור תש"ז — 6 באוקטובר 1946 נאחזו בנגב אחת עשרה נקודות חקלאיות. העלייה על הקרקע בסביבה עויינת ומרוחקת נחשבה למעשה נועז ומבורך והיישוב העברי ליווה את מבצעי התנופה בהתרגשות של שמחה. אחדים מחברי קדמה עלו על אדמתם בתל־תורמוס, שם הועמד לרשותם שטח קרקע של 3,000 דונם. המרכז נשאר בנתניה, פה היה הבית של חברי הפלוגה על שני חלקיה.

בנקודת ההתיישבות הוקמו שלושה צריפים, בריכת־מים וגדר־ביטחון מסביב למחנה. מים הובאו מבאר־טוביה ונזרעו אלף דונם פלחה. חלק מן החברים המשיך בעבודות־חוץ אולם בכל ניכר היה מאמץ להסתגל ליצירת משק חקלאי ולתת למקום צורה של יישוב־קבע. והנה נמצאו מים בקידוח שנערך, 120 מ"מ לשעה, והיתה רווחה לקיבוץ הצעיר. בחצר קדמה החלו להיראות ראשי בקר, בהמות עבודה ועופות למיניהם.

את תל־תורמוס פקדה בצורת, היבול בשדות היה זעום מאוד ואת

הקבוצה פקד משבר חברתי. החברים לא העריכו כראוי את היותם בונים יישוב חקלאי חלוצי והחלו עזיבות. בשנת תש"ז, שנת העליה על הקרקע עזבו את קדמה 35 חברים אולם במקומם הצטרפו שתי קבוצות חברים, 30 איש ומספר ילדי קדמה הגיע ל־18, סימן חי!

בינתיים נפל דבר בארץ, בסתיו 1947 הוכרז על הקמת מדינת ישראל והשמחה הקיפה את כל היישוב העברי בארץ והקהילות בתפוצות. אולם השמחה הכללית נמהלה בעצב: 32 יישובים עבריים לא נכללו בגבולותיה של מדינת ישראל והם נשארו מעבר לקו, בתחומה של ממלכת ירדן — קדמה היתה אחת מהן.

ובין חברי קיבוץ קדמה התעורר ויכוח חריף: להישאר בתל־תור־מוס למרות היות הנקודה בשליטת מדינה ערבית, או לנטשה בהקדם האפשרי. בין הדורשים נטישת המקום היו חברים רבים מניצולי השואה שטענו שאין הם מוכנים לקבל על עצמם גלות חדשה במדינה ערבית.

המחייבים להישאר צמודים אל המקום אמרו כי אין להעלות על הדעת נטישת מקום שנאחזנו בו. על היישובים היהודיים להתקיים בכל מקום והם יקבעו לבסוף את גבולות המדינה היהודית. הדיון עבר אל מזכירות הקיבוץ המאוחד, שם נשמעו דברים חותכים: "לא נכבד בתוכנו חברים שלא ירצו להיות חברי קדמה בגלל היותה במדינה ערבית". המזכירות הבטיחה לקדמה תוספת אנשים ועזרה כספית להעברת המחנה מנתניה אל הנקודה בקדמה לשם איחוד הקבוצה וחיזוקה.

מלחמת העצמאות נמשכה בכל תוקפה, שני חברי קדמה נפלו במערכה, ולאחר קרבות נוספים הורחבו גבולות מדינת ישראל וקדמה נכללה בתוך המדינה ועימה רובן של הנקודות שהיו קודם מחוץ לתחומה.

עתה הועמד לרשות קדמה תקציב פיתוח בסך 39 אלף ל"י, סכום נאה באותם הימים, הכסף שימש להרחבת המשק, לרכישת כלים חקלאיים ולהקמת מיבני מגורים. עתה טיפלו בדחיפות בהעברת החברים מנתניה לקדמה ליצירת הווי של משפחה אחת גדולה ומלוכדת בנקודת־הקבע שלה.

ובאו ימים גדולים למדינת ישראל, מכל קצווי תבל נהרו אליה רבבות עולים ובתנופה ממלכתית הוקמו עשרות יישובים חקלאיים

וצצו עיירות חדשות בצפון, בנגב ובמרכז הארץ. היינו עדים לתהליך של מאורע היסטורי נפלא: גאולת העם מגלותו וגאולת הארץ משממונה.

אולם הממלכתיות סינוורה עיני רבים בקסמה הזוהר. סברו כי עבר זמנה של התנדבות חלוצית, על המדינה לפעול בכוח החוק. רעיונות אלה החלישו את הנכונות למאמצים אישיים. גם חברי קדמה הושפעו מהלך־רוח זה ורבים נשרו מן הקבוצה. בשנת 1950 פרשו מקדמה 20 חברים ותיקים ונחלש כוחה של הקבוצה. נסיונות קליטה של נוער לא הצליחו.

המשק החקלאי תבע אימוץ הכוחות מכל החברים שנשארו נאמנים לדרכו של הקיבוץ. בשנת 1949 עיבדה קדמה כשש אלפים דונם קרקע מזה 350 דונם אדמת שלחין למספוא ולמטעים שונים. בשנת 1952 התרחב המשק, 13 אלף דונם ויותר של אדמות נטושות עובדו על־ידי חברי קדמה. מיעוט המישקעים באיזור, כ־450 מ״מ גשם לא עודד הרחבת ענף הפלחה. והיו גם נסיונות כושלים במטעים, בעופות ובענפים אחרים ושוב שנות בצורת. כל אלה החמירו את המצב הכספי של המשק, עיכבו את התפתחותו והשפיעו אף על תקציבו האישי של החבר. רק גזברות רבת תחבולות היתה מסוגלת לקיים את הקבוצה.

והחלו גילויים מדאיגים של אדישות, עזיבות, חוסר משמעת פנימית והתפרקות מאחריות. באין ברירה נטלה על עצמה ועדת המשק סמכויות נרחבות ונשמע ריטון נגדה על הפקעת זכויותיה של האסיפה הכללית. מזכירות הקיבוץ המאוחד נתבקשה לשבת על המדוכה. השיחה בין המזכירות לבין חברי קדמה נסתיימה בדברי עידוד ובהבטחה לעשות לחילוצה של קדמה ממצוקתה בדרך של עזרה הדדית.

מזכירות הקיבוץ המאוחד התמסרה באופן מיוחד לפתרון בעיותיה החמורות של קדמה. לקיבוץ הוענקה הלוואה ממשלתית לקונוורסיה בסכום של 250 אלף לירות, בשנת 1956 היה זה סכום בעל ערך. אולם עד מהרה נתברר, כי פעולה זו לא היה בה כדי לשנות את מצבה החומרי של קדמה. כן נעשו נסיונות מחודשים לשלוח לקדמה גרעיני נוער. ״ניצני פלמ״ח״ הגיעו לקדמה וזו גילתה התעניינות

מרובה בקליטתם. אולם הבדלי גיל הכבידו מאוד על שילובו של הגרעין. חוץ מזה, "הם גם נוכחו לדעת עד כמה החברים הוותיקים של קדמה אינם יציבים במקום", לכן לא הסכימו לקשור את גורלם עם קיבוץ כזה. עזיבת "ניצני פלמ"ח" היתה מהלומה קשה לקדמה.

הספקנים שבקיבוץ מצאו חיזוק לספקנותם וחברים ותיקים בעלי יכולת משקית ארזו חפציהם ועזבו את קדמה עם ילדיהם שנולדו בקיבוץ והתחנכו בו. עזיבת חבר ותיק את המשק כמוהו כעקירת אבן־יסוד מן הבניין. הוותיקים "פשוט התייאשו מן הסיכוי שקדמה תוכל להתאושש ולהגיע ליישוב המפרנס את חבריו ברמה סבירה". ונוספה לכך גם סיבת התשלומים מגרמניה, שבע משפחות פרשו מקדמה בגלל סירובם למסור את כספי השילומים לקבוצה.

בראשית שנת הלימודים תשי"ז היו בקבוצה 76 ילדים בגיל בית־הספר העממי, מהם 34 ילדי חוץ, והיו 53 ילדים בגיל הרך, בסך הכל 129 ילדים ומספר החברים היה 119. באותה שנה חגגה קדמה את חג ה"בר־מצוה" לבניה הבוגרים, תלמידי כיתה ז'. היו אלה שעות של קורת־רוח שהיו נדירות בקדמה.

המצב החומרי בקדמה הלך והחמיר, הקונוורסיה (הארכת תשלומים) שבוצעה ב־1956 בסך 250 אלף ל"י, והקונסולידציה (הסדר חובות) שנעשתה ב־1959 בסך 150 אלף ל"י לא העלו ארוכה למצב הכספי הקשה של קדמה. בחמש השנים האחרונות גדל חובה של קדמה לזמן קצר והגיע ב־1961 לסך מיליון ועוד — 578 אלף ל"י בעוד שערך הרכוש השוטף שלה היה בסך הכל — 477 אלף ל"י. ערך הייצור שהיה בשנת 1957 — 549 אלף ל"י עלה בשנת 1961 לסך — 826 אלף ל"י, גידול מעודד, אלא הריבית ששולמה באותן השנים אכלה חלק גדול מן ההכנסות, ההפסדים בלעו את ההון העצמי והגרעון המצטבר הגיע בשנת 1961 למיליון ל"י ויותר.

מצב זה הזעיק ביתר דחיפות את מזכירות הקיבוץ המאוחד שערכה מספר ביקורים בקדמה, באחד מן הביקורים השתתף יצחק טבנקין. חברי מזכירות הקיבוץ המאוחד הסבירו, כי "קדמה היתה בין מקבלי הסכומים הגדולים במסגרת הקונוורסיה והקונסולידציה והמצב לא שופר בגלל ההפסדים השנתיים, אין גם נושא משקי במקום... צריך לגבש קבוצה המוכנה להחזיק בקדמה". יצחק טבנקין הוסיף: "הקיבוץ צריך לשאת באחריות, בקדמה היו פרובלמות של קיום... חברה זאת סובלת מאנשים מיוחדים... יש מי שבא עם אמונה ומאבד

אמונתו, אבל יש חלק בקדמה שכבר מזמן איבד אמונתו... לעיתים צריך לנתח גוף חולה...״ חברי קדמה הסתייגו מדברי טבנקין.

במזכירות הקיבוץ המאוחד הוקמה ועדה מיוחדת לטפל בבעיותיה של קדמה והועלתה הצעה להצמיד את קדמה למשק קיבוצי ותיק. המשימה הוטלה על קיבוץ נען שלא גילה התלהבות לקבלתה אולם החלטת מזכירות הקיבוץ המאוחד חייבה את נען. בשיחה בין קדמה ונען נתברר שהכוונה היא איחוד בין שני הקיבוצים, בנען חשבו על שיתוף־פעולה, והאימוץ על־ידי נען נכשל. בינתיים באו לעזרת קדמה מחזורי בנים מן הקיבוצים נען, יגור ושפיים ונעשו שוב מאמצים לגייס משפחות בודדות להתיישב בקדמה אולם ללא הצלחה.

בקיץ 1961 נתגבשה במזכירות הקיבוץ המאוחד הצעה רשמית להעביר את חברי קדמה לקיבוץ אחר ולהושיב במקומה קיבוץ חדש. רעיון זה כבר הועלה לפני כמה חודשים ונדחה על־ידי קדמה. כעת נדונה ההצעה באופן רציני באסיפה כללית של חברי קדמה והוצגו להכרעת החברים שתי שאלות: א. הצעת מזכירות הקיבוץ המאוחד לעבור ליישוב אחר — בעדה הצביעו 11 חברים; ב. הצעת מזכירות קדמה להישאר במקום — בעדה הצביעו 26 חברים. 15 נמנעו, 3 לא השתתפו בהצבעה.

בראשית 1962 התברר, כי גיוס חברים לעזרת קדמה לא עלה יפה והמצב המשקי מחמיר והולך. חברי קדמה הוזמנו שוב לשיחה במזכירות הקיבוץ המאוחד. כנראה שהדיון באותה ישיבה לא התנהל על ״מי מנוחות״. כתוצאה מן השיחה ומיד לאחריה שיגר קיבוץ קדמה מכתב אל מזכירות הקיבוץ המאוחד:

״בשיחתנו עימכם הבענו את רגשות חברינו שהשקיעו את מיטב שנות חייהם במשק... גם עתה מוכן חלק ניכר של החברים להמשיך במאמצים במקום, אולם בכוחנו בלבד לא נעמוד. להלן הצעותינו: 1) גיוס משפחות לחברות בקיבוצנו. 2) הפעלת השפעתכם התנועתית על בני קיבוצים שיתיישבו בקביעות בקדמה. 3) להפנות גרעין תנועתי לקדמה. 4) להבטיח כוחות הוראה לילדינו״.

המכתב מסתיים:

״בהבטחת התנאים הנ״ל רואים אנו מינימום הכרחי ובסיס

למאמצים שיהיה עלינו לעשות על מנת לשמור לנו ולקיבוץ כולו את קדמה כנקודה קיבוצית...".

מזכירות הקיבוץ המאוחד נענתה לאתגר. נקבעו אסיפות דחופות בשמונה יישובים, לכל אסיפה באה משלחת של שני חברים ממזכירות הקיבוץ המאוחד וחבר אחד מקדמה — התוצאות לא היו מעודדות וחברי קדמה נפלו ברוחם.

חברי קדמה נשברו ובבת אחת נשתנה המצב לבלי הכר. פתאום התרחשו דברים במהירות רבה, הכל גלש והתדרדר באופן מחריד והחלה עזיבה מבוהלת ללא מעצור. מזכירות הקיבוץ המאוחד שיגרה בדחיפות ועדת חירום כדי למנוע שחיתות תוך כדי עזיבה ופירוקה של קדמה. הוועדה קיבלה לידה את המשק שנשאר ו־22 חברי הקיבוץ, אחרוני קדמה נטשו את המקום, חלק התפזר בין יישובים שונים וחלק נקלט בקיבוצים קיימים. קדמה התפוררה!

בעת נטישת קדמה בסוף מאי 1962, היה מדובר על שיקומה בידי קיבוץ חדש כפי הצעת מזכירות הקיבוץ המאוחד בזמנו, אך למעשה הוחזרה הנקודה לסוכנות היהודית. האדמות של קדמה חולקו בין היישובים השכנים להשלמת המשבצת הקרקעית שלהם ועל הבתים הנטושים השתלטה חבורת היפים דתית שעלתה מארצות־הברית.

פרשת קדמה יש בה כדי לעורר התרגשות גם בליבו של מי שלא חי בעצמו בקדמה ולא היה לו חלק בנפתולי היאחזות ולבטי פירוק. גם אדם זה יתמה וישאל מה קרה לקדמה? ותוך כדי כך: איך זה כי במחנה הגדול של הקיבוץ המאוחד, שאחד הערכים הנשגבים שלו, הראשון במעלה, הוא עזרה הדדית, איך קרה שנעקרה מתוכו קדמה?

הבה נעיין מה סיבת כשלונה. בהשתלשלות הדברים חוזרות ומתייצבות בקדמה שתי בעיות, שתיהן אחוזות, שלובות וכרוכות אחת בחברתה.

א. מצוקה כספית קשה עד כדי שיתוק הרסני; ב. שיבוש חיי הצוותא והתפרקות מאחריות.

איזו משתי הבעיות חמורה מחברתה?

אכן, קיבוץ כי יקלע לתסבוכת כספית, חובותיו מעיקים עליו מאוד — יבואו חבריו לתנועה ויחושו לעזרתו על־ידי הלוואות נוחות, ייתכן אף לחזור על תרגיל זה ולהזרים כספים נוספים למשק. אם חברי הקיבוץ מאוחדים בכוח רצונם ונחושים בהחלטתם להמשיך

בכל החריצות — חזקה על הקיבוץ כי יגיע ליציבות ולפריחה. אך אם חברי הקיבוץ איבדו אמונתם בדרכם החלוצית, מאסו בחיי שיתוף והם נוטשים אחד אחד — מי יושיעו?

משבר קדמה שורשו באפריל 1941 עת שפלוגת נתניה קיבלה על עצמה כיבוש עבודה בסדום. אייזיק סדומי, עיתונאי ומי שהיה מראשוני קדמה כותב אלי בתשובה לשאלותי: "לדעתי הסיבה העיקרית להתפרקות קדמה ואולי היחידה, היתה חברתית ולא משקית־כלכלית... התגייסות חברים רבים לישיבה של שנים ארוכות בסדום, שם עשו את העבודה הקשה ערבים חוראנים ואנו 'השתעשענו' בסגירת ברזים ובהנעת משאבות, רחוק מן המשק בנתניה — השחיתה אצל האנשים את מוסר העבודה והרגילה אותם לכסף ולחיי עיר".

אכן, סדום נכבשה על־ידי פלוגת נתניה אבל קדמה נפלה!

במלאות 25 שנים לעלייתן של 11 הנקודות אל הנגב, שידרה הטלוויזיה הישראלית כתבה על היישובים, סיפרה על מאמצי עלייתם והראתה את האנשים השמחים בחלקם ואת התפתחותם המשקית של עשרה יישובים פורחים — עשרה ולא אחד עשר, היישוב החסר הוא קיבוץ קדמה, אותו הראו בטלוויזיה כמקום נטוש ומוזנח.

רבבות הצופים באותה תוכנית שאפו קורת־רוח על שהנגב הפך למקום פורח אולם רבים מחברי קיבוץ קדמה לשעבר שנזדמן להם לחזות בשידור נתעוררה בליבם הרגשת עלבון צורב על קדמה שלהם שכך עלתה לה.

רבדים

קיבוץ של "השומר הצעיר" שנוסד בהרי חברון, בגוש עציון, בחודש שבט תש"ז—1947, על גבעה גישאה 850 מטר מעל פני הים התיכון. השם רבדים פירושו: משטחים, משטחי המדרגות המסולעות הנתונים אחד על גבי השני, כעין רבדים, רבדים — משטחים, משטחים הנמצאים במורדות ההרים בקרבת היישוב.

הקיבוץ התקיים כשנה ורבע ועוד טרם הספיק להתבסס פרצה מלחמת הקוממיות והערבים השכנים התקיפו את יישובי גוש עציון. באותו יום שנפל כפר עציון (14.5.48) נכנעו גם מגיני רבדים לפני קציני הלגיון הערבי והובלו בשבי לעבר הירדן. המוני ערבים מן הכפרים הסמוכים הסתערו על המשק בזזו הכל, שרפו והרסו עד היסוד. (פרטים נוספים ראה בפרק על כפר עציון).

לאחר שאנשי הקיבוץ חזרו מן השבי הם הקימו את קיבוצם החדש רבדים, באיזור השפלה, דרומית־מזרחית לגדרה, בצד הכביש צומת נחשון־ראם. בנובמבר 1948 עלה הקיבוץ על אדמתו, שטח של 8,200 דונם. הקיבוץ מפתח ענפי משק חקלאיים וכן מפעל לייצור אבני־חן "ספירים".

ב־1967, במלחמת ששת הימים נכבש גוש עציון על־ידי צה"ל ובו גם אדמות רבדים.

נוף עמק בטייחה

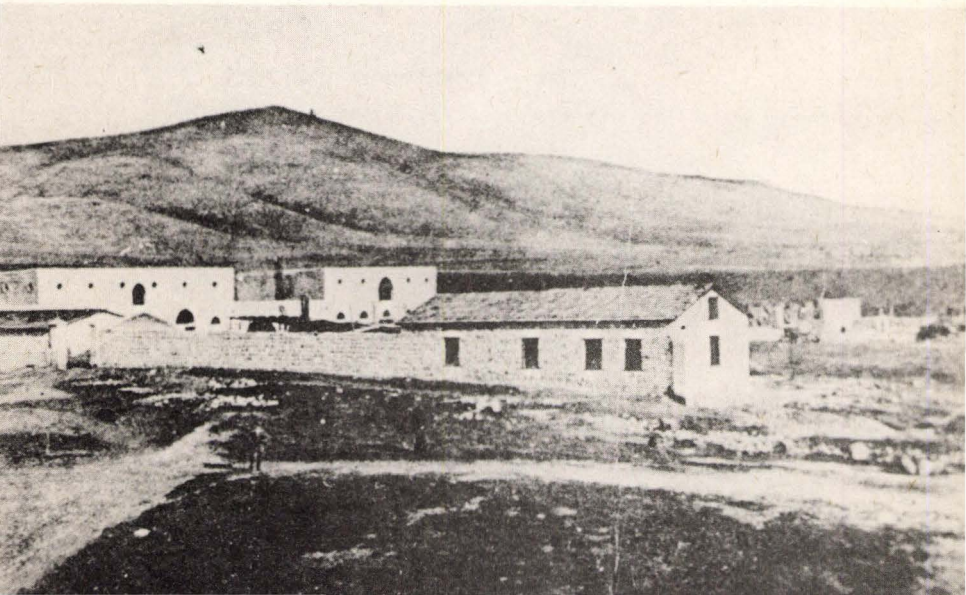
חוות הברון רוטשילד בג'ילין — גולן

המושבה מחניים — 1900

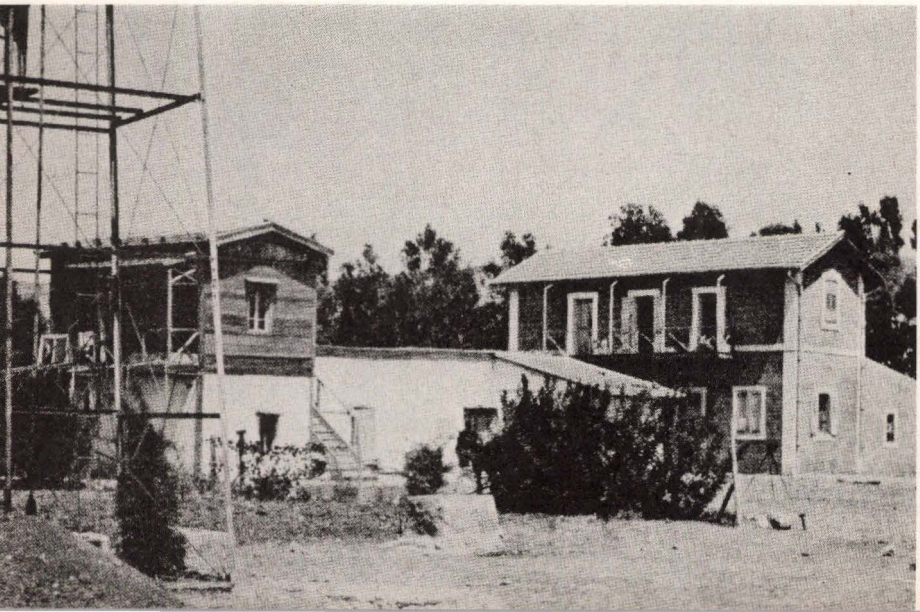
המושבה מרחביה — 1914

המושבה עין זיתים

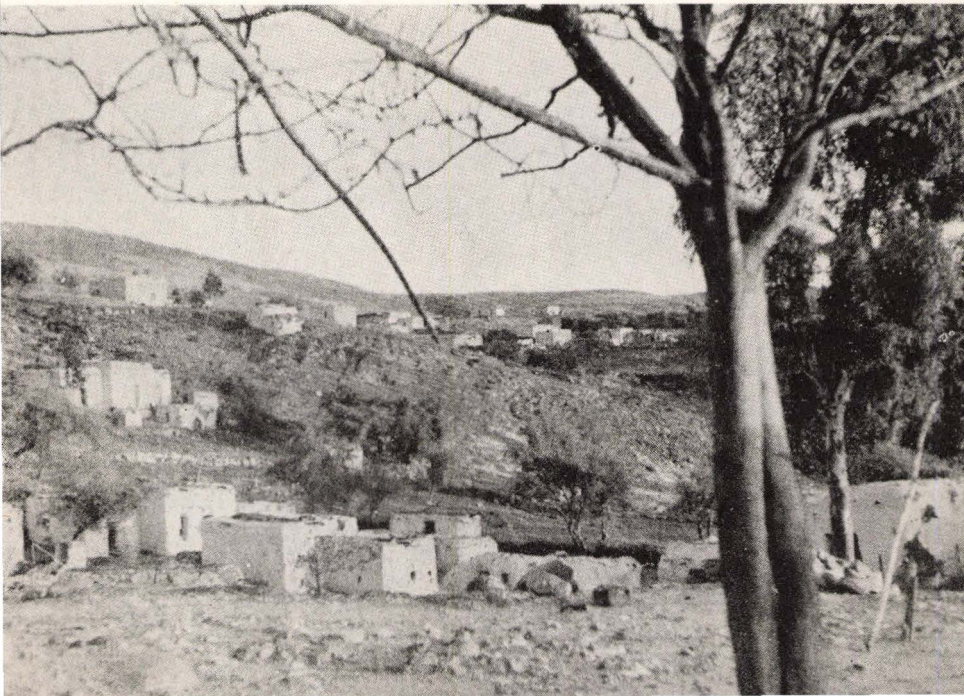
עתלית — תחנת הנסיונות — 1914

המושבה באר טוביה

המושבה בני יהודה בגולן

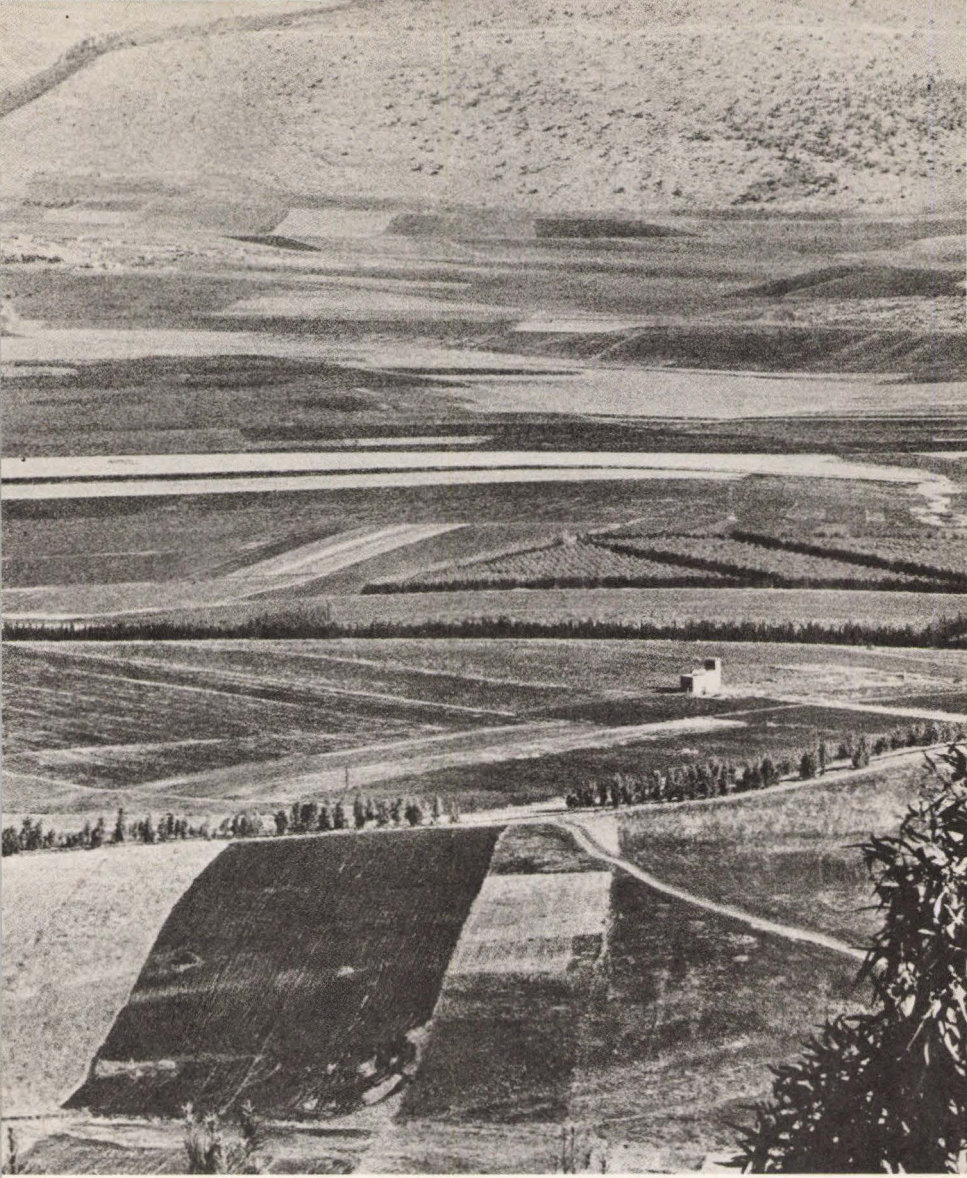

חמארה — חורשים וזורעים

המושבה מגדל עדר — 1929

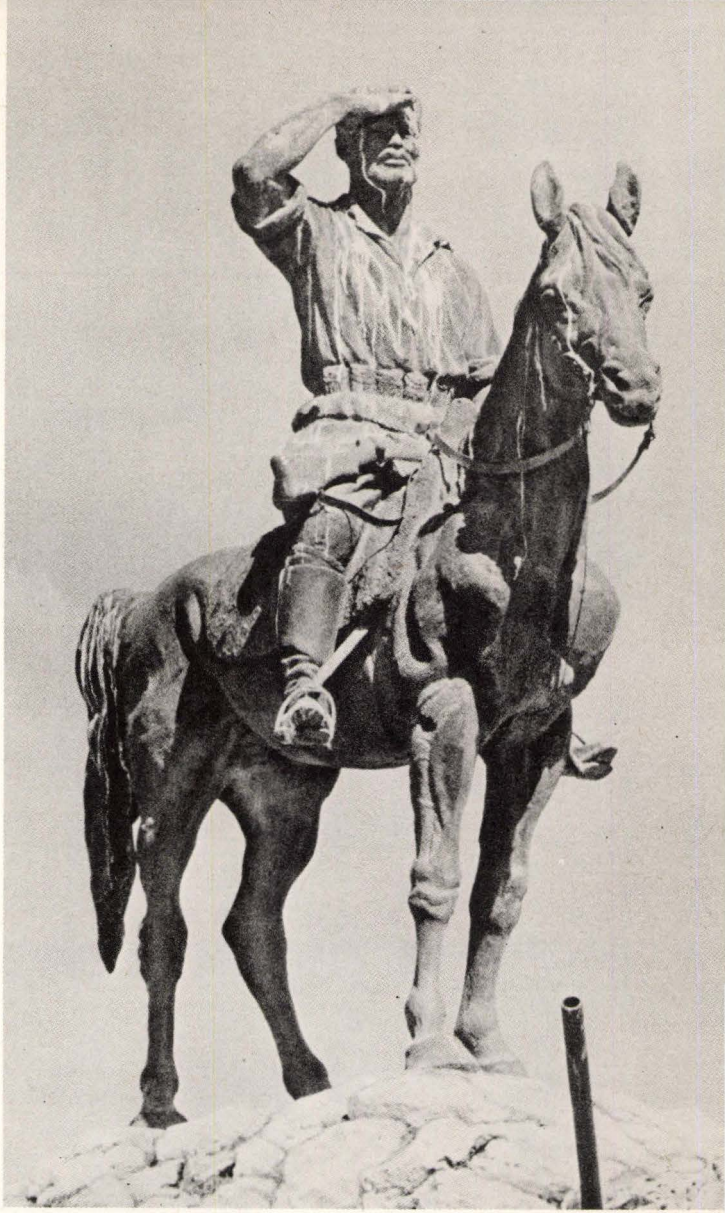
הבית הבודד — שריד מהמושבה מחנה ישראל

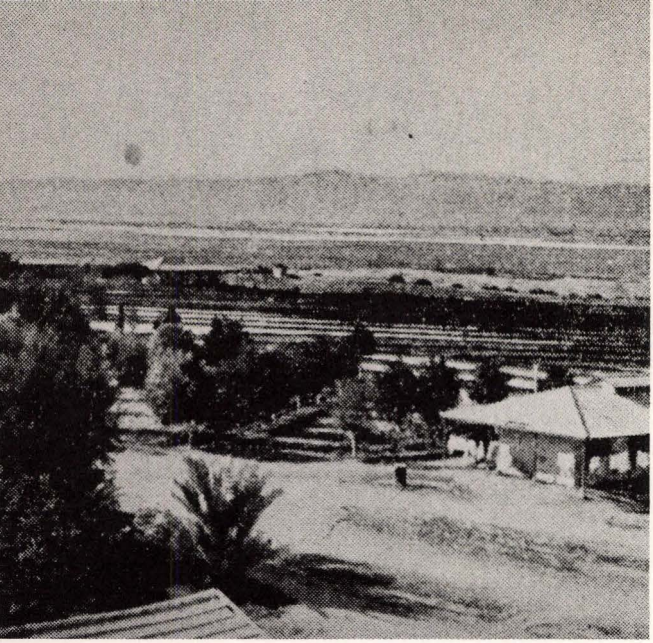
הקיבוץ העירוני אפעל — מסיבה בחדר האוכל

מושב בית אשל

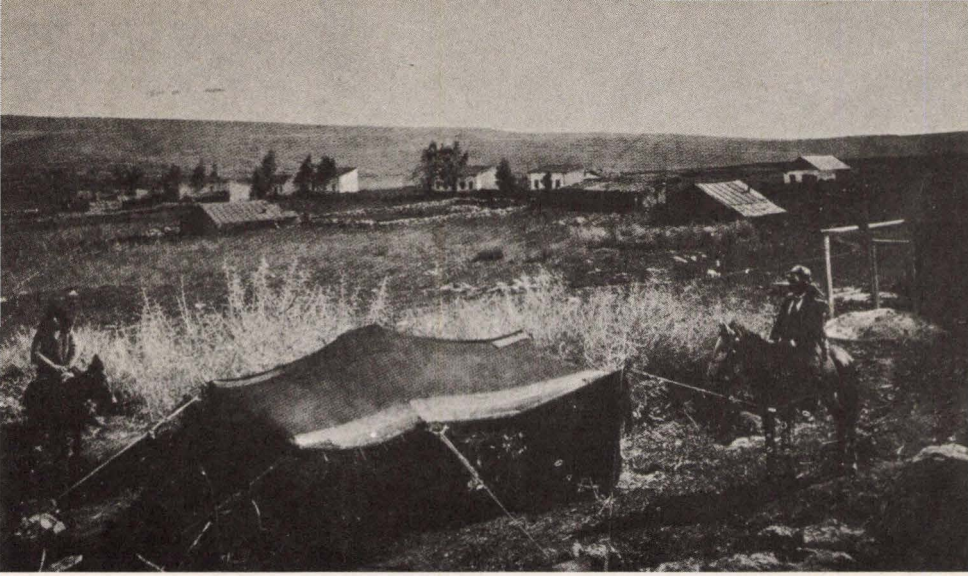
גבעות זייד — פסל אלכסנדר זייד

קיבוץ בית הערבה

המושבה הרטוב במאורעות 1929

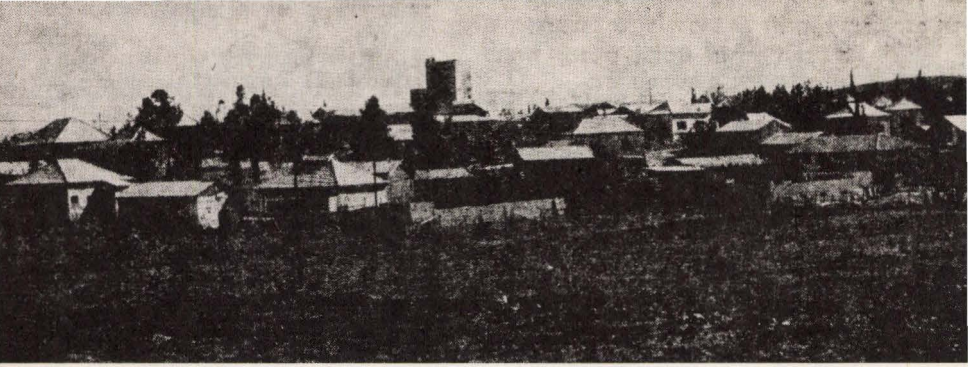

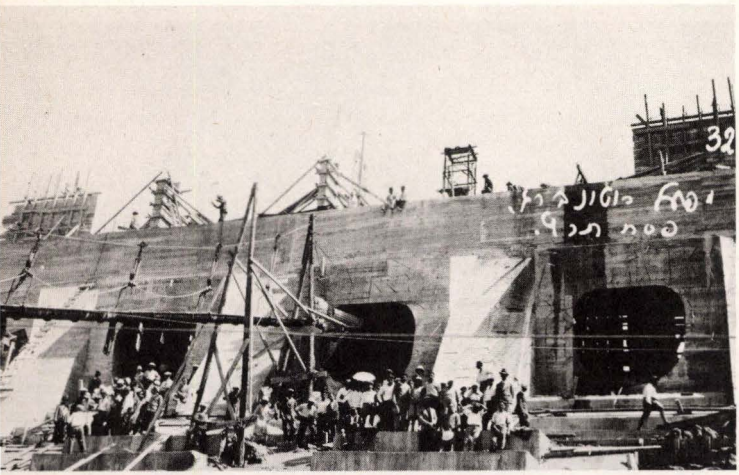
המושבה משמר הירדן

נוה יעקב — מצפון לירושלים

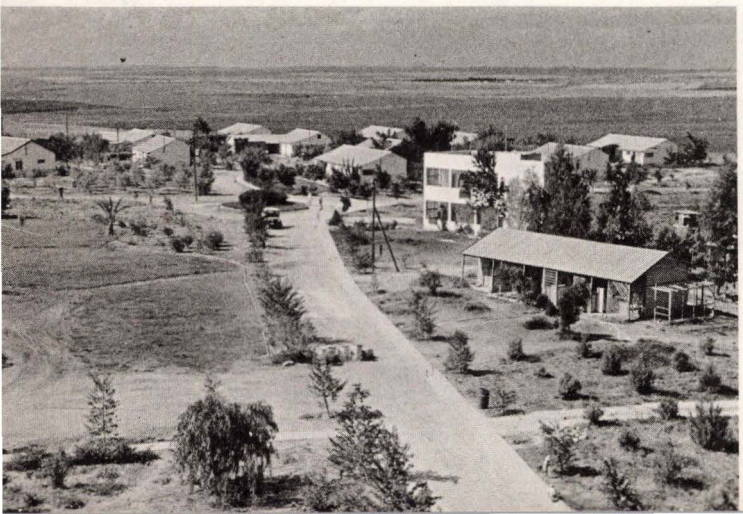

מושב עטרות — מצפון לירושלים

נהריים —
מפעל החשמל

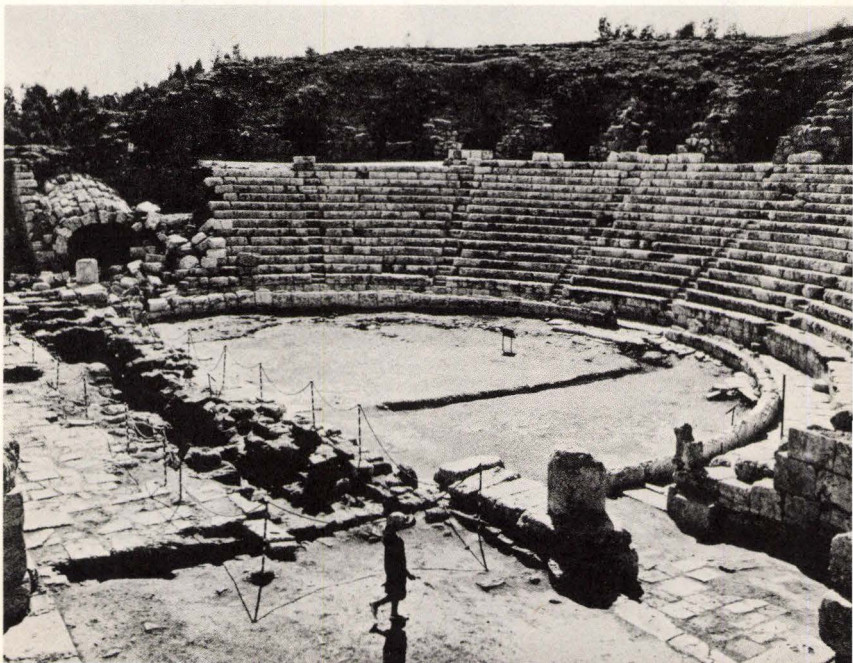

קיבוץ קדמה
— 1954

כפר־סבא — הבתים הראשונים

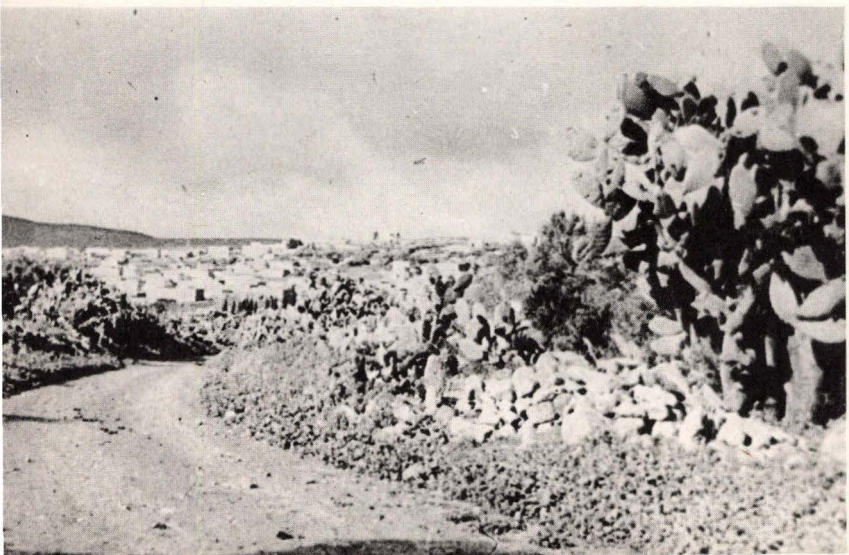
בית־שאן — התיאטרון הרומאי

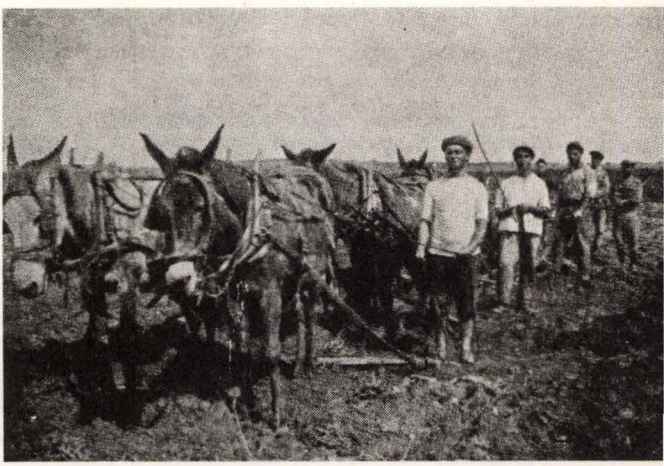
מושב הפועלים עין־גנים — 1912

הכפר הערבי סג'רה 1946

חולדה — חנה צ'יז'יק מספידה את אחיה אפרים

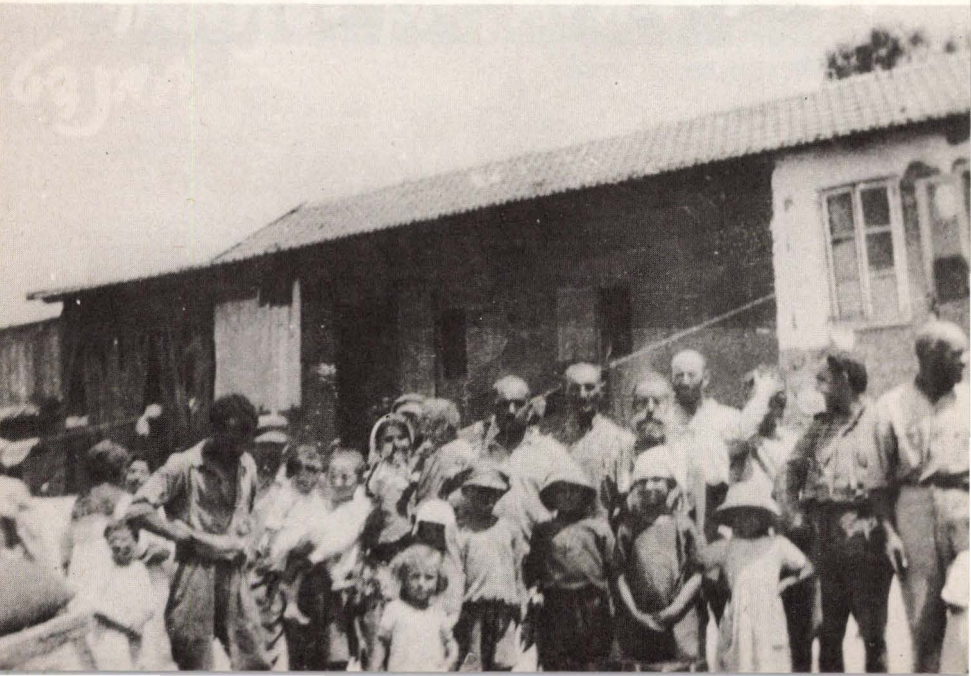

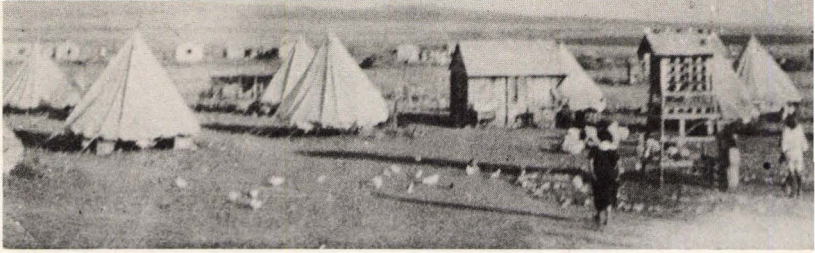
כפר מל"ל — חריש עמוק

המושבה מוצא, ליד ירושלים

פועלי כפר אוריה — 1919

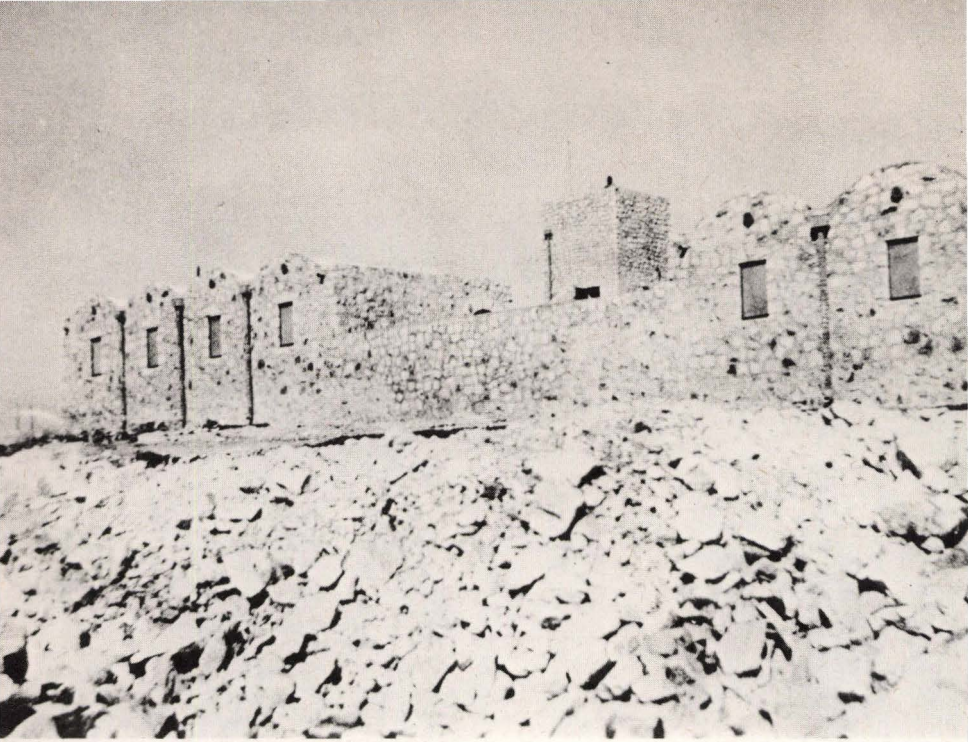
קיבוץ משמר העמק בראשיתו

קבוצת אלומות בראשיתה

חוות פוריה — 1913

ביריה — המצודה

קבוצת כפר החורש — 1939

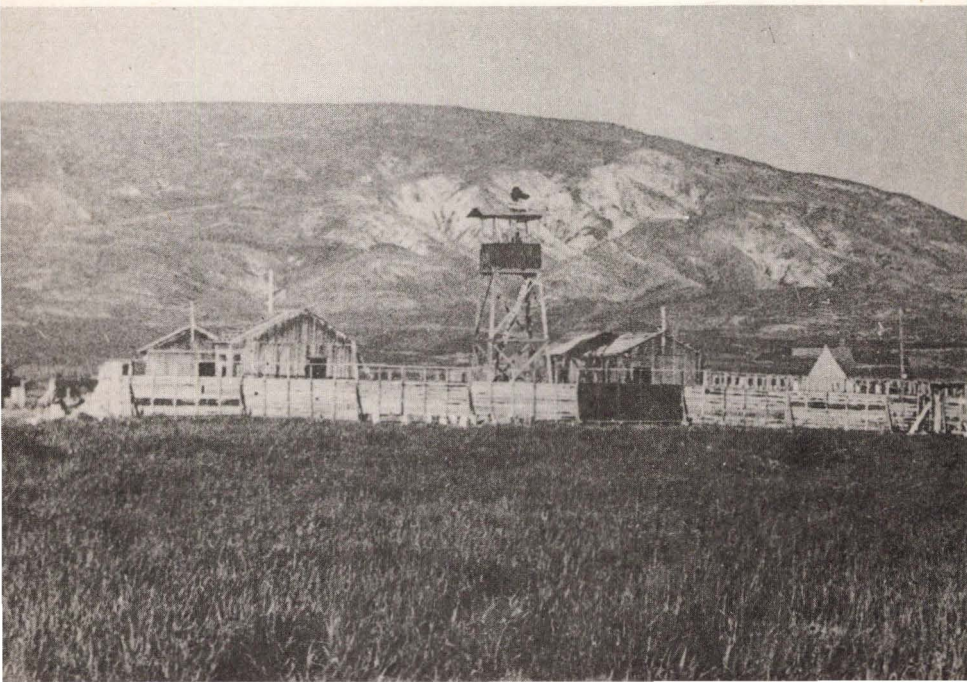

יד מרדכי — פסל מרדכי אנילביץ

כפר עציון — 1936

קיבוץ שער הגולן

רמת רחל במלחמת תש"ח

חלק שני

יישובים שנעזבו ושוקמו

פרק א׳

בשילהי המשטר התורכי

1838 — 1918

כפר סבא

עיר בדרום השרון, מרכז ליישובים רבים, כ־50 מטר מעל פני הים ובמרחק 9 ק״מ מחופו. שטח שיפוטה כ־15 אלף דונם. בשנת 1979 מנתה האוכלוסיה כ־36 אלף נפש.

סביבת כפר סבא היתה כלולה בתחום נחלת שבט אפרים. השם כפר סבא הופיע לראשונה בסוף המאה הראשונה בספר קדמוניות ליוסף בן מתתיהו הכוהן המכונה יוספוס פלוויוס. כפר סבא נזכרת כמה פעמים בתלמוד במאה השניה והשלישית.

השם כפר סבא נשתמר בפי התושבים הערבים ונקרא על כפר ערבי שהיה קיים ממזרח לכפר סבא העברית ותושביו נטשוהו במלחמת השיחרור.

אדמת כפר סבא נרכשה על־ידי איש פרטי בשם נח קרלינסקי בשנת 1892 בשטח של 7,500 דונם. בגלל האיסור לרשום הבעלות על הקרקע על שם נתינים זרים, נתעכבה העברת השטח לידי יהודים ורק לאחר שלוש שנים נרשמה האדמה על שמו של חיים אפשטיין תושב ביירות.

נח קרלינסקי טרח הרבה בחיפוש אחר קונים יהודים לאדמתו, אך לא היו קופצים רבים על אדמה שוממה ומרוחקת מיישוב. בינתיים נתעוררו סיכסוכים ומשפטים עם הערבים מוכרי הקרקע והעניינים הסתבכו עד כי קצה נפשו של קרלינסקי לשאת בכל אלה והוא ירד מן הארץ, חזר לרוסיה עם משפחתו ולאחר כמה שנים נפטר שם.

במשך כמה שנים עברה אדמת כפר סבא מיד ליד ובשנת 1900 נרכשה על־ידי חברת יק״א שזה עתה החלה בפעולותיה ההתייישבותיות בארץ־ישראל. הברון רוטשילד מסר את הקרקע במתנה לכמה מאיכרי פתח־תקווה לשם יישובם של בניהם שבגרו, אך הניסיון לא הצליח והאדמה נמכרה חלקות־חלקות לאיכרים מפתח־תקווה ולאנשים אחרים.

בעלי הקרקע רובם תושבי פתח־תקווה, בחרו מקרבם ועד לנהל את ענייני הקרקעות שלהם בכפר סבא, מקום מושבו של הוועד

היה בפתח־תקווה והמכתבים שנשלחו מטעמו נשאו את הכותרת: "ועד מושבת כפר סבא — פתח תקווה". בעלי הקרקע כרו באר ובנו בית אבנים ששימש למגורים ואורווה לבהמות העבודה. במשך כל השבוע עבדו בעלי הקרקע באדמותיהם בכפר סבא ובערב שבת הם חזרו לפתח־תקווה. במשך הזמן נטעו כרמי שקדים וזיתים.

ראשוני המתיישבים על הקרקע הגיעו לכפר סבא בשנים 1904—1905, הם היו ארבעה ועלו לשבת על אדמתם כבודדים, אחד אחד באו אל המקום. להתיישב אז במקום נידח זה נחשב למעשה נועז מאוד. ראויים הם, איפוא, חלוצי כפר סבא שנחלוק כבוד לזכרם ונעלה שמותיהם בספר. (מתוך ספר כ"ס מאת ש. אנגל).

בן־ציון זטלר — (1889—1972) נולד בליטא, קיבל חינוך מסורתי, עלה לארץ־ישראל עם אביו ב־1904, עבד בפתח־תקווה, למד נטיעת כרמים ועלה להתנחל על האדמה שאביו רכש בכפר סבא. בשנת 1910 נשא לאשה את חנה שוורץ מפתח־תקווה ויחד נשאו בעול בניין המשק.

דב סקיבין — (1881—1945) נולד בליטא, למד בחדר ובישיבה בפלוצק, לקח חלק בפעילות ציונית ועלה לארץ־ישראל ב־1904. עבד בחוות סג'רה ובפתח־תקווה, השתתף בייסוד מפלגת "הפועל הצעיר", קנה חלקת קרקע בכפר סבא ונטע עליה כרם שקדים. ביתו נבנה בין 15 הבתים הראשונים. סקיבין שימש מזכיר ועד המושבה שמשרדו היה בפתח־תקווה עד 1924. הוא היה נאמן לניהולו התקין של ספר האחוזה לקרקעות כפר סבא. ב־1907 נשא לאשה את מאשה אורלוב שהיתה פעילה מאוד בעבודה סוציאלית ועסקנית למופת. נפטרה ב־1961.

נתן רפופורט — יליד ליטא, בנו של רב קהילת זימל, למד בישיבת טלז הידועה. מצעירותו נדלק לאהבת ארץ האבות ובשנת 1905 עזב את בית הוריו ועלה לארץ־ישראל. עבד בפתח־תקווה ובכסף ששלח לו אביו רכש חלקת אדמה בכפר סבא ונטע כרם. היה שומר, יוצא רכוב על סוסו יחידי במרחב השדות ללא מורא. מסור לעקרון העבודה העברית. במאורעות תרפ"א—1921 נמצא בין המגינים על פתח־תקווה, שם נפצע פצעי מוות בעמדו על משמרתו.

יצחק שיינפין — (1871—1921) נולד ברוסיה, למד בבית־

ספר רוסי, עבד כלבלר בבית־משפט ממשלתי, הצטיין בשירותו הצבאי ועסק בהוראה. עלה לארץ ב־1904 ועבד בראשון לציון. קנה חלקת אדמה בכפר סבא, נטע כרם שקדים, התיישב יחידי באורווה הציבורית והכין משתלת עצי אקליפטוס. מן השתילים הללו ניטעו בכפר סבא החורשות הראשונות ואחדים מעצי האקליפטוס שנטע במו ידיו עדיין גדלים לתפארת ליד בית העירייה. ב־1908 נשא לאשה את דובה פדובה מרחובות. נפטרה ב־1970.

אלה היו ארבעת הנחשונים שהעזו ועלו להתנחל על אדמתם בכפר סבא, אחריהם לא באו רבים, בעלי הקרקע בוששו לעלות למקום נידח זה. בספר היובל של כפר סבא אנו קוראים, כי בשנים 1905—1910 עלו והתיישבו בכפר סבא שמונה מתנחלים. באותה תקופה עבדו בכפר סבא עשרה פועלים. במשך ארבע השנים הבאות הצטרפו שלושה מתיישבים ובשנות המלחמה נוספו עוד שישה מתנחלים ופועלים.

מספר כל מתיישבי כפר סבא עד מלחמת העולם הראשונה ועד בכלל היו איפוא 31 איש. אם נוסיף עליהם את הנשים שנישאו לאחדים מן המתנחלים באותה תקופה ואת הילדים שנולדו או הובאו לשם הרי נגיע במשוער לחמישים בני־אדם. זו הנפש שעשתה כפר סבא בשנותיה הראשונות. אולם זאת לדעת, היתה זאת קבוצת אנשים אידיאליסטית, הם היו שונים מבחינה חברתית, ארצות מוצא, אמונה דתית ואורח־חיים, ומה שליכד את האנשים האלה היה רצונם העז לבנות יישוב עברי בארץ־ישראל.

אכן אנשים אלה עברו בצוותא את בלהות מלחמת העולם הראשונה ואת תלאותיה הקשות, אבל סבל ומחסור מלכדים בני־אדם. קשים היו חבלי ההסתגלות ומעיקים היו חיי הבדידות, אבל לכולם היתה הרגשה של גורל משותף.

בשנת 1910 הסכימה חברת "עזרא" מברלין להלוות למתיישבי כפר סבא סך 22 אלף מארק לבניית 12 הבתים הראשונים, ההלוואה ניתנה באמצעות בנק אפ"ק (בל"ל) לתקופת 20 שנה בריבית של 12%. בקושי נמצאו 12 מועמדים שהסכימו לבנות בתי קבע למגוריהם בכפר סבא. אך עד מהרה התברר, כי בשטרי הקנייה כתוב במפורש שהאדמה נמכרת בתנאי שלא ייבנו עליה בתים. אולם חברת יק"א במכרה את חלקות הקרקע למתנחלים הבטיחה להם

להשיג גם רשיונות בנייה בשביל הקונים. אבל עברו שנים ועתה לא רצו המתיישבים לחכות יותר שמא יפסידו את ההזמנות לקבלת ההלוואה והוחלט לגשת מיד לבניין בתי המגורים ללא רשיון.

ביצוע הבנייה נמסר לקבלן פרטי. אבנים לבניין הובאו מן הכפרים סידנא עלי וג'ליל השוכנים לחוף הים ומן הכפר חבלה שבהרי אפרים, משם הובא גם סיד. והואיל ולא היו רשיונות בנייה נבנו הבתים בצורה של רפתות. כשבאו פקידי השלטונות הם טענו, כי הבניינים יפים מדי בשביל רפתות. אבל במשטר התורכי היה לשלמונים קסם נפלא, הפקידים שוחדו בכסף ובשווה כסף, ביניתיים הועלו על הקירות גגות רעפים. וזאת לדעת, הגג הוא תריס בפני הריסת הבית. כך הערימו המתיישבים על החוק התורכי ושנים עשר הבתים עמדו על תילם. במשך הזמן נבנו גם צריפים למגורים.

בסיוון תרע"ג—1913 נכנסו המתיישבים לגור בבתיהם בטרם טוייחו ולפני שרוצפו. עתה היתה כפר סבא מקום יישוב יהודי אליו נמשכו אנשים לעבודה, פה עבדו פועלים ערבים וגם יהודים ביניהם דוד בן־גוריון, לוי אשכול, ברל כצנלסון ואחרים. מקומות לינה לפועלים התקינו בבניין הציבורי, שם גם אכלו ושם עמדו גם בהמות העבודה.

ומספרת מרים אוסטרובסקי־ברץ שגרה בכפר סבא עם סבתא וסבא שלה: "מקום מגורינו היה בצריף גדול... רוב הפועלים עבדו בחריש ובזריעה ובכרמי השקדים. עבדו מזריחת השמש עד שקיעתה. לא שמעתי אז על שעות עבודה או על תוספת שעות. מהעבודה חזרו עייפים, אולם לא חלפה שעה והחלו לרקוד, כל ערב רקדו עד שעה מאוחרת בלילה, בייחוד הירבו לרקוד כאשר לא היה לחם... הייתי הנערה היחידה במקום והבחורים רצו דווקא להשתדך אלי... ואילו אני החלטתי שעוד מוקדם. זו היתה ה"צרה" הגדולה ביותר שהיתה לי במקום". מרים ברץ מראשונות דגניה א' רעייתו של יוסף ברץ ממייסדי דגניה אם הקבוצות.

ועד המושבה היה מורכב משבעה חברים — חמישה מהם ישבו בקביעות בפתח־תקווה ורק שניים גרו בכפר סבא. על המתנחלים הוטל לנהוג בהתאם "לספר התקנות של נחלת כפר סבא" כפי שחוברו בשנת 1906. עתה החל הוועד דואג לצורכי הציבור, הוא פתח גן־ילדים ושכר שומר יהודי. אחד המתנחלים פתח בית־מרקחת ואכן מחלת הקדחת פקדה את הפועלים לעיתים קרובות

והיו גם מחלות אחרות. יחסי ריעות שררו בין הפועלים והאיכרים. ועד המושבה טיפל במכירת יבול השקדים והיו לו תוכניות להרחבת השטח החקלאי המעובד במושבה.

בקיץ 1914 פרצה מלחמת העולם הראשונה ומתישבי כפר סבא נאלצו לצמצם את עבודותיהם ולעבד רק את המטעים הצעירים ולשמור על הקיים. על הוועד הוטל עכשיו תפקיד נוסף, להיאבק נגד נגישותיו של השלטון התורכי המתנכל לאנשים לגייסם לצבא ולעבודות כפייה, ולהתנגד להחרמות שרירותיות של בהמות עבודה על־ידי השלטונות הצבאיים.

שני אירועים מיוחדים הטביעו חותמם על חיי היישוב הצעיר כפר סבא:

באביב 1915 פקדה את הארץ מכת הארבה שלא פסחה על כפר סבא. מחנות עצומים של ארבה כיסו את פני הארץ. הוא זחל בתנועה מהירה בשדות ובכרמים, אכל את התבואה הגדלה בשדה, כירסם את העצים הרכים בכרמים ולא השאיר סימן של ירק. התושבים התגייסו למלחמה בארבה אך ללא תועלת והנזק היה רב מאוד.

בחודש ניסן תרע"ז—1917 פקד המושל הצבאי גמאל פחה על גירוש יהודי תל־אביב ויפו. המגורשים נדרשו לצאת דחופים מן העיר והוסעו בעגלות עם מטלטליהם לפתח־תקווה ולכפר סבא. תוך ימים ספורים התרוקנה תל־אביב מתושביה, יותר מ־9,000 יהודים הוגלו ממנה, נותרו בה רק מספר צעירים לשמירת הרכוש.

המושבה הקטנה כפר סבא קלטה מספר רב של מגורשים ונעשתה פתאום לעיר הומיה בת אלפי תושבים. המתנחלים טיפלו במסירות בסידורם והפרישו חלק מבתיהם הקטנים למגורי המשפחות, אחרים שוכנו ברפתות ובאורוות ובסוכות. ועד ההגירה פתח בית־ספר לתלמידים בסוכה של מחצלאות. בין מהגרי תל־אביב היו מורים וסופרים שאירגנו ערבי תרבות.

באחד מימי הקיץ של 1917 ביקרתי בכפר סבא והתארחתי בביתו של חיימוביץ שאחד מבניו עבד במשק שלנו בסג'רה. הבית היה בנוי בצל אקליפטוסים, בלי גדר סביבו ובחצר עמדה עגלה ולידה סוס שאכל בתיאבון. הרחוב הראשי היה שקוע בחולות עמוקים.

בסוכות של מהגרי תל־אביב המו חיים צעירים עליזים וקולות צחוק נשמעו מרחוק.

בסתיו 1917 נכבש דרום ארץ־ישראל על־ידי הצבא הבריטי. הצבא התורכי נסוג לאיזור כפר סבא שנעשתה חזית המלחמה ונתמלאה אנשי צבא לוחמים מול האנגלים שהתבצרו באיזור פתח־תקווה. פגזי התותחים הבריטיים נפלו בכפר סבא וגרמו נזק לבתים, בני־אדם נפגעו והיו גם מקרי מוות. מצב של מצור השתרר במושבה ומחסור קשה במזון. התקפות האנגלים על חזית כפר סבא הלכו ורבו אולם המהגרים התעקשו להישאר במקום כדי להיות בקרבת עירם מתוך תקווה לשוב אליה בהקדם. והמתנחלים בעלי הקרקע קשה היה להם להינתק מבתיהם ולנטוש את אדמתם.

בחודש אייר נערכה הפצצת תופת על כפר סבא, ההרעשה היתה אדירה מכל קודמותיה. עתה שוכנעו האנשים כי אין טעם להישאר במקום, גם המפקד הצבאי נוכח לדעת, כי האזרחים מהווים גורם מפריע לפעולותיו הצבאיות והוא פקד על כל התושבים לעזוב את המקום מיד. לעזרת האנשים האזרחים הוא העמיד מספר עגלות בהן נסעו לקלקיליה משם ברכבת לחדרה. כפר סבא נוטשה.

הצבא הבריטי כבש את צפון הארץ בראשית הסתיו 1918. כפר סבא נחרבה מן ההפצצות ומה שנשאר נשדד על־ידי הערבים ואנשי הצבא התורכי. בשוב גולי כפר סבא אל מושבתם מצאו תלי חרבות, הבתים נתוצים, מטעי השקדים והזיתים גדועים ברובם, כרמי הגפנים נעקרו מסביב שממה. עמל של 15 שנים ירד לטמיון — צריך היה להתחיל הכל מחדש.

וראו זה פלא, למראה ההרס והחורבן נתעוררו במתנחלים כוחות גנוזים, נתגלתה בהם יכולת מישנה לקום ולשקם את כפר סבא. נדמה, כי עתה גברה והעמיקה אהבת הראשונים אל אדמתם. ואכן, תקופה חדשה החלה, תקופת הבית הלאומי בשלטון אנגליה הנאורה. השנים 1919—1920 מסמנות, איפוא, את חידוש היוזמה וראשית ההתארגנות למאמצים מחודשים לשיקומה של המושבה כפר סבא.

עוד נכונה למתנחלי כפר סבא מהדורה נוספת של חורבן מושבתם — מאורעות תרפ״א—1921, עת תושבי כפר סבא נטשוה מפחד התנפלות השכנים הערבים. אך לא עברו אלא חודשים מעטים

והאנשים נמשכו בכוח נעלם לשוב לכפר סבא כדי לחזור ולבנותה. ושוב רבים היו המכשולים וחמורים היו המאבקים הפנימיים, אולם קמו אנשי חזון ומעשה, דור הממשיכים גבר על כל מעצור. צמיחתה של כפר סבא ניכרת בפרדסיה ובשכונותיה, בגינותיה ובמוסדות הציבור הנהדרים, ותולדותיה כתובים להפליא בספר יובל השבעים שלה.

ראש העיר זאב גלר, אין כמותו להערכת הראשונים ולשמירת אמונים לפעלם, וכה יאמר בהקדמתו לספר היובל: "ידענו כי בזה נפרע חוב כבוד לראשונים ולממשיכי דרכם... ירחב הלב למראה כל ההישגים הברוכים וירחש תודה והוקרה לכל אלה שבזכות עמלם ושקידתם הגענו עד הלום".

עד הלום — והדרך עולה, ויד חרוצים נכונה.

סג'רה — 1890

התיישבות מהדורה ראשונה

השם סג'רה הופיע לראשונה בעולם הציוני עוד בימיו של זאב טיומקין (1861—1927) שבשנת 1891 עמד בראש הוועד הפועל של "חובבי ציון" ביפו. בימיו נתעוררה בארץ בהלה לקניית קרקעות והכל קינאו ביהושע חנקין ורצו לעשות כמוהו.

וביפו ישב יהודי עשיר שפרש רשתו לקניית קרקעות בכל חלקי הארץ, והיה לו משא־ומתן עם ערבים בעלי קרקעות בגליל התחתון. בהיוודע הדבר נמשכו אחרי ההצעה רבים מבין העולים החדשים שהגיעו ארצה בשאיפתם העמוקה להיות איכרים בארץ אבות. וליהודי העשיר בת יפה מאין כמוה וקסם יופיה הוסיף לוויית־חן להצעותיו הקרקעיות.

היהודי העשיר היה חרוץ במעשיו ופירסם ברבים את סגולותיה של הנחלה שהוא עומד לרכוש בגליל התחתון: "חזיתה נוגעת בעמק יזרעאל ולידה מתרומם הר תבור... היא קרובה לים כנרת... ושם הנחלה סג'רה שפירושה — עץ. היש ראייה גדולה מזו שכאן המקום המתאים ביותר לגידול עצים?"

באחד הימים נענתה קבוצת עולים לפיתוייו של היהודי העשיר והם יצאו עימו ועם סגל סרסוריו לראות את האדמות המוצעות למכירה בגליל התחתון. לשווא כיתתו רגליהם עד למקום הרחוק ההוא. העשיר ועוזריו לא ידעו בדיוק את מקום הנחלה, המוכרים עצמם לא באו כמדובר והשכנים הערבים פגשו אותם באיבה... והעולים החדשים קדרו פניהם. אחרי משא־ומתן מייגע, לא יצאה הקנייה אל הפועל, אולם כסף הקנייה ירד לטמיון, שכן היה כאן מעשה הונאה...

זו היתה המהדורה הראשונה של קניית אדמת סג'רה.

יתד ראשונה

אדמת סג'רה היתה במשך שנים רבות בבעלותו של הקונסול הצרפתי במחוז סוריה שמקום מושבו בעיר ביירות שבלבנון. בראשית שנות התשעים נקנתה אדמה זו על־ידי קבוצת יהודים פרטיים. מי היו יהודים נפלאים אלה, מדוע רכשו את האדמה, ומה עלה בגורלם?

בראש הקונים היה היוזם, המארגן וכנראה המשקיע העיקרי, ד"ר יצחק דה ארבלה (1835—1910), יליד רוסיה, עלה לארץ ב־1888, נתמנה לרופא בראשון־לציון ולאחר זמן מונה למנהל בית־החולים רוטשילד בירושלים. איש בעל תרבות רחבה, שלט בשתים־עשרה שפות. אבל נפשו חשקה בחקלאות. השני היה חיים יעקב קרישבסקי (1839—1910), עלה מרוסיה ב־1888 והתיישב בראשון־לציון כמנהל נכסי קרוביו שנשארו ברוסיה, משפחת אמציסלבסקי, בעלת אדמות וכרמים במושבה. אליהם הצטרפו כשותפים ברכישת הקרקע משפחות מנדלסון ואפטייקמן וכמה אנשים נוספים שואפי עבודת אדמה, כולם אנשי תורה ושומרי מצוות.

מדוע קנו דווקא את אדמת סג'רה? שני טעמים היו עימם. הטעם האחד: מתווכי הקנייה בימים ההם שיבחו מאוד את אדמת סג'רה ובלשונם הסרסורית כך אמרו: "היא נמצאת במרחק עשר שעות מיפו, הכביש אליה מוליך עד שדותיה, אווירה של סג'רה טוב מאוד, היא נמצאת 900 מטר מעל פני הים התיכון ואדמתה מישור. המרחק מחיפה לסג'רה אינו גדול, וגם סמוכה היא לים כנרת ולחמי טבריה ודגים יש בשפע וחינם... שטח של ארבעת אלפים דונם נטוע יער עצי אלה ואלון". קשה היה ליהודים לעמוד בפני המלצות

חמות כאלה, והקונים שוכנעו שהרכישה כדאית מבחינה מסחרית וחקלאית.

והטעם השני חשוב מן הראשון. הקונים היו בקיאים בתלמוד ובמישנה. הם חשבו בטעות כי סג'רה היא שזור ממנה יצא ר' שמעון שזורי הנזכר במישנה. אם כך הרי מצווה לגאול את אדמת המקום, ובינם לבין עצמם קראו לנחלתם שזור. היום אנו יודעים כי שזור הנזכרת במישנה נמצאת בקרבת עכו, שם מצוי כפר דרוזי בשם סג'ור, ונתחלפה להם סג'רה בסג'ור. אולם הקונים לא היתה שמחה כשמחתם בדרכם על האדמה שקנו.

לאחר גמר הקנייה העמיסו הקונים את חפציהם על גבי חמורים ויצאו לדרך. הם עשו חניית לילה באמצע הדרך, ולאחר יום נוסף של רכיבה הגיעו לסג'רה למחרת עם אור הבוקר. הם הקימו אוהלים של יריעות כמו אלה של הבדווים והתיישבו על אדמתם שמחים וטובי לב. היה זה אומץ־לב, ממש מסירות נפש להתיישב באיזור ישימון זה, יישוב בודד בכל הגליל התחתון, מוקף כפרים ערביים וסמוך לשבט א־זביח המטיל אימה בפראותו המשתוללת. הם ניגשו לעבד את האדמה ללא ידיעת חקלאות וללא תמיכה משום מוסד שהוא. האנשים באו לכאן מפני שעז היה רצונם להיצמד אל קרקע המולדת. את המתנחלים פקדו מחלות, צינת הלילה טרפה שנתם, הבדידות הציקה להם ונפל עליהם פחדם של עוברי־אורח ערבים שהיו נוהגים לירות בלילות. עד מהרה נטשו כולם את המקום ורק חיים יעקב קרישבסקי נשאר לבדו לגור באוהלו כדי לשמור על הנחלה עד שיחזרו שותפיו.

באחד הבקרים, בשעת תפילת שחרית באו שני ערבים חמושים וביקשו לרצוח את חיים יעקב. הם התייצבו בפתח אוהלו, אולם חיים יעקב המשיך בתפילתו כאילו לא חש ברוצחים. דמותו של חיים יעקב שהיה עטוף בטליתו ועטור תפילין שיכנעה את הרוצחים כי לפניהם איש קדוש, איש אלוהים. הם לא נגעו בו לרעה אלא התיישבו על גבי המחצלת הפרושה על אדמת האוהל ופתחו את צרור האוכל שהביאו עימם ואף הזמינו את חיים יעקב לאכול. מן הפיתות לא אכל חיים יעקב בגלל האיסור לאכול פת שלא הפרישו ממנה חלה; אולם הוא טעם מן הזיתים הכבושים ומן הבצל ושיבח את הכנסת האורחים של בני המזרח.

ואיתרע מזלו של חיים יעקב והוא לקה בבריאותו ובני

משפחתו חרדו לו והעבירוהו לראשון־לציון. אדמת סג׳רה נשארה בלי מתיישבים ואיש לא פקד את המקום הזה. הואיל והקונים לא סילקו את מלוא המחיר בעד הקרקע, הועמדה האדמה למכירה פומבית וכספם של היהודים עמד לרדת לטימיון. מתווכים וסרסורים עטו על אדמת סג׳רה והציעוה לכל המרבה במחיר. הטמפלרים מן המושבה הגרמנית בחיפה התעניינו ברכישתה.

זה היה גורלה של הקניה השנייה של אדמת סג׳רה. משה סמי־לנסקי כתב: ״חבורת אנשים פרטיים תקעה יתד רעועה באדמת סג׳רה, היתד עמדה להיעקר אילמלא באה יק״א והחישה עזרתה לגאולתה השלימה״.

חברת יק״א מייסדת חווה

בשנת 1899 החליט הברון רוטשילד להעביר את מושבותיו בארץ־ישראל לניהולה של חברת יק״א. עם הרחבת פעולות החברה צורף להנהלתה הראשית פרופ׳ אמיל מאירסון (1859—1933). האיש יליד פולין שיצא מתחום המושב היהודי, השתלם בתורת הכימיה ושמו יצא לתהילה כפילוסוף בעל שיעור־קומה אשר אולמי המדע וטרקליני החברה הגבוהה פתוחים לפניו בכל מקום.

ההנהלה הראשית של יק״א שלחה את מאירסון לארץ־ישראל לקבל לידו את מושבות הברון ולהסדיר את כל הבעיות הכרוכות בכך. בעת שהותו בארץ נודע לו על אדמת סג׳רה העומדת למכירה פומבית. בהשפעתו הסכימה חברת יק״א לרכוש את אדמת סג׳רה ולהקים עליה מושבה עברית משלה — המושבה הראשונה בארץ־ישראל בבעלותה ובתיכנונה של חברת יק״א.

השטח שנקנה היה 17 אלף דונם, כולל יער אלונים עתיק המש־תרע על פני הגבעות אשר לרגלי הר התבור. בראש אחת הגבעות המסולעות עמד בנין ערבי ״חאן״ ששימש מקום חנייה לאורחות־גמלים בדרכן מעבר הירדן המזרחי אל השוק המסחרי של העיר עכו.

ה״חאן״ נהפך לחווה — חוות סג׳רה.

זו היתה הקניה השלישית שהתקיימה בידי הקונים.

עין גנים

מושב הפועלים הראשון שנוסד באביב תרס"ח—1908 ממזרח לפתח־תקווה. הקמת המושב נתלוותה באידיאליזם חברתי, בתקוות גדולות ובמאמצים אישיים רבים. חברי המושב ומניחי עקרונותיו ראו לנגד עיניהם יישוב חקלאי של פועלים המיוסד על עבודה עצמית או לפחות על עבודה עברית־בניגוד למושבות האיכרים החיים על ניצול פועלים ועל עבודה ערבית.

היוזמה לייסודו של המושב באה מקבוצה קטנה של חברי מפלגת "הפועל הצעיר". בקשת היוזמים היתה קבלת הלוואה "מסחרית" בשביל התיישבותם מתוך כוונה להרחיק כל חשש של קבלת תמיכה. אפילו בעד האדמה ביקשו לשלם את מחירה המלא, הם אינם רוצים בשום צורה של תמיכה.

צעדם של היוזמים עורר ויכוח ער בין הדוברים הראשיים של הפועלים. יוסף אהרונוביץ (רוסיה, 1877 — תל־אביב, 1937) ממייסדי עיתון "הפועל הצעיר" ועורכו הראשון, ולאחר זמן מנהל בנק הפועלים, התנגד לכל התיישבות של פועלים, הוא ראה בכך החלשת הרעיון של כיבוש העבודה אצל האיכרים. לעומתו יוסף ויתקין (רוסיה, 1876 — ראשון לציון, 1912) צידד בהתיישבות פועלים על הקרקע. המציאות הארצישראלית הכריעה וקמו משקים עצמאיים לפועלים, וליד המושבות ניבנו שכונות עובדים לביסוסו של הפועל העברי במושבה (ג. קרסל, אם המושבות עמ' 288).

לפני זמן־מה קנה בנק אפ"ק (לימים בל"ל) שטח קרקע מאת ערביי הכפר פיג'ה ליד פתח־תקווה. יוזמי מושב הפועלים פנו אל הנהלת הבנק בכסליו תרס"ו וביקשו ממנה למכור להם חלקות קטנות בנות 15 דונם לכל אחד בתשלומים לשיעורין. הבנק היפנה את בקשתם לוועד האודיסאי של "חובבי ציון" (ג. קרסל, אם המושבות עמ' 289). זה מכבר ש"חובבי ציון" ראו צורך לסייע לפועל העברי במושבה על־ידי יצירת פינה משלו, שלא יצטרך לנוד ממושבה למושבה, עכשיו ניתנת להם הזדמנות לפעול בהתאם להשקפתם.

הקרן הקיימת לישראל היתה מוכנה להעמיד לרשות היוזמים סכום כסף ניכר, אך הפועלים התנגדו לכך משום שלדעתם מטרת הקרן הקיימת לרכוש קרקעות ולא להשקיע כספים בהתיישבות. סוף־סוף

נמצאה דרך: הוועד האודיסאי לווה מקרן הקיימת סך 20 אלף פראנק (מתוך 43 אלף שהיו דרושים) ורכש את הקרקע מידי הבנק ומכרו ליוזמי המושב. ובפירוש הודגש כי אך ורק הוועד האודיסאי הוא בעל החוב ולא הקרן הקיימת, ורק לוועד האודיסאי ישלמו החברים את ההלוואה בשיעורין כפי שנקבע (ג. קרסל, אם המושבות עמ' 289).

משה סמילנסקי (רוסיה, 1874 — רחובות, 1953) איכר וסופר, המעלה פרקים בתולדות היישוב החקלאי כותב: "כל חבר מחברי עין־גנים שילם על חשבון הקרקע 100 פראנק והתחייב לשלם את המותר במשך שנים רבות, וכן התחייב כל חבר לתת 300 פראנק לחפירת באר. בקושי רב השיגו המייסדים רשיון מאת השלטונות התורכיים לחפור באר ולהקים עליה בית בשביל המכונות. ברישיון זה השתמשו חמישה חברים והקימו לעצמם בתים קטנים למגורים. כשנודע לממשלה על ה"חטא" שלחה חיילים להרוס את הבתים והנה נמצאו הבתים מקורים גגות... והגג תריס בפני גזירת הרס הבניינים".

שטח הקרקע שנרכש בשביל המושב היה 522 דונם. ב"הפועל הצעיר" מחודש שבט תרס"ט—1909 אנו קוראים: "אדמת עין־גנים נחלקה לפי גורל בין 31 פועלים, לכל אחד 11 דונם. מלבד זאת נתנו מאה דונם לכולם בשותפות" (כלומר שטח ציבורי — ב.צ.מ.). באדר ב' תרס"ח נתפרסמה הודעה בעיתון "הפועל הצעיר": "הפועלים שהתנחלו בפיג'ה מבקשים מאיתנו להודיע כי הם כינו למושב שלהם שם חדש: עין גנים...".

בין תקנות עין־גנים הסעיפים הבאים:

א. בחירה עצמית של החברים;
ב. אחריות משותפת בקבלת קרדיט;
ג. עבודה עצמית ועברית חובה על כל חבר;
ד. הלשון העברית תהיה שלטת בבית ובחוץ.

זכתה פתח־תקווה והיא נקראת "אם המושבות", הנה כי כן ראוי לו לעין־גנים התואר "הבכור למושבי העובדים" — זהו מושב הפועלים הראשון, ראשית אונה של תנועת הפועלים בארץ־ישראל. הבה, איפוא, נעלה שמותיהם של הוגי רעיון עין־גנים, האנשים שתקעו יתד ראשונה באדמת עין־גנים השוממה וייסדו את מושב הפועלים הראשון.

מנחם בוגרצ׳וב. צ׳רניגוב, רוסיה, תרכ״ח—1868 — תל־אביב, תרצ״ד—1934. קיבל חינוך מסורתי והשתלם בלימודי חול, התמסר לפעילות ציונית בקרב הנוער והפועלים בעירו. ב־1905 עלה לארץ־ישראל ועבד כפועל בפתח־תקווה. היה בין ראשוני המארגנים והיוזמים לייסוד עין־גנים ומראשוני המתנחלים בה. בוגרצ׳וב חלקו רב בעיצוב דמותו של המושב וקביעת עקרונותיו. היה חבר הוועד הראשון שניהל משא־ומתן לרכישת הקרקע. אחיו, ד״ר חיים בוגר־צ׳וב־בוגר, מנהל הגימנסיה ״הרצליה״ וחבר הכנסת.

יחזקאל בית־הלחמי. ראצ׳ונז׳, פלך פלוצק, פולין, תרמ״ה—1885 — תל־אביב, תשי״ח—1958. חברו של דוד בן־גוריון בפלונסק. מצעירותו התקרב לתנועת ״צעירי ציון״ והיה בין מייסדי ״תפארת בחורים״ בעיר שמטרתה לימוד התנ״ך. עלה לארץ ב־1906 עבד ברחובות ובנס־ציונה והיה בין מייסדי עין־גנים וחבר הוועד שלו. לאחר פרישתו עבד כפועל חקלאי ולאחר מלחמת העולם הראשונה היה בין מייסדי שכונת ברוכוב. בשנותיו האחרונות עבד במשרד העבודה.

אברהם זונגברג. מסור לכיבוש העבודה וראשון למתמחים בענף הפרדסנות. בין המייסדים של עין־גנים, עמל במשקו בחריצות רבה. מטרתו היתה להשתחרר בהקדם מעבודות חוץ ולהתמסר רק למשקו החקלאי — פתאום ניתק פתיל חייו.

יצחק כבשנה. פלונסק, תרמ״ח—1888 —. חברו של בן־גוריון ללימודים ב״חדר״. עלה לארץ ב־1905, עבד בפרדסי פתח־תקווה והיה בין מייסדי עין־גנים. לאחר שפרש מעין־גנים היה מנהל עבודה בחוות חולדה ולאחר זמן עבר לעבודה בגליל והתאכר במושבה כנרת. במלחמת העולם הראשונה הגיע עם העגלונים היהודים שגוייסו לעבודות כפייה, אל איזור החזית התורכית ליד תעלת סואץ. אחרי המלחמה פיתח את משקו החקלאי בכנרת.

זאב כרמלי־רוצ׳קין. הומל, רוסיה, תרל״ז—1887 — פתח־תקווה, תש״ו—1946. התחנך על ברכי המסורת היהודית ולמד את מלאכת הסנדלרות. מצעירותו חבר ״פועלי ציון״ בעירו. עלה לארץ עם עולי הומל ב־1904 ועבד בפתח־תקווה. מראשוני החברים ב״הפועל הצעיר״, השתתף באירגון החברים הראשונים לייסוד עין־גנים. איכסן בביתו את א.ד. גורדון, טיפל בו במסירות בעת מחלתו ואף חילק עימו את פת לחמו הדלה.

זיליק (זליג) מאירוב. איש בסרביה, מראשוני "חובבי ציון", אוהב עבודה מנעוריו. עלה לארץ עם משפחתו ועבד במושבות יהודה, לא בחל בשום עבודה קשה למרות גילו הגבוה. פשטות ותום היו מתכונותיו. נתקבל לעין־גנים כחבר־תושב והוא נצמד אל נחלתו הקטנה בת שני הדונם, בנה עליה את ביתו והמשיך לעבוד בפרדסי פתח־תקווה כשכיר יום מבלי להתאונן ובלי בקש חשבונות רבים. דבק במשקו ואהב את נוף סביבתו — באלה מצא את תוכן חייו. נפטר בפתח־תקווה בתמוז תרפ"ט—1929.

יעקב פנחסי. פוצ'ב, פלך צ'רניגוב, רוסיה, תר"מ—1879 — פתח־תקווה, תשי"ז—1957. עלה לארץ עם ראשוני העליה השנייה. עבד במושבות כפועל חקלאי והיה בין מייסדי מפלגת "הפועל הצעיר" והשתתף באסיפתה הראשונה שהתקיימה ביפו בסוכות תרס"ו. לאחר זמן סייע בהדפסתו של הגיליון הראשון של עיתון המפלגה בהקטוגראף. בין הראשונים שהצטרפו לעין־גנים. במלחמת העולם הראשונה מסר חלק מאדמתו לקומונה של פועלי פתח־תקווה לשם גידול ירקות. בשנת 1918 שירת במשטרה היהודית, היה בין מארגני האורזים היהודים בפרדסי המושבות ובשנים האחרונות היה חבר מועצת המישנה לפועלי המושבות ליד המרכז החקלאי.

אריה פסלוב. יליד הומל וחבר "פועלי ציון" בעירו. עלה לארץ ב־1904 ביחד עם אמו, שני אחיו ושתי אחיותיו — משפחה שלימה, כולם אוהבי עבודה. אחד מאחיו הלך ללמוד במקווה־ישראל, יתר בני המשפחה עבדו במושבות יהודה. בבוא השמועה אל אריה על אירגון התיישבות עצמית הצטרף לראשונים שהתנחלו בעין־גנים. כאן הוכיח אריה יוזמה להפליא: אירגן מחלבה משותפת, רכש מכונה מיוחדת לזיקוק החלב, היה הראשון להשתמש בזבלים כימיים לגידול חיטה וירקות וערך נסיונות לאיקלום צמחי ירקות ממינים שונים. חלקתו בעין־גנים היתה תמיד ירוקה ומעובדת. היתה בו עקשנות מבורכת להצליח בכל דבר, במשתלת הלימונים שלו הצליח מאוד והגיע להכנסה גדולה. בכסף זה רכש שטח קרקע נוסף להתיישבות אחד האחים שלו. לפתע חלה ומת במבחר שנותיו.

נוסף לחברים האלה יש להוסיף ולמנות בין ראשוני עין־גנים: שלמה אבן־טוב, צבי אורלוב, יהושע אנטין, גליניק, יצחק הנדין, יצחק רייסקין, שמחה שייקביץ, ישראל שפירא, פנחס ספקטור, יהושע אלתרמן, אברהם צ'ודקוב, דוד בורנשטיין, אליהו דיין, שפירא —

המכונה "הזקן", ד. פוחס, ש. פרידמן, ליב רכוב, נתן שיפריס שהיה חקלאי — בלשן ואחרים — כולם יזכרו לטובה.

בקושי רב עלה בידי כל חבר לגייס את סכום הכסף הדרוש: מאה פראנק על חשבון רכישת הקרקע ושלוש מאות פראנק בשביל חפירת הבאר. עתה צריך להתחיל בבניית בתי המגורים. "בעלי היכולת" שבין החברים הילוו לאלה שלא היה בידם סכום מספיק לבניין ביתם ובלבד שאיש לא יישאר בלי בית משלו בנוי על חלקתו. בחול המועד סוכות תרס"ט חגגו בעין־גנים את חנוכתם של ראשוני הבתים. עזרה הדדית ויחסי גומלין היו נהוגים בעין־גנים מראשיתה. כך גם בנטיעת הפרדסים ואף במשק הבית סייעה אשה לרעותה.

אולם נתברר, כי ההשקעות הכספיות הקשורות לבניין המשק החקלאי בעין־גנים הן למעלה מן המשוער. כל החישובים הכלכליים נשתבשו וההוצאות גדלו במידה כזו שהיה חשש שהמתיישבים לא יוכלו לעמוד בהתחייבויותיהם הכספיות. כדי לתקן את המצב הציעו להקטין את יחידת הקרקע לחבר ולהגדיל את מספר המתנחלים במושב וכך יקטן עומס ההוצאות ויפחת עול העבודה במשק העצמי. כי אכן כבד הוא עול העבודה שהעמיסו על עצמם בוני מושב עין־גנים: כל היום עבודה בפרדס בפתח־תקווה כשכיר ובערב, ולעיתים אף בלילות לאורו של הירח, עבודה במשק העצמי ליד הבית. היתה זו עבודת פרך שקשה לעמוד בה זמן רב.

ונתעורר, איפוא, ספק בליבם של חברים רבים אם להמשיך בדרך זו. קשה היה לראות את החלוצים האידיאליסטים הללו בהתחבטויו־תיהם וקשה שבעתיים לראותם עוזבים את עין־גנים. היו אלה חברים בין הוגי־הדעות, בין היוזמים ובין קובעי עקרונות המושב. אחד אחד החלו לסגת ולהיפרד בחשאי מעין־גנים, מהם שהלכו אל הגליל, ויש שנואשו ויצאו את הארץ. כמחצית חברי עין־גנים, מן המתנחלים הראשונים פרשו בתחילת הדרך. עובדה קשה זו גרמה להתפוררותו של הגרעין שעלה על אדמת עין־גנים מתוך משאת־נפש ליצור חברה חדשה — והנה אכזבה!

הנשארים החליטו להמשיך בעין־גנים ולמרות התנאים הקשים שמרו על עקרונות־היסוד של מושב הפועלים: עבודה עצמית ועברית ועזרה הדדית. "לא לתקן את פלוני ואלמוני באנו לכאן אלא לתקן את עצמנו" — זו היתה סיסמת חברי עין־גנים. ובימי

מצוקתה ורפיונה של עין־גנים קבע בה את מושבו איש הפלאים אהרן דוד גורדון (רוסיה, 1856 — דגניה, 1922) מורה הרוחני של תנועת הפועלים בראשית דרכה בארץ. גורדון העלה את העבודה כערך עליון בחיי האדם. "זקן הפועלים" קראו לו חבריו בחיבה ומתוך הערצה לאיש. גורדון עבד מתוך דבקות ואהבה וראה בעבודה גאולה לאדם ולעם. והוא גם ראה את אנשי עין־גנים במאמציהם ובהת־לבטויותיהם לבניין מושב הפועלים ואף השתתף בחוויותיהם. גורדון חשב כי ניסיון התיישבותי זה עשוי לקבוע את גורלה של תנועת הפועלים העברית.

גורדון היה גר בצריפו הדל, בעיניו היה זה "ארמון". אל הצריף הזה נמשכו ובאו חברי עין־גנים, פועלים ואנשי רוח ממושבות אחרות באו להסב עם גורדון. פה נערכו שיחות רבות בין "הזקן" והצעירים. מן הצריף הזה קרנה השפעה גדולה על אנשי העליה השנייה.

בחג השבועות תרע"א—1911 נתקיימה בעין־גנים הוועידה החקלאית הראשונה של פועלי יהודה במעמד אורחים רבים ובאווירה חגיגית. דבריו של גורדון בוועידה עשו רושם עז על הנאספים. נתן חופשי איש נהלל כותב בזכרונותיו בספר העליה השנייה: "היה קהל רב של צירים ואורחים והאווירה היתה נרגשת מאוד, ונשארו בי רשמים חזקים מדבריו הנמרצים של גורדון". ונמשכו לעין־גנים פועלים רבים שראו במושב הזה פינה של פועל עברי העומד ברשות עצמו, בתוך ביתו שלו ויחד עם זה הוא חלק מציבור הפועלים, חברים לעבודה ולשאיפות. לכאן באו לעבודה או לביקורים סופרים ואנשי רוח, יוסף חיים ברנר, יעקב רבינוביץ, ברל כצנלסון ועגנון שהיה נוהג להלך בין בתי המתנחלים לראות בעמלם. "נאמני ארץ" הוא קורא להם.

שמואל יוסף עגנון (בוצ'אץ', פולין, 1888 — ירושלים, 1970), סופר עברי ולימים רב־אומן בספרות העברית החדשה וחתן פרס נובל לספרות לשנת 1966. עגנון שילב בטוב טעם את חיי המושב עין־גנים באחד הרומנים הנפלאים שלו על החיים המתהווים בארץ־ישראל בימי העליה השנייה.

"... יצחק גמר אומר בליבו להמתין (בפתח־תקווה) עד למחר כדי לראות בינתיים את עין־גנים. מושב עובדים זה שנוסד בימים

הרעים, בזמן שרבים הוכרחו לצאת מן הארץ, משום שלא מצאו מה יעשו, יקר הוא בעינינו, כעין עדות חייה ונאמנה לאפשרות קיומנו בארץ.

"האדמה האדמדמת השחרחורת שהיתה מעלה קוצים וברקנים, לטאות ועקרבים, עכשיו היא מגדלת אילנות וירקות, עופות ובהמות, בתים וצריפים, אנשים, נשים ותינוקות. ביום האנשים עושים בפתח־תקווה, זה כשכיר חודש וזה כשכיר יום. אבל עם ערב חוזרים הם מעם עבודתם ומעצימים את כוחם בשביל כפר מושבם.

"כיצד קרה הדבר שמקום שהיה שמם מאין יושב נעשה כפר מושב? אלא באותם הימים שדומה היה עלינו שאין מה לעשות בארץ, עמדה סיעה קטנה של חברים שהיו דבקים בארץ ואמרו לא נזוז מכאן. נתכנסו ועשו להם אגודה אחת לעשות כפר מושב... ובכן לקחו פיסת קרקע... והיו יוצאים עם נשיהם וילדיהם והיו מנכשים את הקוצים ומעלים עפר ולובנים לבנים. ומים לא היו להם, שבאר המים רחוקה היתה ממקום מושבם, דרך חולות וקוצים וברק־נים, והם היו מהלכים יחפים לפי שהיו חסים על מינעליהם, אבל לא חסו על עצמם... הם חרשו וזרעו ונטעו... הם לא חסו על טרחתם והיו מביאים מימיהם מרחוק להשקות גניהם. גדלו הגנים והצליחו ועשו שתילים נאים שקילוסם היה עולה מכל פה ורבים באו לקנותם... זה עין גנים שהוא המושב הראשון לפועלים בארץ ישראל שקנו להם את מקומם בעבודתם". (תמול שלשום עמ' 168).

אנשי העליה השנייה היו נוהגים להתכנס לעיתים בעין־גנים והיה בכך כעין התפרקות מן העייפות של החולין. בהזדמנם יחד, פועלים צעירים מן העליה השנייה, היו מתעוררים ויכוחים סוערים על בניין הארץ ועל עולם ומלואו. וכמו מאליה עלתה שירה נלהבת ופרצו ריקודים לוהטים ונמשכו מעגלים שהשכיחו את ימי המצוקה. המנצח על המחולות היה א.ד. גורדון שרקד בדבקות, בשמחה והלהיב וליווה את ריקודו בזמר חסידי שליכד את כולם. וכשם שגורדון הפליא את כולם בעבודתו הגופנית כן משך תשומת־לב בעליצותו הרבה. בכך רצה גורדון לעודד את חבריו הצעירים ולומר, כי העבודה היא אמנם כל חיינו אבל השירה מלכדת והריקוד בצוותא מעלה ומזין את הנפש ונותן תוכן לעבודה של יום המחר.

בשנת 1909 גרה משפחתנו בחוות בן־שמן, אבי יצחק מיכאלי ז"ל שימש מדריך חקלאי לפועלים. באחד הימים של מוצאי שבת נתאספו

פועלי החווה למסיבה בחדר־האוכל ופועלים באו גם ממושבות אחרות. השירה הקיפה את כולם והריקודים היו בהתלהבות ובדבקות, ריקודים חסידיים בעיגול, יד על כתף. ובין הרוקדים היה גם גורדון הזקן, רוקד ושר ומלהיב.

אלה שישבו ליד הקירות מסביב קמו לראות את גורדון איך הוא רוקד ושר, גם אני הקטן נדחקתי לראותו. ושמעתי את הנשים מתלחשות, ביניהן גם אמי ז"ל, בנידנוד ראש על הזקן התמהוני ואחת סיפרה לרעותה: איש עשיר, עזב את ביתו העשיר ברוסיה ובא לכאן להיות פועל, וכעת הוא רוקד עם הנערים...

מתיישבי עין־גנים הועמדו מראשית צעדיהם בפני ניסיון קשה מאוד. עניין שמירת העקרונות של עבודה עצמית ועברית איננו מעשה חד־פעמי אלא דורש הקפדה, עמידה על המשמר, חינוך עצמי ומאמץ מתמיד שלא להיכשל ולא להרפות מכוח האמונה בעיקרון. ועד המושב עמד על משמר העיקרון של עבודה עצמית ועבודה עברית במושב לבל יופר בשום אופן. ואף־על־פי־כן נמצאו בעלי סטיות, נספר מעט מן הידוע, יתכן כי היום נראים הדברים אחרת, אבל אז.

"עם חפירת הבאר הראשונה בעין־גנים נשלחו שליחים על־ידי אנשי המושב לכל המושבות למצוא פועלים מומחים לבנייה והם חזרו ריקם כלעומת שנשלחו. ו"הפועל הצעיר", הלוחם לעבודה עברית, נאלץ הפעם להודיע, "לגודל צערם (של בני עין־גנים) נאלצו להתקשר עם קבלן ערבי (לאחר שהקבלן היהודי, אף שעבד עם ערבים, ביקש מחיר גבוה יותר). ובהקמת הבית הראשון בעין־גנים (ביתו של רוצ'קין) הובעה המשאלה שגם שאר החברים יזכו בבתים, ובעיקר שבתים אלה ייבנו בידיים עבריות" (ג. קרסל, אם המושבות עמ' 290).

מעשה בחבר שריצף את צריפו בעבודה ערבית. הזמינוהו לישיבת הוועד והוא טען: "לא עלינו הקבצנים להקפיד על עבודה עברית מלאה העולה בכסף רב". היתה התרגזות גדולה, אמרו לו: "עוד בטרם שיצאנו לאויר העולם והנה לך מעשה שהורס בין רגע את כל היסוד שבנינו". נמצאו בחורים ובחורות שעשו מעשה על דעת עצמם — נכנסו לצריף ועקרו את המרצפות. בעל הצריף חלה והוצרך לאישפוז בעיר ביירות שבלבנון למשך כמה חודשים. לאחר

שהבריא מכר את חלקתו בעין־גנים ולא שב יותר. (ספר העליה השנייה עמ' 208).

הוועד של עין־גנים רכש שלושים דונם אדמה בשביל לחלק אותה בין שלושה מתנחלים חדשים, זומנה אסיפה כללית כדי לדון בעניין. כאן קפץ רוגזה של הספקולציה, זו המחלה הכרונית של פתח־תקווה תקפה גם את עין־גנים הצעירה. האדמה נקנתה בזול ועל כן דרשו רבים כי שלושת המתנחלים החדשים ישלמו את מחיר השוק בפתח־תקווה, והרווח יילך לבניין בית־עם בעין־גנים. אולם זו רק המצאה, והוויכוחים היו על הפרינציפ לקבלת רווח על הקרקע.

אמר אחד: עין־גנים בתור מושב פועלים פשטה את הרגל, אנחנו צריכים בעלי הון. אחרים הראו שחברים מוכרים את חלקותיהם ברווח למרות איסור התקנות, ומה שמותר לפרט מותר בוודאי לכלל. נמצאו מתנגדים בטענה שהגדלת מחיר הקרקע ימנע פועלים מחוסרי אמצעים להתנחל בעין־גנים, ושבכלל עשיית רווחים בקרקעות על־ידי חלוצים זו ירידה מוסרית קשה. המתנגדים היו במיעוט (הפועל הצעיר אדר תרע"ג—1913).

במושב קיימת תקנה שאסור לחבר לרכוש לעצמו אדמה יותר מאשר לחבריו... עד שבא אחד החברים ופרץ את הגדר (הפועל הצעיר אדר תרע"ג—1913).

אנשי עין־גנים היו שונים באופיים, במזגם ובמידת ההשפעה שספגו משכנתם הוותיקה פתח־תקווה. סטיות חריפות מאשר בעין־גנים נעשו במושבי העובדים שנוסדו בתקופה החלוצית בשנות העשרים והשלושים ובשנות המדינה, אף הקיבוצים השיתופיים לא עמדו בפני פיתויים. הסטיות מן התקנון ביישובי העובדים אינן אלא מאבק האדם עם עצמו עד שהוא חוזר ועומד על בסיסו הנכון. למרות הסטיות של בודדים נשמר התקנון החברתי של מושב עין־גנים על עקרונותיו כנתינתם, עין־גנים שמרה בדרך כלל על אופייה המיוחד.

וניכר היה ניגוד חריף בין המושבה פתח־תקווה לבין מושב עין־גנים. ה"אם" המשיכה את חייה הרגילים של עבודה ערבים או עבודה מעורבת (מלבד בודדים) וכאן אצל ה"בת" עבודה עצמית או עבודה עברית. בפתח־תקווה מרוכזים איכרים נותני עבודה וכאן פועלים החיים על עבודה שכירה שלו תמיד נמצאה להם. ונשתררה לעיתים מתיחות בין מתיישבי עין־גנים לבין איכרי פתח־תקווה,

אף כי נמצאו איכרים מתקדמים שסייעו לחברי המושב ככל יכולתם. לאט לאט נוצרה עובדה שמושב עין־גנים שמר על ייחודו המיוסד על אידיאה חברתית ואף טיפח את עצמאותו כחברת פועלים בעלת מסגרת מובהקת ובעלת צביון משלה.

ובין סופרי הפועלים נמצאו שלא ראו באהדה את התבדלותה היתירה של עין־גנים מהמושבה פתח־תקווה המיטיבה עם עין־גנים. והגדיל לטעון יעקב רבינוביץ (רוסיה, 1875 — תל־אביב, 1948) סופר, מעורב בחיי היישוב העברי, השתייך למפלגת "הפועל הצעיר", ובעיתונה מכ"ז אלול תרע"א—1911 הוא שואל: "הצריכה עין־גנים להיבדל מפתח־תקווה? בני פתח־תקווה לא יצטערו על כך הרבה, אבל... בני עין־גנים אינם צריכים לחשוב על התבדלות. בפתח־תקווה ישנם בית־ספר, רופא, ומוסדות ציבור אחרים... שבני עין־גנים משתמשים בהם מבלי להכניס כלום לקופת פתח־תקווה. וחוץ מזה, כמעט כל בני עין־גנים עובדים בפתח־תקווה, בני פתח־תקווה נצרכים לעבודתם של אלה ובני עין־גנים נצרכים לעבודה זו ועליה פרנסתם... הדבר האחד הנותן זכות לעין־גנים להיפרד מפתח־תקווה זהו (מלבד העיקרון הדמוקרטי בהנהגתה) הפרינציפ של עבודה יהודית. ואך די אם נבדלים באופן פורמלי. ביתר הדברים קלות־דעת היא להיפרד... הלא אין ספק שבו ביום אשר העבודה היהודית תתבסס בפתח־תקווה (אם יבוא יום כזה) אז יבוטל גם פירוד פורמלי זה מאליו, ועין־גנים תהיה אז פרבר של פתח־תקווה".

הקורא היום את דברי יעקב רבינוביץ, הענוותן מטבעו, משתומם על דברי הגבואה שנזרקו מעטו, ולא ניחש רבינוביץ עצמו עד כמה מהר ועד מה שלא בטובתה תתקיים נבואתו ועין־גנים זו שרבינוביץ העריך מאוד, אכן תהיה לא רק פרבר אלא תבלע כולה בתוך פתח־תקווה מבלי השאיר לה סימן־היכר שפעם היה כאן מושב פועלים שנשא אידיאה חברתית בארץ־ישראל.

ברל כצנלסון (רוסיה, 1887 — כנרת, 1944), מורה ומנהיג לתנועת הפועלים בארץ־ישראל, לא היה נוהג לפזר מחמאות, אולם בהרצאתו "על מושבי הפועלים" בוועידת פועלי יהודה שהתקיימה בבן־שמן בכסליו תרע"ג, אמר בין שאר דבריו: "מושב העובדים היחידי שהצליח במידה ידועה, המשמש דוגמה... ורבים מאיתנו מתייחסים אליו ברגש של חיבה והכרה — הוא עין־גנים... שהיתה

למבצר העבודה העברית... כוח מעורר הרגשות ומחשבות בליבות צעירי המושבה (פתח־תקווה) והיא היתה גם לפינת נוחם לפועלים הצעירים והחדשים". אמנם אין ליבו של ברל שלם בכל הנעשה בעין־גנים, בייחוד הוא קובל על הספסרות בקרקעות ועל מקצוע המשגיחות שבני עין־גנים עוסקים בו, אבל בדרך־כלל שבחים ומחמאות לחברי המושב.

לאחר שנות סבל של השנים הראשונות החלו להיות ניכרים במושב הישגים מעודדים בתחום המשק החקלאי שהתפתח הרבה, והיו חברים בעין־גנים שוויתרו על עבודתם כשכירים והתמסרו למשקם בלבד. עתה החלו רבים לראות, כי אכן זוהי הדרך הנכונה לביסוסם של הפועלים השכירים ליד המושבות. כל הבאים לביקור בעין־גנים ציינו את ההתפתחות והפריחה של המושב. וכך אמנם היתה גם הרגשת החברים עצמם, אולם לא לזמן רב, שכן מלחמת העולם הראשונה קטעה את המהלך הנכון של עין־גנים.

מלחמת העולם הראשונה שפרצה בקיץ 1914 טרפה את הקלפים של היישוב העברי כולו. בשנים האחרונות הורגשה בארץ התעוררות והתרחבות, ניבנו מושבות חדשות, קמו אחוזות־חוות, ניטעו כרמים ופרדסים והעבודה נמצאה בשפע. רבו התוכניות להרחבת ההתייש־בות וגברה העליה לארץ, והנה באה המלחמה ובמחי־יד שמה קץ לעבודות, לתוכניות ולתקוות.

אנשי עין־גנים היו שרויים במבוכה גדולה, העבודה בפרדסי פתח־תקווה נתמעטה ועל בתי העמלים איים חוסר עבודה ורעב. דאגה גדולה החלה מטרידה את ציבור הפועלים החי משכר עבודתו, ומישנה חרדה רבצה על חברי עין־גנים בגלל משקם החקלאי, על העצים שנטעו — מה יהיה עליהם? ואם לא די בכל אלה, הנה קפצה על היישוב החקלאי מכת הארבה שפשט כנחל זורם על פני הארץ כולה. בני המושב על נשיהם וילדיהם יצאו להגן על חלקותיהם הירוקות ועל עציהם הרכים מפני הארבה, להציל לפחות חלק מעמלם מן הכיליון, אך לשווא...

ובאה פקודת הגיוס לצבא התורכי, רבים מבני המושבות גוייסו לעבודות כפייה בצבא, רבים התחמקו מן הגיוס והסתתרו מעיניהם הבולשות של השוטרים המחפשים אחרי עריקים. הגברים של עין־גנים עזבו את המושב, מי לצבא בעל כורחו ומי שנדד למקומות

אחרים עד יעבור זעם, ועם התקרב החזית לאיזור יהודה ניטש המקום מיושביו.

בשנות המלחמה נהרסו בתי המושב על־ידי הצבאות התורכיים והאנגליים שנלחמו זה בזה וכדורי תותחיהם הגיעו לכאן משתי החזיתות ומה שנותר מן התותחים נשדד ונחרב על־ידי בני־אדם. אף העצים שניטעו בידי אנשי עין־גנים ניצבו עתה כשלדים ערומים. מראה מחריד זה נתגלה לעיני החברים בשובם לעין־גנים לאחר שוך קולם של תותחי המלחמה.

אף־על־פי־כן החליטו החברים לשקם את משקיהם ולבנות מחדש את בתיהם. כל אחד החל לחדש את קשריו עם נותני עבודתו בפתח־תקווה ושב להיות שכיר כדי לפרנס את ביתו ובשעות הפנויות חזרו החברים והתמסרו למשקיהם הפרטיים. הנהלת אפ״ק (בל״ל) באה לעזרת החברים בהלוואה קטנה, ולאט לאט החל מושב עין־גנים להתאושש ולחזור ולקבל צורה של יישוב תוך שמירה על עקרונותיו המקוריים של עבודה עצמית ועברית.

המשך קיומה של עין־גנים בשנות העשרים והשלושים ואיבוד ייחודה העצמאי כמושב פועלים — זהו פרק מיוחד ומעניין, אותו אכתוב בהזדמנות אחרת.

רוחמה — החווה

רוחמה איזור חולות, במבוא אל הנגב התיכוני, מזרחית לעיר עזה, בקרבת קיבוץ דורות. בערבית קראו למקום ג׳ממה.

זה מכבר נשאו יהודים עיניהם אל אדמות הנגב הרחוקות, קסמו להם המרחבים הגדולים המישורים הנאים ומחירם המועט של הקרקעות באיזור הזה. מייסדי ראשון־לציון (1882) לפני שרכשו את אדמת ״עיון—קרא״ להתיישבותם, שיגרו משלחת אל הנגב בראשותו של חברם זלמן דוד לבונטין (1856—1940), לבחון הצעה לקנות קרקע בקרבת העיר עזה. ״הקנייה כמעט שיצאה אל הפועל אך נתבטלה משום שחלק מן הקונים משך ידו ממנה״.

מאז עברו כשלושים שנה ורק בשנת תרע"א—1911 נרכשה אדמת רוחמה ורווח לליבם של בעלי חלומות על התיישבות בארץ הנגב.

אדמת רוחמה, או כפי שקראו לה בראשיתה ג'ממה, נקנתה על־ידי חברת "הכשרת היישוב" בשביל החברה "שארית ישראל" שהוקמה במוסקבה על־ידי קבוצת ציונים עשירים. בתקנות האגודה הונחו עקרונות לאומיים וחברתיים: חובת עבודה עברית, הפרשת 10% מן האדמה לטובת הפועלים הוותיקים ובניית שיכון בשבילם. השטח שנגאל היה שבעת אלפים דונם ומספר חברי האגודה בעת היווסדה היה שלושים.

בראש החברה "שארית ישראל" עמד שמעון יחיאל וליקובסקי שנולד ברוסיה ב־1869 והיה איש עשיר ועסקן ציוני פעיל עוד לפני הופעתו של הרצל, והחל מן הקונגרס הציוני הראשון היה מנושאי דגל הציונות ברמה והיה ציר לקונגרס הציוני השני שהתקיים בבזל ב־1898. וליקובסקי לקח חלק פעיל בוועדות הקונגרס וסייע בביסוסו הכספי של "אוצר התיישבות היהודים" — הבנק הציוני שהקים הרצל. הוא גם השתתף ברכישתן של אדמות מחניים ומגדל.

ביתו של וליקובסקי ברוסיה היה בית ועד לחכמים ועסקנים, בית זה היה מן המעטים בו דיברו עברית כשפת משפחה. וליקובסקי העלה רעיון להקמת אקדמיה לשפה העברית. עתה יכול היה לבשר לבאי ביתו על הקנייה של אדמת ג'ממה ולשתפם בשמחתו.

אדמות רוחמה נרכשו מן השבט אלמטוונה ומחיר הקרקע היה שמונה פראנק הדונם. כיוון שלפי החוק התורכי אין לרשום בעלות על קרקע על שמם של נתיני חוץ, נרשמו האדמות על שמותיהם של נאמנים, אנשים פרטיים בעלי נתינות עות'מאנית: אהרן אייזנברג מרחובות, יהודה גרזובסקי מתל־אביב, יחזקאל דנין מתל־אביב ויהודה צלליכין מראשון־לציון. הנאמנים היו צריכים לראות במו עיניהם לפחות פעם אחת את האדמה שבאופן רשמי תהיה קניינם הפרטי. ד"ר רופין (גרמניה 1876 — ירושלים 1943) יושב ראש חברת "הכשרת היישוב" הזמין את האנשים לנסוע עימו לג'ממה, הם נסעו בעגלת דיליז'נס עד קוסטינה — באר טוביה, שם לנו ולמחרת בבוקר המשיכו ברכיבה על סוסים אל אדמת החולות של ג'ממה שעמדה להירשם על שם האנשים בספר האחוזה.

ד"ר רופין מספר בזכרונותיו "פרקי חיי" חלק ב': "מוכרי אדמת רוחמה היו בדווים שדרו בסביבה באוהליהם. לשייך שלהם היה בית

משלו בבאר־שבע, שם ישב עם שתי נשותיו. בבואנו הלינו אותנו באחד האוהלים, גם סעדנו יחד עם הערבים וראינו את אורחות־חייהם. בבוקר התרחצתי בצימצום במקצת המים שיצקו על־ידי מתוך נטלה קטנה... מזונותיהם פיתה טרייה שנאפתה על גבי פח־ברזל שהוסק מתחתיו בגללי סוסים. גם חלב הגמלים החמוץ ערב מאוד לחיכי, ובדרך־כלל הייתי הוגה חיבה יתירה למאכלות הארצי־ישראליים הפרימיטיביים".

יוסף וייץ (1890—1972) מי שהיה במלחמת העולם הראשונה מנהל חוות סג'רה ולימים איש הקרן הקיימת לישראל, מספר על ראשיתה של רוחמה: "שנתיים עברו עד שנגמרו הפעולות הרשמיות וההכנות להתיישבות, ובחודש תשרי תרע"ג—1912 יצאה חבורת אנשים לסייר את האדמות ולקבוע מקום להקמת הנקודה החדשה. השכם בבוקר יצאנו מראשון־לציון רכובים על סוסים ואחרי טילטול של יום שלם... בשבילים פראיים, תוך נדודים ועינויים הגענו למחוז חפצנו.

"למחרת יצאנו לסייר בנחלה שעשתה עלינו רושם נעים. הסביבה כולה פראית, הרים ובקעות, ואדיות לרוב מבתרים את האדמה. בכל אשר תביט אין יישוב קבוע, לא סימן של נטע, רק אוהלים שחורים של בדווים ועדרי עיזים וגמלים פה ושם. מים אין, לא בנחל ולא בבאר, והאדמה נוקשה וחריבה, ובחלל מעיק רגש של יתמות. הרהורים כבדים עלו בקרבנו: איך נקים ונבנה בסביבת פרא זו יישוב בודד ורחוק? אף־על־פי־כן החלטנו לגשת מיד לעבודה".

לפי המלצתו של ד"ר א. רופין הזמינה חברת "שארית ישראל" את צבי הירשפלד להקים ולנהל את היישוב החדש. צבי הירשפלד נולד בריגה, לטביה ב־1881, נצר למשפחת רבנים ידועים. בשנת 1886 קנה אביו 600 דונם קרקע בראשון־לציון וכעבור שלוש שנים עלה לארץ עם משפחתו ביניהם צבי בן השבע. המשפחה התיישבה על אדמתה בראשון־לציון ונטעה כרם גפנים. כעבור שנתיים מת האב וצבי הצעיר נשלח אל קרוביו בלונדון ללמוד מדעי היהדות וספרות כללית. כאשר צבי חזר מלימודיו לביתו בראשון־לציון הנהיג חידושים במשק הוריו. נטע עצי מישמש, דבר חדש במשק היהודי, הביא מעבר הירדן כנות גפנים סוג אפיל (שפריו מאחר להבשיל) ונטען באדמתו. צבי הוכיח את רצונו לחידושים במשק נוסף על ענף הגפן.

בטרם יתן הסכמתו לנהל את היישוב החדש סייר צבי באדמות ג'ממה כדי לברר לעצמו את האפשרויות החקלאיות באיזור התייש־בותי חדש זה. לאחר סיור במקום, בדיקה והתייעצות קבע כי אכן ניתן לפתח את המקום על־ידי גידולים מתאימים של מטעים ללא השקייה, זריעת שעורים וגידול משק חי של בהמות ועופות למיניהם. הירשפלד נתן הסכמתו לניהול החווה, מאז היה קשור אל אדמת המקום במסירות רבה. את משקו בראשון־לציון השאיר בידיה הנאמנות של רעייתו ברכה שנשאה בעול המשק ובגידול הילדים תוך אחריות והבנה. ברכה היא בתו של חיים יעקב קרישבסקי ממתיישביה הראשונים של סג'רה, (עליו ראה בספר זה בפרק סג'רה).

תוך ביקוש אחר שם עברי לנקודה החדשה דיפדף הירשפלד בספר התנ"ך האהוב עליו ועיניו נתקלו בכתוב בספר הושע פרק ב. כה לאמור: "וזרעתיה לי בארץ ורחמתי את לא רחמה". השם רוחמה מצא חן בעיניו והוא שלח את הצעתו לראשי החברה במוסקבה. יושב ראש חברת "שארית ישראל" שמעון וליקובסקי אוהב השפה העברית ובקיא בספר התנ"ך, עמד להציע לחבריו את השם רוחמה למושבתם בארץ־ישראל והנה נתקבל מכתבו של הירשפלד. והיה הדבר לאות ולסימן, כי אכן השם רוחמה מתאים מאוד למקום הזה. הנקודה העברית החדשה נחנכה בלילה הראשון של חנוכה תרע"ג—1912, באותו מעמד חגיגי הכריז הירשפלד על דעת הנהלת החברה, כי שם המקום הזה יהיה מעתה רוחמה, השם אושר במחיאות כפיים סוערות של כל הנוכחים.

המסתכל במפת ארץ־ישראל מלפני מלחמת העולם הראשונה יבחין בנקודת יישוב דרומית, קיצונית, מבודדת, מרוחקת מיישוב עברי, תקועה בים של חולות. לפני הקמתה של רוחמה היתה קוסטינה— באר טוביה הנקודה העברית הדרומית ביותר בארץ, להגיע אל המושבה קוסטינה דרוש היה מאמץ רב. עתה הדרימה רוחמה כארבעים ק"מ והיא בלב המדבר, קראו לה "סוף העולם". והוא ששרו באותם הימים ממטולה ועד רוחמה על משקל מדן ועד באר־שבע.

השם רוחמה הזכיר במקצת כי המקום זקוק לרחמים, אבל לא חסרו חלוצים שנמשכו לעבוד ברוחמה: דווקא המרחק, הקשיים, הסכנות והבדידות קסמו לאנשים אשר חיו כאן כאנשי בראשית.

חמש שעות ויותר נמשכה הנסיעה לקוסטינה הקרובה, ובחורף היתה הדרך מנותקת אליה בגלל השטפונות שהציפו את הוואדיות.

הפועלים בנו גדר־אבנים מסביב לשטח נרחב ונוצרה חצר רחבת־ידיים בתוכה הוקם צריף עץ עשרים מטר אורכו וארבעה מטרים רוחבו. הצריף חולק לחמישה חדרים: חדר לסוסים, חדר למחסן, חדר־אוכל ומטבח ושני חדרי מגורים לפועלים. בעיר הקרובה עזה נזקקו אל משרדי הממשלה בעניינים רשמיים, ממנה קנו גם כלי עבודה ומשם הוזמנו נגרים. חכם ניסים אלקיים, מתושביה הוותיקים של עזה מונה משגיח על ביצוע העבודות. בינתיים נחפרה באר ונמצאו בה מים בעומק 30 מטר. מזונות הובאו מיפו בשפע מחשש לניתוק רוחמה בעונת הגשמים הקרבה.

אליהו אבן־טוב מעין־גנים, מוותיקי הפועלים, מומחה למטעים, מונה למנהל עבודה. לעזרתו נתקבלו מיטב הפועלים ממושבות יהודה. לפי עצת מומחים העמיקו החפירה בבאר והחלו נובעים מים בשפע והשמחה היתה גדולה. למקום הובאו סוסים לחרישה במחרשות אירופיות ועגלות חדשות, כן מונה מנהל חשבונות. כאן עבדו פועלים מכל המפלגות וגם שלא השתייכו לשום מפלגה.

הקרקעות חולקו לפי סוגם וטיבם וניטעו עשרים דונם עצי שקד וכן כרם גפנים והוכשרה אדמת בור לעיבוד חקלאי. הבאר החדשה סיפקה מים די הצורך לבני אדם ולבהמה שבחצר. מנהל החווה שמר על עקרון העבודה העברית והוכיח למתווכחים עימו כי לא רק מטעמים לאומיים אלא גם מבחינה כלכלית כדאי הדבר. הירשפלד נהג לעודד את הפועלים ומבקש מהם להצדיק את אמונתו בעיקרון של עבודה עברית ואכן, הפועלים לא הכזיבו. "חולשה" מיוחדת היתה להירשפלד לפועלים יודעי ספר עליהם היתה גאוותו. כשלושים פועלים עבדו ברוחמה ולעיתים ארבעים.

התנאים היו קשים ביותר, ריחוק רוחמה ממושבות יהודה הכביד מאוד, הנסיעה ליפו וחזרה לקניית מזון ופריטי משק נמשכה לפעמים שבוע ימים. היריות מצד הבדווים לא פסקו בלילות, והיו גם מקרים של התקפות על החווה. עיתון או מכתבים הגיעו לעיתים רחוקות, הבדידות והניתוק העיקו מאוד. למרות זאת התגבש במקום ציבור פועלים, סניף של פועלי יהודה, נבחר ועד פועלים ונערכו שיעורי

ערב לעברית והיסטוריה. בחווה עבדו שש פועלות ביניהן מבשלת אחת וחובשת קבועה.

בראשית הקיץ 1914 הוזמן הירשפלד למוסקבה לשם התייעצות עם הנהלת החברה "שארית ישראל" אודות התוכניות לפיתוחה של רוחמה. הירשפלד מסר לחברי ההנהלה סקירה על הפעולות שכבר נעשו בחווה, על מצב המטעים שהוא משביע רצון ועל עיבוד שדות הפלחה. הוא סיפר על הפועלים העובדים עימו בחווה ושיבח את מסירותם. הירשפלד לא העלים את הקשיים של המקום, אך הדגיש לפני חברי ההנהלה כי ישנן אפשרויות רבות לפיתוחה של רוחמה. בישיבות המשותפות נקבעה התוכנית של רוחמה: שטח האדמה יחולק ליחידות קרקע של 250 דונם לכל בעל מנייה של החברה, בכל יחידה יוקצה שטח למטע שקדים וחלק לפלחה ולגידולים אחרים. במרכז הקרקעות ייבנו בתי המושבה בשביל חברי האגודה שיבואו להתנחל על אדמתם. לפועלים הקבועים תינתן זכות להקים לעצמם בית מגורים ולידו משק עזר בן חמישה דונם.

הירשפלד חזר מנסיעתו שמח ומעודד, מלא מרץ להמשיך בניהול רוחמה בהתאם לתוכניות החדשות שהותוו במוסקבה. עבודתו ברוחמה קסמה לו עתה יותר והוא ראה בעיני־רוחו רוחמה מושבה גדולה ומתפתחת. בבואו מסר הירשפלד לפועלים על התוכניות החדשות והפועלים שמחו לשמוע כי גם הם זכו לתשומת־לב. אולם לרוע המזל, התותחים התורכיים השמיעו רעמי יריות באיזור הקרוב, נפתחה מלחמת העולם הראשונה, התוכניות לפיתוחה של רוחמה נדחו.

במשך שלוש השנים הראשונות לקיומה של רוחמה נחרשה אדמת החולות במחרשות אירופיות, הוכנסו לשימוש כלי עבודה חדשים בכל אנפי העבודה. ניטעו עצי שקד, זיתים, כרם ענבים, עצי תאנה, חרובים, עצי אקליפטוס ושיקמה. האגרונום ד"ר אלימלך זגורודסקי— זגור (1880—1955) היה מבקר ברוחמה אחת לחודש ומדי פעם הביא עימו זנים חדשים והצעות חדשות לניסויים. ירקות למיניהם גדלו בערוגות, התירס והבקיה הצליחו במידה יוצאת מן הכלל וכן מיני קטניות של שעועית, פול, חומצה, גם תפוחי אדמה, סלק סוכר וזנים מקומיים של חיטה ושעורה.

במשטח החולות העצום במרחב הנראה לעין, נראתה רוחמה

כפינת חיים ירוקה, יישוב תרבותי בלב מדבר שממה. כשהודלקה בפעם הראשונה מנורת הלוכס הגדולה שהאירה בחצר והפיצה למרחק אור בהיר מנצנץ, סיפרו הבדווים אגדות על טיבם של היהודים הללו שהתיישבו בשכנותם, הם היו באים לחווה לחזות בפלא הגדול של תאורת הלוכס.

באחד מימי המלחמה ביקר בחווה ג׳אמל פחה, המפקד העליון של הצבא התורכי בארץ־ישראל. בראותו את השדות הירוקים ואת השקדים הרעננים הצומחים שורות שורות, אמר למלוויו היהודים: ״גם אני אטע כמוכם שקדים בכל המדבר הזה״. אבל ג׳אמל פחה לא נועד לנטיעת שקדים, הוא נטע במדבר מחנות רבים של צבא, ממנו יצאו חיילים תורכיים שעקרו ללא רחם את העצים שנטעו היהודים בעמל ויזע.

מלחמת העולם ניתקה את הירשפלד מן המקור הכספי שלו שהיה במוסקבה. בצר לו הוא לווה כספים לעיבוד המטעים והשדות. והואיל ואדמת רוחמה לא נחשבה כבטוחה מספקת לקבלת הלוואות הוא מישכן את רכושו הפרטי בראשון־לציון, אך כעבור זמן קצר אזלו כספים אלה וקשה היה להשיג אמצעים כספיים חדשים. העבודות ברוחמה כמעט שותקו, חוות רוחמה מצאה את עצמה עד מהרה באיזור צבאי מובהק, קרובה לחזית של תעלת סואץ, מוקפת מחנות צבא תורכי וגרמני. מספר הפועלים התמעט, נעשו עבודות הכרחיות בלבד. ומבעלי החווה ברוסיה אין כל ידיעות.

החצר של רוחמה שימשה עתה מקום חנייה לעגלונים יהודים מן המושבות שגוייסו על־ידי הצבא לעבודות כפיה באיזור החזית שבנגב. בין העגלונים היה גם ברל כצנלסון שהגיע לכאן עייף וצמא, שטוף זיעה ומאובק. ברל הפיח רוח־חיים באנשים המבודדים שבחווה, עודדם וחיזק תקוותם לימים טובים יותר. בין הפועלים ששרדו ברוחמה היה יוסף לישנסקי שהועסק בתור שומר. לישנסקי (1890—1917) הצטרף לחבורת ״ניל״י״ שריגלה לטובת אנגליה ובמקומו שמר יעקב פת (1895—1956) איש ״השומר״ שמצא כאן אפשרויות רבות לרכוש נשק מאת הבדווים ואף הצליח להגיע אל מחנות הצבא ולהביא משם רובים חדשים ותחמושת. הנשק הועבר בחשאי למושבות יהודה ל״השומר״ לצורכי בטחון.

רוחמה שימשה כעין ״צוהר״ לאנשי ״השומר״ מבעדו השקיפו אל חזית המלחמה ואל חבל ארץ עצום המשתרע לכל מלוא האופק,

ונארגו תוכניות בלב האנשים להתיישבות חקלאית נרחבת בכל הנגב הזה. בינתיים נתגלתה רשת הריגול העברית של "ניל"י" והצבא התורכי חדר לחצר החווה וערך חיפושים מדוקדקים אחר יוסף לישנסקי אשר לפי הידיעות שבידם הוא מסתתר כאן. חיפושים תדירים אלה אחר לישנסקי ואחר עריקים מן הצבא, גרמו נזק ממשי למשק והטילו פחד ליום המחר.

פתאום הקיץ הקץ על רוחמה. באחד מימי חשון תרע"ח—1917, ימים אחדים לפני פלישת הצבא הבריטי לכיבוש ארץ־ישראל, אסר הצבא התורכי את כל פועלי רוחמה בשעת עבודתם בשדה והובאו לקסרקטין בבאר־שבע. רוחמה הופקרה, הבדווים השכנים חדרו לחצר, בזזו את בתי הדירה, לקחו עימם כל מה שיכלו וניפצו את החפצים שלא יכלו לשאת עימם אל אוהליהם.

בימים האלה קשה היה לראות בצערו של צבי הירשפלד, הוא התהלך מדוכא על גורלה המר של רוחמה שלו. ליבו דאב למראה יצירתו שהיתה למירמס רגליהם של קלגסים תורכיים, הוא לא עמד בניסיון הקשה ונפטר ב־1918 על סף אירגונו של הבית הלאומי תחת שלטון אנגלי נאור. על קברו בראשון־לציון הוקמה מצבת זיכרון מאבן שיש, שריד מעמודי בית־כנסת עתיק שהיה קיים בעיר עזה. בן 37 היה במותו.

עם סיומה של מלחמת העולם הראשונה התברר, כי נטל החובות הרובץ על רוחמה הוא גדול מאוד, נכסי החווה שועבדו לבנק אנגלו פלשתינה בע"מ (בל"ל) לבטחון החוב והבנק החכיר את הקרקעות לאחד האיכרים מעקרון.

בראשית שנות העשרים הגיע לארץ מייסד "שארית ישראל" שמעון וליקובסקי. המהפיכה ברוסיה רוששה אותו ורק חלק מהונו הוא הצליח להציל. ידו היתה, איפוא, קצרה מלשקם את רוחמה והוא התמסר לפעולות תרבות ולתחיית השפה העברית. הוא תרם מכספו לקרן הקיימת לישראל ויסד קרן להוצאת כתבי מחקר אקדמאיים. וליקובסקי פעל רבות בהרבה שטחים בארץ אולם מכל אשר עשה הוא זכר במיוחד את מאמציו לבניינה של רוחמה בה ראה מעשה ציוני לגאולת אדמת הנגב באיזור שמם ולהקמת יישוב עברי. לפני מותו ביקש להיקבר באדמת רוחמה אבל באותם הימים היו הדרכים אל הנגב בחזקת סכנה גדולה בגלל מאורעות הדמים של

תרצ"ו. וליקובסקי נפטר בשנת 1937 ונקבר בבית־העלמין הישן בתל־אביב. בן 78 היה במותו.

שמעון וליקובסקי לא זכה להתיישב על אדמתו ברוחמה כפי שחלם בעת שייסד את החברה "שארית ישראל". אבל בדצמבר 1913 ביקר ברוחמה בנו של וליקובסקי עמנואל, אז סטודנט צעיר ברוסיה, תלמיד הפקולטה לרפואה ולימים רופא, פסיכולוג וחוקר ההיסטוריה של המזרח. עמנואל וחברו גם הוא סטודנט ממוסקבה, הלכו ברגל יום שלם מקסטינה לרוחמה. הלילה ירד והם התכוונו ללון בין החולות. פתאום הם שמעו מרחוק נביחת כלבים והחליטו ללכת לקראת הקולות, כך הם הגיעו לחצר החווה. זה היה בליל שבת, ליד השער הם שמעו שירה וריקודים "עם ישראל חי, עד בלי די!" כך קיבלו פועלי רוחמה את פני שבת מלכתא. בתו של עמנואל, נכדתו של שמעון וליקובסקי שמה בישראל רוחמה — זכר למאמצי סבה להקים יישוב עברי בארץ־ישראל.

אחד הציונים הוותיקים מרוסיה, בזמנו היה איש עשיר וקנה ברוחמה שטח קרקע בתור בעל מנייה בחברת "שארית ישראל" שבנתה את רוחמה בראשיתה. הוא הצליח לעזוב את רוסיה ובשנת 1935 עלה לארץ־ישראל לאחר שכל רכושו הופקע במהפיכה הרוסית. האיש ואשתו הגיעו לשנות זיקנה, ועתה בבואם לארץ הם חסרי אמצעים לקיום מינימלי. האיש חיפש את אדמתו שקנה לפני 25 שנים, לדבריו מאתיים דונם קרקע ברוחמה ושילם מחירם כמה מאות רובל במזומנים, עתה כל מה שנשאר לו מכל רכושו הרי זו אדמתו בג'ממה. הוא קיווה כי יוכל להתפרנס מן האדמה ונאמר לו כי אין הדבר פשוט. בהתחשב במסיבות קיבלה ממנו הקרן הקיימת לישראל את זכותו על הקרקע שלו ברוחמה תמורת קיצבת קבע לזוג בסך שש ל"י לחודש, עד סוף ימיהם. והיה זה גמול מעט לציוני ותיק.

באמצע שנות העשרים עברה אדמת רוחמה לבעלותה של חברת "גן שלמה". השם ניתן לחברה לכבודו של הרב הראשי של תל־אביב שלמה אהרונסון (1863—1935) שידידיו רצו ביקרו. מנהל החברה היה דוד צבי פנקס (1896—1952) מראשי המזרחי, חבר עירית תל־אביב ושר התחבורה במדינת ישראל. החברה עיבדה את אדמות רוחמה ונתקבלו לעבודה כעשרים פועלים מן העליה הרוסית, חברי

קבוצת "השחר" מרחובות בתוכה אלכסנדר פן, שהתפרסם אחר־כך כמשורר עברי. חצר החווה שבה והתעוררה, מטע השקדים שוקם וניטעו עצי הדר.

מאורעות תרפ"ט—1929 גרמו לנטישת רוחמה המבודדת והערבים הרסו את המיבנים ועקרו את הנטיעות. כשנה לאחר מכן שיקמה חברת "גן שלמה" שנית את החצר והמטעים ואף הוסיפה נטיעות חדשות של עצי הדר ופועלים רבים הועסקו בעבודות. אך בטרם הספיק היישוב להתבסס פרצו מאורעות הדמים באביב תרצ"ו—1936 ורוחמה נעזבה בשלישית. השכנים הבדווים הסתערו על החווה ולקחו לעצמם מכל הבא ביד, המטעים נעקרו שוב, הבניינים נהרסו עד היסוד ורוחמה עמדה חרבה ושוממה — אין פוקד את רוחמה.

באביב 1944 עלה על אדמת רוחמה קיבוץ "השומר הצעיר" וגאל אותה משממונה, הפריח את שדותיה והקים יישוב קיבוצי למופת. הקיבוץ ריחם את רוחמה ואדמתה נענתה לו ברוב שפע.

תל־אביב

עיר על חוף הים התיכון, במרכז הארץ, משנת 1950 מאוחדת עם יפו כיחידה מוניציפאלית.

בשנת 1909 רשם שר ההיסטוריה של ישראל שלושה אירועים חשובים שהטביעו חותמם על ההתיישבות הציונית בארץ־ישראל. באותה שנה הונח יסוד לבניינה של תל־אביב (כ' ניסן תרס"ט—12.4.1909 — הגרלת המגרשים), קם אירגון "השומר" (כ"א ניסן תרס"ט—13.4.1909) ונוסדה הקבוצה הראשונה באום ג'וני — דגניה (י"ח כסליו תר"ע—1.12.1909).

כל אירוע וחשיבותו לעצמו, כל מעשה וברכתו והמאחד את השלושה — חזון לאומי, שאיפה נעלה לבניין ארץ־ישראל על־ידי שבי גולה.

בקיץ 1906 ירד בחוף יפו עולה חדש, עקיבא אריה וייס, עסקן

ציוני מלודז', במקצועו צורף. הוא התיישב ביפו ומיד החל במרץ לארגן קבוצת יהודים להקמתה של שכונת גנים. ביוזמתו נוסדה חברת "אחוזת בית" שמטרתה היתה לבנות בתים לחברים. באסיפת החברה שהתקיימה בי"ז טבת תרס"ז השתתפו 46 חברים. ליושב ראש האסיפה נבחר וייס שהודיע לנאספים שכבר נרשמו 50 חברים. באותו מעמד נבחר ועד החברה בן שבעה חברים, עליהם הוטל לפעול לביצוע הקמתה של השכונה.

מן הראוי להעלות את שמותיהם של חברי הוועד הראשון, היוזמים וההוגים, ראשוני הפעילים של "אחוזת בית" — גרעינה של תל־אביב. עקיבא אריה וייס (גרודנה, 1868 — תל־אביב, 1947), יחזקאל סוכובולסקי־דנין (פולניה, 1868 — תל־אביב, 1946), מאיר דיזנגוף (בסרביה, 1861 — תל־אביב, 1936), יצחק חיותמן (רוסיה, 1867 — תל־אביב, 1940), מנחם שיינקין (רוסיה, 1871 — ארצות הברית, 1925), מיכל הורביץ, נסים קורקידי, רב (תורכיה, 1872 — תל־אביב, 1938).

בהצבעה שנערכה באסיפה קיבל וייס את מספר הקולות הגדול ביותר, 42 מתוך 46 שנוכחו באסיפה והוא היה באופן טבעי יושב ראש "אחוזת בית". במשך הזמן פרשו חברים מן החברה ואחרים הצטרפו. גם חברי הוועד התחלפו, אולם עקיבא וייס היה בין המתמידים בפעילותו ללא ליאות. עתה שקע ראשו ורובו למצוא חלקת קרקע לבניין השכונה.

ונחלקו הדעות. היו שדרשו שהשכונה תיבנה בתוך העיר יפו שבה פרנסתם של החברים, לעומתם טענו אחרים, כי את השכונה החדשה יש לבנות מחוץ לעיר. אחת מזכויותיו של וייס היא שעמד בתוקף ועשה לשכנע אחרים, כי על השכונה החדשה להיבנות מחוץ ליפו ולא להבליעה בתוך העיר הערבית.

בנק אפ"ק הציע לחברת "אחוזת בית" שטח קרקע לא גדול שנמצא ברשותו על שפת־ימה של יפו, לא הרחק מן העיר. במקום זה הוקמה בזמנו שכונת אפ"ק, אבל אז, בשנת תרס"ז לא היו קופצים על המגרש ההוא. ועד "אחוזת בית" נתן עינו באדמת החולות שמצפון ליפו, שטח קרקע המכונה כרם ג'באלי.

השטח שהוצע למכירה היה 270 אלף אמות. לבניין בתים בשביל שישים חברים מספיק היה רק 60 אלף אמות, אבל ועד השכונה

כבר אז שאף לשכונה גדולה ולא שם לב לאזהרותיהם של קטני אמנה להסתפק בשטח קטן ולדאוג רק לחברים שנרשמו. כן אמרו המקטרגים כי המקום המוצע לקנייה הוא מדבר חולות שהוא יפה למתים ולא לבניין שכונה לאנשים חיים. רוב חברי הוועד דחה נימוקים אלה ונחתם הסכם עם המוכרים על כל השטח כולו. מיד נתגלו מכשולים חדשים וסיבוכים שלא שיערו.

תשעה בעלים היו לקרקע ורובם יורשים ויורשי יורשים. גם השלטונות הפריעו לא מעט. ונתעוררה שאלה על שם מי לרשום את הבעלות על הקרקע, כי נתינים זרים אינם רשאים לרשום קרקע על שמם. ונתגלגלו הדברים כך כי הבעלות נרשמה על שמו של יעקובוס כהן מהאג (1872—1945) שהיה בעת ההיא ראש הדיר־קטוריון של אפ"ק וחבר האכזקוטיבה הציונית. כשהגיעו לרישום הקנייה נרשם לזכות "אחוזת בית" רק שטח של 187 אלף אמות.

גם בנוגע למחיר הקרקע חל שינוי. בתחילה דובר עם המוכרים על מחיר של חצי פראנק האמה, לבסוף עלתה כל אמה כמעט פראנק שלם. היו חברים שרגנו על קנייה זו אבל את הנעשה אין להשיב, עתה היה צורך דחוף להשקיע כספים בשטח כדי לקנות אחיזה בקרקע: כריית באר והנחת צינורות, כל זה בלע כסף רב והקופה התרוקנה מהר, והחלו חיכוכים שהתפתחו לסיכסוכים בין חברי "אחוזת בית".

האנשים שנרשמו כחברים ב"אחוזת בית" היו בני המעמד הבינוני ולרובם לא היו אמצעים כספיים מספיקים לבניין ביתם בשכונה החדשה. וייס הבין כי בלי עזרה ציבורית לא תוכל השכונה להיב־נות והוא חיפש מקור לקבלת הלוואה. באותו זמן, קיץ 1907, ביקר בארץ ד"ר ארתור רופין (גרמניה, 1876 — ירושלים, 1943), כדי ללמוד את בעיות היישוב. לימים היה רופין יושב ראש הנהלת חברת "הכשרת היישוב" ועניניי ההתיישבות בארץ יתנהלו על פיו. וייס פנה אל רופין במלונו בירושלים וסיפר לו על חברת "אחוזת בית" ומטרתה. כבר נרשמו 60 חברים, אנו עומדים לרכוש שטח קרקע לבניין השכונה, סך של מאה אלף פראנק מוכנים להש־קיע החברים מהונם לבניית בתי השכונה, מחצית מסכום זה כבר הופקד בבנק אפ"ק. עתה, מסביר וייס חסרים לנו 300 אלף פראנק, חמשת אלפים פראנק לכל משפחה, כדי להקים את הבתים.

ד"ר רופין בחושו הבריא תפס מייד כי לפניו איש מעשה ובעל הגיון. רופין הביע רצונו לבקר בשטח המוצע לבניית השכונה ולמחרת הגיע ליפו ומשם רכב עם וייס על גבי חמורים אל איזור החולות אשר מצפון ליפו, כרם ג'באלי. רופין שוכנע, כי מן הראוי לסייע לבניינה של השכונה החדשה שיש לה עתיד רב. לפי המלצתו אישרה הנהלת הקרן הקיימת לישראל שמושבה בהאג, מתן הלוואה לחברי "אחוזת בית" בסך 300 אלף פראנק לתקופה של 18 שנים. ביצוע ההלוואה נמסר לבנק אפ"ק (בל"ל).

מעודד מן ההצלחה פנה וייס אל חברי "אחוזת בית" להכניס לקופה את יתרת הכספים לשם התחלת הבנייה. בהזדמנות זו קרא וייס לבת הזקונים שלו, שנולדה זה עתה, בשם אחוזת בית, כשמה של השכונה אותה הגה, יזם ויסד.

ביום כ"ב תשרי תרס"ט—1908 התקיימה אסיפה כללית של חברי "אחוזת בית" והפעם נקבעה במפורש חלוקת התפקידים בין שלושה מחברי הוועד: מאיר דיזנגוף — יושב ראש הוועד, עקיבא אריה וייס — מזכיר, יחזקאל סוכובולסקי־דנין — גזבר. מעתה ואילך קשור שמו של דיזנגוף בבניינה של "אחוזת בית" ויותר מאחרים הוא אשר הטביע את חותם אישיותו על השכונה, את קצב התפת־חותה, את סגולות משיכתה ואת סדריה הציבוריים.

מאיר דיזנגוף בנו של מנהל משקים חקלאיים בבסרביה. מאיר הצעיר נמשך אל התנועה המהפכנית הרוסית ונכלא בבית־הסוהר. לאחר שיחרורו נטה לפעולה בין "חובבי ציון" ובשנת 1887 היה ציר בוועידתם. פירסומו בא לו בעקבות מאמרו "הקניין והעבודה" בו קבע, כי העבודה היא יסוד לבניין ארץ־ישראל והציע כינון יחסים משופרים בין העובד והמעביד. ב־1892 עלה לארץ־ישראל וייסד מטעם הברון רוטשילד את בית־החרושת לזכוכית ולאחר סגירתו חזר לרוסיה (ראה בספר זה את הרשימה — המזגגה בטנטורה). עלה שנית ב־1905 וייסד חברה לגאולת קרקעות, ועתה הנהו בין מייסדי "אחוזת בית", ובבוא שעתו הוא יעמוד בראש עיריית תל־אביב עליה תהיה גאוותו כל הימים.

ביום כ' ניסן תרס"ט—1909 התאספו חברי "אחוזת בית" על גבעת חול מצפון ליפו לשם הגרלת המגרשים בין החברים, מעתה יודע כל אחד את מגרשו שלו. בחודש סיוון תרס"ט — יוני 1909

הונח יסוד לבניין הבית הראשון ברחוב יהודה הלוי מס׳ 25. אחריו ניבנו יתר הבניינים. בחודש אב של אותה שנה הונחה אבן־הפינה לבניינה של גימנסיה "הרצליה" — בית־הספר התיכון העברי הראשון בארץ־ישראל. בסוף שנת 1909 עזבו את יפו שישים המשפחות הראשונות ועברו לגור בשכונתם החדשה, שכונת הגנים.

בחודש מאי 1910 התקיימה אסיפה כללית של חברי "אחוזת בית". שלוש שאלות עמדו על הפרק, ובין שאלה ראשונה ואחרונה העמיד יושב ראש האסיפה מנחם שיינקין, עוד שאלה לסדר היום: מה שם ייקרא סוף־סוף לשכונה החדשה? דיזנגוף הביא לפני הנאס־פים את השמות שהוצעו. מתוך 42 איש שהשתתפו באסיפה הצביעו 25 בעד השם תל־אביב. הפרוטוקול מציין: "השם החדש נתקבל במחיאות כפיים". אותה שעה חדלה להתקיים חברת "אחוזת בית" והחלו חייה של תל־אביב.

תל־אביב הוא שמו של מקום קדמון בארץ בבל על "נהר כבר". נזכר פעם אחת בספר התנ"ך (יחזקאל ג, טו): "ואבוא אל הגולה תל־אביב הישבים אל נהר כבר". נחום סוקולוב בתרגמו את ספרו של הרצל "אלטנוילנד" לא מצא שם מתאים יותר מאשר השם תל־אביב המבטא את הישן והחדש: תל במובן "אלט" ואביב במובן "נוי" — חדש. עסקני "אחוזת בית" הפקיעו את השם הזה בשביל עירם. השם תל־אביב נתקבל יפה וזכה לפרסום רב.

העיר העברית הראשונה בעולם, הרבה תקוות תלו בה, הרבה חזונות חזו לה ושירים שרו לה, רבים נמשכו לגור בה מתוך שהיו רגילים לחיי עיר ובכל זאת הם גרים בעיר שהיא כולה עברית ונמצאת בארץ־ישראל הנבנית. אבל מראשיתה נאלצה השכונה החדשה לעמוד במבחנים קשים ולהיאבק בקשיים רבים. היתה זאת שכונה מבודדת, בנוייה על משטח חולות, בלי דרכים, רחוקה מיפו בה עבדו המשתכנים וצריך היה ליצור הכל מראשיתו: תקנות, מנהגים, יחסי ציבור, תקציב, מיסים, שירותים ראשונים. אבל שמחת היצירה הקלה על חבלי הסתגלות.

עינו של השלטון התורכי היתה צרה בקיומה של השכונה העברית וחשש לצמיחתה המהירה. אבל למרות הקשיים ועל אף ההפרעות נוספו עד מהרה עוד עשרות בתי מגורים חדשים ובניין הגימנסיה

היה פאר היצירה הארכיטקטונית והרוחנית של תל־אביב. בשנת 1914, ערב פרוץ מלחמת העולם הראשונה, היו בתל־אביב 182 בתי מגורים ותנופת הפיתוח נמשכה. פתאום נעצרה ההתקדמות, הוכרזה המלחמה, ארץ־ישראל נותקה ממדינות העולם, רבים מיהרו לעזוב את הארץ והשתרר קיפאון גמור בחיים הכלכליים, דעת כולם התרכזה עתה לשמור על הקיים.

ביום ה' ניסן תרע"ז—1917 הוזמנו לבית הממשלה ביפו כמה מנכבדי התושבים, יהודים וערבים. ג'מל פחה, המושל הצבאי, בא במיוחד מירושלים והסביר למוזמנים, כי המלחמה כבדה מאוד, האוייב מתגבר ומתקדם והסכנה לאיזור זה קרובה מאוד, לכן הוא מצווה בזה על התושבים היהודים לעזוב את יישוביהם. שאלוהו: מאימתי חלה הגזירה? ענה: מרגע זה ממש!

ועד השכונה פירסם הודעה לתושבים בה הסביר את חומרתה של פקודת הגירוש. הוועד מייעץ לתושבים לצאת מייד מן השכונה פן תבוא הרשות הצבאית ותגרש את האנשים בכוח. נציגי המוש־בות מיהודה ומן הגליל הביעו רצונם לעזור ככל שיוכלו. התאחדות האיכרים בגליל התחתון הכירה בדחיפות הבעייה והחליטה לא לשים לב לעבודות העונה הדוחקות מאוד ועל האיכרים להתגייס מייד ולשלוח מחצית מכל מספר העגלות שלהם לתל־אביב להעברת המגורשים. אכרי הגליל קבעו שכרם עשרה פראנק ליום כדי כיסוי מחיר השעורה ושכר העגלון. איכרי קוסטינה ביקשו 15 פראנק ליום ואילו איכרי פתח־תקווה דרשו 30—40 פראנק ליום, בקושי הסכימו להעמיד את שכרם ל־25 פראנק ליום.

בי"ב בניסן החלו לבוא עגלות מן הגליל, עשרות עגלות, שיירות באו לתל־אביב. המשפחות העמיסו את מטלטליהן על העגלות והא־נשים ישבו על העגלות בין חפציהם וכך נסעו בשיירות צפונה אל הגליל, למצוא מקלט במושבות ובטבריה העיר. בערב פסח נשלמה הוצאת התושבים מן השכונה. הגימנסיה הרצליה על מוריה ותלמידיה שאחריותם עליה, משום שהוריהם בחוץ־לארץ, 90 ילדות וילדים עברו בסך ברח' הרצל והלכו ברגל לשפייה, שם ישהו בימי גלותם.

יותר מתשעת אלפים איש יצאו מיפו ומתל־אביב והלכו באשר הלכו. מאיר דיזנגוף ראש הוועד יצא עם המגורשים להיות להם לעזר. התחנה הקרובה ביותר היתה פתח־תקווה, אחריה הלכו לכפר

סבא, שם הקימו מחנה אוהלים של מחצלאות לגור בהם. מעטים הסתננו דרומה, רובם הלכו צפונה לשומרון ואל הגליל מתוך רצון להיות רחוקים מחזית המלחמה המתקרבת. בכל המושבות השתדלו האיכרים להקל על המגורשים בדיור, במזון ובעבודה. דבר הגירוש נודע בחוץ־לארץ ועורר רעש גדול, יהודי ארצות־הברית התגייסו להגיש עזרה לתושבי ארץ־ישראל, אבל סבל המגורשים היה רב מאוד.

באחד הימים של קיץ 1917 נסעתי בעגלתי מסג'רה שבגליל לתל־אביב להביא ספסלי לימוד ואביזרים מן הגימנסיה "הרצליה" אל בית־הספר התיכון בטבריה, שם למדו ילדי המהגרים, עימי בשיירה נסעו כתריסר עגלות. יצאנו מסג'רה בשעות הצהריים ולאחר חנייה בדרך הגענו לתל־אביב בשעות הבוקר למחרתו. נכנסנו בעגלותינו לחצר הגימנסיה בהנחיית שומרי הבית, העמסנו עליהן ספסלים וארגזים מלאים ספרים ומפות ויצאנו לטייל ברחובותיה של תל־אביב.

בעינינו הגליליים היתה זאת שכונה עירונית גדולה מאוד. לעומת המושבות הקטנות שלנו שהיו בנות רחוב אחד מצאנו פה כמה רחובות והרבה בתים. הרחובות היו ריקים מאדם, הבתים נמוכי־הקומה ואדומי־הגגות היו שקועים בחול העמוק, התריסים מוגפים, שני שומרים חמושי אקדחים נחפזו בלכתם. בצידי הרחובות עמדו פנסים כבויים, עצים עלובים, ומסביב שממה וחולות הרבה. עיר נטושה מיושביה.

בנובמבר 1917 נכבש דרום ארץ־ישראל על־ידי הצבא הבריטי שחנה ליד תעלת סואץ. הצבא הבריטי הגיע עד גדות הירקון ושם חנה עד הסתיו הבא. מייד החלו לחזור ראשוני הגולים שישבו בפתח־תקווה והסביבה. החוזרים בחרו ועד זמני לניהול ענייני השכונה והבעיות היו רבות וחמורות. מרבית הגולים גרו בצפון הארץ והיה עליהם לחכות כמעט שנה עד שהצבא הבריטי כבש את צפון ארץ־ישראל והתורכים גורשו מן הארץ.

עתה יכלו המהגרים היושבים בצפון לשוב לתל־אביב, לא כולם חזרו, רבים מתו בגלותם. דיזנגוף היה מאחרוני החוזרים מגלותו, בראשית חשוון תרע"ט — סתיו 1918. ועד השכונה קידם את פניו

והיושב ראש הזמני של הוועד אליהו ברלין (רוסיה, 1866 — תל־אביב, 1959) אמר בברכתו: "האסיפה הכללית שבחרה בנו לוועד השכונה החדש, בחרה אותך פה אחד ליושב ראש הוועד לתמיד". מאותה ישיבה ואילך שב דיזנגוף להיות יושב ראש תל־אביב עד יום מותו.

פרק ב׳

בתקופת המנדט הבריטי

1948 — 1918

בית־שאן

בית שאן מן הערים הקדומות ביותר בארץ־ישראל, מקומה בנקודה איסטראטגית חשובה, בדרך המקשרת את סוריה עם מצרים והיתה עורק־החיים של העולם הקדום. בית שאן שוכנת בחבל ארץ פורה ושלטת על אחת ממעברות הירדן ולה חשיבות מסחרית וצבאית כמעט בכל התקופות ההיסטוריות.

שמה נזכר פעמים רבות במקרא. בחלוקת הארץ לשבטי ישראל נועדה בית שאן לשבט מנשה. בימי שאול המלך פלשו הפלישתים אל מלכותו והגיעו אל בית שאן. על הרי הגלבוע הקרובים התחולל קרב עז בין הפלישתים לבין צבא ישראל שניגף. הפלישתים תלו את גופות שאול ובניו על חומת בית שאן כמסופר: "וימצאו (פלשתים) את שאול ואת שלשת בניו נפלים בהר הגלבע ויכרתו את ראשו... ואת גויתו תקעו בחומת בית שן" (שמואל א' לא, ח—י).

בימי שלמה המלך חולקה הארץ לשנים עשר מחוזות: "ולשלמה שנים עשר נצבים על כל ישראל וכלכלו את המלך ואת ביתו חדש בשנה יהיה על אחד לכלכל... וכל בית שאן" היתה מחוז אחד (מלכים א' ד' ו—יב). אחרי מות שלמה פלש שישק מלך מצרים אל הארץ וכבש גם את בית שאן. בתקופת החשמונאים השתלט על בית שאן יוחנן הורקנוס. בשנת המאה לספירה היתה בית שאן מאוכלסת יהודים ונוכרים.

בית שאן נזכרת בתקופת התלמוד. תושביה עסקו בחקלאות ועיבדו את אדמת הבקעה הפוריה. רבותינו אמרו על בקעת בית שאין: "גן עדן... אם בארץ ישראל הוא — בית שאן פתחו" (בבלי עירובין יט א). בסביבת בית שאן השתרעו כרמי גפן לרוב והתפתחה תעשיית יין שהתפרסם בטיב טעמו. כאן היו שדות פשתן וחרושת בגדים מפותחת.

יהודי בית שאן לא הקפידו בהיגוי נכון של אותיות אחדות בלשון העברית, לפיכך אסרו עליהם חכמים לעבור לפני התיבה בבית־הכנסת: "אין מורידין לפני התיבה לא אנשי בית שאן... מפני שקורין לאלפין — עייגין, ולעייגין אלפין" (בבלי מגילה כד ב).

בחפירות בית שאן נתגלו מימצאים רבים מתקופות קדומות וגם מימי החשמונאים. בתקופה הביזנטית היתה בית שאן בירת הגליל והגולן וישבו בה יהודים רבים. גם בימי־הביניים נמצאה בה קהילה יהודית חשובה, בה ישב איש המסעות הנודע אישתורי הפרחי (צרפת, 1280 — ארץ־ישראל, 1355) בפלוש הערבים אל הארץ פתחו תושבי בית שאן את תעלות המים והציפו את אדמת האיזור כדי לעצור את הפולשים. ההצפה לא הועילה וגרמה לחורבן היישובים וליצירת ביצות ממאירות בשטח נרחב.

בראשית המאה ה־16 עברה הארץ לשלטון התורכים, בית שאן לא היה לה ערך מיוחד. תייר שעבר בשנת 1806 מספר על בית שאן שהיא "כפר עלוב ובו עשרים בתים". כשתים עשרה שנים אחרי כן מספר תייר אנגלי: "קן פושעים עם 200 תושבים". בשנת 1852 מספר תייר אמריקאי על 500 נפשות החיות בבית שאן. באותן השנים היתה בית שאן מרכז לשבטי בדווים שהתגוררו בבקעה והפילו חיתתם על תושבי הסביבה. בימי התורכים עברו רוב קרקעות הבקעה לבעלות השולטאן והיו לג'יפתליק.

החוקר אברהם משה לונץ (ליטא, 1854 — ירושלים, 1918) מספר בלוח ארץ־ישראל לשנת תרנ"ו—1896: "בית שאן מושב פקיד ראשי של נכסי השולטאן ירום הודו — ג'יפתליק, כפר קטן ובו יושבים כ־13 יהודים ספרדים מיוצאי צפת". בשנת 1903 היו בה כעשר משפחות יהודיות שעסקו במסחר ובחנוונות.

מסילת־הברזל שנסללה בימי התורכים בראשית המאה העשרים מחיפה לדמשק, עברה בקרבת בית שאן והוקמה תחנה סמוך לה. במלחמת העולם הראשונה היתה לבית שאן חשיבות מיוחדת בתנועת הצבאות התורכיים דרכה אל החזית בדרום וחזרה אל הצפון בעת נסיגתם. צבאות בריטניה פרצו לתוך עמק יזרעאל והתקדמו צפונה ומזרחה וכבשו את בית שאן בספטמבר 1918.

בימי המנדט הבריטי היתה בית שאן עיירה קטנה מיושבת ערבים וקצת יהודים ששכנו ברובע מיוחד. לפי מפקד שנערך באוקטובר 1922 חיו בה 1,941 תושבים ביניהם 41 יהודים. כעבור עשר שנים הגיעה האוכלוסיה של בית שאן ל־3,830 תושבים מהם 94 יהודים ושומרוני אחד. היישובים העברים שקמו בבקעת בית שאן חיזקו

במקצת את הרגשתם של בני הקהילה היהודית בבית שאן, אבל ערביי בית שאן היו עויינים למושבות היהודיות והתנכלו להם.

במאורעות הדמים תרצ"ו—1936 נאלצו יהודי בית שאן לצאת ממנה בגלל הסכנה שנשקפה להם משכניהם הערבים. בתי היהודים נחרבו ורכושם נשדד.

במלחמת הקוממיות היתה בית שאן בסיס חשוב ללוחמים הערבים. עם התקדמותו של צבא ההגנה לישראל נמלטו הערבים מבית שאן והיא נכבשה יומיים לפני ההכרזה על הקמת מדינת ישראל. כעבור זמן קצר הובאו לבית שאן עולים חדשים, ניבנו בה שיכונים לרוב, ובית שאן הנה עיר עברית.

חולדה — החווה

חולדה ראשיתה חווה שהוקמה ב־1907 על־ידי ההסתדרות הציונית על אדמת הקרן הקיימת לישראל. היישוב נמצא בשיפולי הרי ירוש־לים, בגבול מישור החוף.

האדמה נקנתה מאת הכפר הערבי שנשא את השם חולדה, היישוב החדש אימץ לעצמו את השם הערבי שצלילו עברי ומזכיר את חולדה הנביאה בימי יאשיהו מלך יהודה, אשר שלח אליה את הכהן הראשי וכמה משריו לדרוש את ה' בעדו ובעד עמו כפי המסופר: "וילך חלקיהו הכהן... אל חלדה הנביאה אשת שלם... והיא ישבת בירושלים במשנה וידברו אליה" (מלכים ב, כב, יד). קברה של חולדה נמצא בירושלים.

אדמת חולדה נקנתה על־ידי "אנגלו־פלשתינה בנק" — אפ"ק (עתה בנק לאומי), לפי הוראות ההנהלה הציונית, בשנת 1905, השטח היה אלפיים דונם תמורתם שולם סך קרוב לחמישים וחמישה אלף פראנק.

עם היווסד המשרד הארצישראלי בראשותו של ד"ר ארתור רופין, הוא יצא ביחד עם אליהו ספיר לסייר באדמות חולדה. אליהו ספיר

(ירושלים, 1869 — פתח תקווה, 1911), איש בקיא בעסקי קרקעות בארץ ובחוקים העות'מאניים המסובכים, פקיד ראשי באפ"ק. הנסיעה מיפו לחולדה נמשכה כארבע שעות. בשעת קניית האדמה היתה המטרה גאולת קרקעות, ולא ניתנה הדעת על השימוש באדמה. רופין נוכח לדעת, כי אין להניח את האדמה בלתי־מעובדת וספק היה בליבו אם יימצא אדם פרטי שישקיע ממונו כדי לעבד אדמה חרבה זו. הרי שאין ברירה אלא שהמשרד הארצישראלי שהוא עומד בראשו, יקים עליה משק לאומי. כך נולד הרעיון על יישוב עצמאי — חוות חולדה.

ד"ר ארתור רופין (גרמניה, 1876 — דגניה, 1943), כלכלן וסוציולוג, ספוג תרבות גרמנית, עורך־דין במקצועו, התמסר לחקר בעיות יהודיות והתקרב לתנועה הציונית. ב־1908 הטילה עליו ההנהלה הציונית לפתוח ביפו משרד ארצישראלי ולעמוד בראשו. בתוקף תפקידו פתח רופין דף חדש בדברי ימי ההתיישבות הציונית בארץ־ישראל.

כדי לממש את הרעיון להקמת היישוב בחולדה, השתמש המשרד הארצישראלי בקרן "תרומות עצי זית" לנטיעת יער הרצל כהמשך ליער הרצל בחוות בן־שמן. איכרי עקרון ורחובות קיטרגו על ההחלטה בטענם, כי אדמת חולדה כבדה ואינה מתאימה למטע זיתים. רופין עמד על דעתו והובאו פועלים ושתילים מחוות בן־שמן והנטיעה החלה לשמחת כולם — צעד ראשון.

לניהול העבודות בחוות חולדה נשלח לארץ האגרונום לואי בריש שאת הכשרתו המקצועית רכש בגרמניה. בבואו לחולדה הוא סידר משתלת עצי זית שלא יהיה תלוי במשתלת בן־שמן. ניטעו 12 אלף עצי זית אך רק 3,000 עצים נקלטו.

לואי בריש לא שמר על טהרת העבודה העברית בחוות חולדה ואף העמיד שומר ערבי על הנטיעות הרכות מפני רועים ערבים שלא יחבלו בהם. באסיפת פועלים סוערת מחו העובדים על העסקת פועלים ערבים והוכרזה שביתה. עבודת הערבים בוטלה ובחוזה לבניית בריכת המים עם הקבלן מעקרון הותנה במפורש להעסיק פועלים יהודים בלבד.

בריש לא הכיר את תנאי הארץ, האידיאלים של אנשי העליה השנייה היו זרים לו, שפתו היתה גרמנית ולא טרח ללמוד את הלשון

העברית כדי להקל עליו את המגעים עם הפועלים שעבדו עימו. מצב זה היקשה עליו למצוא הבנה ויחס רציני אליו.

לאחר שעבודת הייעור התקדמה הוחלט לבנות בית מגורים למנהל החווה ולפועלים. ד"ר רופין התכוון לבנות בית צנוע שיהיו בו שני חדרים למנהל ושניים לפועלים. לואי בריש טען בפני רופין כי מנהל יער הרצל, תפקידו יחייב אותו לקבל בביתו אורחים רבים, וכן דרוש מקום בשביל מוזיאון הרצל, לבסוף סוכם לבנות ארבעה חדרים בשביל המנהל וחמישה לפועלים.

לבניית הבית ניגשו בהרגשת קדושה, שהרי מדובר על בית שישא את שמו הנערץ של הרצל — בית הרצל! האגרונום בריש הקדיש זמן ומחשבה בכל הנוגע לתיכנון הבית ולביצוע העבודות. על הבית להיות יפה בפנים ונאה מבחוץ כדי שימשוך את עינם של המבקרים ביער בעודם עומדים במרחק. יש להתקין מדרגות משני צידי הבית וגזוזטרה רחבה משני העברים. החלונות צריכים להיות גבוהים לפי שיטה אדריכלית גוטית. השמשות שבחלונות צריכות להיות אדומות־כחולות, והמרצפות גדולות ומצויירות לתפארת.

הבית ניבנה על גבעה נישאה והוא בעל שתי קומות, הקומה העליונה נועדה לשמש בית דירה למנהל החווה ולמשפחתו הזקוקים לארבעה חדרים, מטבח, נוחיות וחדר נוסף למשרתת. בחדרים שמתחת לגזוזטרה יגורו הפועלים. בניית הבית נמשכה למעלה מן הזמן המשוער ונסתיימה באביב 1910. כשקיבל ד"ר רופין את חשבון הוצאות הבנייה בסך חמשת אלפים פראנק חלשה דעתו. אך את הנעשה אין להשיב, הבית עמד על תילו וקירותיו ספגו היסטוריה ארוכה, סערות של נוער מתפרץ והלמות לבבות של רבים וטובים מאנשי העליה השניה.

לא עבר זמן רב והתברר, כי הבית הנאה אינו נוח למגורים ואינו מתאים לאקלימה של הארץ. חדרי הפועלים היו חציים במרתף שנחצב בסלע, הקירות ספגו לחות בימות הגשמים והיו לוהטים בעונת הקיץ עד כדי מחנק. לסבלם של דרי מטה הצטרפה גם קנאה במנהל הגר יחידי בכל החדרים שבקומה העליונה. פועלי החווה ראו בכך יחס של זילזול כלפיהם, התנשאות של המנהל, והשתררה מתיחות.

עתה ניגשו לבניית רפת ובנייני משק אחרים בחצר מיוחדת, ונגמרה בנייתה של הבריכה. הקבלנים צירפו לעבודות גם פועלים

ערבים ומנהל החווה המשיך להעסיק ערבים בעיבוד הנטיעות. התמרמרות הפועלים גברה ולאחר חילופי דברים קשים נאלץ לואי בריש לפרוש מתפקידו בחוות חולדה.

המשרד הארצישראלי הציע ליצחק וילקנסקי, מנהל חוות בן־שמן לקבל עליו את הניהול גם של חוות חולדה. יצחק וילקנסקי־וולקני (ליטא, 1880 — רחובות, 1955), אגרונום, סופר, ממתכנני ההתיישבות החקלאית החדשה, מנהל חוות בן־שמן וחולדה. הקים את תחנת הנסיונות ברחובות וניהלה עד פרישתו לגימלאות ב־1951.

וילקנסקי העביר קבוצת פועלים מנוסה מבן־שמן לחולדה לגור ולעבוד בה. הקבוצה קיבלה על עצמה לעבד חלק מאדמת חולדה בקבלנות ובעבודתה השקדנית העלתה את יבול השדות למרות היות האדמה זיבורית. חברי "פועלי ציון" שעבדו בחולדה ראו בעבודה קבלנית סטיה חמורה מן העיקרון הפועלי, והיו ויכוחים רעיוניים בבעייה זו.

בחוות חולדה עבדו פועלים שהשתייכו לכל המפלגות וגם בלתי־מפלגתיים. באסיפה שנערכה ב־1913 הוחלט: "בהכירנו את חשיבותה של גאולת קרקעות בארץ־ישראל על־ידי הקרן הקיימת לישראל, אנו פונים בזה לעם ישראל לרכוש קרקעות בארץ־ישראל. אנו פועלי חולדה מקדישים בזה סכום כסף כפי יכולתנו למטרה זאת". ההחלטה נשלחה להנהלה הראשית של הקרן הקיימת שמושבה היה בקלן. בעניין העיקרון של גאולת אדמה היו מאוחדות כל המפלגות. שפת הדיבור של פועלי חולדה היתה עברית. יהודה ליב גולדברג (עליו בפרק הרטוב) תרם ספרים לספריה המקומית.

להקלת מצוקת המים נחפר בחצר בור מיוחד אליו ניקוו מי הגשמים. המים שימשו לצורכי המשק בלבד, לשתייה הובאו מים מן הבאר הערבית, אך לא תמיד ניאותו הערבים לתת מים מן הבאר שגם הם שאבו ממנה. הוחלט, איפוא, לקדוח באר חדשה. ב־1912 הובא קבלן מביירות ועימו מכונת קידוח אמריקאית המסוגלת לבצע קידוח עמוק באדמה הררית. הקדיחה הגיעה לעומק 150 מטר ונתגלו מים. לצורך העלאת המים מעומק רב כזה הובאה משאבה מיוחדת ולאחר שאיבת נסיון נתברר, כי המים מכילים כמות גדולה של גופרית ואין להשתמש בה לשתייה.

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה בקיץ 1914 נצטמצמה העבודה בחווה ועסקו בעיקר בשמירה על הקיים. ואכן, הנטיעות של חולדה יצאו בשלום מבלהות המלחמה. האורח הראשון שבא לבקר בחולדה אחרי גמר המלחמה היה ד"ר חיים וייצמן שסייר אז בארץ, הוא נתקבל בחולדה בכבוד ובהתרגשות על־ידי פועלי המקום. גם השופט העליון של ארצות־הברית, לואיס ברנדיס (1856—1941) בביקורו בארץ בשנת 1919 לשם לימוד הבעיות הכלכליות של ההתיישבות הציונית, סר לחולדה ושמע מפי פועליה על תנאי התיישבותם ועל סיכוייהם.

לחולדה באו לעבוד חברי אירגון ד' כדי להכשיר את עצמם לקראת התיישבות קבע, ובשנת 1925 נכנסה לחולדה קבוצת פרוס־קורוב שעלתה מרוסיה. חבריה השתכנו בבית בן הקומותיים ואת המשק החי והמכונות החקלאיות איחסנו בחצר החווה. החברים הסתגלו יפה לעבודה החקלאית ונתגבשה חברה שיתופית בעלת יכולת משקית. נראה היה, כי הקבוצה מצאה כאן את מקומה הנכון וחבריה החלו לרקום תוכניות להרחבת המשק. תוך כדי כך הגיעה שנת 1929 שדחתה את התוכניות ושינתה הכל.

בקיץ תרפ"ט—1929 התחוללו מאורעות־דמים בכל הארץ וחולדה תפסה מקום ניכר במערכת המאורעות ושילמה מחיר יקר מאוד. עם גבור המתיחות בסביבה ביקשו חברי חולדה ממרכז ההגנה בתל־אביב לשלוח להם עזרה להגנת המקום. הוחלט כי יעקב אברמזון איש "השומר" לשעבר ואפרים צ'יז'יק יבואו לחולדה לסייע בהגנתה. מייד נערכה תוכנית לבטחון המקום, הכינו עמדות מגן והתקינו לשימוש את מעט הנשק שנמצא בקבוצה. שני חברים חולים וכן נשי הקבוצה נשלחו לרחובות ומתל־אביב הגיעה פלוגה נוספת של 12 איש.

ב־26 באוגוסט החלה התקפה גדולה על חולדה. המון ערבי משולהב מכפרי הסביבה התקרב אל חצר המשק והעלו באש את הגורן הגדולה של הקבוצה — עמל של שנה עלה בלהבות. ההמון הערבי הלך וגדל והקיף את חולדה מכל עבריה. הנצורים נוכחו לדעת, שאין אפשרות להגן על החצר ועל הבית בגלל מספרם המועט וניתנה פקודה לסגת מהחצר אל הבית המבוצר. אפרים ניהל את פעולות הנסיגה ובצאתו מהחצר ללוות את אחרון הנסוגים פגע בו כדור ערבי והרגו.

הערבים פרצו אל חצר החווה ושדדו פרות, פרדות ועופות. מגיני חולדה היו מרוכזים בקומה העליונה של הבית המבוצר בפיקודו של אברמזון. הם ירו לעבר הערבים מן החלונות ועשרות שודדים נפגעו מכדורי המגינים. בחצות הלילה הגיעה לחולדה יחידת משטרה בריטית ודרשה מהמגינים לעזוב את המקום. באי־רצון עזבו האנשים את חולדה שהופקרה לפורעים.

כעבור ימים אחדים חזרו לחולדה כמה מן המגינים ועימם אחיו ואחותו של אפרים. הם כרו קבר באדמת חולדה וטמנו את גוויית אפרים באדמתה אשר עליה הגן. מסביב מצאו שממה, הבתים נתוצים, המחסנים שרופים, המשק כולו חרב עד היסוד.

ההגנה על חולדה נחרתה עמוק בזכרון העם. כתל־חי כן גם חולדה רשמה דף מזהיר בעמידת הגבורה של מעטים נגד רבים, בניצחון המוסרי של קומץ אנשי מגן יהודים.

אפרים צ׳יז׳יק נולד ברוסיה ב־1899. בן שמונה היה כשעלה ארצה עם הוריו שהתיישבו במלחמיה. מנעוריו בלט בחריצותו בעבודה חקלאית וגילה אומץ־לב בעת התנפלות ערבים על מושבתו מנחמיה.* בראשית 1919 הלך ליפו ללמוד את תורת הוטרינריות. לכאן הגיעתהו הידיעה על נפילת אחותו שרה בהגנת תל־חי. בהגנה על חולדה נתנה משפחת צ׳יז׳יק את קרבנה השני — את אפרים והוא רק בן 30 שנה. לזכרו הוקמה אנדרטה, מעשה ידיה של בתיה לישנסקי.

כעבור עשרים שנה, בשנת 1949, קיים אירגון ההגנה אזכרה בחולדה. דוד בן־גוריון שיגר מכתב ובין היתר כתב: ״אפרים צ׳יז׳יק הוא לא רק אחד מגיבורינו שמסרו נפשם על הגנת היישוב — הוא נצר ממשפחה גדולה ויוצרת אשר חייה נארגו במסכת היצירה, הגבורה והתפארת של ארץ־ישראל העובדת: בסג׳רה, כנרת, מלחמיה, תל־חי, חולדה... כבוד ויקר לחולדה, כבוד ויקר למשפחת צ׳יז׳יק״.

המשורר אפרים תלמי כתב פואמה נרגשת:

אפרים איש חולדה
הרחק מכבישים, מדרכות סלולות
בינות לרכסים וגבעות תלולות
בהיחבא זיתים ענפים מכסיפים

---

* שם המושבה מלחמיה הוחלף ב־1921 למנחמיה.

עצי ארנים ניחוחם מדיפים
על אבן מצבת גלמוד נעזב
אפרים איש חולדה דומם לו ניצב
— — — — — — — —
יוחיל וימתין כה רבות בשנים
לשוב חלוצים מגנים ובונים.

ב־1931 עלתה לחולדה קב' "גורדוניה" והקימה מחדש את היישוב. הקבוצה פיתחה משק חקלאי מפואר. במלחמת השיחרור שימשה חולדה בסיס חשוב לצבא ההגנה לישראל במאמציו לפרוץ הדרך אל ירושלים הנצורה.

כפר אוריה

לפני מלחמת העולם הראשונה הוקמו שלושה יישובים עבריים בהרי יהודה בדרך מן השפלה העולה ירושלימה: מוצא ב־1859, הרטוב ב־1896 ועתה כפר אוריה ב־1912. מוצא קרובה למבואות ירושלים, הרטוב רחוקה ומבודדת מיישוב עברי. הקמתה של המושבה כפר אוריה שימחה את איכרי הרטוב על השכנות החדשה.

בשנת 1910 התארגנה קבוצת יהודים דתיים בעיר ביאליסטוק אשר בפולין (אז רוסיה) לאגודת התיישבות בארץ־ישראל. חברי האגודה התחייבו לעלות ארצה ולהתנחל בה ולחיות מיגיע כפיהם כעובדי אדמה במושבתם אשר תקום. בין תקנות האגודה חובת עבודה עברית. החברים החלו להכניס לקופת האגודה סכומי כסף שונים אולם תשו־קתם להתיישב במהרה בארץ־ישראל עלתה על יכולתם לממן את רכישת הקרקע בהקדם.

הואיל וכך פנתה האגודה אל חברת יק"א בפאריס וזו נענתה לבק־שתה להלוות לה סכום כסף לקניית קרקע בארץ־ישראל. מנישביץ, יושב ראש האגודה פנה לאחר מכן אל חברת "הכשרת היישוב" וזו רכשה למען האגודה שטח קרקע בהרי יהודה. האדמה נקנתה

מאת אפנדי עשיר שעיבד את אדמתו על־ידי אריסים ערביים, תושבי כפר אריה, מכאן השם העברי בשינוי קל — כפר אוריה.

כפר אוריה היה מוקף כפרים ערביים, בקרבת מקום נמצאו חורבות מזמן קדום. בסביבה מצויים אתרים היסטוריים מתקופת האבות. זהו איזור שבו היו לפנים מלחמות בין הפלישתים לבני ישראל. ממזרח־דרום לכפר אריה שוכן הכפר הערבי צורעה, לפי מסורת ערבית נולד שמשון הגיבור במערה הנמצאת בכפר הזה.

השטח שנקנה היה קרוב לחמשת אלפים דונם כולל מיבנה ערבי ישן מוקף חצר מגודרת. בביצוע הקנייה טיפל אלברט ענתבי (1869—1919) מירושלים שהיה בקיא בחוקי הקרקע התורכיים, ידע לנהל משא־ומתן עם הבעלים הערביים והבין "סוד רצונם" של אנשי השלטון. והואיל וחברי האגודה היו בעלי נתינות־חוץ ולפי החוק אין לרשום בעלות של קרקע על שמותיהם של נתינים זרים, נרשמה אדמת כפר אוריה על שמותיהם המושאלים של אנשים פרטיים מן המושבות עקרון ורחובות שהיו נתינים עות'מאניים. לאחר גמר הקנייה הרשמית היה צורך במשא־ומתן מייגע עם האריסים על הפיצוי המגיע להם כדי שיפנו את האדמות שהיו מעובדות על־ידם.

אדמת כפר אוריה היתה זיבורית ברובה וחלק אדמת טרשים שאינה ניתנת לעיבוד חקלאי. מים היו נאלצים להביא ממקווה מים סמוך ששימש גם מקום רחצה לערביי הסביבה. המים היו לרוב דלוחים והשימוש בהם היה לעיתים בלתי־אפשרי.

על הקרקע עלתה קבוצת כיבוש, הפועלים השתכנו בבית הערבי הישן שהוכשר קימעה למגורים והונהג שיתוף בעבודה ובאכילה. בקבוצה עבדו א.ד. גורדון, ב.צ. ישראלי, נוח נפתולסקי ואחרים.

למנהל החווה נתמנה אליעזר קרסנר (1867—1915) בנו של חסיד ובעל אחוזות ברוסיה. אליעזר קיבל חינוך דתי ומצעירותו נשא בעול עיסקי אביו. בעיסוקים אלה נזדמן לאליעזר לא אחת לחוש בשנאת הגויים. באחת מנסיעותיו לקיוב שמע ברכבת על יהודים הזורעים ונוטעים בארץ הקודש. הדבר קסם לו מאוד ובשנת 1906 ערך ביקור בארץ־ישראל והתעניין באפשרות של התיישבות. הוא חזר לרוסיה וכעבור שנתיים, כשצבר סכום כסף נכבד, חיסל את עסקיו ועלה לארץ ישראל עם אשתו וחמשת ילדיהם והתיישבו

בגדרה. כאן קנה 120 דונם קרקע, נטע כרם ועיבד נחלתו בעזרת בניו. לאחר זמן קנה עוד 400 דונם אדמה טובה ליד נחל שורק.

כשבאו לארץ שליחי האגודה מביאליסטוק מצאו, כי אליעזר קרסנר הוא איש כלבבם. אורח־חייו הדתי, היותו איכר עובד אדמתו וכן השקפותיו, כל אלה היו יתרונות בעיני אנשי ביאליסטוק והם בחרו בו כנאמן לנהל את אחוזתם בכפר אוריה.

בעזרת פועלים החל קרסנר בהכשרת הקרקע למטע זיתים. בוצע חריש עמוק, 17 זוגות בהמות נרתמו למחרשה גדולה, החריש נעשה בהקפדה לשם עקירת היבלית שהיא כידוע מזיקה למטעים. הבהמות לחריש נשכרו אצל איכרי המושבות השכנות ובין העגלונים לא היה אף יהודי אחד. לאחר זמן התברר, כי שתילי הזיתים לא נקלטו, את רובם היה הכרח לעקור, במקומם נטעו שקדים.

ניבנו בנייני משק והועלתה קומה שנייה על הבניין הערבי בשביל מגורי הפועלים. ביצוע עבודת הבנייה נמסר לקבלן יהודי מירושלים שראה את עצמו פטור מחובת עבודה עברית. העבודה הערבית בחריש ובבנייה עוררה התמרמרות בין פועלי החווה כלפי המנהל.

במקום קרסנר בא לנהל את חוות כפר אוריה קופל ויסוקר (1875—1955). בשנת 1890 עזבו הוריו את רוסיה ועלו לארץ־ישראל עם בני ביתם, ביניהם היה קופל בן ה־15. המשפחה התיישבה בפתח־תקווה וקופל עבד בחריצות במשק הוריו. ב־1913 והוא אז בן 38 ובעל ניסיון בחקלאות, הוזמן לנהל את חוות כפר אוריה, הוא לקח עימו את בניו להיות לו לעזר. האב והבנים השתכנו בקומה השנייה של החווה ואת האדמות החכירו לערבים.

הפועלים התרעמו על ריבוי המשגיחים ועל שכרם שהיה 400 פראנק לחודש, סכום גדול בימים ההם. מלבד קופל ובניו היה גם מפקח ראשי ומשגיח נוסף, יהודי מעקרון שניהל את עבודת הערבים בעת הקציר ואיסוף היבול, שכרו היה שמונים פראנק לחודש. אחד בשם משה תרם סכום נכבד לסידור העניינים הדתיים בחווה, בית־כנסת ומקווה. לכן נעשה ניסיון לשנות את השם כפר אוריה ל"קרית משה". אך קמה התנגדות כללית וההצעה ירדה מן הפרק.

עיתון "הפועל הצעיר" מחודש אב תרע"ד — קיץ 1914 מתריע על המצב בכפר אוריה: "מחצית החדרים נמסרה למשפחת המשגיחים וחלק אחר לסככות. בחווה שורר אי־נקיון ואי־סדר. הפועלים

מתגוללים בתנאים נוראים, שותים מים נרפשים, מרבים לקדוח ועזרה מדיצינית אין. מן הימים של קרסנר נשאר כאן דיכדוך פנימי. ככה סוללים דרך לאיניציאטיבה פרטית". חתום ברל כצנלסון.

באותה שנה מדובר היה בחווה, כי יש תקווה שחברי אגודת ביאליסטוק יעלו לארץ ויתנחלו כאן, בינתיים פרצה מלחמת העולם הראשונה והקונים לא הספיקו לעלות לארץ־ישראל.

משפחת ויסוקר המשיכה לשבת בכפר אוריה, רוב העבודות נעשו בידי פועלים ערבים, מעטים בלבד היו הפועלים היהודים. אחרי גמר המלחמה, בסוף 1918 דרש המשרד הארצישראלי מן המשגיחים לפנות את החווה לקראת עלייתם של חברי אגודת ביאליסטוק. קופל ויסוקר טען טענת חזקה. התאחדות האיכרים ביהודה התערבה בסיכסוך ופסקה כי יש לשלם לויסוקר פיצויים של כמה עשרות אלפי פראנקים. המשרד הארצישראלי קיים את המסקנות.

בשנת 1920 עלו לארץ אחדים מחברי אגודת ביאליסטוק והת־יישבו על אדמתם בכפר אוריה. בבואם הם נתייסרו בקשיי קליטה במקום מבודד זה אשר תנאי החיים בו היו יגעים מאוד. חברי האגודה היו שומרי דת ואורח־חייהם מסורתי. הם מצאו בכפרם פועלים יהודים חילוניים במנהגיהם. אנשי ביאליסטוק לא יכלו להשלים והתרעמו: הייתכן חילול שבת בארץ־ישראל הקדושה? הם פנו אל ההנהלה הציונית בדרישה להוציא מן הכפר שלהם את הפועלים החופשיים. ההנהלה הציונית הבינה לרוחם ובמקום הפועלים הוותיקים נשלחו פועלים דתיים.

חברי אגודת ביאליסטוק בנו בתים למגורים והקימו מיבני משק. הם עבדו בשדה והובילו מים בחביות שהועמדו על גבי עגלות, המים לצורכי המשק ולשתייה הובאו ממרחק. העבודה היתה קשה לאנשים שלא הורגלו בה, והתנאים היו לא נוחים בייחוד לבעלי המשפחות לנשים ולילדים. אבל אנשי ביאליסטוק נשאו בסבלם מתוך אהבה לארץ־ישראל ודביקות בעבודת האדמה בארץ אבות. והנה באו מאורעות תרפ"ט—1929, האנשים נאלצו לנטוש את המקום, רכושם נשדד וכפר אוריה נחרב בידי השכנים הערבים.

בשעת סכנה זו עמד לאנשי כפר אוריה השייח' איסמאעין מילחם מכפר בית פאר הסמוך. הוא אסף אל ביתו את שארית בני המושבה שהיו תקועים במקום, שש משפחות ושמר עליהם מכל פגיעה עד

שהעבירום לירושלים. באפילת המאורעות נמצאו ערבים בודדים שצלם אלוהים לא נמחה מליבם והם הצילו נפשות יהודים מרצח.

חמש עשרה שנים רצופות עמד כפר אוריה בחורבנו. בקיץ 1944 התיישבו במקום יהודים כורדים מאירגון "קדם" והקימו מושב עובדים. המושב לא העריך ימים בגלל הקרבות של מלחמת השיחרור שהתנהלו על כיבוש הדרך לירושלים הנצורה והיה הכרח לפנות את המתיישבים.

ב־1949 הוקם מחדש הכפר, הפעם בידי עולים חדשים מבולגריה שבנו מושב עובדים לתפארת.

כפר גלעדי

קיבוץ בגליל העליון, בצד הכביש קרית שמונה — מטולה, כ־350 מטר מעל פני הים התיכון. נוסד במלחמת העולם הראשונה, בתשרי תרע"ז — אוקטובר 1916. אדמות הקיבוץ נרכשו על־ידי הברון רוטשילד בשנות התשעים של המאה שעברה והמתנחלים היו חברי אגודת "השומר". הקיבוץ נקרא על שמו של ישראל גלעדי ממייסדי "השומר" וראשיו, יוזם ההתיישבות של חבריו במקום הזה.

ישראל גלעדי נולד בעיר קלארש, בסראביה ב־1886 וקיבל חינוך מסורתי. עלה לארץ ישראל ב־1905 ועבד בזכרון יעקב, בשפייה ובסג'רה. ב־1907 היה בין מייסדי אירגון "בר־גיורא" — גרעינו של "השומר". עם הקמתו הרשמית של "השומר" באביב 1909 היה בין ראשוני חבריו ומן הפעילים שבהם. עם הגלייתו מן הארץ של ישראל שוחט (רוסיה 1886 — כפר גלעדי 1961) על־ידי השלטון התורכי במלחמת העולם הראשונה — נבחר במקומו ישראל גלעדי לראש "השומר".

ישראל טיפל במסירות בביצוע הרעיון להקמת יישוב חקלאי לחברי "השומר" ועלה עם חבריו להתיישב בגליל העליון. באמצע פעילותו המבורכת חלה בשפעת ומת בבית החולים בטבריה בחשוון

תרע"ט — נובמבר 1918. הובא לקבורה בכנרת ולאחר כמה שנים הועברו עצמותיו אל קברות השומרים בכפר גלעדי.

חבר "השומר" היה מצווה למלא תפקידו כפי שהוטל עליו על-ידי חבריו, הוא נתבע למשמעת חזקה ולהיות מופת במסירותו לשמירה. תפקידו היה כרוך בסכנת נפש ונתון לנדודים ממושבה למושבה — כאלה היו חייו כאיש "השומר". אך בתור פרט ביקש האיש חיי משפחה שקטים, הוא שאף לחרוש ולזרוע ולהיות איכר החי עם משפחתו בחיק הטבע.

מספרת אסתר בקר (קובץ השומר הוצ. ארכיון העבודה תרצ"ח): "בבואי לסג'רה היה זה הלילה הראשון לשמירה עברית. בעוד אני משוחחת עם אחותי שפרה נכנס לחדר בחור גבוה, רחב-כתפיים, בעל זקן שחור מסולסל, כובע צ'רקסי על ראשו, רובה על שכמו ובקנהו תקועים פרחי כלניות מכל הצבעים".

"באתי להכיר את החברה החדשה — אמר בבת-צחוק טובה — ויושט לי את ידו. אל תפחדי ממני, הוסיף בראותו השתוממות בפני, הן תראי במקום כדורים שמתי פרחים ברובה...".

"זהו צבי בקר, הסבירה שפרה — השומר הראשון שלנו, והלילה זה ליל שמירתו הראשון, לפני כמה לילות שמרו עלינו ערבים".

רובה ופרחים — באותו לילה נולד הרעיון על התיישבות חקלאית של חברי "השומר".

ברבות הימים, כשהשומרים נשאו נשים ונולדו להם ילדים נוכחו לדעת שאין להמשיך זמן רב בצורת חיים של נדודים כפי שדורש מהם תפקידם כשומרים. בייחוד סבלה מכך אשת השומר, בת לווייתו אמיצת הרוח. לא רק הנשים גם הילדים סבלו מן הטלטולים, מן המעבר ממושבה למושבה ומן המגורים בבקתות רעועות ובדירות זמניות, בלי חיי קבע. אגודת "השומר" הבינה למצב החברים והחליטה על הקמת יישובים חקלאיים לחברים.

בראשית 1914 ביקר בארץ הברון רוטשילד, 12 חברי "השומר" על תלבושתם המיוחדת, רכובים על סוסותיהם האצילות והמקושטות הועמדו ללוות את הברון בכל נסיעותיו. רוטשילד היה נרגש מאותות החיבה והמסירות של הבחורים הללו.

בעת שהברון סיים את ביקורו ועלה על הרכבת בתחנת צמח לנסוע לדמשק, הוא נפרד מן השומרים מלוויו וביקש להעניק להם

פרס כספי. סרבו האנשים לקבל את המענק באומרם לברון כי הם ליווהו מתוך רחשי הוקרה וכבוד על פעולתו בארץ ישראל. התרגש הברון ושאל: מה בכל זאת אוכל לעשות למענכם? ענה לו ישראל גלעדי: אנו רוצים שתאפשר לנו להתיישב על אדמותיך בגולן.

על אדמות הברון בגולן אי־אפשר היה להתיישב לאחר כשלון ההתנחלות היהודית באיזור ההוא לפני כעשרים שנה (פרטים קרא בספר זה על המושבות בגולן תפארת בנימין ועוד). אבל מאז החל ישראל גלעדי להטריד את פקידות הברון ולאחר משא ומתן עם חיים מרגלית קלווריסקי מנהל חברת יק"א בארץ, נמסר לחברי "השומר" שטח קרקע לעיבוד חקלאי בגליל העליון. והימים — ימי מלחמת העולם הראשונה.

בראשונה עלו להתיישב על הקרקע שלוש משפחות ולהן שבעה ילדים ועימם שלושה רווקים, כולם חברי "השומר". הם גרו במושבה מטולה ומדי יום היו יורדים עם בהמותיהם לחרוש באדמות חמארה וטלחה. במשך הזמן הוקם בראש גבעה שוממה צריף בודד למגורים ולמשק, הערבים קראו למקום "תחשיבה" היינו צריף עץ, מן המילה חשב — קרש עץ. לימים כתב הסופר אהרן עבר הדני רומן בשם "צריף העץ" — מחיי המתיישבים בגליל העליון.

לפני כיבוש צפון ארץ־ישראל על־ידי הצבא הבריטי בספטמבר 1918 הוסכם בין המעצמות לפיו נועד איזור הצפון להיות בשטח המנדט הצרפתי. הערבים התקוממו נגד שלטון צרפת עליהם. כפרים שלמים התפרעו ותקפו את הצבא הצרפתי שנאלץ לברוח (על המצב הבטחוני באיזור קרא בפרק תל־חי).

לאחר ההתנפלות על תל־חי ונטישתה והתוצאות העגומות של מגיניה (פרטים בפרק תל־חי) ונסיון התקפה קשה על כפר גלעדי, נאלצו חברי כפר גלעדי לנטוש את יישובם ולסגת דרך ההרים דרומה אל שטח המנדט הבריטי. באותו זמן ניטשה גם המושבה מטולה.

שלושת היישובים העבריים של "אצבע הגליל" עמדו ריקים ושוממים מיושביהם וכל מה שהיה בהם נשדד על־ידי הערבים. המתנחלים התפזרו במקומות שונים בארץ אבל לא אבו להשלים עם חורבן יישוביהם ודרשו מחברת יק"א לאפשר להם לשוב למקומותיהם. יק"א דחתה דרישתם בנימוק שיש לחכות לשיפור מצב

הבטחון באיזור. בסתיו 1920 הקציבה יק"א סכום מצומצם לשיקום היישובים בגליל העליון ו־15 איש עלו לכפר גלעדי והקימו מחדש את קיבוצם. באותם הימים היה האיזור נתון עדיין לשלטון המנדט הצרפתי.

בשנת 1926 הצטרפו חברי קיבוץ תל־חי אל קבוצת כפר גלעדי והיוו קבוצה מאוחדת. במרוצת השנים נקלטו בכפר גלעדי גרעיני עולים חדשים. לפני הקמת מדינת ישראל שימשה כפר גלעדי מקום להברחת עולים שחדרו לארץ מסוריה והלבנון.

בכפר גלעדי משק חקלאי מפותח המשתרע על שטח של 5,400 דונם אדמה חקלאית. כן ישנם ענפי כלכלה נוספים: מחצבת אבן ובית הבראה. אולם גאוות כפר גלעדי על שני מפעלים חשובים: פנתיאון הגבורה — בית קברות מרכזי לחברי "השומר" אליו הועברו עצמותיהם של חבריו מבתי קברות אחרים בארץ, וכן אתר הזכרון בתל־חי המטופח ביד חרוצה ובו אנדרטת הזכרון לנופלים במאורעות תל־חי ותערוכת קבע לתולדות "השומר" וההתיישבות בגליל העליון.

כפר מל"ל

מושב עובדים בשרון הדרומי, בין הוד השרון וכפר סבא, נוסד ב־1920. המושב נקרא על שמו של משה לייב ליליגבלום (ראשי תיבות מל"ל), (ליטא, 1843 — אודיסה, 1910), סופר, מבקר ופובליציסטן, מראשוני "חובבי ציון" ומזכיר לשכתם במשך שנים רבות.

שמו הראשון של היישוב היה עין חי וניתן לפי שם ערבי הנקרא על חורבה דלה "חירבת אל־חייה" שפירושה חורבת הנחש. על דעת המתיישבים הראשונים (ב־1912) השתמע השם הערבי אל־חייה כמו עין חי — וכך נקרא המקום בראשיתו.

בשנת 1919 ביקר בעין חי מנחם אוסישקין (רוסיה, 1863 — ירושלים, 1941), מנהיג ציוני דגול, עמד בראש מתנגדי תוכנית אוגנדה שהרצל הביאה לקונגרס השישי שנתקיים בבזל בקיץ 1903,

חבר ההנהלה הציונית ומשנת 1923 יושב ראש הדירקטוריון של הקרן הקיימת לישראל. אוסישקין פנה אל מברכיו ומקבלי פניו והכריז בפניהם: "פה ייבנה מושב עובדים והוא ייקרא כפר מל"ל, על שם משה לייב לילינבלום, מי שהיה מעמודי התווך של "חובבי ציון" ברוסיה". החברים הסכימו ואימצו את השם הזה ליישובם כהוקרה לאיש הדגול מ.ל.ל.

אדמת כפר מל"ל נקנתה ב־1912 על־ידי חברת "הכשרת היישוב" מערבי עשיר תושב יפו בשטח של אלפיים דונם. חלק מן האדמות נרכש בשביל יהודים פרטיים וחלק אחר יועד בשביל התיישבות חקלאית של קבוצה או מושב. באותה שנה עלתה על האדמה קבוצת כיבוש ונטעו כרם שקדים וחורשת אקליפטוסים על האדמות הפרטיות. הם גם נטעו את עצי הקאזוארינות המתרוממים אל־על משני צידי הכביש החוצה את המושב. שדרה זאת היא סימן־היכר נאה של המושב עד היום הזה לתפארת נוטעיה, ראשוני המקום.

הבעלים הפרטיים גרו בתל־אביב ובפתח־תקווה ופועלים עברים עיבדו את אדמתם בעין חי. בראש הוועד של הבעלים הפרטיים עמד ישעיהו שטרייט, איש פתח־תקווה, אחיו של המורה והסופר שלום שטרייט (גליציה, 1888 — פתח תקווה, 1946). לאחים שטרייט היה שייך שטח גדול של קרקע, הם גם ניהלו את ספר האחוזה של אדמות עין חי והיו מעוניינים בהתיישבות פועלים במקום.

הפועלים שעבדו כשכירים בעין חי חשבו, כי עתידם בהתיישבות במקום הזה, אבל לא נתגבשה דעתם באיזו שיטה לבחור — קבוצה או מושב עובדים. מרובים היו הוויכוחים ובינתיים פרצה מלחמת העולם הראשונה, מספר הפועלים הצטמצם ועניין ההתיישבות הוסח מן הדעת.

בשנת 1917 התקרבה חזית המלחמה לאיזור השרון. הצבא האנגלי כבש את דרום הארץ, הגיע עד הירקון ושם התבצר. הצבא התורכי נסוג והתמקם באיזור כפר סבא הסמוכה לעין חי. תותחי הצבא הבריטי המטירו יריות לעבר הצבא התורכי והמפקד הצבאי התורכי ציווה על תושבי איזור כפר סבא ועין חי לנטוש את יישוביהם ולנדוד צפונה. עין חי נעזבה מאנשיה.

בסתיו 1918 כבש הצבא הבריטי את צפון ארץ־ישראל ובראשית 1919 חזרו חלק מאנשי עין חי ליישובם והקימו צריף למגורים. קבוצת חברים מחולדה נענתה להצעת המרכז החקלאי להתיישב במקום זה במושב עובדים. לחברים ניתן תקציב התחלתי והם גרו בצריף ובאוהלים. באותה שנה בנו שלושה בתים למגוריהם מאבני כורכר, הקבלן היה יהודי מעקרון, הוקם צריף למטבח וצריף לאורווה בו גרו גם הפועלים שעבדו בבניין. חברי המושב חיו בתקופה זו חיי קומונה, כמו בקבוצה, עד ביצוע תוכנית ההפרדה למשקים בודדים.

בראשית מאי 1921 פרצו מאורעות־דמים בארץ, ראשיתם ביפו, שם נרצחו שישה יהודים ביניהם הסופר יוסף חיים ברנר (רוסיה, 1881 — יפו, 1921). המתיחות גברה ושמועות פשטו כי הערבים מתכוננים להתנפל על המושבות היהודיות. במושבות כפר מל״ל וכפר סבא לא היו די כוחות לאירגון ההגנה של היישובים הללו.

במושבה פתח־תקווה החלו מיד בהכנות מזורזות לאירגון הגנתה, פה ישנה אוכלוסיה רבה ואנשים בעלי ניסיון וגם נשק להגנה. שתי המושבות, כפר מל״ל וכפר סבא שלחו צירים לפתח־תקווה לבקש עזרה להגנתן. השליחים סיפרו, כי הפועלים הערבים שבאו בבוקר לעבודה אצל איכרי כפר סבא נקראו לחזור לכפריהם, כמה מהם הודיעו בסוד לנותני עבודתם כי באסיפות שהתקיימו בכפריהם הוחלט לעלות על יפו לעזרת הערבים המותקפים על־ידי היהודים ובדרכם לשם להשמיד את המושבות היהודיות. אנשי כפר סבא עזבו את מושבתם ועברו לכפר מל״ל, רק מספר שומרים נשאר במושבה לשמור על הבתים. הצירים הדגישו, כי לא יעזבו את יישוביהם ויהי מה!

ועד ההגנה של פתח־תקווה דן באסיפתו בכובד ראש בבקשת שתי המושבות, הדיונים נמשכו כל הלילה. באשמורת הבוקר נתקבלה החלטה כי אין לפצל את מעט הכוחות על־ידי שליחת אנשים מפתח־תקווה להגנת המושבות בשרון. לפיכך הציעו לבאי־כוח המושבות להעביר את הנפש והרכוש לפתח־תקווה ואת הבתים והגרנות להשאיר בידי הגורל.

ההחלטה עוררה התמרמרות רבה אצל צירי המושבות ורק לאחר ויכוחים סוערים ודברי שיכנוע הם קיבלו את דעת אנשי פתח־תקווה באותו בוקר יצאה שיירת עגלות בליווי משמר רוכבים

מזויין אל כפר סבא וכפר מל"ל. במשך כל היום עסקו באיסוף המטלטלים והטענתם על העגלות, כן לקחו עימם את בהמות העבודה והבקר ובחשכת הלילה יצא מחנה כבד לכיוון פתח־תקווה. בדרך, סמוך למחנה הבדווים של אבו קישק, יצאו לקראתם עשרות פרשים ערבים, ירו עליהם ושדדו חלק מן הבהמות. הפליטים הגיעו לפתח־תקווה כל עוד רוחם בם. המשמר בפתח־תקווה שצפה במשקפת לעבר הצפון הודיע לוועד ההגנה כי מצד כפר סבא וכפר מל"ל עולות להבות גדולות. כפר מל"ל נחרב שנית.

על כפר מל"ל (וכן על כפר סבא) התנפלו ערבים מטירה וקלקיליה מצד מזרח ואנשי שבט אבו קישק מצד מערב, הרסו הכל והחריבו. אחר כך התקדמו לעבר פתח־תקווה. פליטי כפר מל"ל וכפר סבא היו בין מגיני פתח־תקווה בעת ההתנפלות הגדולה עליה מצד המון ערבי סוער. פתח־תקווה ניצלה מהרס הודות לעמידת הגבורה של מגיניה ועזרת הצבא שבא באיחור. ארבעה מבני פתח־תקווה נפלו על הגנתה. השייח' שאכר אבו קישק נידון ל־15 שנות מאסר אך כעבור זמן־מה נערכה "סולחה" בין הערבים והיהודים והשייח שוחרר ממאסרו.

במשך כשנה ישבו אנשי כפר מל"ל בפתח־תקווה ועבדו בעבודות שונות. הם ניהלו משא־ומתן עם המרכז החקלאי ועם ההנהלה הציונית לסייע בידם לחזור ולבנות את יישובם בכפר מל"ל. סוף־סוף השיגו את הסכמת המוסדות ובבואם לשקם את כפרם מצאו את שלושת הבתים הרוסים, המרצפות, המשקופים והרעפים נעקרו ונשדדו — קירות הבתים עמדו עירומים ומבויישים.

ראשוני כפר מל"ל נתמלאו מישנה מרץ לשקם את כפרם ועמדה להם סגולת הסבלנות ואורך־רוח להתגבר על מכשולים רבים. במשך הזמן נוספו מתיישבים חדשים וניתן להם תקציב התיישבותי. המושב יצא אל דרך המלך בהתפתחותו החקלאית.

מוצא

מוצא, יישוב כפרי בהרי ירושלים, כ־5 ק״מ ממערב לעיר, בצד הכביש המוליך אל השפלה. השם מוצא נזכר במקרא כעיר בגבול שבט בנימין שהתנחל בסביבה זו. מוצא ידועה גם מתקופת המישנה. רבותינו מספרים: ״מקום היה למטה מירושלים ונקרא מוצא, בערב הושענא־רבה (יום שביעי של סוכות) היו יורדים לשם ולוקטים מורביות (ענפים) של ערבה ובאין וזוקפין אותן בצדי המזבח״ (מישנה, סוכה, ד—ה). הרומאים הקימו ליד מוצא קולוניה של חיילים משוחררים מצבאם. ברבות השנים התיישבו בקולוניה פלחים ערבים.

ראשיתה של מוצא החדשה ברכישת הקרקע בשנת 1959 על־ידי יהודים מירושלים וביום כ״ו טבת תר״כ—1860 נוסד במקום משק חקלאי בידי שאול יהודה, עולה מבגדד. יהושע ילין (פולניה, 1833—ירושלים, 1924) איש ירושלים שנשא לאשה את אחות המייסד ממשפחת יהודה, התיישב במוצא והרחיב תחומיה. בזכרונותיו הוא מספר: ״ובעד הכסף הרב אשר הירבה חותני לתת לי במוהר ומתן, קנה בעדי נחלת שדה וכרם ומיני אז התלקחה שלהבת נוראה בחדרי לבבי לעבודת אדמת הקודש... נטעתי לי אילנות, זרעתי שדות גנים וגם בית משתה ומלון לאורחים״. משנת 1894 החלו להתיישב במוצא חקלאים נוספים ונוסד גם ביח״ר לרעפים. הקשר בין מוצא לירושלים הקרובה היה ברכיבה על חמור או הליכה ברגל במשך יותר משעה. בשנת 1912 יזם האיכר שמואל ברוזה אירגון תחבורה בדיליז׳נס שנסע בקביעות פעמיים ביום בין מוצא לירושלים. תושבי ירושלים השתמשו בתחבורה זאת כדי לצאת מן העיר אל סביבה כפרית. ״מי יודע, יכול להיות שברבות הימים תתפתח מוצא למעון קיץ בעד ירושלים״. אולם עברו שנים עד שנבנה במוצא בית־ההבראה בשם ״ארזה״.

שמואל ברוזה (רוסיה, 1869 — ירושלים 1944) רכש חלקת אדמה במוצא, 57 דונם ופיתח משק חקלאי בין הסלעים, בייחוד כרמי גפן. כשביקר הרצל בירושלים ב־1898 כדי להתראות עם קיסר גרמניה, הזמינו ברוזה לבקר במשקו במוצא. הרצל נטע עץ ברוש במו ידיו. הברוש נעקר וברוזה נטעו מחדש. במאורעות תרפ״ט—1929 נהרס משקו ולאחר זמן הקימו מחדש.

מאורעות־הדמים של שנת תרפ"ט—1929 שהתפשטו בכל הארץ, הטביעו חותם טראגי על המושבה הקטנה מוצא. בני הכפר הערבי קולוניה הסמוכה התנפלו על תושבי מוצא. במשך כשישים שנה חיו איכרי מוצא בשכנות טובה עם ערביי הסביבה ופתאום בשבת י"ח אב תרפ"ט—24.8.1929 לא הועילה הידידות, ובמקומה התעוררה חמת רצח.

הגנתה של מוצא לא היתה מאורגנת, תושביה גם לא חשבו שיש הכרח בהגנת מושבתם, כי "כולם ערבים מכרים שלנו וידידים". אולם בצהרי יום שבת פרצו פתאום שלושים ערבים מבני הכפר קולוניה אל הבית הקיצוני של המושבה, בית משפחת מקלף, ושחטו את כל מי שבא לידם. בנשים התעללו לפני הרצח, ולא חסו על זקן בן 85 שהתארח בבית מקלף. חמש נפשות נרצחו, הכל נשדד והבית הועלה באש.

לאחר הרצח באו שלוש מכוניות משוריינות של המשטרה והוציאו את הנשים והילדים. אלה שסירבו לעזוב את מושבתם התבצרו בבית־החרושת לרעפים. בתי המושבה שהתרוקנו מיושביהם נשדדו על־ידי הערבים מן הכפרים השכנים. עזרה שבאה מתל־אביב לא היה לה מה לעשות. באותו זמן באו שני משוריינים של המשטרה מירושלים וחזרו העירה בשיירה ועימם כל אנשי מוצא. המושבה נשארה ריקה מאדם.

אריה לייב מקלף (רוסיה, 1876 — מוצא, 1929) עלה לארץ עם הוריו ב־1891, למד בבית־המדרש למורים בירושלים. כשבגר החליט להיות איכר במוצא. כאן בנה את משקו בין סלעי ההרים וביתו היה מרכז לאורחים ולעסקנים ואף הוא עצמו עסק בצורכי ציבור. מכל משפחת מקלף ניצל בנס בנם בן התשע, מרדכי מקלף שהיה הרמטכ"ל השלישי בצה"ל ומנהל מוסדות כלכליים בכירים במדינה. נפטר בשנת 1978.

לאחר ששקטה הארץ מן המאורעות שבו חקלאי מוצא אל מושבתם ובשנת 1933 נוסדה מוצא עלית במעלה ההר. במלחמת הקוממיות התחוללו בסביבות מוצא קרבות קשים עם הערבים שהתבצרו בכפרים השכנים ובייחוד באיזור הקסטל.

מטולה

מושבה בגליל העליון, בקצה "אצבע הגליל", גובלת עם לבנון, כ־530 מטר מעל פני הים התיכון.

השם מטולה במקורו ערבי — "אמטלה" ופירושו משקיף על פני הסביבה. ואומנם המושבה בנוייה על הר ממנו נשקפת ארץ רחבת ידיים: הרי הגליל, עמק החולה, רמת הגולן, רוכסי החרמון, עמק עיון, הרי הלבנון ועוד. הקנאים לשפה העברית דרשו שם עברי למושבה העברית וקראו לה "עם תהילה" על משקל "אמטלה". אחרים קראו לה "עם סגולה". אליהו ספיר (ירושלים 1869 — פתח תקוה 1911) מחנך וחוקר ארץ־ישראל, הציע לקרוא למושבה הצפונית מצפה חרמון. כולם שמות נשגבים אבל גבר השם מטולה.

איזור אמטלה הוא שטח הררי, הכפרים הערביים בנויים ברובם בצלעי ההרים והוא רחוק מדרך המלך. עד כמה שידוע לא זכה האיזור לביקורם של תיירים במאה ה־19 פרט לשני אישים:

ליידי הסטר־לוסי סטאנהופ, בת למשפחת אצולה אנגלית שהגיעה לארץ ב־1814 והשתכנה בכפר דרוזי ליד צידון. היא היתה עוברת בכפרים רכובה על סוסתה בלבוש מזרחי והכתה בתימהון את הבריות. איש לא האמין למראה עיניו כי אשה תרכב על סוס בלי רעלה (צעיף נשים המכסה את הפנים), הערבים חשבו כי שטן מתחפש בדמות אשה. זכרונותיה פורסמו על־ידי רופאה ב־1845.

התייר השני שסייר בארץ והגיע אל האיזור הזה בשנת 1879 היה סיר לורנס אוליפנט (כף התקוה הטובה, דרום אפריקה 1829 — אנגליה 1888), נוצרי, מחסידי אומות העולם שהטיף לרעיון התיישבות יהודים בארץ־ישראל ואף התייצב לפני השולטן התורכי להשפיע עליו לטובת התיישבות יהודים בארץ־ישראל שהיתה תחת חסותו.

אדמת אמטלה היתה שייכת לפלאחים משבט הדרוזי, מצבם החומרי היה רע ומריבות פרצו ביניהם. הם החליטו איפוא למכור את אדמתם לאיש נוצרי תושב צידון בשם ג'אבור בק, בתנאי שישאירם על האדמה כאריסיו. הדרוזים היו יהירים מאוד וסירבו לשלם דמי חכירה כפי שהותנה עימם בחוזה וקשה היה להתדיין עימם. הואיל וכך חיפש בעל הקרקע קונה לרכושו שאינו מכניס.

הדבר נודע ליהושע אוסוביצקי (רוסיה 1858 — פאריס 1929) נציגו הנמרץ והמסור של הברון רוטשילד בארץ. משרדו של אוסוביצקי היה בראש פינה וסביבו סגל פקידים העושה רצונו. השפעתו היתה ניכרת בכל הגליל, כמלך היה בעיני בני הארץ בעוברו במרכבתו הרתומה לסוסים אבירים מוקף שומרי ראש, פרשים מן ה"כייאלים". האיש ידע יפה לכלכל את מעשיו ולאחר משא ומתן עם ג'אבור בק שהתנהל בסודיות גמורה, נחתם חוזה הקנייה בשנת 1890.

השטח שנקנה היה 15 אלף דונם קרקע. העיסקה כללה שדות מיזרע, כרמים, שתי טחנות קמח, בוסתן, שני מעיינות מים וכל הבקתות של הכפר אמטלה, 50 במיספר. לפלאחים הדרוזים הוענקו דמי פיצויים כדי שיפנו את בתי הכפר ויניחו לשדות. לאחר זמן, כאשר החלו המדידות המדוייקות התברר כי שטח הקרקע אינו עולה על 12,800 דונם, ורק 8,600 דונם ראויים למיזרע והשאר אדמת טרשים מתאימה למירעה.

בקיץ תרנ"ו—1896 עלו על אדמתם 59 מתנחלים והניחו יסוד למושבתם מטולה.

מייסדי מטולה היו פועלים וותיקים בארץ שעבדו בזכרון יעקב ובראשון לציון. בערב צאתם אל "ירכתי הצפון" נערכה להם במקום מגוריהם מסיבת פרידה רבת משתתפים, ובשפת הימים ההם "עשו להם לווייה בהמון חוגג", כלומר ליוו בשמחה את צאתם.

ראשוני המתנחלים השתכנו בבקתות הנטושות של הכפר הדרוזי אמטלה. היתה זו מושבה עברית יחידה בסביבה ערבית של בדווים ודרוזים שהטילו חיתתם על תושבי הסביבה. מצב הבטחון הצריך להקדיש כוחות רבים לשמירת המושבה. זו היתה התנחלות נועזת מאוד, והאנשים אכן היו נועזים ואמיצים, אין מורך בליבם.

התחבורה אל מטולה היתה קשה ומסוכנת והדרך אליה רחוקה מיגעת ומפותלת. אחד מנכבדי ירושלים שבתו היתה נשואה לאיכר צעיר במטולה, יצא מעיר מגוריו ברכיבה על גבי בהמה והגיע ליפו כעבור 9 שעות. ביפו ירד בספינה ההולכת לביירות שבלבנון (ארץ ישראל ולבנון שתיהן היו בשלטון תורכיה) והטלטל על גלי הים משך 12 שעות. מביירות הדרים לצידון באונייה שלוש שעות ומצידון למטולה ברכיבה על גבי פירדה שמונה שעות — סך הכל שהה האיש בדרך 32 שעות כמחציתן בים — דרך ארוכה אבל מעניינת.

תייר שביקר במטולה ב־1900 מספר כי מצא במושבה 57 משפחות איכרים גרות בבתי חימר המטים ליפול, ואכן כמה מהם כרסו בעונת הגשמים. הברון רוטשילד הורה לפקידיו להרוס את הבקתות ולבנות בתים חדשים למגורי האיכרים.

לאחר שניבנו הבתים רווח מעט לאיכרים אך מצבם הכלכלי לא שופר. רובה של אדמת מטולה אינה מן המשובחות, מלבד זאת היו השכנים הערבים שולחים ידם בגניבה מכל הבא ליד ומשגרים את צאנם ובקרם בשדות היהודים. המתיישבים יצאו להגן על רכושם ועל עמלם והיה חשש לקטטות ולשפיכות דמים. איכרים רבים קצה נפשם לחיות במתיחות מתמדת ועזבו את המושבה, אולם אלה שנשארו היו דבקים באדמתם באהבה רבה. במקום העוזבים באו איכרים חדשים ובמושבה מטולה נוצר אורח חיים של מושבה בודדת אשר אנשיה רתוקים אל עבודת האדמה ולשמירת המושבה.

הדור השני שגדל במושבה ספג לקירבו את ההווי של עבודה, הסתפקות במועט, חיי מתיחות, היכולת לעמוד בשער מול מתנכלים והסתגלות אל סביבה פראית בין הרים. ושיחק מזלו של הדור הצעיר וזכה לקבל חינוך והשפעה ממורים מחנכים מעולים, אישים בעלי שאר רוח. ראשון להם יצחק אפשטיין (רוסיה 1862 — ירושלים 1943), עלה ארצה ב־1886 והיה מחלוצי החינוך העברי בארץ. לימים נתפרסם כבלשן וסופר בעל סגנון מיוחד ועברית רהוטה. בשנותיו האחרונות היה מפקח על בתי הספר בארץ. שני לו היה המורה שמחה חיים וילקומיץ (1871—1918) עלה מרוסיה והתעלה כמחנך עברי המשפיע מרוחו על תלמידיו ועל סביבתו.

המורים גילו מקוריות בעבודת ההוראה, דבקים במטרה קדושה לחנך דור חדש בארץ ישראל השבה לתחייה, השפעתם הרוחנית על תלמידיהם היתה עצומה. באותה עת היו ספרי לימוד מעטים ומערכת הלימודים לא היתה קבועה, על המורים היה ליצור כמעט הכל בעצמם. ומה בכל זאת לימדו ? המורים הקנו לתלמידיהם הרבה אהבה: אהבה לתנ"ך, אהבת המולדת, אהבה לעבודת האדמה ואהבת השפה העברית.

מן הראוי להעלות פרט מעניין מתחום החינוך העברי בארץ־ישראל בראשית צעדיו. המורים וילקומיץ ואפשטיין מצאו כי לפנים בישראל כאשר העם ישב על אדמתו, היו תושבי הגליל ניכרים

בשפתם העברית שהיתה שונה בהיגוייה מזו השגורה בפי אנשי יהודה. המורים סברו איפוא כי עתה בבואנו להחיות את שפתנו העברית חשוב שאיכרי הגליל של ימינו הבולטים בתלבושתם הכפרית, יהיו שונים מהכורמים בני מושבות יהודה גם בשפתם העברית. נימנו וגמרו לבטל כליל מן הדיבור הגלילי החי את היגוי בית רפוייה ודרשו מתלמידיהם לדבר בבית דגושה — תמיד ורק דגושה.

התלמידים היו צייתנים להפליא ודיברו להנאת מוריהם כפי שאולפו. דור שלם של תלמידי מטולה, ראש פינה וכפר תבור סיגל לעצמו דיבור עברי בבית דגושה — אין בית רפוייה בעברית שבפיהם. חלק מהם דיבר כך עד זיקנה ושיבה — מיד ידעת את מוצאם.

ידועה השנינה המלעיגה והמרושעת על צעירי המושבות ההן, כדי להקניטם חובר משפט עילג שכל מילה יש בה בית, והאומר את המשפט בשלימותו, בבטאו בית דגושה בכל מלה, מעורר צחוק. והרי המשפט: "שבעים ושבעה זבובים לבנים מסתובבים מסביב לחלב הלבן" — ונשמעה העברית בפי הצעירים הללו כטוחנים חצץ...

ב־1916, בעוד מלחמת העולם הראשונה בעיצומה, נוסד דרומית למטולה כפר גלעדי וכשנתיים אחר כך נוסד קיבוץ תל־חי והוקלה קצת בדידותם של איכרי מטולה. עם כיבוש צפון ארץ־ישראל על־ידי הצבא הבריטי בספטמבר 1918 נועד החבל הצפוני של הארץ לשלטון המנדט הצרפתי. ערביי האיזור לא הסכימו לשלטון צרפתי עליהם, המוסלמים בכפרים התקוממו נגד הצבא הצרפתי וכנופיות של בדווים הטרידו את היישובים העבריים שהיו חשודים בעיניהם כאוהדים את צרפת.

לאחר ההתנפלות על תל־חי ועזיבת מתיישביה (על המצב הבטחוני באיזור ועל קורות תל־חי קרא בפרק על תל־חי), ולאחר שכפר גלעדי הותקפה קשה ונעזבה, הגיע תורם של איכרי מטולה. במושבה חנה חיל מצב צרפתי, קטן במספרו ולא היה בכוחו לעצור במתפרעים הערבים שעלו על מטולה מכל צד. האיכרים החליטו איפוא לנטוש את מושבתם. היה זה מחזה מחריד לראות את האיכרים אורזים חפציהם בבהלה ונפרדים ממושבתם אליה היו קשורים בעבותות אהבה וסבל במשך 25 וחמש שנים — מחצית היובל!

בראשית ינואר 1920 נאלצו 120 תושבי מטולה להימלט על נפשם אל העיר צידון אשר בלבנון. מצידון נסעו האנשים לדרום הארץ, לחיפה ואל המושבות למצוא מקלט אצל קרובים וידידים. כעבור ימים אחדים יצא את מטולה חיל המצב הצרפתי והערבים הסתערו על בתי המושבה שדדום והרסום. בית הכנסת, בית הספר וששה בתי מגורים הועלו באש, מתוך שאר הבתים עקרו הערבים את המירצפות, החלונות, הדלתות והורידו את הרעפים האדומים מן הגגות.

בסתיו תרפ"א—1920, בעוד האיזור נתון בשלטון צרפת, החלו איכרי מטולה לחזור אל מושבתם בעזרתה הכספית של חברת יק"א. לא כולם חזרו, היו שנואשו והחליטו לחפש אחיזה ביישובים אחרים, האיכרים ברובם לא רצו לוותר על נחלתם אליה היו קשורים.

בשנת 1921 עבר איזור מטולה לשלטון המנדט הבריטי וצפון הארץ אוחד עם דרום ארץ־ישראל. מטולה נכללה בשטח שנועד לבניין הבית הלאומי ואנשיה הם עתה חלק מן היישוב העברי. המשקים שעמדו ריקים נמסרו לאיכרים חדשים והמושבה שבה להיות כולה מיושבת. ההסתדרות הציונית הרחיבה עתה את ההתיישבות החקלאית בעמק החולה ובהרי נפתלי ומטולה יצאה מבדידותה.

אולם מטולה נשארה מושבת ספר, עובדה שהטביעה חותמה על חיי המושבה ועל אופי האנשים ואף על עיסוקיהם של חלק מהם. במלחמת העולם השנייה היתה מטולה בחזית מול לבנון שהיתה בשלטון צרפת של וישי אוייבתה של בריטניה שנלחמה בגבורה נואשת. במלחמת הקוממיות של ישראל ב־1948 היתה מטולה שוב בחזית, מדינת לבנון שלחה את צבאה נגד מדינת ישראל שנלחמה על עצמאותה. אחרי מלחמת השיחרור חדרו מן הלבנון לפנים הארץ כנופיות מחבלים ובמטולה שררה מתיחות מתמדת. במושבה חנה צבא ישראל נכון להשיב מלחמה שערה נגד כל תוקף.

למרות כל אלה התפתחה מטולה, האוכלוסיה גדלה, ניבנו שכונות חדשות, נפרצו רחובות חדשים, נפתחו בתי קייט לאלפי נופשים שבאו מדרום הארץ להנות מאווירה הצח. ב־1977 נפתחה ליד המושבה תחנת מעבר המכונה "הגדר הטובה" להקלת הקשר בין יישובי הנוצרים בדרום לבנון לבין מדינת ישראל.

משמר העמק

קיבוץ בעמק יזרעאל, לרגלי הרי שומרון, כ־6 ק"מ צפונית־מערבית מצומת מגידו. הנקודה בנוייה על גבי רמה, 90 מטר מעל פני הים התיכון, ממנה נשקפים מרחבי העמק. נוסד בחשוון תרפ"ז — נובמבר 1926, משתייך לקיבוץ הארצי של "השומר הצעיר".

משמר העמק — מבכירי היישובים של "השומר הצעיר", קדמו לו הקיבוצים: בית־אלפא ב־1922, מזרע ב־1923 ושריד בכמה חודשים בלבד. בין חברי הקיבוץ אישים בולטים, בעלי מעמד בהנהגה הראשית של תנועת השומר הצעיר ומפ"ם הקובעים את דרכן הפוליטית והמדינית בארץ. משמר העמק מתווה דרכה החינוכית והלימודית של תנועת הנוער שלו בו קיים משק חקלאי שיתופי למופת.

גרעינו של הקיבוץ ב־1922 במחנה שהוקם בשכונת נווה שאנן בחיפה על־ידי עולים חלוצים מפולין, שמו היה אז "קיבוץ השומר הצעיר ב'". חבריו עבדו בבניין בחיפה וכמה מהם עבדו בנהלל ובעפולה.

לאחר שהקיבוץ התגבש מבחינה חברתית נתאפשר לו לתפוס את מקומו בהתיישבות החקלאית. ההיאחזות בנקודת ההתנחלות לא היתה על דעת המחלקה להתיישבות של ההנהלה הציונית ובשנים הראשונות נמנע ממנו תקציב התיישבותי. הבסיס הכלכלי להיאחזותו שימש ייעור הגבעות שנעשה מטעם הקרן הקיימת. הקיבוץ הקים מחנה צריפים קטן למרגלות הר שומרון בקרבת הכפר הערבי אבו שושא. חברי הקיבוץ ראו ייעוד לעצמם: הפרחת אדמת עמק יזרעאל.

שטח האדמה שהועמד לרשות הקיבוץ היה כאלפיים דונם, רצועת אדמה צרה שראשה הדרומי נמצא ליד המחנה ואילו הקצה הצפוני נוגע בשפת נחל קישון. החברים התחלקו בעבודה: חלק אחד עלה על הגבעות ונטע שם את עצי היער ואף חלקה מיוחדת של עצי פרי, חלק אחר עיבד את אדמת הפלחה שבמישור העמק.

והנה הגיע קיץ 1929. הקיבוץ הצעיר עודנו בראשית דרכו וטרם התבסס מבחינה משקית. באותו קיץ פרצו מאורעות־דמים בכל הארץ

וגרמו למתיחות ביישובים העבריים. מחיפה באו מסיתים, שליחי המופתי הירושלמי ושיסו את תושבי הכפרים הערבים בשכניהם היהודים. שמועות נפוצו, כי הערבים אכן מתארגנים לתקוף את היישובים היהודיים.

משמר העמק שכנה אז מרוחקת ובודדת בין שני כפרים ערבים שחלשו על הקיבוץ משני עבריו כשהם על רוכסי ההרים והקיבוץ במידרון ההר. במשמר העמק התגוררו אז 12 חברים ו־3 חברות. כמה צריפים שימשו למגורים ולצורכי המשק, לא היה במקום שום בניין קבע. ברשות החברים היה נשק מצומצם: שני רובי צייד ברשיון וכן שני רובים ושני אקדחים בלי רשיון. נציגי הקיבוץ נקראו לישיבת חירום בנהלל, שם שכנה מפקדת הגוש של ה"הגנה".

"לאחר שהחברים מסרו על היש בנקודתם, נאמר להם כי לא תינתן להם כל עזרה ואין אפשרות להגן על הנקודה, לכן יש לעזבה" (ספר תולדות ההגנה כרך שני, חלק ב' ע' 386). חבר הקיבוץ לא הסתפק במה ששמע בישיבה אלא נסע לחיפה ופנה אל מפקד העיר יעקב פת ותבע ממנו עזרה באנשים ובנשק. פת הודיע לו שלא יוכל לשלוח עזרה באנשים והשליח חזר למשקו ועימו תשעה רימונים.

אל משמר העמק הגיע קצין המשטרה תיאודור עבוד ועימו שישה שוטרים ערבים, הם תפסו עמדות עשויות פחים ושקי חול. לפנות ערב החלו הערבים לתקוף את הקיבוץ. בזמן ההתקפה התברר שהשוטרים מסרבים לירות במתקיפים ("הם ירו באוויר"). "רק הקצין הערבי השתתף בפועל בהגנת המקום". הרימונים שהובאו מחיפה לא פעלו.

המפקד הבריטי של משטרת הכפרים שמושבו בחיפה, שיגר למשמר העמק "הודעה אולטימטיבית שעל חברי הקיבוץ לעזוב את הנקודה, אם לא יעשו זאת יעזבו השוטרים את המקום, ואם יצייתו לפקודתו הוא מקבל על עצמו את האחריות על הנקודה ועל רכושה".

לאחר הניסיון הקשה שעבר על הקיבוץ בלילה הקודם ברור היה למגינים שלא יוכלו להישאר במקום והם הסכימו לעזוב את הנקודה ולעבור לעפולה — המחנה התרוקן מתושביו, משמר השוטרים נשאר במקום. באותו יום הציתו הערבים את הגורן של

הקיבוץ — עמל של שנה עלה בעשן. משמר מלחים בריטיים ערך פעולות עונשים בכפרים הסמוכים וההתפרעות פסקה.

שני חברים היו באים מדי יום לבקר במשמר העמק. החברים שישבו בעפולה תבעו ממוסדות ההגנה עזרה בנשק, כעבור שישה ימים ניתן להם מספר רובים וחברי הקיבוץ חזרו למשמר העמק. עם בואם עזב משמר השוטרים את המקום והגנת הנקודה נשארה על אחריות חברי המשק בלבד.

ביישובי העמק ובמוסדות ההגנה נתעורר ויכוח ער, ונחלקו הדעות אם נכון עשו חברי משמר העמק בנטשם את יישובם. היו שראו במעשה "חטא שאין לו כפרה", לדעתם היה על האנשים להישאר במקום בכל התנאים והעזרה היתה באה. לעומתם טענו אחרים כי קשה היה להגן על משמר העמק משום שהיא נמצאת במידרון ההר, לא היה לה בית אבן להתגונן ממנו ונשקם היה "דל עד אפס". כן צויין כי אנשי משמר העמק קיבלו הודעה מוועד ההגנה של הגוש שלא יעזרו להם וכי עליהם לעזוב את הנקודה. האחריות לנטישת משמר העמק הוטלה על מפקדת ה"הגנה".

יש להניח כי גם חברי הקיבוץ דעתם לא היתה נוחה ולא אחידה במעשה הנדון. מ. בדר איש קיבוץ מזרע כתב לאחר זמן: "אנחנו הזנחנו את ההכנות הדרושות להגנה עצמית. אילו היו עשרה רובים במשמר העמק לא היו עוזבים את הנקודה".

במאורעות תרצ"ו—1936 עמד שוב קיבוץ משמר העמק במערכה כבדה מול אנשי הכפרים השכנים. הקיבוץ הגן בגבורה על יישובו והניס את המתקיפים הערבים.

ובמלחמת השחרור עלה צבא קאוקג'י על משמר העמק לכבשה. אנשי הקיבוץ הוכיחו את עליונותם, הגנו באומץ־לב על נקודתם ונחלו ניצחון גדול.

פוריה

פוריה נמצאת בגליל התחתון, בדרך יבנאל—כנרת, על גבי רמה המשתפלת לצד מזרח אל עבר ים כנרת ולצד מערב אל בקעת יבנאל. השם פוריה הוא סמלי ובא להדגיש את שאיפת מייסדיה להפוך את אדמת השממה למקום פורח.

הבא לדבר על פוריה אי־אפשר לו שלא לשלב בחיבה את שמו של שמעון גולדמן היוזם להקמתה, נושא בעול בניינה וצמוד אליה בכל חום ליבו — עד צאת נשמתו על אדמתה.

שמעון נולד ב־1859 למשפחת חסידים בפולין ובעודנו צעיר לימים היגרה המשפחה לאנגליה והתגוררה בלונדון. שמעון הצעיר התמסר להדרכת נוער יהודי, רובו בני מהגרים כמוהו והוא התבלט בהשפעתו החיובית, בחריצותו ובהתלהבותו לתפקיד.

באותו זמן החליטה אגודת "חובבי ציון" בלונדון לקבל תחת חסותה את המושבה בני יהודה בגולן ממזרח לכנרת. "חובבי ציון" הקציבה למטרה זו תקציב מיוחד והוצע לגולדמן הצעיר והנמרץ לפקח על ביצוע התוכנית לביסוסה של המושבה בני יהודה.

בשנת 1898 עלה שמעון גולדמן לארץ־ישראל עם רעייתו בת למשפחת רבנים באנגליה ועימם ארבעת ילדיהם. המשפחה השתכנה בצפת מחוסר בית מגורים בבני יהודה. שמעון היה שוהה בכל ימות השבוע בעבר הירדן מזרחה ומטפל באיכרי בני יהודה וחוזר אל משפחתו בצפת בערב שבת רכוב על גבי חמור.

שמעון העלה תוכנית מפורטת לביסוסם של איכרי בני יהודה וכן לתוספת מתיישבים להרחבת המושבה המבודדת. גולדמן עיבד תקציב התיישבותי לביצוע תוכניתו, אולם "חובבי ציון" בלונדון נוכחו לדעת, כי לא יוכלו לשאת בנטל התקציב הדרוש ושמעון חזר לאנגליה (פרטים נוספים על בני יהודה ראה פרק מיוחד בספר זה). לאחר זמן היגר שמעון עם משפחתו לארצות־הברית והשתקע בעיר סט. לואיס. כאן נתפרסם שמעון כציוני נלהב הבקיא בענייני ארץ־ישראל והוא אף מלא וגדוש תוכניות ורעיונות אודות בניין ארץ־ישראל.

שמעון גולדמן הגה את רעיון ה"אחוזות" והביאו בפני חבריו בעיר מגוריו. האידיאה המונחת בייסוד "אחוזה" היא: כל יהודי ציוני, אפילו איננו עשיר יוכל להשתתף בפועל בבניין ארץ־ישראל על־ידי רכישת מניות ב"אחוזה" ולקשור את גורלו האישי במפעל להקמת יישוב עברי שבו הוא יהיה שותף. "אחוזה" תרכוש קרקע בארץ־ישראל, תיטע עצי פרי, תבנה בתי מגורים לחברים, ולאחר שהמטע יתן פירות יעלה חבר "אחוזה" לארץ־ישראל ויתיישב על נחלתו וייהנה מן ההכנסות של כרמו.

בשנת 1908 עורר רעיונו של גולדמן התעניינות רבה בכמה ערים בארצות־הברית. גולדמן כינס אסיפות אליהן באו אנשי "עמך" והטיף ל"תוכנית של גיוס מיליון דולר למען מפעל התיישבות בארץ־ישראל". ההסתדרות הציונית באמריקה משכה ידה מן הרעיון שנראה לה נועז מדי. אבל נמצאו אוהדים רבים לרעיון ונוסדו "אחוזות" בכמה ערים באמריקה ובקנדה. האחוזה הראשונה נוסדה בעיר סט. לואיס, מקום מושבו של גולדמן.

ולא ידע גולדמן כי הוא איננו הראשון לרעיון של הקמת "אחוזה" על־ידי מכירת מניות בין יהודים להקמת מושבה בארץ־ישראל. חמישים שנה לפניו חי באותה עיר עצמה סט. לואיס איש בשם שמעון ברמן (תולדותיו ומעשיו ראה בספרי החוות החקלאיות), איש מלא מרץ, גדוש רעיונות ונפשו להטה להקים בסט. לואיס חברה להתייש־בות בארץ הקודש. הוא הפיץ ברבים את תקנות חברתו, אך יהודי סט. לואיס לא נהו אחריו. לא כן גולדמן, מזלו האיר לו פנים והוא הצליח תוך זמן לא רב לארגן בעירו "אחוזה" ובשמה פעל והקים את המושבה פוריה.

ומן הראוי לספר, כי כשלושים שנה אחרי נסיונו של ברמן הנ"ל, הופיע בניו־יורק עורך־דין צעיר שהיגר מגרמניה שמו אדם רוזנברג, והקים בעירו אגודה להתיישבות "שבי ציון" שיסדה בעבר הירדן המזרחי מושבה חקלאית בשם תפארת בנימין, זו התקיימה זמן קצר בלבד (פרטים ראה בספר זה בפרק תפארת בנימין).

ב־1910 ייפתה הנהלת "אחוזה" בסט. לואיס את כוחו של שמעון גולדמן לנסוע לארץ־ישראל ולהתעניין ברכישת שטח קרקע להתייש־בות. גולדמן הכיר את הארץ ובבואו התקשר עם חברת יק"א וקנה ממנה את אדמת דלייקה בשטח של 4,000 דונם. האדמה השתרעה

על פיסגת הר ועל שני מורדותיו, לצד כנרת ולצד יבנאל. מראש ההר נשקף נוף נהדר: ממזרח עומדים זקופים ושוממים הרי הגולן ולרגליהם נוצצת הכנרת, זוהרת בקיסמה המשובב. ממערב־דרומית משתרעת בקעת יבנאל מעובדת יפה, ובקציה מבריקים הגגות האדו־מים של המושבות יבנאל ובית־גן.

שמעון גולדמן הכיר את הארץ ואת אנשיה שתים־עשרה שנה לפני כן. עתה הוא חידש היכרויות עם מכרים ותיקים שעודדוהו הרבה בתפקידו החדש. ד"ר ארתור רופין (גרמניה, 1876 — ירושלים, 1943), מנהל המשרד הארצישראלי ביפו ויושב ראש חברת "הכשרת היישוב" שיתף פעולה עם גולדמן ויעץ לו רבות על אודות בנייתה של חוות פוריה. רופין ראה בגולדמן אישיות אופטימית היודעת להת־גבר על מכשולים. קלוואריסקי, מנהל חוות סג'רה לשעבר, ועתה מנהל המושבות בגליל מטעם יק"א, זכר לגולדמן את בואו לחוות סג'רה ללמוד חקלאות למען יוכל להדריך את איכרי בני יהודה. ואיכרי הגליל קיבלו את גולדמן בחיבה גלוייה, הוא הקסים את רואיו במרצו, ברעיונותיו ובהופעתו הנאה.

ב־1912 ניגש שמעון גולדמן להקים ולנהל את היישוב החדש, בתנופה גדולה ובאמונה לוהטת. עד מהרה הוקם על פיסגת ההר צריף מגורים לפועלים, נקדחה באר מים והוקמו בנייני אבן לרפ־תות, אורוות ומחסנים. ניבנו מטבח וחדר־אוכל והחצר רחבת־הידיים הוקפה חומת אבנים. לאחר זמן קצר ניבנו בתי מגורים מאבן בהם שוכנו הפועלים בעלי משפחות. וכדי להוכיח עד כמה עמוקה אמונתנו בעתיד היישוב הזה, בנה גולדמן בית לעצמו שצריך היה להיות "ראשיתו של רחוב בן ארבעים בתים שייבנו במורד לצד כנרת". גולדמן הביא לפוריה את בני משפחתו ושיכן אותן בביתם החדש ולא היה מאושר ממנו. עתה הגביר את קשריו עם חברי "אחוזה" בסט. לואיס ועודדם לעלות ולהתנחל על אדמתם בפוריה.

הואיל וגולדמן לא היה בעל מקצוע בענייני נטיעות הוא הזמין אליו, לפי עצתו של רופין, את אליהו איזרעאלית איש קוסטינה, ומסר לידיו את ההנהלה המקצועית ואירגון העבודה. איזרעאלית ידע לחבב על הפועלים את עבודתם החקלאית ואף שמר בקפדנות על עקרון העבודה העברית. 25 פועלים עבדו בהקמתה של פוריה. הם עבדו בסיקול השדות מאבנים, בעקירת שורשים של שרידי עצים ובנטיעת כרם שקדים וזיתים שניטעו במעורב. מקום הכרם היה במורד ההר

המשתפל לצד יבנאל והנטיעות נראו ממרחק שורות שורות מעובדות יפה. איכרי המושבות הסמוכות הוזמנו לעבודה עם בהמותיהם לחרוש בין העצים, והיה זה מקור הכנסה חשוב לחקלאים.

אין לך כלי מחזיק ברכה יותר מאשר יחסי אנוש נאמנים בין בני־אדם שנזדמנו לעשות ביחד את עבודתם. התיישבותנו משופעת מקרים רבים של חיכוכים אישיים שגרמו לבזיון העבודה ולעיכוב התפתחותו של היישוב החקלאי עוד בראשית צעדיו. בפוריה מצאו גולדמן ואיזרעאלית שפה משותפת, שום עניין לא היה עדיף מאשר קידום עבודת הבניין של פוריה.

אליהו איזרעאלית נולד ברוסיה בשנת 1874 ועלה לארץ עם הוריו בהיותו עלם בן 17. ההורים התאכזרו בקוסטינה היא באר־טוביה ואליהו הצעיר התמסר לעבודה במשק הוריו. החקלאות בקוסטינה היתה מיוסדת על פלחה חרבה בלבד. אליהו למרות גילו הצעיר, ואולי הודות לגילו הצעיר, הגיע למסקנה, כי אין תקווה לאיכר להתקיים על עבודת הפלחה כמות שהיא, יש לגוון את המשק החקלאי על־ידי תוספת ענפים חדשים. אליהו התחיל להתאמן בענף המטעים אצל האיכרים במושבות יהודה השכנות, והתמחה בגידול עץ השקד ועיבודו ללא השקייה. עתה כשהוצע לו לנהל את עבודת המטע ביישוב החדש בפוריה ראה את עצמו מוכשר למלא תפקידו, זה המקום בו יוכל להוכיח את יכולתו. מלא מרץ, חדור אידיאלים החל צעדיו על אדמת פוריה.

העיתונות של אותם הימים כתבה: "תנאי החיים בפוריה הם כמעט הטובים ביותר בגליל, מעונות הפועלים הם חדרים נקיים ויפים והמטבח מסודר. המנהל פנה בהצעה לפועלים שיסדרו קבוצה של 10—15 איש שיתחייבו לעבוד בפוריה חמש שנים רצופות, ואחר כך יקבל כל אחד מהם חינם חמישה דונם אדמה לנטיעה, לבית מגורים ולחצר. ואם אותם פועלים יכניסו בכל חודש 10 עד 15 פראנק הם יקבלו כעבור 5 שנים את חלקתם כשהיא נטועה עצים נושאי פרי".

כרם השקדים והזיתים בפוריה היה אחד הכרמים היפים מבחינת עיבוד הקרקע והן בצורתם הנאה של העצים שהתנשאו זקופים ומורי־קים. הכל ציינו לטובה את היחסים השוררים בין ההנהלה לבין הפועלים, אף־על־פי־כן נתגלו מדי פעם חילוקי־דעות. קשה היה

לפועלים להסתגל למשטר של פקידים ומשגיחים הדורשים משמעת וציות בעבודה. זאת היתה גם הסיבה שההנהלה החלה להעדיף קבלת פועלים מעדות המזרח שנראו צייתנים יותר מן הפועלים האשכנזים, עובדה זאת שוב גרמה למתיחות. ברם, יחסים לחוד ועבודה לחוד. כלפי חוץ אין מורגש שום שיבוש ביחסים והכל מתבצע לפי הסדר.

שמעון גולדמן מלא הצעות כרימון, כל הצעה נועזת מחברתה. הוא ריכז סביבו פועלים מחוגים שונים, אנשי "השומר" וקבוצת פועלים מעדות המזרח והעלה לפניהם את רעיונותיו על פוריה שלו הגדולה שעתידה להתרחב לכל עבר. שם, הוא מראה בידו, בחלק התלול של ההר יינטע יער עבות, באיזור אחר יורחבו המטעים, על הפיסגה יבנו בתי המגורים לחברי "אחוזה", לפועלי החווה ואף לתושבים שירצו לגור בנוף המרהיב של פוריה שתשגשג ותהיה למופת.

עברו ארבע שנים של מאמצים לבניינה של פוריה ובכל ניכרת התקדמות. חברי האגודה בסט. לואיס שמחו על התפתחות אחוזתם ואף התגאו בליבם על עתידם הצפוי להם כשיעלו ארצה. ביניתיים הוסיפו לשלוח כספים לפוריה וגברה התעניינותם בנעשה על אדמתם.

והנה פרצה מלחמת העולם הראשונה בטרם החלו המטעים להניב פרי, משק החווה טרם התבסס ותוכניות רבות היו בראשית ביצוען. והגיעו שנים קשות. גולדמן הסתער בכל יכולתו להשגת כספים בצורת הלוואות כדי להמשיך בעיבוד המטעים שהיו יקרים לו מאוד. העצים צמחו רעננים, צמרתם יפה והם מבטיחים יבול בשפע, הייתכן כי כל זה יתנוון ? איזרעאלית נחלץ אף הוא לסייע לגולדמן במאמציו להשיג כספים לעיבוד המטעים בשנות מצוקה אלו.

גולדמן התאמץ הרבה והתוצאות היו מעטות. שנות המלחמה עירערו את בריאותו, גולדמן חש באחריות הכבדה הרובצת עליו כלפי חבריו בארצות־הברית והגביר את מאמציו. אך גם עייפותו ותשישותו גברו מאוד. בשנה האחרונה של המלחמה הלך גולדמן לעולמו והוא רק בן 59 שנים. לא זכה האיש לראות בהשתחרר הארץ מעול התורכים ובבואה של תקופת הבית הלאומי.

באותה שנה פרחו השקדים ומראה פריחתם נראה למרחקים, אבל האיש שעשה כל אלה איננו. בקיץ של אותה שנה באו פועלים

מטבריה לקטוף את הקטיף הראשון של השקדים, פרי עמל ויזע, הפועלים והפועלות שבאו מטבריה ניכר היה בהם אותות המלחמה, הם היו רזים וחלשים ועבודתם בפוריה היתה להם הצלה מכיליון.

חברי אחוזת סט. לואיס השקיעו עד מלחמת העולם הראשונה כארבעת אלפים דולר כל אחד. אנשים אלה היו רובם ככולם מן המעמד הבינוני ציונים מסורים ברוחם והשקעתם היתה קשורה בזיקה ציונית עמוקה וגם מתוך תקווה, כי בבוא המועד יעלו ציונה להתיישב על נחלתם בפוריה. עתה עם סיום המלחמה וכאשר הגיעה שעתם של המטעים לשאת פרי, התעוררו אחדים מחברי "אחוזה" בסט. לואיס לעלות לארץ־ישראל.

בבואם לארץ נסעו מיד למושבתם פוריה. חברי "אחוזה" חשו מייד בהיעדרו של שמעון גולדמן, האיש שנתנו בו אמון מלא, ואכן עזרתו והדרכתו היו חסרים להם מאוד. אליהו איזרעאלית, יד ימינו של גולדמן פרש מעבודתו ונתקבל למחלקת ההתיישבות של ההנהלה הציונית כמדריך חקלאי בקרית ענבים ואחר כך בעין חרוד. משנת 1924 התיישב בחדרה והיה מפקח על פרדסי "עטה". איזרעאלית נפטר בחדרה ב־1951 והוא בן 77 שנים.

את העולים מסט. לואיס קידמה בפוריה עזובה בכל פינה. החצר היתה מוזנחת, המטעים מצבם ירוד מאוד. היו עצים שטרם החלימו ממכת הארבה, עצים אחרים עמדו תחתם יבשים. אולם עצי שקד רבים ועצי זית הראו סימני חיים וצמרתם העידה, כי אולי מהם יבנה מחדש המטע. זיק של תקווה הוצת בעיני עולי אמריקה. שמחת האנשים היתה שהם דורכים על אדמתם שלהם, דבר שהשכיח מליבם את ספיקותיהם. הם ביקשו לקבל שטר בעלות, כל אחד על חלקתו שלו בפוריה. הוסבר לאנשים, כי האדמות טרם חולקו לחלקיהם וכי הכל משועבד לבנק אנגלו פלשתינה בע"מ (עתה בל"ל) שהילווה כספים רבים לעיבוד הכרמים, לכן אי־אפשר עתה לרשום את הבעלות על שמם, אף כי ידוע וברור שהאדמה אכן שייכת להם.

אנשי סט. לואיס שקלו את מצבם ובליבם נתעורר ספק אם אכן תעמוד להם אפשרותם הכספית ויכולתם הנפשית לשקם את המטעים ולפתח את אחוזתם. היו שנסוגו מייד ושבו על עקבותיהם לארצות־הברית, אחרים נשארו בפוריה מתוך רצון לנסות. יצחק כבשנה איכר מכנרת השכנה, מומחה למטעים, הוזמן לנהל את עבודת השיקום

של המטעים. הוזמנו פועלים לעבודה, אליהם הצטרפו הצעירים שבין אנשי "אחוזה". כולם עשו להחייאת המושבה ותשומת־לב מיוחדת ניתנה לעצים הבריאים העומדים לתת פרי. ושוב נשמעה על גבעת פוריה צהלת עובדים וקול שירה כבש את ההר ותקוות חדשות ניעורו.

אחרי זמן לא רב נתברר לחברי "אחוזה" בפוריה, כי אין בכוחם להחזיק מעמד במקום הזה, חסרים להם אמצעים כספיים לעיבוד המטעים והם עצמם לא הצליחו להסתגל לתנאים הקשים של עבודה בחקלאות. נוסף לכך בא עליהם אסון, אחד מבני המתנחלים נפל חלל במאורעות תרפ"א—1921 בהתנגשות עם ערבים והאבל היה כבד מאוד.

וצרה רודפת צרה. מחיר השקדים בשוק ירד מאוד ומה שחמור יותר ב־1922 נתקפו שורשי עצי השקד בתולעת הקאפנודיס וצר היה לראות את העצים היפים עומדים יבשים בלי נשמה. כל המקרים הללו הצטרפו למעמסה כבדה לעייפה וחברי "אחוזה" החלו לנטוש את מושבתם פוריה, כשהם עייפים ומיואשים. רק איש אחד בלבד — שוורץ שמו — התעקש להישאר בפוריה, הוא היה שומר על גחלתה של אחוזת סט. לואיס שלא תכבה. אולם כשהתרגשו ובאו מאורעות תרפ"ט—1929 נטש גם הוא את המקום.

חצר פוריה התרוקנה מתושביה והריהי שוממה, בניניה חרבים, הקירות נתוצים, החלונות שמוטים, רעפי הגגות מוסטים לצדדים. ובכרם מראה מחריד: בשורות הישרות של עצי השקד עומדים העצים זקופים ויבשים, שורשיהם אכולים וגזעיהם נבובים, באוויר תלויים ענפים שאין בהם חיים... הכל מעיד על מאמצים, תקוות, חלומות ואכזבות מרות של בני־אדם.

חוות פוריה חדלה להתקיים.

בשנת 1940 השתכנה בפוריה קבוצת צעירים, רובם בני הארץ. הקבוצה גרה במקום שבע שנים וב־1947 התיישבה בקרבת מקום והקימה את קבוצת אלומות, (פרטים נוספים ראה בספר זה).

בנובמבר 1949 התיישבו על חלק מאדמת פוריה עולים חדשים בני תימן. חלק אחר מאדמת פוריה, המישור שעל הרמה הועד ליישוב עירוני, ובקצה הצפוני של המישור נבנה בית־חולים.

שרונה

שרונה נמצאת בגליל התחתון, בצד הכביש כפר תבור—יבנאל. מקור השם הוא עתיק ונשתמר בפי הערבים בשם חורבה סמוכה — ח'רבת סרונה.

בשנת 1911 נוסדה בשיקאגו אשר בארצות־הברית אגודה בשם "אחוזה" שמטרתה לייסד בארץ־ישראל מושבה עברית בשביל חמישים משפחות. לפי התקנות היה על חברי האגודה לשלם במשך עשר שנים רצופות את מחיר הקרקע והמטעים שיינטעו. האגודה תעבד את הקרקע והמטעים בהתאם לתוכנית ולאחר שהנטיעות ישאו פרי, יבואו החברים ומשפחותיהם להתיישב על אדמתם במושבה החדשה.

שמעון גולדמן, הוגה רעיון ה"אחוזות" באמריקה שניהל בארץ את חוות פוריה (על גולדמן ראה פרטים בפרק פוריה בספר זה), נתבקש על־ידי הנהלת אגודת שיקאגו לרכוש קרקע בשבילה וכן להקים ולנהל את מושבתם. גולדמן ניאות ברצון לקבל את ההצעה ורכש מאת חברת יק"א את אדמת הכפר הערבי סרונה בשביל אגודת שיקאגו. השטח שנרכש היה 5,500 דונם תמורתם שילם גולדמן 15 אלף דולר במזומנים ואת היתרה בסך 35 אלף דולר התחייב לסלק ליק"א בתשלומים במשך עשר שנים.

אדמת שרונה היתה שייכת למשפחת פאהום היושבת בנצרת, משפחה מסועפת אשר בבעלותה עשרות אלפי דונמים קרקע בכפרים רבים בגליל. בני המשפחה היו בעלי השפעה בממשלה התורכית בקושטא ובעלי מעמד אצל מושלי המחוזות בארץ־ישראל. ערביי הכפר סרונה היו למפגע לעוברי דרך היהודים בלכתם מסג'רה ליבנאל ולא פעם התנפלו ושדדו הולכי דרכים. ביולי 1912 התנפלו ערבים על אנשי "השומר" צבי ניסנוב וחיים שטורמן, בדרכם מכפר תבור ליבנאל.

בקיץ 1910 הלך דוד בן־גוריון מסג'רה ליבנאל ועל שכמו ילקוט קטן "כל חפצי". בדרכו חצה את כפר הצ'רקסים כפר כמה ובהתקרבו אל הכפר סרונה ניגש אליו רועה ערבי וביקש ממנו גפרור להצית סיגריה. אמר בן־גוריון שאין לו גפרורים. כשראה הערבי את הילקוט רצה בו מאוד וניסה לקחתו, בן־גוריון התנגד והשניים החלו להיאבק. "שנינו נפלנו ארצה, פעם הוא עלי ופעם אני עליו". בכיסו של בן־

גוריון היה אקדח בראונינג "אבל לא רציתי להשתמש בו במקום הזה בין כפר כמה וכפר סרונה" (בשעה זו נולד הרעיון על טוהר הנשק — ב.צ.מ.). כשהערבי ראה את הבראונינג עזב את הילקוט וחשק מאוד באקדח ורצה לקחתו בכוח. "תוך כדי היאבקות תפס הערבי את הילקוט וברח". הרועה הערבי הועמד למשפט בעכו ונגזר עליו שנתיים מאסר.

עתה עם רכישת אדמת הכפר סרונה נתחזק הביטחון בדרכי הגליל והשמחה במושבות העבריות היתה רבה.

באביב תרע"ג—1913 יצאו מפוריה עשרות פועלים כשהם חמושים באקדחים ובמקלות, בראשם רכבו אנשי "השומר" על סוסותיהם האצילות והמקושטות, עימם רכבו שמעון גולדמן ועוזרו אליהו איזרעאלית. בסוף התהלוכה התנהלו בכבדות כמה עגלות עמוסות מחרשות ומזון לרוב. בעוברם במושבה יבניאל יצאו לקראתם האיכרים ונשיהם וקיבלו את פניהם בשמחה. בהגיע השיירה ליד הסיבוב של הוואדי בדרך העולה לשרונה התעכבו האנשים: במקום הזה לפני שנתיים, נרצח יחזקאל ניסנוב מאנשי "השומר".

גולדמן עלה על אחת העגלות ונאם בהתלהבות על היום הגדול הזה: "באנו לחרוש את אדמת שרונה ולבנות מושבה, זאת תשובתנו לרוצחים". התהלוכה שרכה דרכה במעלה ההר והגיעה אל אדמת המישור, כאן קבעו את מקום ההיאחזות, פה תבנה חוות שרונה.

למחרת באו איכרי יבנאל ובית־גן ועימם 18 זוגות פרדות ומחרשות וחרשו את אדמת שרונה — חריש של כיבוש הבעלות על הקרקע. החורשים הותקפו על־ידי המון ערבי זועף מכפרי הסביבה, חברי "השומר" הדפו את המתנפלים והחרישה נמשכה כל היום וכל הלילה לאור מדורות שהודלקו בקצות המענית.

ועד המושבה בית־גן, השכנה הקרובה ביותר לשרונה, שלח מכתב אל רוזנהאק מנהל יק"א בחיפה: "בזה אנו מביעים לך ולה' לוי את תודתנו בעד עמלכם בקניית הכפר שרונה. הננו מבקשים למסור לכבוד הברון בנימין רוטשילד את רגשי תודתנו העמוקים ואת רגשי הכנעתנו לפני רום האידיאל שבלב העברי הגדול והנעלה הזה, האומר לערי יהודה והגליל תבנינה!".

באותו קיץ ניטע כרם שקדים ובין עצי השקד ניטעו עצי זית

כמקובל על המומחים למטעים באותם הימים. בראשית 1914 ניבנו שני בתים למגורים ושלושה יסודות לבתים נוספים, נבנה מטבח וחדר אוכל, אורוות, רפת, סככות וכמה חדרי מגורים לפועלים. מטעמי ביטחון הוקפו הבניינים בחומת אבנים מאבני בזלת שחורה והמקום עשה רושם של יישוב עברי. את המים היו מביאים מן המעיין אשר במורד הדרך לצורכי שתייה לבני־אדם ולבהמות.

פועלי החווה עסקו בסיקול השדות ובהרחבת הדרך בין שרונה ליבנאל כדי מעבר לעגלות. פועלים אחרים עסקו בנטיעות ובעיבוד אדמות הפלחה. גולדמן ואיזרעאלית ניצחו על העבודה. חברי אחוזה כבר השקיעו 110 אלפים דולר מכספי החברים ששילמו על חשבון מניותיהם באגודה. רוב חברי האגודה היו בעלי אמצעים כספיים מצומצמים ומוצאם מדור המהגרים הראשון שהגיע לארצות־הברית בעשרים השנים האחרונות.

בשרונה התפתחו חיים פוליים תוססים, אקלימה המצויין ומימיה הטובים משכו אליה פועלים רבים לעבודה, והמטיילים בדרכי הגליל מצאו בשרונה מקום מנוחה ומטבח פועלים פתוח לרווחה לכל אדם.

באמצע הקיץ 1914 שלחה הנהלת אחוזה שיקאגו את חברם משה קולקר להיות מנהל שרונה. עם כל האמון שרחשו לגולדמן הרי טוב יותר כי אחד משלהם ינהל את ענייניהם במקום. אך בטרם הגיע אל חופי הארץ פרצה מלחמת העולם הראשונה והוא נאלץ היה לרדת במצרים, שם התגורר בעל כורחו והגיע לארץ לאחר טלטולים של כמה חודשים והשתכן במושבה יבנאל הסמוכה לשרונה. בגלל המלחמה נותקה שרונה ממקורותיה הכספיים והיה חשש רציני לגורלו של המטע הצעיר. אליהו איזרעאלית המפקח על המטעים בשרונה דרש מקולקר להשיג הלוואה כדי לאפשר המשך עיבודם של השקדים והזיתים. קולקר דחה את עצתו והתנגד לעשיית חובות "כי לא יהיה מי שיסלק את החובות הללו" — והמטעים הוזנחו. פועלי החווה החלו להתפזר, איזרעאלית הפסיק את ביקוריו בשרונה, בהמות העבודה הוחרמו על־ידי הצבא התורכי — שרונה התרוקנה כמעט וירד עליה שקט.

חברי "אחוזה" בשיקאגו לא ידעו דבר על הנעשה על אדמתם בשרונה במשך כל ארבע שנות המלחמה. לאחר גמר המלחמה, בהזדמנות הראשונה חזר המנהל קולקר לשיקאגו ממנו שמעו החברים

לראשונה כי המטעים יבשו והכל הוזנח בשרונה. היו חברים שדרשו לחסל את האגודה ולמכור את האדמה, אולם הרוב הגדול של חברי "אחוזה" נשאר נאמן לרעיון של בניין מושבה בארץ־ישראל והם החליטו להמשיך בעיבוד נחלתם בשרונה. ליאון בורמן חבר "אחוזה" נשלח לנהל את שרונה. בורמן ומשפחתו, אשה בן ובת, התיישבו בבואם לארץ באחד הבתים בשרונה והוא ניגש במרץ רב לשקם את המטעים ואת המשק כולו. הקשר בין שרונה לבין הנהלת "אחוזה" בשיקאגו נעשה הדוק, הכספים נתקבלו בסדר, פועלים החלו לעבוד בעקירת עצי השקד היבשים ובנטיעת אחרים תחתיהם. שטח בן 125 דונם נחרש מחדש ועובד כהלכה, בחצר השתקעה קבוצת רועים יהודים שלמדו את מלאכת הרעייה אצל הבדווים התורכמנים שבאיזור כרכור. חוות שרונה שקקה חיים ותנועה ועוברי־אורח שוב התעכבו בה לשיחה ולמנוחה.

ליאון בורמן ניהל את העבודות בחשבון ובדעת ובסכמו את שתי שנות ניהולו נוכח לדעת, כי ההוצאות הכספיות הן גדולות והתוצאות הממשיות קטנות. לאט לאט התגנב ספק לליבו אם אכן מוצדקים המאמצים שלו ושל חבריו ואם ישנם סיכויים סבירים לנחלתם בשרונה. הואיל וכך לא ראה בורמן טעם בהמשך ניהולו והודיע לחבריו בשיקאגו את דעתו וביקש לשחררו מתפקידו כמנהל. הוא החליט להישאר בארץ ועבר לגור בירושלים.

פרישתו של בורמן השפיעה קשה על חברי "אחוזה" בשיקאגו ונת־עוררו ויכוחים בין החברים. אולם שוב גברו האופטימיסטים והוחלט להמשיך במאמצי פיתוחה של שרונה. הם שלחו לשרונה את חברם פנחס שמיר והוסכם בינו לבין הנהלת האגודה, כי אם דעתו של שמיר לאחר בירור במקום תהיה חיובית להמשיך בעבודה הריהו מוסמך לפעול בשם הנהלת "אחוזה" שיקאגו ולעשות לפיתוחה של שרונה כפי שימצא לנכון.

פנחס שמיר יליד רוסיה, חונך על ברכי המסורת היהודית והיה מורה לעברית. ב־1914 היגר לארצות־הברית וראה ייעוד לעצמו להורות עברית את ילדי היהודים באמריקה. היה פעיל בחוגים ציוניים וחבר באחוזת שיקאגו. חברותו ב"אחוזה" היתה בשבילו כעין הכנה לקראת חלומו להשתקע בארץ־ישראל ולהיות איכר עברי חורש אדמתו. אולם רק בחודש מאי 1921 הצליח לעלות לארץ־

ישראל כשליחה של "אחוזה" והיה בין הראשונים מחברי אחוזה שהתנחלו על אדמתם בשרונה המבודדת. באותם הימים להתיישב בשרונה היה בכך מעשה חלוצי הכרוך בקשיים ובסכנות. בעיני שמיר הכל היה מקובל עליו ובלבד ששרונה תיבנה.

שמיר התגורר באחד מבתי המגורים והוא חש חובה לאומית קדושה להצדיק את האמון שחבריו נתנו בו. שמיר שיגר לחבריו בשיקאגו את חוות דעתו החיובית והפיח בהם תקווה לעתידה המזהיר של שרונה שלהם. חבריו בשיקאגו נענו לו ותמכו בדעתו ואף שלחו לו כספים לחידוש העבודות לפי תוכניתו שהיתווה לפניהם. העבודות אכן נתחדשו מהר ושוב החלו מפכים חיים חדשים בחצר שרונה.

בספטמבר 1921 יצא מאמריקה לשרונה אחד ממייסדי אחוזת שיקאגו אברהם קפלן (לטביה 1884 — הרצליה 1979) ועימו רעייתו דינה וארבעת ילדיהם. קפלן היגר לאמריקה בהיותו בן 19. הוא עבד בבית־מלאכה לתפירת בגדים ולאחר זמן עסק במסחר אביזרי סנדלרות. בלילות היה פעיל בין הפועלים והשתתף בייסוד "פועלי ציון" בניו־יורק. בעוברו לגור בשיקאגו היה בין מייסדי "אחוזה" ומן הפעילים באגודה. עתה החליט לעלות לארץ ולהתיישב על נחלתו.

משפחת קפלן נשאה תמיד את נפשה לעלות לארץ־ישראל, עתה בהתגשם חלומם היו מאושרים ונכונים לשאת בכל קושי. בני המשפחה השתכנו בבניין בן שני חדרים, השירותים היו מחוץ לדירה, מים היו מביאים בפחים מן המעיין המרוחק אשר במורד ליבנאל והובלתם היתה על גבי חמור. כדי לקבל עזרה רפואית היה הכרח לרכוב הרחק אל הרופא היושב ביבנאל. בית־ספר לא היה במקום כי מספר הילדים היה מועט. כעבור זמן־מה באו לשרונה עוד שני חברים של "אחוזה" ביחד עם משפחותיהם והמקום "הת־אכלס". מתוך בתי המגורים בשרונה החלה להישמע שירה חסידית ואף נגינת פסנתר בקעה בערבים מן הדירות. אורחים היו באים לעיתים מזומנות ליהנות מחברתן של המשפחות החדשות ונוצרה חברה תרבותית נעימה.

קפלן ושמיר שיתפו פעולה בהחייאת שרונה, שניהם היו הרוח החיה בעבודה ושניהם עמדו בקשר הדוק עם הנהלת "אחוזה" בשיקאגו. הגברים עבדו בשדה, בנטיעות ובחצר והנשים החלו להס־תגל לתנאי החיים החדשים ונשאו בעול הבית ולעיתים אף עבדו

במשק. אך מה לעשות עם הילדים שמספרם גדל והם זקוקים ללימודים?

רעייתו של שמיר יונה, ניאותה להיות מורה לילדי שרונה ועשתה את עבודתה בנאמנות. לאחר שיונה עזבה את שרונה המליצו הפועלים על אחד מביניהם כמתאים למלא תפקיד של מורה. אך האיש טען בלהט רב כי הוא עלה לארץ־ישראל להיות פועל עובד אדמה ובשום אופן לא מורה. לאחר שידולים מרובים ובראותו בצער ההורים והילדים, הסכים להורות חצי יום בלבד ובתנאי מפורש שתינתן לו עבודה בשדה במחצית השנייה של היום. פועל זה היה יצחק למדן (רוסיה, 1900 — תל־אביב, 1955), עלה לארץ־ישראל ב־1920 ועבד כפועל חקלאי במושבות ולאחר זמן התפרסם כמשורר עברי בארץ־ישראל.

באותה שנה נזרעו כאלפיים דונם אדמת פלחה, ניקנו פרות והחלב שימש לצורכי הבית, ניקנו עגלים לפיטום והקימו לול לגידול עופות. התלהבותו של שמיר לעבודה דבקה גם בפועלים והעבודה התנהלה בחריצות רבה. אמנם הכספים מאמריקה החלו להגיע בפיגור אבל בכל זאת הגיעו ואפשר היה להמשיך בעבודות הפיתוח. אולם בדרך עקיפין כלשהי הגיעו לשרונה ידיעות מקוטעות כי בלב החברים בשיקאגו התגנב ספק אם להמשיך במאמצים הכספיים למען שרונה, הם החלו מפקפקים באפשרות עלייתם הקרובה לארץ־ישראל והתנחלותם על אדמתם בשרונה שלהם, ואם כן מה התועלת בהמשך מאמציהם? נתגבשה, איפוא, החלטה בליבם להפסיק משלוח כספים לשרונה, על כך הודיעה ההנהלה לשמיר והורתה לו להפסיק את העבודות וההשקעות.

ההחלטה הדהימה את המשפחות העובדות בשרונה, הזהו הגמול לסבלם כאן? ארבע המשפחות של חברי "אחוזה" שגרו בשרונה היו בדעה אחת, כי למרות ההחלטה עליהם להמשיך ולעשות לפיתוחה של שרונה היקרה להם מאוד. אמנם באין כסף הם ייאלצו לצמצם את העבודות. ואמנם מספר הפועלים הוקטן אולם המחשבה על שרונה לא נתנה מנוח לארבעת חברי "אחוזה".

פתאום צץ רעיון בליבם למסור אלפיים דונם מאדמת שרונה מתנה לקרן הקיימת לישראל בתנאי שזו תיישב בשרונה עשרים משפחות חדשות מבין פועלי הארץ. חישבו ומצאו כי על־ידי כך תיבנה

המושבה וחברי "אחוזה" היושבים בשיקאגו ייאותו לבוא ולהתנחל על השטח הנותר לאחר שייווכחו לדעת, כי המקום כבר מיושב. הצעה כזאת נוסתה במושבה כרכור שנבנתה על־ידי "אחוזה" לונדון, הבעיות דומות וההצעה שם בוצעה בהצלחה על־ידי הקמת מושב פועלים על אדמת כרכור. חברי "אחוזה" בשיקאגו נתנו הסכמתם להצעה, אף הם חשבו, אולי מכאן תקווה לנחלתם?

המשא־ומתן עם הקרן הקיימת ועם המרכז החקלאי נתן סיכוי, כי ההצעה תתקבל והבעייה היא תקציבית בעיקר. אולם עברו חודשים רבים ואין סימן מעשי לביצוע ההחלטה. ביום בהיר אחד של סתיו, בלי הודעה מראש, נכנסו לחצר שרונה שלוש עגלות עמוסות מטלטלי בית וחומרי בנייה. מן העגלות ירדו חברים אחדים מקבוצת חולדה והודיעו כי הם נשלחו להתיישב בשרונה לפי הוראות המחלקה להתיישבות של ההסתדרות הציונית. חברי הקבוצה נתקבלו בהתלהבות על־ידי אנשי שיקאגו, שתו לחיים, נישאו נאומים נלהבים על עתידה המפואר של שרונה. העגלות נפרקו והוקמו צריפי מגורים, הלמות הפטישים נשמעו כצלילי מוסיקה עריבה וחדר־האוכל נתמלא שירה וריקודים עד אור הבוקר. גם עבודתם של חברי אחוזה קיבלה טעם אחר, האנשים אופטימיים.

חברי הקבוצה חרשו וזרעו שטח אדמה שנועד להם וכעבור כמה חודשים דרשה הקבוצה מחברי "אחוזה" להעביר לבעלותה של הקרן הקיימת לישראל אלפיים דונם קרקע כפי שהבטיחו בזמנו. התברר, כי אדמת שרונה משועבדת לחברת פיק"א להבטחת התשלומים שטרם סולקו, עתה אין בכוחה של אחוזת שיקאגו לפדות את המשכנתא. אוסישקין נשיא קרן הקיימת סירב בתוקף לקבל מתנה שיש עליה שיעבוד. כיוון שכך סירבה הקבוצה להישאר בשרונה: בשבילה העיקרון הוא להתיישב על אדמת הלאום ואין להם עניין באדמה פרטית. מייד לאחר גמר עבודות הגורן פירקה הקבוצה את צריפיה, החברים ארזו חפציהם ועברו להתיישב בקבוצת רמת דוד בעמק יזרעאל.

מצב רוחם של חברי שרונה היה מדוכא מאוד, אבל הם אינם רוצים לעזוב את נקודתם בה השקיעו כל־כך הרבה כספים ותקוות. הם נכונים להמשיך ולעבד את אדמתם אפילו בתנאים הקשים ביותר: הבאת מים מן המעיין הרחוק, לגור בלי חשמל, לנסוע בדרכי אבנים ובוץ, לסבול בדידות ולהתגעגע למעט חיי תרבות. הם ביקשו מן

המוסדות רק שני דברים: חינוך לילדיהם וקבלת עזרה רפואית, אולם לא היה שומע להם. אנשי שרונה לא היתה ברירה לפניהם אלא לנטוש את מושבתם מתוך צער, כאב וגעגועים.

חברי שרונה מכרו את כל מה שניתן למכור מן המשק החקלאי: תבן, קש, בהמות, עופות, כלי עבודה למיניהם, הצריפים פורקו. כל פריט שנמכר והוצא מן החצר גרם להם כאב פיזי והזכיר להם את חוסר הברירה. גם חבילתם של אנשי שיקאגו התפרדה: יצחק יקיר ואשתו נכנסו למושב זקנים בירושלים, פנחס שמיר התיישב במגדי־אל, שם הקים את ביתו ונטע את פרדסו ועסק בצורכי ציבור באמונה ולא אבה לשמוע שום ביקורת על מדינת ישראל: אשרינו כי זכינו לכך ואתם באים בטענות — היה מתריס בהתלהבות. נפטר בשנת 1955 והוא בן 72 שנה.

משפחת קפלן התיישבה בהרצליה ונטעה פרדס. קפלן נעשה מעורב עם הבריות והיה חבר ועד המושבה כנציג הפועלים, היה בין מייסדי אגודת הצרכנים וקופת מלווה של העובדים ומשנת 1942 מנהל הקופה עד פרישתו לגימלאות. ביתו בהרצליה היה פתוח לכל החוגים ושמר על קשרים הדוקים עם עולי אמריקה בארץ. בטבת תשל״ה נפטרה דינה קפלן והיא בת שמונים שנה. אשה רבת חן, ידעה לסייע לזולת ונשאה בעול הקשה של ההתנחלות בשרונה והמשיכה לשאת בעול העבודה בהרצליה.

תם סיפורם של ראשוני שרונה — תם אבל לא נשלם.

למעלה מעשר שנים שממה אדמת שרונה וחיכתה לגואל שיבוא להתנחל עליה. בחשוון תרצ״ט — סתיו 1938 עלו על אדמת שרונה חברי אירגון ״גורדון״ ויסדו מושב עובדים בשביל שמונים משפחות. המשקים פורחים והמצב הכלכלי של החברים איתן, שמחו מייסדי המושב וגם מייסדי שרונה, אלה הוותיקים הראשונים שחרשו את שדותיה.

בקיץ 1966 ביקר במושב שרונה אברהם קפלן, אחד מן האמרי־קאים, משרידי החברים של ״אחוזה״ שיקאגו, אחד מאלה שנאחזו בשרונה בשנת 1921 עם משפחתו. הוא וחבריו התעקשו להישאר במקום אך בסופו של דבר נאלצו לעזוב את שרונה. עתה צועד קפלן לאיטו בין בתי המושב ומתבונן סביבו ברגשות מעורבים: קנאה ושמחה לסירוגין. השדות כאן מעובדים כהלכה, אלה הם השדות

שהוא עיבד אותם בשנות העשרים, החצרות מלאות בעלי־חיים, הגינות ליד הבתים שופעות דשאים ועצים רעננים גדלים אל על, ילדים רבים מתרוצצים ונוער נחמד זקוף קומה, צעירים העוזרים להוריהם במשק.

האיש ניגש אל קבוצת צעירים לבושים בגדי עבודה ושאל: אמרו נא לי מי היו הראשונים שיסדו את המקום הזה? כולם כאחד השיבו — ההורים שלנו. חזר האיש ושאל: ולא שמעתם כי לפני הוריכם באו לכאן יהודים מאמריקה והחלו לבנות כאן מושבה עברית? לא שמעתם על החלוצים שישבו פה לפני הוריכם במשך שש שנים וסבלו הרבה? לא, לא שמענו.

עגמה נפשו של קפלן אך התאושש קמעה וסיפר להם שהוא הנהו אחד מן האמריקאים שהקימו בשיקאגו חברה להתיישבות בארץ־ישראל, וכי לפני מלחמת העולם הראשונה הם קנו את אדמת שרונה ונטעו כרם שקדים וזיתים ובנו בתים למגורים והקימו בנייני משק, חרשו את השדות וכשנגמרה המלחמה הם באו מאמריקה והתיישבו במקום הזה המבודד עם משפחותיהם, עבדו בתנאים קשים מאוד ללא מים, בלי בית־ספר, בלי עזרה רפואית, בבדידות רבה, ולבסוף נאלצו לנטוש את המקום למרות רצונם.

והיו הדברים חדשים בעיני הצעירים של מושב שרונה — חדשים ומעניינים.

תל־חי

יישוב עברי בגליל העליון המזרחי, בקרבת כפר גלעדי. השם תל־חי — בעיקבות שמו הערבי של המקום, "חירבת טלחה" — טלחה שמו של עץ שיטה הגדל בסביבה, בשינוי קל נתקבל צליל עברי — תל־חי.

אדמות תל־חי נרכשו בראשית שנות התשעים של המאה שעברה בידי הברון רוטשילד והוחכרו לערבים וליהודים. בראשית 1918 עלתה אל המקום קבוצת מתיישבים מוותיקי "השומר" ואנשי

"הרועה" והקימו קיבוץ בעזרתה התקציבית של חברת יק"א. המת־יישבים השתכנו בחצר הערבית שהיתה במקום, במשך הזמן הוקמו צריף למגורים וכמה מחסנים לצורכי המשק החקלאי.

ארץ־ישראל הצפונית נכבשה על־ידי הצבא הבריטי בסתיו 1918 ולפי הסכם בין אנגליה וצרפת נועד חבל הצפון לשלטון המנדט הצרפתי. ערביי הסביבה המוסלמים התנגדו לשליטת הצרפתים עליהם והתקוממו נגד הצבא הצרפתי, עוררו מהומות וגרמו אי שקט באיזור. תושבי תל־חי היו חשודים בעיני הערבים כאוהדי צרפת והם ערכו התנפלויות קשות על תל־חי ועל יתר היישובים בצפון. אנשי תל־חי התגוננו בגבורה עילאית בפיקודו של יוסף טרומפלדור.

המון ערבי גדול הקיף את קיבוץ תל־חי בתואנה שהיהודים מסתירים בחדריהם אנשי צבא צרפתי שנואי נפשם. ראשי הערבים בקשו להכנס פנימה לחצר כדי להיווכח אם אין שם צרפתים. ארבעה ערבים על נשקם הורשו להכנס והם מעלו באימון שניתן להם ורצחו כל מי שנזדמן להם.

ביום י"א באדר תר"פ—1.3.1920 נפלו בתל־חי שמונה גבורים: דבורה דרכלר, יעקב טוקר, יוסף טרומפלדור, בנימין מונטר, שרה צ'יזיק, שניאור שפושניק, אהרן שר, וולף שרף.

"הנאהבים והאמיצים, אנשי עבודה ושלום, שהלכו מאחרי המחרישה, ויחרפו נפשם על כבוד ישראל ועל אדמת ישראל. יזכור ישראל ויתברך בזרעו ויאבל על זיו העלומים וחמדת הגבורה וקדושת הרצון ומסירות הנפש, אשר ניספו במערכה הכבידה".

יוסף טרומפלדור נולד ברוסיה ב־1980, אביו היה קאנטוניסט (בעודנו ילד נלקח בכפיה לשרת בצבא הרוסי) ושירת בצבא הרוסי זמן ממושך. יוסף גדל בסביבה רחוקה מיישובים יהודים, למד ב"חדר" ואחר־כך בבית ספר יסודי רוסי. בשנים 1902—1905 שירת בצבא הרוסי, הצטיין במלחמת רוסיה—יאפן, נפצע קשה וידו השמאלית נקטעה. לאחר גמר המלחמה הוענקה לו דרגת קצין — דבר נדיר ביותר לגבי יהודים, וכן אותות הצטיינות גבוהים.

ב־1912 עלה יוסף לארץ־ישראל ועבד בחוות מיגדל ובקבוצת דגניה. בפרוץ מלחמת העולם הראשונה בקיץ 1914 גורש למצרים שם הטיף להקמת גדודים עבריים שיועמדו לרשות הצבא הבריטי

כדי לסייע בכיבוש ארץ־ישראל מידי התורכים. הקים את "גדוד נהגי הפרדות של ציון" ויצא עימו לחזית גליפולי אשר ליד הדר־דאנלים. לאחר זמן יצא ללונדון והצטרף אל ז'בוטינסקי בפעולה נרחבת לייסוד הגדוד העברי.

ב־1917 חזר לרוסיה, התמסר לאירגון "החלוץ" ועמד בראשו. באוגוסט 1919 חזר לארץ ופנה בקריאה נרגשת אל פועלי ארץ־ישראל לחדול מחילוקי דיעות ולהתאחד להסתדרות אחת. נוכח הסכנה שנשקפה ליישובים העברים בגליל העליון יצא לארגן את הגנתם ונפל על הגנת תל־חי ביי"א אדר תר"פ—1.3.1920. על שמו של טרומפלדור רחובות ביישובים רבים בארץ.

עמידת הגבורה של מגיני תל־חי היתה לסמל ומופת לנוער היהודי בארץ ובגולה. בזכות הגנת המושבות העבריות בגליל העליון נכלל איזור הצפון בתחום השלטון המנדטורי הבריטי ונתאחד עם דרום הארץ ואף נכלל במדינת ישראל העצמאית.

ממשלת צרפת לא ויתרה למתקוממים והצבא הצרפתי חזר והשתלט על האיזור הפרוע של הגליל העליון, נהג ביד חזקה, הכניע את המורדים והוציאם להורג. ערבים רבים מן הכפרים נמלטו מפחד נקמתו של הצבא והחיים חזרו להיות שקטים.

בתשרי תרפ"א — אוקטובר 1920, בעוד האיזור נתון לשלטון צרפת, חזרו 15 חברים ממגיני תל־חי ושיקמו את המשק הקיבוצי בעזרה תקציבית של חברת יק"א. במישנה מרץ ניגשו החברים לקומם את הריסות יישובם ולבנות בית שיתופי לחברים.

בשנת 1926 התאחד משק תל־חי עם קיבוץ כפר גלעדי, תל־חי חדלה להתקיים כיישוב חקלאי. חצר תל־חי שוחזרה, הוקמה שם תערוכת קבע לתולדות ההתיישבות וההגנה בגליל העליון, הוצבה אנדרטת זכרון לנופלים — "האריה השואג". אתר הזכרון נשמר בידי קיבוץ כפר גלעדי.

באביב 1949 הוקמה עיירת עולים בכפר הערבי הנטוש חלסה, ממנו נערכה ההתקפה הגדולה על תל־חי 21 שנים קודם לכן. קראו למקום קרית יוסף, על שם יוסף טרומפלדור, השם שונה לקרית שמונה — לזכר שמונת הנופלים על הגנת תל־חי.

פרק ג׳

במדינת ישראל

1967 — 1948

אלומות

קבוצה, בגבול עמק הירדן. שכניה מצד מזרח — קבוצות כנרת והדגניות. אלומות מסונפת לחבר הקבוצות והקיבוצים ומשתייכת למועצה האזורית עמק הירדן. ב־1940 עלתה הקבוצה על אדמתה בפוריה החרבה ומספר חבריה היה שבעים. בנובמבר 1947 העתיקה הקבוצה את נקודת יישובה לביתניה עלית אשר בקרבת מקום. השם אלומות פירושו אגודת שיבולים ומסמל את שאיפת המייסדים לחקל־אות. ב־1968 התפרקה קבוצת אלומות והחברים נטשו המקום בגלל משבר חברתי חמור שפקד את הקבוצה. על השתלשלות המשבר, על המעורבים בו ועל גורל החברים בפרקים הבאים.

הגרעין הראשון של קבוצת אלומות נוסד ב־1937 במוסד החינוכי בן־שמן. היו אלה חניכים מתנועת "הנוער העובד" ילידי הארץ ברובם. את השראתם קיבלו ממנהל בן־שמן, אישיות חינוכית דגולה ד"ר זיגפריד להמן שהעמיד את החינוך במוסדו על ארבעה יסודות: על התורה, על העבודה, על המוסיקה ועל טיפוח יחסי ידידות עם השכנים הערבים.

ד"ר זיגפריד להמן (ברלין, 1892 — בן־שמן, 1958) חניך אוני־ברסיטאות בגרמניה, הוסמך ד"ר לרפואה והחל עבודתו כרופא ברובע עשירים במערב ברלין והיו לו סיכויים טובים לצבור הון ולהיות איש מוניטין כרופא בעל רמה מקצועית גבוהה. בהיותו סטודנט הושפע מאישיותו ותורתו של פרופ' מרטין בובר ובמלחמת העולם הראשונה נזדמן לו לראות את העוני של הפליטים היהודים מארצות מזרח אירופה. ההשפעה היתה עצומה עד כי החליט לנטוש את מקצוע הרפואה ולהתמסר לתיקון העוול החברתי כלפי ילדים שהגורל הרע להם. ב־1925 עלה להמן לארץ־ישראל והקים את המוסד החינוכי בבן־שמן. מאז היו בן־שמן וד"ר להמן צמודים זה לזה ושמו של בן־שמן יצא לתהילה כמוסד המחנך לעבודת יצירה, לבניין הארץ. ילדים רבים מכל שדרות היישוב וגם ילדים מחוץ־לארץ נהרו אל בית הספר בן־שמן. במוסד הזה התחנכו ראשוני אלומות. בתור הוקרה לאישיותו של ד"ר להמן כבדוהו תלמידיו באלומות בגזירת הסרט בחגיגת הפתיחה לנקודתם החדשה בביתניה עלית.

הגרעין בבן־שמן התארגן כקבוצה להתיישבות ובאחד במאי 1937 השתכנה הקבוצה במחנה שהוקם למענה במושבה זכרון־יעקב במטרה של כיבוש עבודה. מחלקת העבודה של הסוכנות היהודית תמכה מתקציבה בצעדיה הראשונים של הקבוצה והתנועה הקיבוצית עודדה את החברים הצעירים והדריכה אותם בחייהם החדשים. חברי הקבוצה עבדו במשקי האיכרים והיו פועלים מבוקשים ותוך זמן קצר אף רכשה הקבוצה משק עזר קטן, כעין תבנית לקראת התיישבותה: 100 עופות, זוג פרדות, שובך יונים, עגלה לגידול קיבלו שי מקבוצת גבע. הוקמה מאפיה שסיפקה לחם לתושבי המושבה. לגיוון המשק חכרה הקבוצה מחברת פיק"א 100 דונם קרקע לעיבוד של פלחה. בזכרון־יעקב נתגבשו חיי הקבוצה, החברים הסתגלו יפה לעבודות החקלאיות השונות ולמרות התנאים הקשים של ראשית הדרך השת־ררה הרגשה טובה ושמחת הנעורים, שירה וריקודים — הקלו על הקשיים, עודדו והמריצו.

בקיץ 1940 הוצע לקבוצת אלומות להתיישב בפוריה, נקודה שנעזבה לפני שנים מספר וחיכתה לחידושה (ראה פרק פוריה). רבים מחברי הקבוצה חשבו שההתיישבות בפוריה הנמצאת במרכז הגליל התחתון, בין יישובים חקלאיים העומדים על תילם — איננו די חלוצי בשבי־לם, חסר קסם הכיבוש של נקודת־ספר שוממה ונידחת. אולם אנו עומדים בראשיתה של מלחמת עולם ולא נראתה אפשרות קרובה של התיישבות באזורים חדשים. לאחר היסוסים הסכימה הקבוצה להצעה ועלתה על אדמתה בפוריה בסתיו 1940.

שטח הקרקע שהועמד לרשות הקבוצה היה קרוב לשלושת אלפים דונם והובטח, כי השטח יוגדל. הקבוצה התמקמה בנקודה ארעית ובבניינים הישנים של פוריה. פיק"א הבטיחה לבנות בשביל הקבוצה נקודת־יישוב חדשה אליה תעבור לאחר השלמתה. בינתיים החלו חברי הקבוצה לפתח את משקם החקלאי בתנאים הקיימים. חלק מחברי הקבוצה עבד בעבודות־חוץ כדי להגדיל את ההכנסה. יחד עם זאת השתדלה אלומות לקבל חברים נוספים להגדלת יכולתה המשקית.

שבע שנים ישבה הקבוצה במקומה הארעי, בבתי מגורים ארעיים ובמיבני משק בלתי־מתאימים. במקום הזה עברו על החברים חבלי הסתגלות של חקלאים עובדי אדמה, בוני משק שיתופי. במקום הזה

עברו על החברים הימים הקשים של מלחמת העולם השניה על ההגבלות שבהם, על החרדות ועל שמועות הזוועה בדבר השואה שהתחוללה על יהדות אירופה. וכאן התגבשה הקבוצה מבחינה חברתית. שבע שנים חלפו וביום י"ט בחשוון תש"ח — אוקטובר 1947, בימים שהאומות המאוחדות דנו על גורלה של ארץ־ישראל, בשעה שהיישוב העברי היה דרוך מן ההדים הבאים מלייק סכסס שבארצות־הברית — עברה קבוצת אלומות למקומה הקבוע בביתניה עלית, שם הושלמה בניית הנקודה החדשה על בתי המגורים ובנייני המשק. יום ההעברה היה יום גדול לקבוצה, חג לכל החברים. העיתונים פירסמו דברי הערכה לקבוצה ושבחים רבים לחברת פיק"א שבנתה את הנקודה.

"הארץ" מכ' חשוון כתב: "זה היה חג לקבוצה, לחברת פיק"א, לאיכרי יבנאל, לגוש היישובים בעמק הירדן ולאורחים הרבים שבאו להשתתף בחג העליה. הקבוצה עלתה לנקודה החדשה כשהיא בנוייה על בתיה הלבנים, על חדר־האוכל ובנייני המשק. הכל בוצע בעזרתם הכספית של פיק"א והמוסדות המיישבים. את השער המעוטר ירק ופרחים עברה מכונית משא טעונה ילדי גן מקושטים שנסעו אל גן הילדים החדש שלהם — בזה נפתחה החגיגה. ד"ר זיגפריד להמן, מנהל מוסד בן־שמן, שחלק מחברי הקבוצה הם חניכיו, נתכבד בגזירת הסרט לחדר־האוכל, והאורחים הרבים, ביניהם מנהלי פיק"א ישבו בחוץ. תוכנית ההתיישבות היא ל־160 משפחות, לפי שעה מונה הקבוצה 150 נפש, בהן 30 ילדים. דברי הערכה חמים נאמרו להנהלת פיק"א. אברהם הרצפלד בירך בהתלהבות. היתה הצגת מחזה וריקודים עממיים, ערביי הסביבה רקדו 'דבקה' ".

לאחר כמה שבועות קיבלה הקבוצה את הבשורה על החלטת האומות המאוחדות להקמתה של מדינת ישראל, והיתה רוח אחרת בעם ובכל נקודת־יישוב בארץ ובין יהודי ארצות הגולה. עתה החלה תקופה חדשה בחיי העם היהודי ובחייו של כל אזרח יהודי בארץ. קבוצת אלומות לקחה חלק בשמחת לידתה של המדינה היהודית וחבריה נדרשו לשאת בעול, כמו יישובים אחרים, בגיוסם למאבק המדינה ולקרבות עם הערבים שהחלו מיד עם החלטת האומות המאוחדות על הקמתה של מדינת ישראל. כמה מחברי אלומות אף נתבעו לשליחות מיוחדת בשירות המדינה.

קבוצת אלומות היתה מורכבת מחברים צעירים והצטיינה במספר

ניכר של חברים שבלטו בכשרונותיהם האירגוניים ובתכונתם האישית להתמסר לתפקידים רבי חשיבות לתנועה הקיבוצית ולצרכיה החשובים מאוד של המדינה הצעירה. תכונות סגוליות אלו של חברים יש בהן ברכה לקבוצה מהרבה בחינות, אך יש והן מהוות גם סכנה לא מעטה.

עם הקמתה של מדינת ישראל התפתחו אפשרויות חדשות שלא היו קודם בארץ ומספר חברים, מראשוני הקבוצה, החליט לעזוב את קבוצתם ולעבור לחיי העיר. קבוצת אלומות נראתה להם פתאום קטנה מדי בשביל לפתח את שאיפותיהם האישיות. יש שהלכו ללימודים בחוץ־לארץ ויש שמצאו עיסוק במוסדות ההסתדרות בתפקידים בכירים. חברים אלה חדלו לראות את דרך הקבוצה כאידיאל קרוב לליבם.

והיו חברים בקבוצה שנדרשו לתרום מסגולותיהם האישיות ומזמנם לתנועות נוער או לתפקידים ממשלתיים ברמה אחראית גבוהה, הם נקראו על־ידי המוסדות למלא שליחותם והקבוצה אישרה להם חופשה לתקופה מוגבלת. שליחים אלה שמרו בדרך־כלל על קשריהם עם הבית והיו חוזרים הביתה אל קבוצתם מדי שבת ומרעננים את קשריהם עם חבריהם ועם בעיות המשק. ויש שהקבוצה נדרשה על־ידי המוסדות ואף הסכימה להאריך את חופשת החברים הללו כדי שיוכלו להמשיך בתפקידיהם החשובים בממשלה או במוסדות אחרים של התנועה.

מצב זה עורר לעיתים אי־רצון בלב אחדים מחברי אלומות. הם החלו לראות בחברים הממלאים תפקידי חוץ במשך זמן רב כאילו הם מנתקים את עצמם מחיי הקבוצה ומבעיותיה ונתונים לגמרי למילוי תפקידיהם ואינם הוגים בענייני הבית שלהם בקבוצה. ולמרות התרחקותם של חברים אלה מבעיות קבוצתם הם רואים זכות לעצמם לחוות דעה בשהותם בקבוצה ביום השבת. יתר על כך, הם עוטים דמות לעצמם כמנהלי הקבוצה ואף קובעי דרכה הכלכלית והחברתית ומביטים על חבריהם הנשארים בבית כעושים את העבודות השחורות.

אי־רצון זה הגיע בסתר ללחישות בין חברים ואף לקנאה. אין הסבר רציונלי לקנאה ואין דרך הגיונית לקיומה. הטענות הן כלפי חוץ, כאילו ממלאי תפקידי חוץ קובעים את חיי הקבוצה למרות העובדה שהם נמצאים במקום רק יום אחד בשבוע — בשבת.

מאידך, אילו היו אותם ממלאי תפקידי חוץ, בבואם הביתה ליום השבת, מסתגרים בחדריהם ואינם מתערבים בנעשה בקבוצה, היו אומרים בעלי הטענות: לחברים אלה לא איכפת כלום מה נעשה בקבוצה, שום דבר שלנו אינו נוגע להם. מה, איפוא, יעשו אותם שליחים ולא יעוררו עליהם טענות?

כך או אחרת, עובדה היא כי השליחים, ממלאי תפקידי חוץ לפי דרישת המוסדות ובהסכמת הקבוצה, לא השכילו למצוא לשון משותפת עם חלק גדול של חברי הקבוצה. יתכן כי נדרש מהם מאמץ מיוחד של חברות ושל קירבה, והיה עליהם לגלות מידות תרומיות כדי למצוא יתר הבנה להיעדרותם מן המשק ולהתערבותם בחיי הקבוצה. היה עליהם למצוא מכנה משותף עם חברים מן השורה כדי שגם אלה יראו בהם שליחים רצויים בחוץ וחברים רצויים בפנים הקבוצה.

למרות החריקות החברתיות המשיך המשק להתפתח. עלוני המשק מספרים על שנות התרחבות. עלון משנות תשי"א כותב על שילוב הדורות בקבוצה. הבעייה המרכזית מיזוג שלוש החברות של הקבוצה: "אלומות" הוותיקה, "ניצני דרור" וגרעין קרית ענבים — ממש קיבוץ גלויות. מטילים על החברים הוותיקים להתמסר לתפקיד קליטת הנוער ושילובו במשק ובחברה.

התפתחות המשק:

	1951	1958	ינואר 1965
מס' העובדים במשק	140	לא צויין	134
מס' הילדים	40	לא צויין	51
ברפת	80 ראש	60 חולבות	218 ראש מהם
צאן	500 כבשים	נמכרו טלאים	
לול	3,300 מטילות		410 רחלות
בריכות דגים	316 דונם	8,000 מטילות	3,440 מטילות
כרם זיתים	92 דונם	600 דונם	467 דונם
כרם ענבים	60 "	92 "	92 "
פרדס	28 "	170 "	144 "
וורדים	5 "	28 "	28 "

גן ירקות	88 ″	—	220 דונם
מספוא	200 ″	לא צויין	200 ″
פלחה	3,865 דונם	5,000 דונם	3,610 ″
כותנה	—	60 דונם	—

בעלון לשנת תשי"א—1951 רשומה תוספת זו: "יש לנו משק עצום שלא חלמנו להגיע לממדים כאלה, והלב נצבט עם כל הצלחה במשק. האומנם לא ימצאו בכל גבול ישראל עוד מאה איש לפחות שחזוננו — חזונם וביתנו יהיה ביתם?".

עלון מס' 8 מיום י"א כסליו תשי"ב—10.12.1951 מספר: "כרם הענבים הניב השנה אשכולות גפן יפים בחודשי החורף, והיה הדבר לפלא.

"אשכולות ענבים נשלחו שי לנשיא מדינת ישראל ד"ר חיים וייצמן בצירוף איחולי החלמה: שיהיו לך לצרי כאותה 'דבלת תאנים' שריפאה את חיזקיהו מלך יהודה. כה לחי נשיא ישראל!"

שתי בעיות עיקריות העסיקו את קבוצת אלומות מראשית התייש־בותה: האחת חוסר קרקע לעיבוד חקלאי והאחרת, חוסר כוח־אדם צעיר כתוספת חברים לקבוצה.

כשעלתה הקבוצה לנקודתה הקבועה ביתניה עלית, היו ברשותה 2,700 דונם קרקע מהם 70 דונם בהשקאה. הקבוצה זעקה אל המוסדות בדרישה לתוספת קרקע. הקרן הקיימת הציעה לאלומות לקבל משבצת קרקע של 350 דונם אדמה המוחכרת זמנית לקבוצת כנרת, אך זו התנגדה בתוקף לוותר על אדמה שהיא מחזיקה בה ומעבדת אותה. יוסף וייץ מנהל הקרן הקיימת טען בפני קבוצת כנרת: "מרחפת סכנה של עזיבת אלומות כשלא יקבלו מלוא משבצת בקרקע... מה טעם תעמדו מנגד, או שניחא לכם שאלומות תחוסל?". היתה זו התנגשות בין יישובים שכנים. מזכירות איחוד הקבוצות והקיבוצים תמכה בדרישת אלומות. בפגישה נוספת עם יוסף וייץ סוכם שקבוצת אלומות תקבל נוסף ל־4,000 דונם שיש לה, עוד שטח בן אלף דונם מאדמות יבנאל, לעיבוד זמני עד שיוכשרו הקרקעות המיועדות בקביעות בשביל אלומות.

והבעייה השניה, תוספת חברים לקבוצה. במשך הזמן נתקבלו

לאלומות גרעיני נוער להשלמה, אולם רובם ככולם לא נקלטו ופרשו לאחר זמן קצר. בערב פסח תשי"ד—15.4.54 נתקבל לאלומות גרעין "נבטים", 50 צעירים תוססים. חברי אלומות עשו כמיטב יכולתם לשלב בתוכם את החברים הצעירים בעבודה ובחברה וכבר ראו בגרעין זה חלק קבוע של הקבוצה. אולם בסוף הקיץ של 1955 עזב גרעין "נבטים" את אלומות. תדהמה ירדה על חברי הקבוצה, קיוו להיבנות מצעירי נבטים והנה אכזבה מרה.

באותו זמן לערך עזבו את הקבוצה גם כמה חברים בודדים מן הוותיקים. הפורשים מן הקבוצה מטילים תמיד את האשמה בקבוצה, אף פעם לא בהם עצמם — אולי בכל זאת האשמה בעוזבים? ועל אף העזיבות המכאיבות מאוד מוצאים החברים הנשארים נוחם בהס־תכלם בענפי המשק של הקבוצה. ליבם מתמלא גאווה על ההישגים המרובים. באחד העלונים אנו קוראים:

"על הרבה דברים חלמנו ולא השגנו, אבל רב מזה עשינו ואף לא חלמנו על כך, יעיד המשק רחב הידיים, יעיד שילוב הדורות בקבוצה... אנחנו קבוצה קטנה, ועם גל העזיבות קבוצתנו הולכת וקטנה, מספרנו מגיע עתה ל־76 חברים... הדרך לעושר פתוחה לפנינו, הגיע תור הצבירה — צבירת הון. אבל חסר לנו יצר ההת־עשרות, טיפה מאותו יצר קפיטליסטי עתיק אשר כוחו איתו להמריץ ולעורר. המיליון הראשון של הכנסה מן המשק הוא בהישג ידנו" (1.10.58).

בעיית הקרקע נפתרה, איפוא, לשביעת רצונה של אלומות, לא כן בעיית חוסר כוח־אדם — זו נשארה תלוייה והטרידה רבות את החברים ואף העיבה על חיי הקבוצה. וראה זה פלא: למרות המצב הכלכלי המצויין החלו אט־אט להיווצר יחסים עכורים בין חבר לרעהו. מצב חברתי זה החריף לפעמים והיה אחד הגורמים הקובעים לפרישתם של חברים ותיקים, הם פרשו מתוך תרעומת כי נשבר להם לחיות כל הזמן במתח חברתי שאין לו סוף.

כך דרכה של מחלוקת: ראשיתה לחישות, המשכה רינונים, הפצת שמועות, מתגלגלת לרכילות, מתפתחת לחשדות, מתפשטת לקנאה, מוציאה את האדם משיקול דעתו, חבר ירהב בחברו, משרה פירוד לבבות וסופה שהיא ממוטטת את סדר החיים — אין מעצור!

זאת ועוד. ישנה מחלוקת מתוך דלות, לעיתים המחסור מעביר

את האדם על מידותיו. ויש אשר מחלוקת פורצת בבית מלא כל טוב, אין איש חסר דבר — ומדוע המחלוקת ומריבת חברים? המשבר החברתי פקד את אלומות בשעה שהמשק על כל ענפיו הראה התפתחות בלתי־צפוייה ואיש לא שיער שהקבוצה צועדת לקראת פירוקה.

היו שטענו נגד חברי קבוצה הממלאים תפקידים בכירים בממשלה ובמוסדות שונים ודרשו את חזרתם אל העבודה במשק. קשה לומר שהדרישה היתה צודקת בכל מקרה, עדות לכך מכתבו של דוד בן־גוריון אל קבוצת אלומות: "בבקשה לשחרר את שמעון פרס למילוי תפקידו כסגן מנהל משרד הבטחון ותראו את עבודתו של שמעון בבטחון כאחת מעבודות המשק והקבוצה". תשובת הקבוצה: "שמעון פרס נעדר מהבית זה למעלה משנתיים והיינו מעוניינים שיחזור אלינו עם משפחתו על מנת לחזק את קשריו עם ביתו, אולם אנו מבינים את צורכי הבטחון" (כ' שבט תשי"ב—1952).

אותו דבר לגבי אלחנן ישי שהקבוצה דרשה ממנו במפגיע לחזור הביתה. בן־גוריון מביע במכתבו לקבוצה התנגדות לדרישה והוא מבקש להרשות לאלחנן להמשיך בשירות הבטחון. הקבוצה נתנה את הסכמתה, וכי אפשר היה אחרת?

המצב החברתי המעורער באלומות החריד את אברהם הרצפלד (רוסיה, 1888 — כנרת, 1973), והוא מריץ מכתבו אל הקבוצה: "הגיעו אלי ידיעות מדאיגות על הרוח השוררת בקבוצתכם. תפילתי שהדברים האלה יחלפו חיש מהר. אינני שקט ואני מהרהר מה הן הסיבות שהביאו למצב זה... המשק הולך ומתקדם בתחום החברתי והכלכלי כאחד ופתאום הגיעה אלי שמועה כי קיים פירוד וישנה עזיבה — איך, מדוע?... אולי תוכלו להרגיע אותי ולאמור שהאיום עבר ואיננו עוד?" (ספטמבר 1966).

ההתדרדרות נמשכה, המתיחות גדלה, רפו הידיים, חברים חדלו למלא תפקידיהם במשק. מחוסר מוצא הובא העניין לדיון לפני מזכירות איחוד הקבוצות והקיבוצים. המצב באלומות היה ידוע במזכירות האיחוד, עתה היא דנה בבעייה ברציפות של כמה ישיבות וניסתה בדרכים שונות לשכך את היריבות הפנימית ולהחזיר לקבוצה את יכולתה לפעול — כל הנסיונות לא הועילו. סמוך לחנוכה תשכ"ח — חורף 1967, החליטה מזכירות האיחוד "לפזר את ותיקי אלומות ולמצוא חבורה צעירה להמשך החיים הקיבוציים באלומות".

החלטת מזכירות "האיחוד" על פיזור אלומות היכתה בהלם את ותיקי הקבוצה. כידוע הלם יש בו כדי לשתק גוף חי. אולם בימינו ימי ההתקדמות. משמש ההלם גם אמצעי ריפוי מודרני. אפשר היה, איפוא, לצפות, כי בעיקבות ההלם תתעורר בקבוצה תחושת קיום פנימית ואולי תתגלה סמכות שתהיה מסוגלת לקחת לידה את ניהול הקבוצה ולהחזירה למהלך חיים תקין. אך להוותה של הקבוצה ולדאבון־לב "האיחוד" לא נמצא באלומות חבר אנשים בעל כושר מנהיגותי שיטיל על עצמו את האחריות המתבקשת להמשך קיומה של אלומות — והן לזאת ציפתה מזכירות "האיחוד" גם לאחר החלטתה המכאיבה והנועזת על הפירוק! אכן, באין כוחות צמיחה פנימיים לעת משבר כזה — כל עזרה מן החוץ לא תצלח!

בינואר 1968 היו בקבוצת אלומות 67 חברים ו־17 נספחים למיניהם. 11 חברים היו בגיל 50—63 שנים, 20 חברים היו בני 40—48. תשעה חברים היו ממייסדי הקבוצה וחיו בה ברציפות למעלה משלושים שנה. 28 חברים חיו בקבוצה בין 12—25 שנים ורבים אחרים למעלה מעשר שנים, והיו שנולדו בקבוצה והקימו משפחות והיום הם כוחות עבודה מעולים. ותיקי הקבוצה נתנו את מיטב שנותיהם לאלומות ותרמו להצלחת הקבוצה מבחינה משקית וחברתית. עתה הם הגיעו לגיל זיקנה, לאן יפנו, מה יעשו?

נתכנסה אסיפת חברים כללית לדון במצב שנוצר לאחר החלטת "האיחוד", היתה זאת אסיפת־חירום בהשתתפות מזכירות איחוד הקבוצות והקיבוצים, גם הנהלת המועצה האזורית של עמק הירדן השתתפה באסיפה וראתה את עצמה, עתה יותר מקודם קשורה לנושא.

סנטה יוספטל, מזכירת "האיחוד" סיפרה על המאמצים שנעשו להבראת הקבוצה על־ידי שיגור גרעיני נוער, אולם צעירים אלה לא נקלטו, מצב זה חזר ונישנה. "במזכירות האיחוד הורכבה תוכנית לעניין אלומות שהתחלתה צריכה להיות התארגנות מבפנים... חשבו שלו אברהם ג. היה חוזר מלימודיו היתה אפשרות לעשות משהו... קיבלנו ממנו תשובה שלילית. הבאנו לפני מזכירי קיבוצי האיחוד בעמק הירדן את המצב באלומות... והם נתבקשו להביא את הנושא למשקיהם ולדון באיזו מידה הם נכונים להתגייס לעזרת אלומות... אמרנו שאין דבר יותר קשה מאשר חיסול נקודה".

רבים מבין המשתתפים באסיפה התרעמו על ההחלטה לפרק

קבוצה ותיקה וטענו על "יחס בלתי־אוהד של מזכירות האיחוד" כלפי הקבוצה. הם אמרו כי ישנה הפרזה בתיאור האווירה העכורה בין ותיקים לצעירים. לדעתם יש להוציא מהקבוצה כמה חברים שהשפעתם שלילית ולהביא לאלומות כוחות צעירים חדשים להמשך קיומה של הקבוצה. נציגי המועצה האזורית של עמק הירדן ביקשו ממזכירות האיחוד להשהות את החלטתה על ביצוע הפירוק, המועצה מוכנה לנסות ולטפל במשבר באופן נמרץ. מזכירות האיחוד נענתה לבקשת הדחייה. המועצה האזורית פנתה מיד אל קיבוציה ודרשה מהם שתוך שבועיים יגייס מתוכו כל יישוב כמה חברים בעלי יכולת שישתלבו בחיי אלומות, בעבודה ובחברה. הקיבוצים נדרשו לראות את הפנייה אליהם כדחופה ביותר ולהודיע בהקדם את שמות המגוייסים.

עברו שבועיים, עבר חודש וגם יותר. "וועדת אלומות של קיבוצי עמק הירדן" שלחה סיכומיה למזכירות האיחוד (25.3.1968): "לאחר חודשיים וחצי הסתכמה הפעולה שלנו ללא תוצאות וזה בעיקר משום שהמזכירויות (של הקיבוצים) לא נקטו במאמץ ובמאבק אקטיביים כדי להעמיד את הציבור (את חברי הקיבוצים) על המצווה העליונה של עזרת קיבוצים בשעת צרה (לאלומות)... לא נוצר הרקע להת־נדבות ונכונות מצד חברי הקיבוצים לבוא לעזרת קבוצת אלומות".

על החתום: מרדכי וייגר, מרדכי חדש, שמואל חדש, יצחק עבאדי, מנחם רולל, העתקים לקיבוצים של האיחוד בעמק הירדן.

אי־היענותם של קיבוצי עמק הירדן לחוש להצלת שכנתם אלו־מות, גרמה אכזבה מרה לנאמני האידיאה הקיבוצית והדבקים באורח־חייה. אולם זאת לא היתה האכזבה האחרונה, למזכירות "האיחוד" ולחברי אלומות צפוי היה זעזוע קשה יותר: הקיבוצים שבעמק הירדן לאחר שהשלימו עם פירוקה של אלומות, לא היו מוכנים להיענות לבקשה לקלוט את ותיקי אלומות שביקשו להמשיך בחיי שיתוף ביישובים השכנים.

בעיית קליטתם של חברי אלומות נדונה כמעט בכל קיבוצי "האיחוד" בעמק הירדן לפי פניית מזכירות האיחוד וכן לפי פנייה ישירה של כמה משפחות מאלומות ביוזמתן אל הקיבוצים. בדיונים הפנימיים בוועדות ובאסיפות הועלו נימוקים שונים על מצב בריאותם של החברים הוותיקים. ברור, כי חברים אלה שהגיעו לגיל קרוב ל־60 וגם יותר יש להם מיחושים ובעיות של בריאות וקשיים להסתגל

למקום חדש ולחברה חדשה, אבל הם בעלי זכויות בתנועה הקיבוצית. ונתנו שנים רבות לחיים שיתופיים, ומה יעשו עתה?

הדיונים הפנימיים בקיבוצים, הדים מהם הגיעו כנראה אל חברי אלומות. חבר אחד מאלומות מבקש במר נפשו, מקבוצת כנרת להוריד את מועמדותו להתקבל אצלם כחבר כפי שביקש. "יחד עם זאת איננו רוצים להסתיר את שעוללו לנו. בשם התנועה מסלקים אותנו ממקומנו, אולם בשאלת כניסה למשק אחר עלינו לעמוד כעני בפתח. חשבנו לתומנו שהתנועה קיימת גם אז".

דברים קשים — מעט המחזיק את המרובה.

הכרוניקה מספרת: קבוצת אלומות התפרקה ב־1968 כשפקד אותה משבר חברתי.

האם היה הכרח בפירוקה של קבוצת אלומות?

שאלה זאת המשיכה להדהד זמן רב בתנועה הקיבוצית, המשיכה להטריד את איחוד הקבוצות והקיבוצים והביכה רבות ועמוקות את קיבוצי עמק הירדן שעל פתחם רבצה השאלה במישנה כובד. רבים ביקשו מענה, רצו לברר באופן יסודי את השתלשלות הדברים, מתוך גישה מרחיקת־ראות. נמצאו חברים שהנושא לא נתן להם מנוח וכעבור שנתיים הועלו הדברים בכתב.

"ועדת אלומות בעמק הירדן" ליקטה חומר רב על פרשת פירוקה של אלומות. הוועדה כותבת: "מתוך לבטים וחרדות נולדה החוברת 'עלי אלומות'. מכנסי תוכנה אינם נוטלים לעצמם זכות לפסוק דין אלא להביא עדויות שאין עליהן עוררין" (שבט תש"ל).

והשאלה אם היה הכרח בפירוקה של אלומות — לא קיבלה מענה גם בחוברת "עלי אלומות".

בשנת 1969 נאחז באדמת אלומות גרעין התיישבותי מארגנטינה, יוצאי תנועת "למרחב". כעבור זמן הצטרפו לאלומות שני גרעינים מ"הנוער העובד". יחד, במרץ נעורים, חידשו את קיומה של קבוצת אלומות. בשנת 1978 מנתה הקבוצה 200 נפש ולרשותה 9,300 דונם קרקע.

ביריה — המצודה

קיבוץ של "הפועל המזרחי", נוסד בידי גרעין "בני עקיבא" בינואר 1945 על האדמות שנרכשו על־ידי הברון רוטשילד בשנת 1893. השטח נמצא באיזור הררי, מדרונות חדים וסלעים רבים. במשך למעלה מחמישים שנה עמדו האדמות שוממות עד שעלו "בני עקיבא" ובנו את יישובם במרומי ההר.

לשם ביטחון התיישבו האנשים בבניין המצודה המבוצרת על גבי הר המתנשא כ־900 מטר מעל פני הים התיכון. המתנחלים הכשירו את הקרקע לעיבוד ועסקו בעיקר בעבודות ייעור בשטחי הסלעים, יער שניטע על־ידי הקרן הקיימת לישראל.

השם ביריה, כשמו של הכפר הערבי הקרוב. בתקופת המישנה והתלמוד היתה פה עיירה חשובה. גם בימי־הביניים התקיים בה יישוב יהודי. רבי יוסף קארו (ספרד, 1488 — צפת, 1575) מחבר ה"שולחן ערוך" ישב בביריה ובה השלים את ספרו הנ"ל.

ההתיישבות בביריה חלה בסוף ימי מלחמת העולם השנייה, מחנות צבא עדיין היו פזורים בכל פינות הארץ. בראשית מרס 1946 פרץ צבא בריטי אל קיבוץ ביריה בתואנה שמתיישביו ירו על מחנה הלגיון הערבי שחנה בקרבת מקום. כל המתנחלים, 24 צעירים, נאסרו ונשלחו לכלא עכו. דבר התפרצות הצבא והמאסר עוררו רוגז רב ביישוב העברי.

כעבור עשרה ימים, בחשכת הלילה, בסופת גשם עזה, עלו אל ביריה כשלושת אלפים איש והקימו מחנה בקרבת המצודה — ביריה ב'. הבונים נשאו סיסמאות: "פנינו לשלום ולבניין", "באנו לבנות ולנטוע". באותו יום לפנות ערב, הסתערו חיילים בריטיים על המחנה ביריה ב' ובטנקים צבאיים הרסו באכזריות את המחנה שהוקם בלילה. הצעירים התפזרו.

בחצות הלילה עלתה שנית קבוצה מובחרת, וסמוך למחנה ההרוס הקימו את ביריה ג'. אנשי הגליל ותושבי צפת החישו תגבורת לעזרת המתיישבים הצעירים. כל היישוב העברי הביע אהדתו לעוז־רוחם של המתיישבים ומחו נמרצות על מעשה הצבא. לאחר משא־ומתן הסכימו השלטונות הצבאיים להרשות לעשרים בחורים להישאר כמתיישבים במחנה ביריה ג'.

ב־7.6.1946 עזב הצבא הבריטי את ביריה והמתנחלים חזרו לגור במצודה. חברי הקיבוץ פיתחו במקום משק חקלאי והמשיכו בעבודות הייעור — שטח גדול במורדות ההרים ניטע יער הקיים עד היום.

העמידה העקשנית לקיומה של ביריה כנקודת התיישבות עד כדי התנגדות לצבא הבריטי — סימנה את ראשיתו של המאבק המדיני של היישוב העברי נגד שלטון המנדט בארץ־ישראל. המאבק לבש עד מהרה צורה של מרי מאורגן נגד השלטונות.

לאחר החלטת האומות המאוחדות על הקמתה של מדינה יהודית בארץ־ישראל גברו ההפרעות של תושבי הכפרים הערביים שבסביבה ומצודת ביריה היתה מנותקת ולאחר זמן נעזבה.

בשנת 1971 שוקמה מצודת ביריה. בשמונה חדריה רוכז חומר היסטורי המשקף את תולדות ביריה למן ימי התנאים והאמוראים ועד ימינו.

בכפר הערבי הנטוש ביריה, במקום ההיסטורי, נוסד בשנת 1949 מושב עובדים של "הפועל המזרחי". מתיישביו — עולים מצפון אפריקה.

יד מרדכי

קיבוץ בדרום הארץ, במישור החוף, בקרבת רצועת עזה, נוסד בכסליו תש"ד — דצמבר 1943. משתייך לקיבוץ הארצי של "השומר הצעיר". נקרא לזכרו של מרדכי אנילביץ, מפקד המרד בגיטו ורשה. הקיבוץ נמצא כ־70 מטר מעל פני הים וכ־6 ק"מ מחופו.

שני גרעינים ייסדו את הקיבוץ אחד מפולין והשני מגליציה — שניהם חניכי "השומר הצעיר". עלו לארץ ב־1935 וקיבלו הכשרתם בקיבוצים גן שמואל וכפר מסריק. בקיץ 1936 הקים הגרעין הגליצאי את מחנהו בנתניה והיה מכונה "מצפה הים". כעבור שנתיים הצטרף אל מצפה הים גרעין "השרון" ואחרי זה קלט הקיבוץ גרעינים נוספים.

בדצמבר 1943 עלה הקיבוץ לנקודת התנחלותו בדרום. עשרה חברים ושתי חברות היוו את ראשוני היישוב החדש, יתר החברים המשיכו בעבודתם בנתניה והשם מצפה הים נקרא בהתחלה גם על ההתנחלות החדשה. במשך שנת 1944 עזבו החברים את נתניה ועברו להתיישבותם, מעתה נקרא המקום יד מרדכי.

מרדכי אנילביץ שעל שמו נקרא הקיבוץ, נולד בפולין ב־1919, בן למשפחה עמלה. בפרוס מלחמת העולם השניה היה מראשי תנועת "השומר הצעיר" בווארשה. ערב כיבוש העיר בידי הגרמנים נמלט מרדכי לכיוון מזרח במטרה לעלות לארץ־ישראל, אך נתפס על הגבול הרומני. הוא חזר לווארשה כדי לחדש את תנועתו בפולין הכבושה ונשלח למערב המדינה לפעול שם בין חברי התנועה.

לשמע נוראות ה"אקציה" הגדולה בקיץ 1942 חזר לווארשה לארגן מרד מזויין נגד הגרמנים והוא נתמנה למפקד "האירגון היהודי הלוחם". ב"אקציה" של ינואר 1943 עמד מרדכי בראש יחידה לוחמת של "השומר הצעיר" והוא היחידי שניצל. אחר־כך עמד בראש המרד נגד הגרמנים ותוך עמידת גבורה נפל בבונקר המפקדה במאי 1943.

עמידת הגבורה של גיטו וארשה ומפקדו הנועז אנילביץ הם מופת לכוח ההתנגדות שגילו יהודי פולין נגד מדכאיהם הגרמנים.

תוך שנים מעטות הספיקו חברי יד מרדכי לבנות את יישובם ולפתח משק חקלאי מגוון כולל גם מפעל תעשייה לשימורי פירות.

כאשר פלש הצבא המצרי לארץ הוא תקף את קיבוץ יד מרדכי שעמד בצד הדרך לפלישתם. אנשי יד מרדכי היו נצורים ומנותקים ועמדו איתנים תחת מטר פגזים של הצבא המצרי. תותחים ואווירו־נים הפציצו את הקיבוץ ולאחר הפגזה כבדה התפרצו המצרים אל חצר המשק כשהם מלווים טנקים כבדים וציוד לרוב.

על אף התנגדותם הנמרצת של מגיני יד מרדכי הבקיעו המצרים דרך בין בתי המגורים. קרב אכזרי התפתח בין שתי החזיתות שנמשך חמישה ימים וביום 23 במאי 1948 נפלה יד מרדכי בידי הצבא המצרי שעלה במספרו ובציודו על הקיבוץ שמספר מגיניו היו מוע־טים וציודו דל. 24 מגינים נפלו חלל בקרב, הנשארים נטשו את יישובם ונסוגו באישון לילה. בהסתננם בין קווי האוייב הם הגיעו

אל קיבוץ גברעם המרוחק כשמונה ק"מ לצד מזרח. קיבוץ יד מרדכי נחרב כולו בידי המצרים.

ממשלת מצרים נתנה פרסום רב לנפילת יד מרדכי בידיהם, כאילו כבשו עיר גדולה ובצורה. מלך מצרים בכבודו ובעצמו בא לבקר ביד מרדכי הכבושה עם פמלייתו הרוממה וליד מגדל המים שעליו התנוסס עתה דגל מצרים, ענד המלך אותות הצטיינות לחייליו האמיצים...

קיבוץ יד מרדכי נכבש אבל עמידת הגבורה של מגיניו מהווה פרק מזהיר במלחמת הקוממיות של ישראל בארצו.

כעבור חצי שנה, עם מפלתו של צבא מצרים ונסיגתו מאיזור הדרום מאימת כוחו הגובר של צה"ל, שוחררה יד מרדכי וחבריה חזרו אליה והקימו מחדש את משקם. ליד מגדל המים המט לנפול, הוצב פסלו של מרדכי אנילביץ, מעשי ידיו של הפסל נתן רפופורט.

ברשות הקיבוץ כעשרת אלפים דונם קרקע. בספטמבר 1971 מנתה האוכלוסיה 531 נפשות. בתחום הקיבוץ מוזיאון ותערוכה לשיחזור הקרבות.

כפר דרום

יישוב עברי ראשון ברצועת עזה, כעשרה ק"מ דרומית מעזה, בקרבת כפר דרום המוזכר בתלמוד בבלי, ממנו בא אלעזר בן יצחק איש כפר דרום. במלחמת העולם הראשונה התחוללו באיזור זה קרבות עקובי דם בנסיונו של הצבא הבריטי לכבוש את העיר עזה מידי התורכים.

כפר דרום נוסד בידי חברי "הפועל המזרחי" במוצאי יום כיפור תש"ז—1946 יחד עם עוד עשרה יישובים שהוקמו באותו לילה בדרום ובנגב. רוב חברי הקיבוץ הם יוצאי ארצות דוברות אנגלית שאימצו לעצמם אורח־חיים שיתופיים. כאן הם בנו את משקם החקלאי במרץ רב והקימו כמה צריפי מגורים ובית בטחון כפי שהמצב חייב. החברים עיבדו את אדמתם החקלאית בהתאם לתוכנית אולם בטרם הספיקו להתבסס פרצה מלחמת הקוממיות וקטעה את

תוכניותיהם. באותו זמן מנה הקיבוץ כשלושים חברים ועימם היתה תגבורת קטנה. היישוב הקרוב להם ביותר היה קיבוץ בארי, כששה ק"מ מזרחית מהם ואף הוא צעיר כמוהם.

במאי 1948 פלש הצבא המצרי לפנים הארץ וכפר דרום היה נתון להפגזה כבדה של מרגמות ותותחים. המגינים המעטים, חברי כפר דרום על נשקם הדל לא נפלו ברוחם, הם התחפרו במעמקי האדמה וישבו בתוך בונקרים, כך הם עמדו בגבורה נפלאה מול הצבא המצרי התוקף בלי הפוגה. והיתה בעמידתם של חברי הקיבוץ מופת ואומץ־לב של אנשי עמל. בראשית יולי 1948 הגביר הצבא המצרי את לחצו על כפר דרום והמגינים נאלצו לסגת ולנטוש את יישובם וכפר דרום נהרס עד היסוד. בהפסקת האש נכלל כפר דרום ברצועת עזה שבשלטון המצרי.

יוצאי כפר דרום יסדו יישוב חקלאי חדש בכביש החוף בקרבת מסעף אשדוד. במרס 1949 הם עלו לנקודת התיישבותם וקראו למקומם החדש בני דרום — זכר לנקודתם הקודמת. משנת 1961 הוסב הקיבוץ למושב שיתופי, שטח הקרקע שברשותו 3,000 דונם וענפי המשק: גידולי תעשיה, מטעים, לול וחרושת.

אחרי מלחמת ששת הימים שוקם כפר דרום שברצועת עזה בידי נח"ל — נוער חלוצי לוחם.

כפר החורש

קבוצה חקלאית בהרי נצרת, כארבעה ק"מ מערבית לנצרת, באיזור הגליל התחתון. עלתה להתיישבות בקיץ 1933. קדמה לקבוצה זו קבוצה אחרת שעבדה במקום הזה משנת 1929 עד 1933 ופרשה מחוסר יכולת להחזיק מעמד במקום הזה.

בוני כפר החורש משנת 1933 היו חברי קבוצת "גורדוניה" ג' מגליציה המזרחית שעלו לארץ־ישראל ב־1930 כגרעין מאורגן שקיבל הכשרתו לפני עלותו לארץ. "הגרעין" מנה 30 חברים, הם

עבדו בפרדסי רחובות ולאחר זמן קצר השתכנו במחנה בנס־ציונה, כאן גדלה קבוצתם ל־45 איש, ביניהם 20 חברות, כולם רווקים.

זו היתה קבוצה תוססת, מלאת חיים וחדורה אידיאלים חברתיים וציוניים. שאיפתם היתה התיישבות שיתופית בקבוצה חקלאית. לעת עתה מצאו סיפוק בעבודה שכירה שלא תמיד נמצאה להם. תוך כדי כך התגבשו חיי החברה, אורח־החיים השיתופי במחנה האוהלים הביא לליכוד החברים לקראת מילוי שאיפתם — התיישבות.

עם התחזק הקבוצה מבחינה פועלית ופנימית הוצע לחברים להצטרף לדגניה ב׳ כהשלמה לקבוצה. אולם דגניה רצתה לקבל רק 24 איש והקבוצה מנתה 45 חברים. אבל גם חברי גורדוניה לא נטו להיות תוספת לקבוצה אחרת, אפילו אם זו דגניה, הם רצו קבוצה עצמאית משלהם.

באביב 1933 הוצע לקבוצה בנס ציונה להתיישב בכפר החורש. החברים הוקסמו מנוף המקום, אוויר הרים, כיבוש ההר, כיבוש השממה, תקיעת יתד עברית באיזור חדש — כל זה קסם ומשך את הנוער של קבוצת גורדוניה שראו בהליכתם לכפר החורש אתגר חלוצי, מילוי שליחות לאומית, והרי לשם כך עלו ארצה והכשירו את עצמם וחלמו את חלומם! חבר הקבוצות אליו השתייכה תנועת גורדוניה, תמכה בהחלטתם ועודדה את הקבוצה להתיישב על ההר בקרבת נצרת.

בחודש יוני 1933 עזבה הקבוצה את פרדסי נס־ציונה ועלתה אל פסגת ההר, בין חורשות בראשית צמיחתן, והקימה את צריפיה ואת משקה החקלאי — צופה בתקווה לקראת העתיד.

זאת היתה בעצם התיישבות שלא לפי התקן ההתיישבותי המקובל של הסוכנות היהודית. קבוצת גורדוניה עלתה לכפר החורש כקבוצת עבודה בייעור הגבעות של הקרן הקיימת לישראל. הרי נצרת החשופים והמסולעים, לא התאימו לעיבוד חקלאי אבל אין כמוהם מתאימים לגידול עצי יער. העושה במלאכת הייעור ועומד בראשה היה יוסף וייץ (רוסיה 1890 — ירושלים 1972), איש הקרן הקיימת שכולו דבק בטיפוח היער בארץ־ישראל. ואכן, קבוצת כפר החורש היתה בת חסותו של יוסף וייץ, שהתחייב בשם הקרן הקיימת לתת לחברים עבודה קבועה בייעור.

לכאורה המירה הקבוצה עבודה שכירה בפרדסי יהודה בעבודה

שכירה בהרי הגליל ובמקום לחפור בטוריה עדרו עתה במעדר. אולם בכפר החורש נוסף טעם מיוחד לעבודתם השכירה, כאן ניתנה אפשרות לקבוצה לבנות את ביתם הקבוע ולפתח משק חקלאי אליו שאפו. אמנם לא הובטח להם תקציב התיישבותי, אבל קווה קיוו, כי זה יינתן להם בקרוב. ועמד לחברים כוח הרצון והם חסכו משכר עבודתם ובנו וזרעו ונטעו והיו כחקלאים ממש.

השטח ההררי היה כארבעת אלפים דונם, מהם רק כ־300 דונם התאימו לעיבוד חקלאי. שטח זה היה מפוזר בין הגבעות ודרש עבודת סיקול כדי להכשירו לזריעת פלחה ולירקות. שטח נוסף של כ־600 דונם נמצא בין הסלעים גם הוא מפוזר חלקות־חלקות והתאים למטע עצי פרי לאחר עבודות דירוג באדמות ההר. לפי דעת מומחים אין צורך בהשקאת עצי הפרי במקום הזה, ריבוי הגשמים בחורף וברכת הטללים בחודשי הקיץ יספיקו לגידול עצי פרי רעננים.

החברים התמסרו לעבודה בכל מרץ נעוריהם, הן כשכירים בעבודות הייעור, עבודה מעניינת מאוד והן לפיתוח חקלאי של משקם. שתי פעולות נעשו להגדלת הכנסות הקבוצה. אחת — איר־גון קבוצת חברים שעבדה בבניין בנהלל ובסביבה ושכרה רב, והשנייה — חכירת שטח אדמה של 1,500 דונם לעיבוד פלחה מאדמות הקרן הקיימת באיזור ג׳ובתה ליד הקבוצות גבת ורמת דוד. שטח חכור זה נתן לחברי הקבוצה הרגשה של עשייה חקלאית שלא נמצא לה על ההר הסלעי עליו שכנה הקבוצה. הפלחים חברי הקבוצה היו שוהים בג׳ובתה עם בהמותיהם וכליהם, במשך כל ימי השבוע וחוזרים בערב שבת לכפר החורש עייפים, ספוגי רשמים ומלאי סיפוק כעובדי אדמה.

ובחצר הקבוצה הורגשו שינויים לעיתים קרובות, נרכשו בהמות עבודה, עדר צאן, פרות, עופות. בקרבת הקבוצה היו שני מעיינות מים: מעיין אום־קובי לכיוון נצרת, ממנו הביאו מים בפחים, ומעיין סופספה בדרך לנהלל, משם העלו את המים במנוע אל תוך בריכה בחצר, מרחק כחמש־מאות מטר. מים אלה הספיקו בקושי לצורכי שתייה ומעט מאוד להשקאת ירקות. עתה נתברר, כי טוב יותר לעצי הפרי לו היו משקים אותם נוסף לגשמי החורף והטללים בקיץ.

מראשיתה של כפר החורש היתה חמורה מאוד בעיית הבטחון במקום. היישוב נמצא בראש ההר, מבודד ומרוחק מנקודות עבריות, מוקף כפרים ערביים עויינים. מצב זה תבע מהחברים שמירה מעולה על המשק מדי לילה. ואיתרע מזלה של הקבוצה ופרצו מאורעות־דמים של תרצ"ו—1936 והתפשטו על פני כל הארץ. רציחות ביישובים העבריים, שוד בדרכים, סכנה של מארבים. בכפר החורש נתערער מצב הבטחון בהיותו נתון בין כפרים שכנים מוסתים.

באביב 1937 נתנסה כפר החורש בניסיון קשה ומכאיב: שני חברי המשק שיצאו לרעות את עדרם כשני ק"מ ממערב ליישוב, נרצחו מן המארב. חנוך מץ ושלמה גפני הובאו לקבורה באדמת כפר החורש ונפתח בית־עלמין חדש באדמת ההר, גלעד לחברים צעירים, קרבנות עבודה.

לאסון הזה היה השפעה רצינית על חיי החברים ועל פיתוח המשק. השמירה נעשתה מעתה צמודה לכל חבר היוצא לעבודתו בשדה. ארבעים אחוז מכוח העבודה של הקבוצה נמסר לשמירה, מצב קשה מבחינה כלכלית ולא פחות מזה מבחינה חברתית. לא רבו הימים ועל הגבעות המיועדות של הקרן הקיימת של שכונת טבעון־תל־עמל נרצח השומר אלכסנדר זייד (1886—1938) איש "השומר", שדגל בקשירת יחסים טובים עם הערבים, נרצח מן המארב על־ידי שכניו הערבים. מאורעות־הדמים השתוללו בכל הארץ והיישוב העברי שילם מחיר דמים במיטב בניו.

קרבנות שמירה והגנה, אסונות וסבל, עבודה מפרכת ותנאי חיים קשים, מקשרים בני־אדם להיותם מאוחדים ודבקים איש ברעהו, מטרתם נעשית נעלה יותר, יישובם יקר יותר והוא ראוי למסירות יתר לזכרונם של אלה שמסרו נפשם על חיי המקום. אנשי כפר החורש חושלו במאורעות תרצ"ו, גברה אמונתם בעתידו של יישו־בם על ההר. עתה הגבירו לחצם על המוסדות לקבל תקציב התייש־בותי. אך בינתיים העיקו החובות ובאין תקציב נאלצו לקבל הלוואות מסחריות ולשלם ריבית גבוהה. החקלאות בארצנו אינה יכולה להיבנות על הלוואות ותשלום ריבית האוכלות את מיטב ההכנסה והעמל של החקלאי. חבר הקבוצה מאיר מנדל התריע על כך במועצת חבר הקבוצות ובמאמריו המרובים.

כל איש ציבור יודע מנסיונו כי יש אשר תביעותיו אינן נענות במשך זמן רב, ויהיו צודקות ונכונות ככל שיהיו, עד אשר קורה זעזוע המרעיד את כולם והיחס אל תביעותיך משתנה לטובה. אחרי אסון רציחתם של שני החברים בכפר החורש, נענתה הסוכנות והקציבה סכום מסויים לבניית בתי מגורים ולמיבני משק. ובשנת 1939—1940 כבר נחשב כפר החורש כרשום בתקן ההתיישבותי של הסוכנות, הזכאי להנאה תקציבית מקופת הסוכנות. ועמד על כך י. ויידלר איש חבר הקבוצות: "משק כפר החורש... חסרו לו האמצעים הדרושים להקים משק חקלאי מלא בקצב הנכון ובתנאים תקינים. המוסדות המיישבים הכירו בו רק עתה — שנה אחרי העליה לחניתה (1939) והעול הקשה ובזבוז כמה שנים כה יקרות לכפר החורש ולייישוב, אין לו כפרה" ("ניב הקבוצה" אב תרצ"ט).

ובראשית שנות הארבעים יכלה קבוצת כפר החורש לרשום לזכותה הישגים חשובים בנכסים משקיים: אלפיים דונם אדמת פלחה מעובדת, התקשרות עם חברת מקורות להספקת מים במקום מי האכזב של המעיינות, רכישת מכונות חקלאיות במקום עבודת בהמות, בית־מרגוע למבריאים הנותן הכנסה טובה ותיכנון העתקתו אל מחוץ לחצר המשק, גגריה מכנית לניצול העצים שנכרתים מדי שנה לדילול החורשות, 100 ראשי בקר, 400 ראשי צאן, 35 דונם גן ירקות, 200 דונם עצי פרי למיניהם, בלול 1,200 מטילות, בניין חדש לחדר־האוכל הקמתו נמסרה לקבלן. זו רשימת נכסים מעודדת, אלה לא רק נכסים גשמיים, הם נותנים גם בטחון חברתי.

אמנם קיימות עדיין בעיות לא מעטות: חוסר דיור לחברים מעיק מאוד ומה שדחוף ביותר ותובע פתרון שאינו סובל דיחוי — תוספת כוח־אדם, דרושה קבוצת נוער לעבודה בענפי המשק שהתרחבו ולהגברת הרגשת הבטחון במקום מבודד זה.

הצלחה משקית לא תמיד מכסה על פגימות חברתיות. היו חברים בכפר החורש שפקד אותם חוסר מנוחה, תוהים היו על מצב החברה ועל מצבם האישי. זו תוצאה של בדידות ממושכת וחיים של מתיחות' כותב חבר: "חושים בריאים מתקהים, יכולת אישית קופאת על שמריה, קיימת סכנת התנוונות, מצוקה נפשית. האם נשלים עם מציאות כזאת? שתי אפשרויות לפתרון: אחת, הקמת יישוב חקלאי נוסף בקרבתנו והשניה, הגדלת מספר חברי קבוצתנו —

הכפלת מספר החברים". הואיל ושני הפתרונות לא נראו אפשריים באותו זמן, המשיכו חברי כפר החורש להתחבט בבדידותם.

מלחמת העולם השנייה עברה על כפר החורש במאמצים לשמור על ענפי המשק ואף להרחיבם אף אם זה כרוך היה בקבלת הלוואות לא נוחות. כמה מחברי הקבוצה נענו לקריאת המוסדות הלאומיים והתנדבו לצבא הבריטי, הם חסרו למשק והעומס על החברים הנשארים גדל. ולאחר גמר המלחמה, עם שוב החברים מן הצבא, היה היישוב העברי נתון במאבק קשה נגד המשטר הבריטי המתנכר להתחייבויותיו לבניין הבית הלאומי. שוב החלו גיוסים לשירות ה"הגנה". ואם כך במאבק, הרי במלחמת השיחרור נשארו במשק רק חברים מעטים, כל בחור וטוב מצא את עצמו במדי הצבא העברי של מדינת ישראל לוחם את מלחמת העצמאות.

המעטים שנשארו במשק כשל כוח סבלם, לא עמד להם אורך־הרוח לשאת בעול והחלו מחשבות על עזיבת הקבוצה. ואכן כמה חברים, מן הוותיקים עזבו את כפר החורש, קשה היה להם מצב הבדידות והגרעונות, הכל החל פתאום להעיק — קמו ועזבו.

זה שנתיים ימים ריחף המשבר באווירה של הקבוצה. רבים חשבו בליבם על מצב זה, רק מעטים דיברו על כך ועתה הנה פרץ החוצה לעיני כל. כך דרכה של מצוקה חברתית, ראשיתה שהיא דחוקה בפנים, בליבם של החברים וכשהיא מוצאת פירצה הרי היא יוצאת ברעש גדול.

נטישת חברי כפר החורש את יישובם גרם מבוכה רבה בחבר הקבוצות ובמוסדות המיישבים, אבל היה כבר מאוחר מדי לעצור בעד החברים. הם היו עייפים וחסרי אמונה וכשהחלו לרדת מן ההר איש לא יכול היה לעצור את ירידתם במדרון התלול.

לעיתים קורים לעינינו דברים תמוהים: חברי כפר החורש התאוננו על הבדידות ועל מצב הבטחון בסביבתם, אולם עזיבתם את כפרם חלה עם ההכרזה על הקמתה של מדינת ישראל, בעת שבעיית הבטחון נפתרה לחלוטין ואף עמדו לצאת מבדידותם ההתיישבותית, הכל עמד להשתנות לטובתם — והנה הם קמו ונטשו את יישובם. חברי כפר החורש שמחו יחד עם כל בית ישראל על הקמתה של מדינת ישראל, אבל הם עצמם, מבחינה חברתית־קבוצתית היו

מעורערים מבפנים, פשוט איבדו את אמונתם באפשרות להחזיק מעמד של חיי שיתוף במקום הזה.

מאה אנשים נטשו את כפר החורש בו השקיעו החברים 15 שנים טובות מחייהם, היה זה עצוב מאוד לא רק לחברי כפר החורש. אחדים מהם השתעשעו במחשבה להמשיך במקום הזה ביחד עם קבוצה חדשה שבוא תבוא לשבת כאן במקום, אך נאמר להם כי מוטב שהמתיישבים החדשים ימצאו את כפר החורש פנוי ממתנחלים קודמים. וכך קרה שאחרוני החברים עקרו מן ההר באוגוסט 1948.

חברי כפר החורש בנטשם את נקודת התיישבותם היו במלוא כושר יכולתם ובעלי ניסיון, ולא היו להם בעיות להיקלט במקומות עבודה חדשים. חלק מהם מצא את מקומו בקיבוצים אחרים ובא על סיפוקו, חלק אחר הלך לתפקידים משקיים ואירגוניים במוסדות ההסתדרות, יתרם נקלט בעבודות ובתפקידים אחרים. בלכתם להתיישבות בשנת 1933 היו כל החברים והחברות רווקים, עתה בצאתם את כפר החורש הם מנו 40 משפחות ולהן 60 ילדים שנולדו בכפר החורש, על ההר הרם, בנוף הנחמד של הרי נצרת.

בדצמבר 1948 התיישבה בכפר החורש קבוצת "גורדוניה — המכבי הצעיר" שמוצאה מהונגריה וטרנסילבניה. קבוצה זאת הביאה עימה ניסיון מנקודות הכשרה שרכשה ביישובים בארץ, אך יותר מכל למדה מנסיון קודמתה וידעה לסלול לעצמה דרך משלה להצלחה משקית וחברתית.

כפר עציון

כפר במרומי הרי יהודה, 965 מטר מעל פני הים התיכון, כ־25 ק"מ דרומית לירושלים, בקרבת הכביש ירושלים—חברון. האדמה נרכשה לראשונה בשנת 1927 עליה נוסד יישוב חקלאי קטן שנחרב במאורעות שפרצו ב־1929 (ראה הפרק מגדל עדר).

בשנת 1932 קנתה את האדמה הזאת חברת "אל ההר" והיא אף

הוסיפה ורכשה שטחי קרקע עד כדי 12 אלף דונם אדמה הררית. החברה סיקלה את הסלעים והכשירה האדמות להקמתו של יישוב חקלאי גדול המבוסס על משק מעורב, בעיקר על מטעים נושאי פרי למיניהם המתאימים לאקלים הררי קריר. ניטעו עצי יער במורדות הגבעות המסולעות ואף החלה בביצוע תוכניתה ובנתה כמה בתי מגורים, ראשיתה של קייטנה בשביל נופשים מן העיר המחפשים אוויר הרים צח בחודשי החום של הקיץ.

יוזם הרעיון של היישוב ההררי במקום הזה היה הפרדסן מרחובות שמואל צבי הולצמן (1883—1960) ועל שמו נקרא היישוב. הולץ בעברית עץ — מכאן הולצמן — עציון, כפר עציון. הולצמן נולד בירושלים לאביו הרב אריה לייב. בצעירותו נדד שמואל צבי בארצות רבות ולמד אגרונומיה, מכאן נטייתו לגידול עצי פרי למיניהם. הולצמן נטע את פרדסו ברחובות אבל הטיף להרחבת ההתיישבות היהודית באזורים הרריים ובתור ענף משקי מכניס הוא המליץ על הנהגת מטעים נושאי פרי למיניהם. חיבה מיוחדת נודעה לו לסביבת ירושלים אליה היה קשור באהבה רבה. בפיתוח היישוב החקלאי בכפר עציון רצה ליצור דוגמה של כפר הררי בארץ־ישראל וראה בכך מילוי חזון עליו חלם שנים רבות. בכפר עציון התיישבו 120 משפחות חקלאיות, ובתוכניתו של הולצמן להרחיב את היישוב בהקדם. והנה באו מאורעות הדמים של שנת 1936 ושמו קץ לתוכניותיו היפות. תושבי כפר עציון הותקפו על־ידי הכפרים הערביים, והיהודים נאלצו לנטוש את כפרם והכל נחרב.

אדמת כפר עציון עברה לבעלותה של הקרן הקיימת לישראל וזו רכשה את המנזר הקטן שעמד בקרבת מקום והיה שייך לגרמנים קאתולים. הקרן הקיימת ייערה שטחים רבים והכשירה את הקרקע להתיישבות חקלאית. בניסן תש"ג—1943 התיישב בכפר עציון קיבוץ "הפועל המזרחי", המתיישבים בנו בתים. סיקלו אדמתם, נטעו מטעים שונים והמשיכו לטפח את רעיונו של הולצמן על הקמת בית־הבראה לנופשים כמקור הכנסה נוסף למשקם החקלאי.

בעקבות כפר עציון עלו והתיישבו מצפון להם שני קיבוצים של "הפועל המזרחי": משואות יצחק ב־1945, עין צורים ב־1946 וקיבוץ "השומר הצעיר" רבדים ב־1947. ארבעה יישובים אלה היוו את גוש עציון, על שמו של בכור היישובים.

אחרי שנתפרסמה החלטת האומות המאוחדות על הקמת מדינת ישראל התפשטו מאורעות־דמים בכל הארץ. כפר עציון ושלושת היישובים האחרים מצאו את עצמם מבודדים ומכותרים כפרים ערביים מוסתים. מגיני גוש עציון התבצרו יפה והערבים שמו מצור עליהם. תגבורת שנשלחה לעזרת הנצורים הותקפה בדרך וכל 35 אנשיה, ממיטב אנשי ההגנה בירושלים, נפלו בגבורה בטרם הגיעם ליעדם. הדרך אל גוש עציון נעשתה מסוכנת מאוד, רק אווירונים קטנים יכלו לחנות בקרבת מקום ולהביא לנצורים את הדרוש. הודות לכך יכלו מגיני כפר עציון להדוף ההתקפות החוזרות ונישנות של הערבים ולהפיל בהם חללים.

הלגיון הערבי ריכז את צבאו המצוייד במיטב הטנקים ועימו כנופיות ערביות מכפרי הסביבה וערכו התקפה עזה על כפר עציון, פרצו את הביצורים הקדמיים והסתערו על הכפר במלוא כוחם המוחץ. כל מגיני כפר עציון נפלו מות גיבורים. רק צעירה אחת ושני צעירים הצליחו להימלט אל משואות יצחק הקרובה. למחרת נכנעו לפני הלגיון הירדני שלושת היישובים האחרים שבגוש. הערבים פשטו על המשקים היהודים בזזו, שרפו והרסו הכל עד היסוד. כך בא הקץ על יישובים עמלים ביום הולדתה של מדינת ישראל.

268 איש הובלו בשבי אל עבר הירדן. בגוש עציון ובדרכים אליו נפלו 232 איש והרי הם קבורים בהר הרצל בירושלים.

מראשית ייסודו נתנסה כפר עציון בנסיונות קשים: מאורעות 1929, מאורעות 1936 ושוב במלחמת הקוממיות ב־1948. בין מאורע למאורע גדל הכפר והתרחבה ההתיישבות היהודית באיזור ונתקיים על כפר עציון: "כי שבע יפול צדיק וקם" (משלי כד, טז) ואכן כפר עציון קם ונבנה מחדש, בתנאים מדיניים אחרים לגמרי.

גוש עציון וכל האיזור דרומית לירושלים, בית לחם וחברון, נכללו אחרי הפסקת האש, בשלטון הממשלה הירדנית. 19 שנים עמד כפר עציון בחורבנו ועיני רבים צופים אל ההרים ההם הנישאים מרחוק ומעוררים זכרונות וכאב עמוק. במלחמת ששת הימים ביוני 1967 יצא מירושלים טור של צבא ההגנה לישראל, הוא התקדם דרומה, שטף ועבר את היישובים הערביים בית־לחם לכיוון חברון. הצבא הירדני נמלט מן המחנה המבוצר שלו בכפר עציון וחיילי ישראל כבשו את האיזור כולו.

באותה שנה הוקם כפר עציון מחדש, חלק מן המתיישבים החדשים היו בניהם של המתיישבים הוותיקים. בינתיים נפטר מייסדו של כפר עציון שמואל צבי הולצמן (ב־1960), הוא היה עד לחורבן הכפר שלו ולא זכה לראות בשמחת שיקומו ב־1967. שטח הקרקע שהועמד לרשות הקיבוץ הוא 5,000 דונם. מלבד ענפי המשק החקל־איים והמטעים יש לקיבוץ מפעלי חרושת לייצור אביזרי גז, ציוד למחנאות ומפעל לנרות דקורטיביים.

במקום הוקמו בניינים למוזיאון תולדות גוש עציון, בית־ספר שדה ואכסניית נוער.

ב־1970 הוקמו בגוש עציון: קיבוץ ראש־צורים במקומו של עין־צורים שנחרב במלחמת השחרור וכן אלון־שבות — מרכז כפרי.

מבטחים

יישוב חקלאי בנגב, בחבל אשכול, כחמישה ק"מ דרומית־מערבית לצומת מגן. השם ניתן לפי דברי הנביא ישעיהו: "וישב עמי בנוה שלום ובמשכנות מבטחים". מבטחים נמצאת כמאה מטר מעל פני הים ובמרחק 25 ק"מ מחופו.

היישוב נוסד תחילה בתור קבוצה של העובד הציוני שעלתה על הקרקע בפברואר 1947. בטרם הספיקה הקבוצה להתבסס במקום פרצה מלחמת הקוממיות, באיזור התחילו להשתולל קרבות קשים עם המצרים, המתיישבים נאלצו לפנות את נקודתם וחברי הקבוצה התפזרו. בינתיים נכבש האיזור בחזרה על־ידי צבא ההגנה לישראל והמצרים נסוגו.

כשלוש שנים שמם המקום, בסוף 1950 נושב שנית, הפעם כמושב עובדים שחבריו הם יוצאי כורדיסטאן.

מסדה

קבוצה בעמק הירדן, בסביבת דגניה, כ־4 ק"מ מדרום לכנרת, כמאה מטר מתחת לפני הים התיכון. נוסדה ב־1937, מיישובי "חומה ומגדל", מסונפת אל איחוד הקבוצות והקיבוצים.

מייסדי הקבוצה הם חברי תנועת "גורדוניה" מרומניה. ראשוני חבריה עלו לארץ בעת מאורעות 1929, יתרם עלו בראשית שנות השלושים. הקבוצה השתכנה בחדרה והחברים הסתגלו יפה לעבודות חקלאיות ולחיי שיתוף קבוצתיים והיו מעורבים בפעילות ציבורית של פועלי חדרה. בשנת 1933 התאחדה הקבוצה עם קבוצה־אחות בגליל וביחד מנתה עתה 120 חברים וחברות.

חברי הקבוצה פיתחו משק חקלאי ליד המחנה שלהם, כעין הכנה לקראת התיישבותם — שאיפתם כל הימים. והימים ימי מאורעות־הדמים של שנת 1936, הימים היו נתונים לעבודה והלילות לשמירה על הנפש והרכוש — גם על רכושם של איכרי חדרה שהיו בין מחרימי הפועל העברי.

הקבוצה דחתה הצעות להצטרף אל קבוצה קיימת כהשלמה, היא רוצה בקבוצה עצמאית. סוף־סוף הגיעה שעתה ומקום התייש־בותה נקבע בעמק הירדן. דגניה ב' נבחרה להיות המקום בו נערכים האנשים לעליה ובו מכינים את האביזרים ההכרחיים להקמת הנקודה. ביום ט' ניסן תרצ"ז — 11 במרס 1937 עלתה הקבוצה על אדמתה. בלב השממה הוקמו הצריפים והוזדקפו שני זרקורים שהאירו את הסביבה ובשרו אל גדולת היום הזה לקבוצה וליישוב העברי.

כבר בשנה הראשונה הגיעה הקבוצה להישגים משקיים חשובים. עמד לקבוצה נסיונם של חבריה ותוך זמן קצר הספיקו לבנות רפת ולול ולפתח את שני הענפים הללו. ניבנו בית ילדים ובתי מגורים, חצר המשק היתה מסודרת. מים זרמו בשפע בתעלות פתוחות והישקו את השדות שהניבו יפה. והתמזל מזלה של הקבוצה לגלות ליד הירמוך מיכרה זיפזיף ממין מעולה ששימש את הקמת בנייני הקבוצה ואף למכירה ליישובים הסמוכים.

מלחמת העולם השנייה מצאה, איפוא, את מסדה מבוססת מבחינה משקית ובטרם נסגרו גבולות הארץ הגיע אל הקבוצה

נוער עולה מגרמניה שנקלט יפה במשק. מספר חברים התגייס לצבא הבריטי ובין 140 החיילים היהודים שטבעו בדרכם לאי מלטה נמצא חבר מסדה.

והנה הגיע מאבק היישוב העברי נגד ממשלת המנדט על התעלמותה מחובתה לבניין הבית הלאומי. חברי מסדה נתנו חלקם במאבק הזה ולאחר זמן בהישמע ההכרזה באומות המאוחדות על חלוקת ארץ־ישראל למדינה יהודית, פרצה מאליה הורה סוערת בחדר האוכל של הקבוצה. אך לא עבר זמן רב ותחנת־הכוח נהריים הסמוכה לקבוצה נכבשה על־ידי הירדנים וכעבור ימים אחדים המטירו הסורים יריות מן הגבעות אל עבר הקבוצה, התקפות מן האוויר ובעקבותיהם טנקים ומשוריינים סוריים התקדמו אל עבר המשקים היהודיים בעמק הירדן. בית אחד נהרס בקבוצה ושני חברים נפגעו.

הנשק שברשות הקבוצה היה כמה סטנים ורובים. שני חברים שעמדו על משמרתם ליד מכוני המים נהרגו, מכוני המים והבריכה יצאו מכלל שימוש. משק מסדה עליו עמלו בחיבה במשך שנים נהרס כולו והפך לעיי חרבות. החברים נסוגו באישון לילה ועזבו את מקומם, הערבים פרצו לתוך המשק בזזוהו והחריבוהו כליל.

מלחמת השיחרור פגעה קשות בחברי מסדה אך נפשם ורוחם נשארו איתנים. עם כשלון הסורים ונסיגתם המבוהלת, חזרו חברי מסדה לשקם את ביתם. כוחות נעורים ניעורו בהם וביתר להט ובמישנה מרץ התלכדו לקומם את ההריסות. שוב נשמעה צהלת ילדים בחצר והמשק הומה כמו קן חרוצים לבנותו ולפתחו.

חברי קבוצת מסדה חזרו אל נחלתם אבל לא אל מנוחתם, הסורים המשיכו להטריד את הקבוצה בהפגזות מראשי ההרים המבוצרים שלהם והמשק סבל רבות עד שבאה מלחמת ששת הימים וגאלה את מסדה משכנותם הקרובה של הסורים — והונח למסדה.

נבטים

כשמונה ק״מ מזרחית מבאר־שבע, כ־350 מטר מעל פני הים התיכון. קיבוץ מסונף אל הקיבוץ המאוחד. עלה על אדמתו ביום י״א תשרי תש״ז—1946 ביחד עם עוד עשרה יישובים שנוסדו באותו יום בנגב.

מייסדי הקיבוץ היו צעירים יוצאי עיראק—בבל הקדומה, הם קראו לעצמם בשם נבטים, צמחים רכים, משום היותם הראשונים מבבל להניח יסוד ליישוב חקלאי בארץ. הם היו נלהבים מאוד להקמת יישוב חקלאי בשיטה קיבוצית.

נבטים סבלה קשה מאוד במלחמת השיחרור של תש״ח—1948, היא היתה מנותקת ונתונה במצור ממושך בעת שהצבא המצרי כבש את באר־שבע הקרובה אליו.

חיל האוויר הצניח אספקה לנצורים וחברי הקיבוץ הגנו בחירוף־נפש על יישובם. כך עמדו עד שצה״ל הגביר כוחו וכבש את המקום וצבא מצרים נסוג. הקיבוץ החזיק מעמד למופת אבל חבריו נשברה רוחם ותש כוחם. החברים התפזרו והקיבוץ חדל להתקיים בגלל פגעי המלחמה.

במקום הקיבוץ הוקם באייר תש״ט—מאי 1949 מושב עובדים בידי חיילים משוחררים מצבא ההגנה לישראל. כעבור זמן־מה הם נטשו את המקום.

בשנת תשט״ו—1955 התיישבו בנבטים יוצאי קוצ׳ין מארץ הודו. לפי מפקד שנערך ב־1973 היו בנבטים 450 נפש וענפי המשק: ירקות, כרמי גפן ולול.

נחלים

מושב עובדים של ״הפועל המזרחי״ בגליל העליון המזרחי, בצפון עמק החולה, כ־5 ק״מ ממזרח לקרית שמונה. השם נחלים ניתן משום הנחלים הרבים הזורמים בסביבה ומהווים את מקורות הירדן.

המושב נוסד בחשוון תש"ד — נובמבר 1943. עם פרוץ מלחמת העצמאות בשנת תש"ח—1948 סבלו חברי המושב מהתקפות קשות מן החזית הסורית הקרובה למושבם. חברי נחלים נטשו את מקומם בגלל פגעי המלחמה והתיישבו במושבה הגרמנית וילהלמה בסביבות שדה התעופה בן־גוריון. הם לקחו עימם את השם נחלים, אף כי במקומו החדש אין נחלים.

שטח אדמתו של המושב במקומו החדש הוא 2,400 דונם וענפי המשק: גידולי שדה, רפת וולול. במקום מתקיימת "ישיבה" תיכונית גדולה של תנועת "בני עקיבא".

באלול תש"ח—ספטמבר 1948 עלה קיבוץ הגושרים של "הקיבוץ המאוחד" והתיישב במקומו של מושב העובדים נחלים, בגליל העליון.

ניצנים

קבוצה בדרום הארץ, במישור החוף צפונית לאשקלון, בצד הכביש אל אשדוד. מיישובי "העובד הציוני", עלה למקום התיישבותו ב־1943. השם ניצנים ניתן על יסוד דברי המשורר בשיר השירים: "הניצנים נראו בארץ". היישוב נמצא כ־30 מטר מעל פני הים וכ־4 ק"מ מחופו.

ראשוני ניצנים עלו לארץ במאי 1939 מפולין ובאו כמעפילים בעת פירסום "הספר הלבן" על־ידי ממשלת המנדט הבריטי שאסר את העליה לארץ. העולים הקימו את מחנם במושבה הדר (עכשיו הוד השרון) על גבעה נישאה שניתן לה שם "גבעת המעפילים". בקיץ 1942 התאחדה "גבעת המעפילים" עם קבוצת "ניצנים" בהרצליה, חניכי בן שמן ושפייה, אף הם יוצאי פולין ורומניה וקיבלו הכשרתם בכפר רופין שבעמק בית שאן. קבוצת ניצנים בהרצליה היתה מעורה בחיי הארץ ובעבודה, היא פרשה את שמה ואת השפעתה על הקבוצה כולה. מספר חברי הקבוצה המאוחדת הגיע לשבעים איש.

שני גרעינים נוספים הצטרפו לניצנים: גרעין "משמר הכפר" חברי תנועת "העובד הציוני" מהונגריה שקיבלו הכשרתם בקבוצת אושה, וחברי "שורשים" שישבו בלוביה שבגליל התחתון. עתה מנתה הקבוצה 120 חברים, גוף מלוכד הראוי לתפוס את מקומו בהתיישבות החקלאית. מחנה ניצנים בהרצליה המה מרוב צעירים תוססים, עובדים בפרדסים ושמחים בחלקם. אולם ראש שאיפתם היתה להגיע להתיישבות עצמאית.

מקום התנחלות קבוצת ניצנים נקבע בדרום הארץ והלילה שלפני העליה על הקרקע היה ליל שימורים וחווייה עמוקה לכל חבר. בחצר הקבוצה בהרצליה התכנסו כשלוש מאות איש למפגש פרידה. חדר־האוכל המקושט היה צר מהכיל את הבאים. מזכיר הקבוצה דיבר על ערכו של היום הזה בחיי הקבוצה והעלה את זכר הנעד־רים שלא זכו. נישאו דברי ברכה קצרים על־ידי באי־כוח המוס־דות — והדברים היו נרגשים.

י"א כסליו תש"ד — דצמבר 1943 הוא יום העליה למקום ההתיישבות. עגלה רתומה לצמד סוסים יצאה ראשונה מן החצר, אחריה משאית עמוסה מטלטלים וכלי עבודה ואחריה אוטובוס המוביל חברות וחברים. פני השיירה מועדות לכיוון דרום, אל אדמת חמאמה, כפר ערבי בארץ פלשת. אבל איפה זה חמאמה? מרחוק נראה מתנוסס בית בן שתי קומות. האוטובוס נעצר על ידו, כולם מתפרצים אל הבית ושירה אדירה פורצת וריקוד לוהט: "אנו בנו ארצה לבנות ולהיבנות בה!". השכנים היהודים מן היישובים הסמוכים הגיעו, פניהם מאירות ועימם מינחה למתנחלים החדשים. עוגה גדולה ועליה אותיות יצוקות: "לניצנים מבאר טוביה". השמחה רבה מאוד. בערוב היום חזרו החברים להרצליה, במקום נשארו 15 מתנחלים חלוצים בסביבה עויינת.

העליה אל אדמת חמאמה באותם הימים נחשבה לנועזת ביותר. זה היה איזור מדברי מרוחק, שרוי בין כפרים ערביים שעינם צרה בהתיישבות יהודית. החברים השתכנו בבית הערבי שנרכש ביחד עם האדמה ובתוך אוהלים מספר שהקימו סביבו. למחרת החלו האנשים לעבוד בהכשרת הקרקע: עקירת העצים היבשים מן הפרדס המוזנח ועיבוד העצים שיש מהם תקווה, הכנת שטח אדמה לזריעת

חציר, ירקות וגידולי חורף, זמירת כרם הגפנים. הבישול נעשה על גבי פרימוסים וקשה היה להתרגל לתאורה של עששית נפט ושבעתיים קשתה הבדידות בלילות.

כבר בשנה הראשונה ניתן לקבוצה תקציב התיישבותי להקמת בנייני הקבע לפי תוכנית משקית מאושרת על־ידי הסוכנות היהודית. ניבנו בתי מגורים, בתי משק ומוסדות ילדים. הקבוצה התבססה מבחינה כלכלית והתגבשה במובן החברתי ואף שימשה מקלט זמני למעפילים שירדו בחוף הים שבקרבתה.

החלטת האומות המאוחדות על הקמת מדינה יהודית נתקבלה בקבוצה ברגשות מעורבים: שמחה על חזון דורות שהנה הוא בא ומתגשם ועצב רב בלבבות על שאיזור ניצנים הוא מחוץ למדינת ישראל. דאגה חמורה החלה מטרידה את חברי הקבוצה היתה הרגשת ניתוק ממרכז הארץ. העבודה בשדות נעשתה רק בליווי מזויין, האדמות המרוחקות הוזנחו, ובחצר החלו עוסקים בביצורים רציניים. החיים התנהלו במשך החודשים הבאים כאילו הקבוצה במצור.

למחרת קום מדינת ישראל פלש הצבא המצרי אל הארץ והתקדם לאורך החוף צפונה. יחידה משוריינת מן הצבא הפולש פנתה מזרחה לכיוון קבוצת ניצנים לכבשה. עם גבור הסכנה נתקבלה פקודה לפנות את הילדים ולהעבירם לבאר טוביה. תוך ימים ספורים התפתח קרב עז בין הצבא המצרי המצוייד במיטב נשקו לבין מגיני ניצנים המעטים עם נשקם הדל. חברי ניצנים נלחמו בגבורה הראוייה למופת, אולם המצרים הגבירו כוחם והם כבשו את ניצנים ביום א' סיוון תש"ח — 8 ביוני 1948.

37 איש ממגיני ניצנים נפלו חלל בהגינם על ביתם שבנו בחרי־צות ובעמל רב, מעטים הצליחו להימלט, רבים נישבו והוסעו למצרים והמשק נהרס כליל.

כעבור כמה חודשים נכבש המקום מחדש על־ידי צה"ל, צבא מצרים נאלץ לסגת מכיבושיו ואיזור הדרום שוחרר.

ב־1951 הקימו החוזרים מן השבי יחד עם חבריהם את הקבוצה מחדש. הם ניגשו לשקם את ביתם בכוח מלוכד, במישנה מרץ, ביד חרוצים. ניצנים החדשה נבנתה כשלושה ק"מ דרומית מן הנקודה

הקודמת. הקבוצה פיתחה משק חקלאי מגוון, שטח הקרקע שהועמד לרשותה הוא כחמשת אלפים דונם. בקבוצה מפעל "כסאות ייעול" ומחצבה לכריית זיפזיף.

לזכר הנופלים הוקם בקבוצה חדר הנצחה ומפה לתיאור הקרבות. ניצנה הישנה שוקמה והיתה לכפר נוער.

עין צורים

קיבוץ "הפועל המזרחי", נוסד בהרי חברון, בגוש עציון, 955 מטר מעל פני הים התיכון. עלה על אדמתו בתשרי תש"ז — אוקטובר 1946. נקרא עין־צורים על שום צורי הסלעים המצויים לרוב בשטחו.

במלחמת הקוממיות התקיפו ערביי הכפרים השכנים את עין צורים ואנשי הקיבוץ עמדו בגבורה מול הסתערות האוייב. אחרי נפילת כפר עציון, גדול היישובים בגוש, נפל גם קיבוץ עין צורים. אנשיו נכנעו ללגיון הערבי ביום ה' אייר תש"ח—14.5.48 ביום ההכרזה על הקמת מדינת ישראל. מגיני עין צורים הובלו בשבי אל עבר הירדן וערביי הסביבה נכנסו אל בתי הקיבוץ בזזו והרסו הכל. (פרטים נוספים ראה בפרק על כפר־עציון).

אחרי שהאנשים חזרו מן השבי הם ייסדו את יישובם החדש עין־צורים, בדרום הארץ, בצד הכביש אל הנגב — בחודש תמוז תש"ט—1949. ברשות הקיבוץ כ־8,000 דונם קרקע, משק חקלאי מגוון ומפעל לייצור מעילי עור "תדמור".

במלחמת ששת הימים, יוני 1967 כבש צה"ל את כל איזור גוש עציון ובתוכו גם אדמות עין־צורים. בקרבת חורבות היישוב הוקם יישוב חדש בשם "ראש צורים" על־ידי קיבוץ דתי. ליד ראש צורים מרכז עירוני — אלון שבות.

רמת רחל

קיבוץ דרומית לירושלים, נוסד בידי פלוגת ירושלים של "גדוד העבודה" על שם יוסף טרומפלדור. היישוב ניבנה על גבי רמה ממנה נראה קבר רחל בדרך לבית־לחם — מכאן השם רמת רחל.

ראשוני החברים עלו ארצה מרוסיה ומפולין ב־1921 ובאותה שנה הגיעו לירושלים והשתכנו במבנה עזוב בגבעת שאול ממערב לעיר. לאחר זמן העביר הקיבוץ את מחנהו אל מגרש בקרבת מנזר רטיס־בון. החברים גרו בצריפים עגולים, שרידי הצבא הבריטי ממלחמת העולם הראשונה וכן הקימו כמה אוהלים. עבודה נמצאה בשפע בחציבת אבנים, בבניין ובסלילת כבישים. אבל שאיפת החברים היתה פינת התיישבות ליד ירושלים אליה התקשרו בעבותות אהבה.

שיחק להם מזלם והמגרש עליו עמד המחנה היה דרוש להרחבת שכונת רחביה, והקרן הקיימת הציעה לקיבוץ שטח קרקע של 80 דונם דרומית לשכונת תלפיות, ובשנת 1926 תקע הקיבוץ את יתדו במקום החדש.

תקציב התיישבותי לא ניתן לקיבוץ והוא נאלץ לקבל הלוואות כדי לבנות בתי מגורים ולהקים משק חקלאי קטן באדמת הטרשים שלו. עמדה לחברים חריצותם בעבודות מכניסות וסגולתם לחיי צנע והם עמדו בהתחייבויותיהם הכספיות ובנו את קיבוצם. מחסור וקשיים מחסנים את האדם ומחשלים את רצונו להיאבק לקראת עתיד טוב יותר.

מראשיתה נקלעה רמת רחל למתח פנימי שהטביע חותמו לאורך כל שנות קיומו של הקיבוץ. מצעדיו הראשונים ידע הקיבוץ אסיפות תוססות וויכוחים סוערים. דעות החברים נחלקו בבעיות אידיאולוגיות, והחמורה שבהן היתה יחסינו לרוסיה הסובייטית, והגיעו הדברים למאבקים קשים שהעכירו את הרוחות ואת יחסי החברות.

במאבקים הללו בלטה קבוצת חברים קטנה בעלי עקשנות מבורכת שאמרו לעצמם ולאחרים: יהיה מה שיהיה בסופם של הויכוחים, אנחנו נמשיך להיאחז במקום הזה ולבנותו כמשק שיתופי ליד העיר ונמנע התפוררות הקיבוץ והחברה הזאת.

באמצע שנות העשרים פרשו חברי השמאל מקיבוץ רמת רחל.

חבריהם לדיעה אף הם פרשו מקיבוצים אחרים בארץ, חלק מהם בראשותו של אלקינד, ירד לרוסיה חלומותיהם ושם מצאו את סופם הטראגי. היו אלה חברים אידיאליסטים ששילמו בחייהם בעד נאמנותם לרוסיה.

בטרם הספיק הקיבוץ להתבסס במקומו החדש בדרום ירושלים, פרצו מאורעות דמים בתרפ"ט—1929 שהתפשטו בכל הארץ מלוות רציחות והרס. מאת מופתי ירושלים יצאה הקריאה לפרוע ביהודים ועיר האבות חברון, הרחוקה כשלושים ק"מ מרמת רחל, היתה קורבן לרציחות ולחורבן הקהילה היהודית הוותיקה.

קיבוץ רמת רחל הותקף על־ידי ערביי הסביבה, חבר אחד נפצע פצעי מוות. הוזעקה עזרה מירושלים וזו לא באה. ביום ששי 18.8.29 גברה התקפת הערבים, 15 חברים בהם שתי חברות, הגנו על הקיבוץ באומץ לב למופת עד שאזלה תחמושתם. המגינים נסוגו באישון לילה אל שכונת תלפיות שמצפון לקיבוץ. רמת רחל ניטשה והתרוקנה מתושביה.

עם שחר פרצו הערבים אל חצר המשק והרסוהו עד היסוד. עצי הפרי נגדעו; הצריפים הועלו באש ובית הביטון היחידי עמד חרב. בין השאר אבד ארכיון גדוד העבודה שהיה שמור ברמת רחל.

לאחר חדשים אחדים שיקמו החברים את נקודתם, ניבנו בתי מגורים חזקים, ניבנה חדר אוכל גדול ויפה, החיים החלו לחזור למסלולם, הקיבוץ קלט עולים חדשים ומספר נפשותיו הגיע ל־300.

שוב עמד היישוב העברי בפני גל מאורעות של שנת תרצ"ו—1936. במשך שלוש שנים רצופות התנכלו הערבים לחברי הקיבוץ ביום ובלילה. החברים נאלצו לעמוד על המשמר לאחר יום עבודה מייגע. המצב הכלכלי הורע והימים היו קשים ואפורים.

אבל הנה נתעורר זיק של התלהבות והצית מחדש את נעוריהם של חברי הקיבוץ. 20 איש נחלצו לצאת אל ים המלח ולהניח יסוד למפעל האשלג, והיתה רוח חדשה בקיבוץ, רוח של חלוציות, נכונות להפרחת השממה. אלפי פועלים עבדו במפעל האשלג, זה היה מפעל גדול ונועז ותוצרתו הגיעה אל קצווי תבל.

במלחמת העולם השניה התגייסו חברים רבים לצבא הבריטי ולפלמ"ח של ההגנה. ובימי המאבק של היישוב העברי נגד השלטון

המנדטורי נטלו חברי הקיבוץ חלק פעיל מאוד. המשטר הבריטי השיב באכזריות רבה: הצבא הקיף את רמת רחל, פרץ פנימה אל שטח הקיבוץ, אסף שבעים איש והסיעם אל מחנה ההסגר ברפיח (ב"שבת השחורה" — 29.6.46).

עם הכרזת האומות המאוחדות על הקמתה של מדינה יהודית בחלק של ארץ ישראל, היו חברי הקיבוץ עם החוגגים בלב שלם. אולם ימי חג מעטים הם. לא ארכו הימים ורמת רחל היתה נתונה בתוך קרבות עזים וחברי הקיבוץ הגנו בעוז על יישובם. מלחמת השחרור היתה בכל עוזה, ובפלוש צבאות הערבים לפנים הארץ הופגזה רמת רחל על־ידי הלגיון הערבי ממזרח ושל הצבא המצרי מדרום לקיבוץ.

המגינים נאלצו לסגת לתלפיות ורמת רחל נהרסה כליל. תגבורת צבאית שלנו ביחד עם הנסוגים חזרו וכבשו את רמת רחל והחזיקו בה למרות ההתקפות הקשות שחזרו ונישנו. עמידת הגבורה של מגיני רמת רחל בלמה הסתערות צבא האוייב אל עבר חוצות ירו־שלים שהופצצה מכל עבר. 14 חברים מסרו נפשם על הגנת רמת רחל — מחיר הנצחון.

שלושה נסיונות קשים נתנסתה רמת רחל ובשלושתם עמדה ברוח איתנה וברוב תושיה. הראשונה זו טבילת האש של מאורעות תרפ"ט—1929, השניה טבילת האש שהטרידה אותה במאורעות תרצ"ו—1936 ועולה על שתיהן זו לבת האש של מלחמת השחרור בה נצרפה רמת רחל ויצאה ממנה עטורת נצחון.

נצחונות בקרב מעוררים שמחה בלב המנצחים, שמחתם אינה רק בגלל עליונותם על האוייב אלא משום שנגמרה המלחמה ופסקה שפיכות דמים. נצחונות עולים ביוקר ורמת רחל שילמה במיטב חבריה ובהרס קיבוצה. עתה עמדה רמת רחל עזובה וחריבה, נטושה מתושביה ומצפה לבניה כי ישובו לחוננה.

ובין החברים נתעורר ויכוח ער אם אכן צריך לשוב ולשקם את רמת רחל. היו שאמרו כי העיר תלך עתה ותתפשט דרומה ותגיע אל רמת רחל וייפגם אורח החיים הקיבוצי. אחרים הסבו מבחינה אישית אם ראוי להם להמשיך בחיי שיתוף לאחר כל הסבל שנפל בחלקם. והמחייבים טענו בחום: זהו ביתנו, אותו בנינו וטפחנו

במשך למעלה מעשרים שנה, במקום הזה השקענו עמל נעורינו, בה נפלו חברינו, וזו ירושלים בה התערינו — לא נזוז מכאן! — וגבר קולם של המחייבים.

ולא קל היה לשכנע את מוסדות המדינה כי אכן חשובה היא רמת רחל בתור יישוב קיבוצי ויש לחזור ולבנותו ליד ירושלים ואין לנטשו. כשגמלה ההחלטה במוסדות לשקם את רמת רחל, הסתערו החברים במישנה מרץ להקים את הריסותיה, ותוך זמן קצר שופצו המבנים ונוספו חדשים, יושרו המהמורות, נסללו כבישים, נשתלו דשאים, ובתחילת 1951 נתחדש יישובה של רמת רחל, והיתה קורת רוח לכולם.

ואיתרע מזלו של קיבוץ רמת רחל: דווקא בעת שדרוש היה איחוד הכוחות לחידוש החיים השיתופיים בקהילה הקטנה הזאת, חל פילוג ברוב קיבוצי הקיבוץ המאוחד והוא לא פסח על רמת רחל. חלק ניכר מחברי רמת רחל פרש והצטרף לקיבוץ עין כרמל המשתייך לקיבוץ המאוחד, ואילו הנשארים ברמת רחל החליטו על השתייכותם לאיחוד הקבוצות והקיבוצים. והיה הפילוג הזה אסון טראגי אותו נשאו החברים בשני החלקים.

רמת רחל יצאה שוב מנסיון קשה. הנאמנים נצמדו אל מקומם באהבה ובדבקות, מתוך תקוה ואמונה לבאות. ועתה הנה הנם חברי רמת רחל: 130 נפש נטועות על אדמתם, המשק מתפתח, חיי השיתוף נמשכים — וירושלים מתברכת בבניה־נאמניה.

שער הגולן

קיבוץ בעמק הירדן, כ־2 ק"מ דרומית־מזרחית לצומת צמח, משתייך לקיבוץ הארצי של "השומר הצעיר". השם שער הגולן סמלי כי ממנו מבוא אל הרי הגולן הנקפים ממזרח. הקיבוץ נוסד ב־1937.

ראשוני החברים עלו לארץ־ישראל במחצית השנייה של שנות העשרים והשתכנו בחיפה. בקיץ 1929 הצטרף קיבוץ "השומר הצעיר" א' מצ'כוסלובקיה והקיבוץ נטה אוהליו סמוך לשכונת בת־גלים בחיפה. לאחר זמן עלו חברי הקיבוץ להכשרה במרחביה ובקיץ 1930 יצא הגרעין לעבודה במושבה כפר תבור. מכאן עברו לנס ציונה והתאחדו עם קיבוץ "עין הקורא" אשר שכן בראשון לציון. כאן קיבל הקיבוץ את גיבושו החברתי והשתלב בחיי ציבור הפועלים במושבה.

מאורעות תרצ"ו—1936 עברו על הקיבוץ בראשון לציון אך בראשית 1937 (21.3.1937) נתמלאה שאיפת חברי הקיבוץ להתיישבות עצמאית ומקום התנחלותם נקבע בעמק הירדן. העליה על שטח אדמתם חלה בעת מאורעות־דמים בכל הארץ, בעמק הירדן שררה מתיחות רבה והנקודה הוקמה במסגרת ההתיישבות של "חומה ומגדל".

בימי המאבק של היישוב העברי נגד ממשלת המנדט הבריטי, שימש הקיבוץ אחד מבסיסי "פלוגות השדה" ותחנת מעבר לעולים "בלתי־ליגאליים" שהסתננו לארץ מסוריה ועיראק. ההכרזה מעל במת "האומות המאוחדות" בנובמבר 1947 על הקמת מדינה יהודית נתקבל בשמחה גדולה בין חברי הקיבוץ ואיש מהם לא שיער ששמחה זו תשמש לקיבוץ פתח לתקופה של חרדה וימים סוערים עקובים מדם.

במלחמת העצמאות פלשו הצבאות הסוריים אל עמק הירדן ופגעו ביישובים החקלאיים. הצבא הסורי הפציץ את המשק מן האוויר ונכנס אל שער הגולן בטנקים כבדים. הקיבוץ פונה מיושביו והמשק נהרס בידי הצבא הסורי עד היסוד.

כעבור שלושה ימים, עם כיבושה מחדש של צמח על־ידי צבא

ההגנה לישראל, נסוגו הסורים מעמק הירדן ואנשי שער הגולן הורשו לחזור לבתיהם ההרוסים והשדודים.

בימים שהקיבוץ היה מנותק מיישובו התקיימו בירורים פנימיים נוקבים, כל אחד עשה את חשבון־הנפש של עצמו ושל קיבוצו... ההכרעה היתה לחזור אל המשק, לחזור כגוף קיבוצי מלוכד ולקומם את ההריסות ברוח מחודשת.

בשנים הבאות סבל שער הגולן מהפגזות על המשק מן הגבול הסורי שעל הרי הגולן. עד שבאה מלחמת ששת הימים והרחיקה את הגבול הסורי משער הגולן, והונח למשק וליושביו.

רשימת היישובים שניטשו

(לפי סדר א־ב)

א. מסיבות מדיניות

1. אגודת אחים
2. באר טוביה
3. בארות יצחק
4. ביריה
5. בית אשל
6. בית הערבה
7. בית שאן
8. בני יהודה
9. החווה בג׳ילין
10. הרטוב
11. זכרון אברהם
12. חברון
13. חולדה
14. חמארה
15. יד מרדכי
16. כפר אוריה
17. כפר גלעדי
18. כפר ג׳רמק
19. כפר דרום
20. כפר מל״ל
21. כפר סבא
22. כפר עציון
23. מבטחים
24. מגדל עדר
25. מוצא
26. מטולה
27. מסדה
28. משואות יצחק
29. משמר הירדן — המושבה
30. משמר העמק
31. נבטים
32. נהריים
33. נוה יעקב
34. נחלים
35. ניצנים
36. עזה
37. עזרה מיצר
38. עטרות
39. עין גנים
40. עין צורים
41. עתלית — ת. הנסיונות
42. רבדים
43. רוחמה
44. רמסניה
45. רמת רחל
46. שער הגולן
47. תל־אביב
48. תל־חי
49. תפארת בנימין

ב. מסיבות תיכנוניות או חברתיות

1. אבוקה
2. אלומות
3. אפעל
4. בטייחה
5. גבעות זייד
6. גיאוני
7. דגניה ג
8. המיזגגה
9. ח׳זלי
10. חלוצה
11. טירה
12. יעלה
13. יפה נוף
14. כפר החורש
15. מחנה ישראל
16. מחניים — המושבה
17. מרחביה — המושבה
18. נוה יאיר
19. סג׳רה 1890
20. עין זיתים
21. פוריה
22. קדמה
23. שרונה
24. תל־צור

מקורות

א. ספרים

אבן־נור ישראל — מסדום לבית הערבה, עם עובד 1944
אבן־נור ישראל — הרפתקה בקצה העולם, עם עובד
אחד העם — על פרשת דרכים חלק ב׳, הוצ. יודישער פערלאג, ברלין 1930
אילן צבי — ארץ הגולן, עם עובד 1976
אילן צבי — 78 טיולים, עם עובד 1975
ביין אלכסנדר — תולדות ההתיישבות הציונית, מסדה 1976
בן־צבי יצחק — א״י ויישובה בשלטון העות׳מאני, מוסד ביאליק, תשט״ו
בר־חיים עמנואל — בדרך אל רמת רחל, הספריה הציונית, תשל״ב
ברסלבי יוסף — הידעת את הארץ, הוצ. הקיבוץ המאוחד, תשט״ו
ברסלבסקי משה — פועלים ואירגוניהם בעליה הראשונה, הקה״מ, תשכ״א
גלביץ שמעון ד״ר — קיבוץ עירוני מהו ? הוצ. אפעל 1940
דיזנגוף מאיר — לידידי מנוער, הוצ. שטיבל 1936
דשא מיכאל — דע את הנגב, הוצ. קרית ספר 1955
הרוזן יעקב ד״ר — חזון ההתנחלות בגליל, הוצ. מוסד הרב קוק 1971
וייסבלום אלימלך — הווי צפת, הוצ. אלף 1964
וילנאי זאב ד״ר — גולן והרמון, הוצ. אחיעבר 1970
וילנאי זאב ד״ר — המערכה לשחרור ישראל, הוצ. תור ישראל 1953
וילנאי זאב ד״ר — אנציקלופדיה אריאל, עם עובד, תרבות וחינוך
חיות זכריה — עם יצחק חיותמן, חיפה תשכ״ח
חריזמן מ. — עין גנים, הוצ. אומנות 1930
ינאית בן־צבי רחל — דרכי ספרתי, קרית ספר תשל״ב
כצנלסון ברל — כתבים חלק א׳ וחלק ח׳, הוצ. מפלגת פועלי ארץ ישראל
לבון זליג — קורת גג, עם עובד 1974
מיכאלי בן־ציון — החוות החקלאיות, הוצ. מלוא 1977
מיכאלי בן־ציון — אבות השלטון המקומי, הוצ. מרכז השלטון המקומי 1978
נוישטט מרדכי — הגולן, הוצ. מערכות 1968
עבר הדני אהרן — 50 שנות הגליל התחתון, מסדה והתאחדות האיכרים בגליל התחתון 1955
עבר הדני אהרן — משמר הירדן, 1884—1948, הוצ. הוועדה להנצחת משמר הירדן
עגנון שמואל יוסף — תמול שלשום, הוצ. שוקן ירושלים 1974
סמילנסקי משה — פרקים בתולדות היישוב, הוצ. דביר תש״ח
סמילנסקי משה — גואלי הקרקע, הוצ. הקרן הקיימת לישראל תש״ט
פייגלין שמואל — זכרונות איש מטולה, הוצ. המשפחה, חיפה תשי״ד—1954
פרידמן מנחם — חברה ודת, האורטודוקסיה הלא ציונית בא״י תרע״ח—תרצ״ו, הוצ. יד יצחק בן־צבי תשל״ח
קלויזנר ישראל ד״ר — חיבת ציון ברומניה, הוצ. הספריה הציונית תשי״ח

קרסל ג. — אם המושבות תרל"ח—תשי"ג, הוצ. עיריית פתח־תקווה תשי"ג
קרסל ג. — אם המושבות בעשור למדינת ישראל, הוצ. עיריית פ"ת תשי"ט
רופין ארתור ד"ר — פרקי חיי חלק ב', הוצ. עם עובד תש"ז
שושני אליעזר — הקבוצה והקיבוץ בישראל, הוצ. "דבר" ואיחוד הקבוצות והקיבוצים 1973
שטיין שמשון — מחניים, מושבה קצרת ימים, הוצ. יד יצחק בן־צבי תשל"ח
תדהר דוד — אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוניו, הוצ. ראשונים
תלמי אפרים — לארצי, שירים, הוצ. "דבר" 1955
תלמי אפרים ומנחם — לקסיקון ציוני הוצ. מעריב בסיוע ההסתדרות הציונית 1977

ב. קבצים

גלר יעקב — קובץ לזכרו בעריכת אריה אבנון, הוצ. הועד הפועל וארכיון חולדה 1975
גלביץ שמעון — חוברת לזכרו, הוצ. משקי עמק יזרעאל ומרכז קופת חולים
גוש עציון — חמישים שנות מאבק ויצירה, בעריכת יוחנן בן־יעקב, הוצ. ב"ס שדה כ. עציון תשל"ח
גורדוניה — המכבי הצעיר ברומניה, בעריכת מאיר זית, הוצ. מערכת הספר חולדה 1978
האנציקלופדיה העברית, הוצ. החברה להוצאת אנציקלופדיות
ההגנה בירושלים חלק ב', הוצאת קרית ספר תשל"ה
כפר־מל"ל — קובץ בעריכת יוסף מרגלית, הוצ. כפר־מל"ל 1972
כפר־סבא — 70 שנה לייסודה, בעריכת שלמה אנגל, הוצ. עיריית כ"ס 1973
כפר־תבור — מסחה 1901—1976, בעריכת מאיר הראובני, הוצ. המועצה המקומית 1976
משמר העמק במערכה — קובץ, מאמרו של י. וייץ, הוצ. השומר הצעיר מרחביה 1950
נהלל — ספר היובל 1921—1971, בעריכת מרדכי אמתי
ספר היובל לבנק הלאומי 1903—1953, הוצ. הבנק
ספר העליה השנייה, בעריכת ברכה חבס, עם עובד תש"ז
ספר תל־אביב, בעריכת אלתר דרויגוב, 1936
ספר "השומר" הוצ. דביר תשי"ז—1957
עזה ובנותיה — לקט מאמרים, הוצ. יד יצחק בן־צבי 1972
קובץ "השומר" הוצ. ארכיון העבודה תרצ"ח—1938
קיבוץ על שני גבולות — שער הגולן 1937—1962
רוחמה — חמש שנים לרוחמה החדשה 1944—1949, הוצ. קיבוץ רוחמה
תולדות ההגנה — הוצ. משרד הבטחון

ג. שפות אחרות

שלום אש — א טאלאנט צו ארץ ישראל — פון דעם בוך — ערצעלונגען
פון דער אלטער היים, פארווערטס פערלאג, ניו־יורק 1918

Ysrael Klausner — Adam Rosenberg One of the Earliest American Zionist — from Herzel Year Book 1958.
Volume I

ד. עיתונים

הד המזרח — דו־שבועון 1943—1944, חיים דרומי תולדות הרטוב
ניב הקבוצה — הוצ. חבר הקבוצות תמוז תש"ב, יעקב מנדל על גבעות זייד
עת־מול — גליון 6 תשל"ו, צבי אילן, שבי ציון במרומי החורן
עת־מול — גליון 4 תשל"ט, שולמית לסקוב, האיש שעשה מהפכה בבניה, המהנדס זיידנר
פרקי הפועל הצעיר — הוצ. נחום טברסקי תרצ"ה—ח
קול ישראל — שבועון של אגודת ישראל, יולי וספטמבר 1925

ה. עבודות שכפול

אבוקה — עיתוני הקבוצה וחוברות
אלומות — עיתוני הקבוצה וחוברת "עלי אלומות"
אפעל, קיבוץ עירוני — המרכז לתיעוד בעל פה של ההסתדרות, ספורו של כלב בורשטיין
בית־הערבה — מיומן המשק, זאב שטיין, תיק קבוצת החוגים
גבעות זייד — עלוני הקבוצה
קדמה — חנה ברמק ואמנון מגן, קורס דו־שנתי באפעל, מחזור י' תשל"ב
רמת רחל — עלון היובל, תרפ"ו—תשל"ו

ו. שיחות אישיות

אריה אבנון ופרומה גלר — על גבעות זייד
רפאל וייסמן — על כפר החורש
אהרן חרסינה ויצחק דוד לוין — על המושבה יפה־נוף
מיכאל פסויג ויעקב נתן — על קבוצת אבוקה
אייזיק סדומי — על קיבוץ קדמה
ירמיהו רוזנצוייג — על מפעל החשמל נהריים

ז. ארכיונים

הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים
ארכיון העבודה, תל־אביב
ארכיון יד טבנקין, רמת אפעל
ארכיון ע"ש פנחס לבון, קבוצת חולדה
הספריה העירונית, תל־אביב

מפתח השמות

א

אבו גזלה 45
אבו זאכי 45, 46
אבן־טוב, שלמה 274, 286
אבן־נור, ישראל 247
אברמזון, יעקב 307, 308
אדלר כרמי, יהודית 147
אדלר, כורש 86
אהרוני, ישראל 186
אהרונוביץ, יוסף 39, 271
אהרונסון, אהרן 85—99, 186
אהרונסון, אפרים פישל 98
אהרונסון, הרב שלמה 290
אוליפנט, סיר לורנס 17, 101, 104, 124, 224, 322
אוליפנט, אליס 101, 126
אוסוביצקי, יהושע 82, 83, 128, 323
אושישקין, מנחם 52, 316, 317, 343
אופנהיימר, פרופ׳ פראנץ 73, 85
אורלוב, צבי 274
אורנשטיין, הרב יצחק אביגדור 239
אחד־העם 59, 70, 121, 132, 233
אחמד פחה 20
איברהים פחה 35, 49
איוב, אנטון 11
איזקסון, יצחק 58
איזראלית, אליהו 332—335, 338, 339
אייזיקוביץ 189, 191
אייזנברג, אהרן 112, 283
אייזנברג טובה 114
אייזנברג, ישראל 224
אייזנשטט־ברזילי, יהושע 62, 63, 132
אימבר, נפתלי הרץ 17, 219, 224—226, 231
איסכנדר, אפנדי 204
אלחדיף, ניסים 224
אלטשולר, שמאי 74
אלמאליח, אברהם 160
אלמוג, חוה 188
אלמוג, יהודה 39, 187, 188
אלנבי, פילדמרשל אדמונד הנרי 98, 160
אלעג׳ים, חיים 206, 209
אלקיים, חכם ניסים 159, 286
אלקינד 384
אלתרמן, יהושע 274
אמציסלבסקי, משפחה 268
אנגל, שלמה 262
אנגלברג, ישראל 224
אנטין, יהושע 274
אנילביץ, מרדכי 363, 364
אפטייקמן, אלכסנדר 51, 268
אפשטיין, 20, 110
אפשטיין, חיים 261
אפשטיין, יצחק 59, 90, 324
ארבלה, ד״ר יצחק דה 268
ארלינגר, מיכאל 41
אש, שלום 75
אשכול, לוי 264
אשכנזי, הרב מלכיאל 140

ב

באמבוס, וילי 63, 64
בובר, פרופ׳ מרטין 351
בוגרצ׳וב, ד״ר חיים 39, 273
בוגרצ׳וב, מנחם 273
בונשטיין, אשר 43
בורמן, ליאון 340
בורנשטיין, דוד 274
בורשטיין, כלב 177, 179—182
ביין, אלכס 138
בינשטוק, יהודה לייב 222, 223
בירנבויים, נתן 68

בית הלחמי, יחזקאל 273
בכר, יהודה 214
בכר, שלום 209
בלאושטיין, ד"ר יוסף 108
בלוי, משה 157
בלומנפלד, אליהו 73, 74, 78
בלוך 119
בלוך, ישראל 39
בלנקנהורן, מכס 186
בלפור, לורד ארתור ג'יימס 160
בן־ארויה, רפאל 209
בן־ברק, אהרן 148
בן־בשת, יהודה 209
בן־גוריון, דוד 19, 242, 264, 308, 337, 338, 358
בן־צבי, יצחק 69, 73, 81, 84, 97
בסוויטו, שלמה 224
בצר, שפרה 314
בק, דוד יואל 57, 65
בק, ישראל 30, 34, 49—51, 57, 82, 100
בק, ניסן 51
בקר, אסתר 314
בקר, צבי 314
ברדך, נתן 58, 68
ברוזה, שמואל 241, 320
ברומברג 147
ברומברג, ד"ר זיגמונד שמשון 46—55, 68—72
בריל 212
בריש, לואי 304, 306
ברלין, אליהו 298
ברמן, משה 90
ברמן, שמעון 103, 145, 146
ברמק, חנה 242
ברנדויין, הרב יהודה צבי 152
ברנדיס, לואיס 307
ברנר, יוסף חיים 276, 318
ברנשטיין, חיים 130
ברנשטיין, פרומה 135
ברנשטיין, חיים 180
ברץ, מרים 264
ברץ, יוסף 168
ברקוביץ, יחיאל מאיר 79, 80

ג

ג., אברהם 359
ג'אבור בק 322, 324
ג'אמל פחה 97, 288, 296
גאפון, גיאורגי 233
גוגנהיים, משפחה 86
גוטמן, יהודה לייב 73, 74
גוטמן, שמריה 74
גולדברג, בוריס 21
גולדברג, חמדה 147
גולדברג, יצחק לייב 211, 215, 306
גולדמן, לייבל 54, 65
גולדמן, שמעון 129—134, 330—335, 337—339
גולדנבלום 101
גולדסמיט, קולונל אלברט אדוארד 44
גולובצ'ינר, ד"ר 39
גורדון, אהרן דוד 273, 276—278, 310
גינזבורג, זכריה 58, 65
גיסין, זלמן 39
גירון, בן־ציון 208
גירון, ישראל 206, 208—210
גירון, רחל 208
גלאב פחה 195
גלביץ, ד"ר שמעון 175, 180, 182
גלבגיסר, חיים 224
גליניק 274
גלעדי, ישראל 313, 315
גלר, זאב 267
גלר, יעקב 199, 200
גלר, פרומה 200
גפני, שלמה 369
גרבובסקי, רבקה 230, 231

גרוסברג, ברל 54, 65
גרוסברג, זאב 66
גרוסברג, הרב חנוך זינדל 65, 66
גרוסברג, לוי 66
גרוסמן, שלמה לוי 224, 227—230
גרזובסקי, יהודה 112, 283
גרי, ד"ר 66
גרינוולד, יצחק 151
גרתי, אברהם 209

ד

דיזנגוף, מאיר 41—48, 212, 292, 294—298
דיזנגוף, צינה 42, 43
דיין, אליהו 274
דיין, שמואל 39
דנין, יחזקאל 112, 283
דניקין, אנטון 175
דרכלר, דבורה 346

ה

האבר, אייזיק 54, 65
הגר, הרב משה 72
הולצמן, הרב אריה לייב 373
הולצמן, שמואל צבי 154 373, 375
הורביץ, אליעזר 147
הורביץ, מיכל 292
היטלר, אדולף 146
הילל, יעקב 79
הייגריך 156
הירש, ברון מוריס דה 228
הירש, ס.א. 126, 128, 133
הירשפלד, ברכה 285
הירשפלד, צבי 284—286 288, 289
הלוי, יוסף 209
הלוי, הרב יעקב 27
הלפרין, מאיר 224
הלפרין, מיכאל 42
הלר, הרב א.ז. 67
הנדין, יצחק 274
הרצוג, אסתר 224
הרצוג, הרב יצחק אייזיק הלוי 218
הרצל, בנימין זאב תיאודור 20, 52—54, 70, 80, 185, 211, 283, 295, 305, 316, 320
הרצפלד, אברהם 168, 173, 353, 358

ו

וארבורג, פרופ' אוטו 85—88, 186
ווכסלר, זליג 224
וורמאסר, גאסטון 55, 56
וורהאפטיג, דוד 224
וורהאפטיג, משה 224
וויידלר, י. 370
וויינגר, משה 21
וויינר, מרדכי 360
וייס, אחוזת בית 294
וייס, עקיבא אריה 291—294
וייס, ד"ר רוברט 156
וייסבלום, שבתי 224
וילנאי, ד"ר זאב 50, 52
וילקומיץ, שמחה חיים 324
וילקנסקי־וולקני, יצחק 306
ויסוקר, קופל 311, 312
וייץ, יוסף 78, 284, 356
וייצמן, ד"ר חיים 19, 307, 356
וייצן, אשר שעיה 54
ויקטוריה אלכסנדרה, מלכת בריטניה 45
וליקובסקי, פרופ' עמנואל 290
וליקובסקי, רוחמה 290
וליקובסקי, שמעון יחיאל 283, 285, 289, 290
ויתקין, יוסף 271

ז

זאלץ, ד"ר אברהם 52—55, 58, 62—64, 69, 71
ז'בוטינסקי, זאב 347
זברסקי, יענטע 76, 77
זברסקי, נח 73, 75—77
זברסקי, שלמה 75
זברסקי, שרה 75
זגורודסקי־זגור, ד"ר אלימלך 287
זוננברג, אברהם 273
זוסמן, אברהם 59, 61, 132
זטלר, בן־ציון 262
זטלר־שוארץ, חנה 262
זייד, אלכסנדר 139, 197, 198, 200, 202, 369
זייד, צפורה 197, 198
זיידנר, יוסף 18, 20, 21, 109, 110, 112
זינגר, פאול 195
זית, מאיר 171, 174
זלקינד, משה 73
זעיר, אמנון 195
זעירא, מרדכי 235
זעירא, שרה 236
זקהיים, בנימין 21

ח

חדש, מרדכי 360
חדש, שמואל 360
חוסיין, אבן טלאל 185, 236, 237
חוסייני, חג' אמין אל 214, 328, 384
חופשי, נתן 276
חזנוב, עמרם 90
חיות, זכריה 42
חיותמן, יצחק 41, 42, 44, 292
חיזקיה, שבתי 206, 210
חיימוביץ, משפחה 265
חיסין, ד"ר חיים 43, 204
חנקין, יהושע 74
חפץ, ל.א. 82
הרובי, נתן 144
הרל"פ, אפרים 42

ט

טבנקין, יצחק 182, 244, 251
טברסקי, מינה 147
טברסקי, מרדכי 147
טויבנהויז, מאיר 101, 102
טויסטר, מרדכי 224
טוקר, יעקב 346
טיומקין, זאב 109, 222, 267
טייטלבוים, חיים־יוסף 224
טירשוול, לייזר 54
טירשוול, מנדל 54
טלאל, איבן עבדאללה 238
טרומפלדור, יוסף 39, 188, 346, 347, 383
טריידל, אוסקר 90

י

יהודה, שאול 320
יוספטל, סנטה 359
יזרעאלי, ד"ר 122
ילין, דוד 112
ילין, יהושע 320
ינאית־בן־צבי, רחל 95, 91, 92, 93, 97
יפה, ד"ר הלל 42, 43, 127, 128, 222, 228
יקיר, יצחק 344
ישי, אלחנן 358
ישראלי, בן־ציון 95, 310

כ

כבשנה, יצחק 273, 335
כהן, אליעזר 111
כהן, זלמן 36—38
כהן־רייס, חיים 35, 80
כהן, יעקב 38
כהן, יעקובוס 293
כהן, משה 191, 192
כהן, ניסים 209

כהן, צדוק 53, 110, 112
כהן, שבתי (שייך) 57
כהן, שלמה 224
כץ 51
כץ־גוטמן, מרים 74
כצנלסון, ברל 264, 276, 280, 281, 288, 312
כרמלי־רוצ'קין, זאב 273, 278
כשר, מ. 151

ל

לאבין, אהרן 100
לבון, זליג 176, 177
לבון, פנחס 167
לבונטין, זלמן דוד 282
לביא, יעקב 192
לביא, שלמה 39
להמן, ד"ר זיגפריד 351, 353
לובובסקי, ליפא לייב 220, 221
לובובסקי, מרדכי יצחק 219—211, 224, 226
לוי, יוסף 206
לוי, יצחק 212
לוינטל, זאב 192
לויצקי, גואל 195
לונדון, מאיר 108, 109
לונץ, אברהם משה 135, 159, 211, 227, 302
לופט, צבי 161
לופט־לנטשיץ, צפירה 162
לוריא, ר' יצחק (האר"י) 152
ליבוביץ־אריאל, דב 122
ליבנה, אליעזר 94
לייבנר, משה 24
ליברזון, לוי יצחק 147
לילינבלום, משה לייב 82, 316, 317
ליפשיץ, אברהם 139
ליפשיץ, משה 224
לישנסקי, בתיה 308
לישנסקי, יוסף 288, 289
למדן, יצחק 342
לנדא, ליפא 58, 65
לסקוב, שולמית 21

מ

מאגנס, ד"ר יהודה לייב 86, 89
מאיר, הרב יעקב 207
מאירוב, זליג 274
מאירוביץ, יעקב ליבוש 23, 28
מאירסון, פרופ' אמיל 39, 270
מאק, יוליאן 86
מאשקוביץ, שמואל ברוך 100
מגן, אמנון 242
מדיני, חיזקיה 140
מוחמד עלי 48, 50, 51
מונטיפיורי, יהודית 50
מונטיפיורי, סיר משה 30, 50
מונטגיו, סמיואל 108, 109
מונטר, בנימין 346
מזא"ה, הרב יעקב 51, 52
מיכאלי, יצחק 277
מינץ, ד"ר משה 110, 111
מנדל, מאיר 167, 369
מנדלסון 268
מנישביץ 309
מץ, חנוך 369
מקלף, אריה לייב 321
מקלף, מרדכי 321

נ

נובומייסקי, משה 186—188
נורי, בק 25
נחמני, יוסף 39
נייגו, יוסף 211, 226
ניישטט, מרדכי 21, 40, 125, 129
נימירובסקי 18, 20, 109
ניסטרובסקי 25, 27
ניסנבוים, הרב יצחק 183
ניסנוב, יחזקאל 338
ניסנוב, צבי 39, 337
ניקולאי השני (הצאר הרוסי) 233

נכד, חיים 100
נפתולסקי, נח 310

ס

סאלד, הנריאטה 86
סאלימן, נחום 100
סאס, אהרן 54, 65
סגל, אלעזר 230, 231
סגל, דוד 224
סדומי, אייזיק 254
סוכובולסקי־דנין, יחזקאל 292, 294
סולצברגר, מאיר 86
סוסקין, זליג 85, 134
סוקולוב, נחום 295
סורסוק, משפחה 25
סטאנהופ, הסתר לוסי 322
סירקין, נחמן 147
סלומון, חיים 224
סלומון, יואל משה 145
סלומון, פישל 224
סלונים, א.ד. 141, 142
סלונים, יעקב יוסף משה 142
סמואל, סיר הרברט 166
סמילנסקי, משה 24, 26, 29, 40, 112, 119, 147, 171, 172, 270, 272
ספיר, אליהו 303, 322
ספקטור, פנחס 274
סקיבין, דב 262
סקיבין־אורלוב, מאשה 262

ע

עבאדי, יצחק 360
עבו, חכם יעקב חי 220
עבו, שמואל 220
עבד אלחמיד השני 45, 47, 51, 103, 112, 185, 186, 195, 208, 322
עבד אל רחמן פחה, אל יוסף 23, 26, 28, 29
עבוד, תיאודר 328
עברהדני, אהרן 315
עגנון, שמואל יוסף 93
עזריהו, יוסף 93
ענתבי, אלברט 208, 211, 212, 310

פ

פאהום, משפחה 337
פארוק, בן פואד 365
פבריקנט, נפתלי 37
פואד, בק 29
פוחס, ד. 275
פולאק, יוסף 54, 65
פטמה, בת שייח' סעיד 47, 48
פטרנק, אברהם גדול 59
פייגלין, יעקב 224
פיינברג, אבשלום 90, 96, 97
פייקוביץ, ראובן 60, 65
פינס, יחיאל מיכל 32, 135
פלוויוס, יוסיפוס 261
פלינט, אחים 153
פלקיסזון, משה 100, 123, 126, 127, 132, 135
פן, אלכסנדר 291
פנחסי, יעקב 274
פנקס, דוד צבי 290
פראנק, אמיל 112
פרוש, הרב מ. 175
פרחי, אשתורי 165, 302
פרייבילג, יהושע 54, 65
פרידמן 63, 65
פרידמן, ש. 275
פרידריך, משה 24
פרל, גצל 54, 67
פרס, שמעון 358
פת, יעקב 288, 328
פתחי, מאיר 213

צ

צביון, זאב 147

צדוק 15
צ'ודקוב, אברהם 274
צ'יזיק, אפרים 307, 308
צ'יז'יק, שרה 308, 346
צינדר, אייזיק 58, 67, 165—158
צינדר, חיה 67
צינדר, מתתיהו 58, 65, 67
צינדר, הרב שמואל 58, 59, 66, 156
צלליכין, יהודה 112, 283
צרפתי, יצחק 209
צ'רצ'יל, וינסטון 233

ק
קאפאראטה 142
קארו, רבי יוסף 362
קולקר, משה 339
קונין, מ. 39
קורקידי, רב ניסים 292
קירש, ליפא 73
קייג'וק סעיד פחה 207
קירשנבוים, הודיס 66
קירשנבוים, יחזקאל 66
קירשנבוים, שבתאי 57, 66
קלוואריסקי, חיים מרגלית 226, 227, 315, 332
קנטור, ישראל 224
קפלן, אברהם 341, 344, 345
קפלן, דינה 341, 344
קרומביין, אביהו 66
קרומביין, פנחס 54, 66
קרישבסקי, חיים יעקב 268, 269, 285
קרלינסקי, נח 261
קרמניצקי, יוהאן 21, 185
קרנסקי, אלכסנדר 233
קרסל, גצל 145, 271, 272, 278
קרסנסקי, רחל 21, 22
קרסנר, אליעזר 310—312

ר
ראזן, צבי הירש 100
רבינוביץ, אלכסנדר זיסקינד 68, 158
רבינוביץ, יעקב 276, 280
רדלר־פרידמן, יהושע (ר' בנימין) 73
רובינסקי, שרה 147
רוביסה, שלום 209
רוזין 122
רוזנבלום, יעקב 152, 153
רוזנברג, אדם 18, 108—116, 331
רוזנהאק, יואל 338
רוזנוואלד, יוליוס 86
רוטנברג, פנחס 232, 233, 235, 236
רוטשילד, ברון בנימין אדמונד 18—דה 20, 35—46, 52, 53, 55, 56, 59, 61, 62, 70, 76, 80, 81, 82, 84, 86, 89, 109, 111, 113—115, 119, 120, 228, 233, 261, 270, 313—315, 323, 324, 338, 345, 362
רולל, מנחם 360
רופין, ד"ר ארתור 78, 146, 283, 284, 293, 294, 303—305, 332
רוקח, אלעזר 30, 34
ריינס, הרב יצחק יעקב 239
רייסקין, יצחק 274
רכוב ,לייב 275
רמז, דוד 177
רפופורט, נתן 262, 365

ש
שאפלין, ד"ר 206
שברצמן, צבי 73
שדה, יצחק 217
שוב, דוד 52, 58, 59, 61, 83, 129, 135, 221—224, 226
שווארץ 336
שווארץ,אליהו 224

שוחט,, אליעזר 39
שוחט, ישראל 313
שוחט־וילבושביץ, מניה 38, 39
שוטלנד, אהרן 147
שולמן, הרב שמואל 100, 102, 103, 107
שופמן, רפאל 147
שופמן, שרה 147
שזורי, ר' שמעון 269
שטורמן, חיים 39, 337
שטיין שמשון 52, 54, 56, 57, 68, 69, 73
שטראוס, נתן 86, 89
שטרייט, ישעיהו 317
שטרייט, שלום 317
שטרן אברהם 238, 239
שטרן־בורשטיין, רוני 239
שייד, אליהו 55, 80, 110, 112
שייח' איסאעין מילחם 312
שייח' חוחאן 245, 246
שייח' טאלב 141
שייח' סמד 203
שייח' סעיד 46—48
שייח' שאכר אבו קישק 319
שיינוק, לאה 224
שיינפין, יצחק 262
שיינפין־פדובה, דובה 263
שיינקין, מנחם 39, 292, 295
שייקוביץ, שמחה 274
שיף, יעקב 86
שיפריס, נתן 275
שליאפין, דבר בר 82, 84
שמואל 168
שמיר, יונה 342
שמיר, פנחס 340—342, 344
שניידר, צבי 224, 227
שפושניק, שניאור 346
שפירא, "הזקן" 274
שפירא, זכריה מנדל 62, 67
שפירא, ישראל 274
שר, אהרן 346
שרף, וולף 346
שרת, משה 168

ת

תדהר, דוד 111
תלמי, אפרים 308